BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS

VAN DEN

NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS

VAN DEN

NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL

UITGEGEVEN

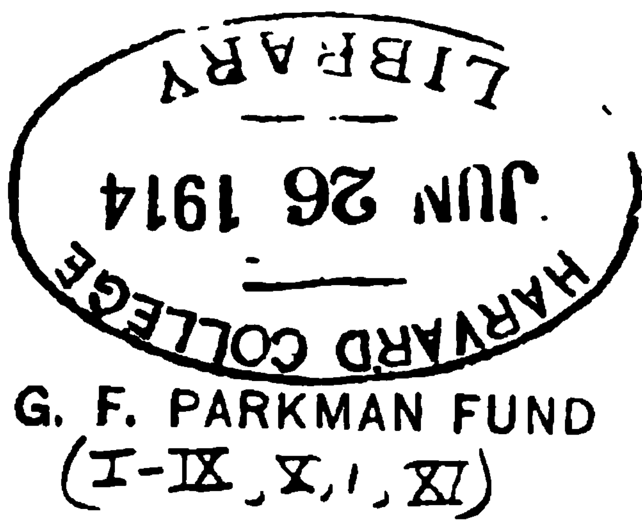
DOOR DE

VEREENIGING TER BEVORDERING VAN DE BELANGEN DES BOEKHANDELS

1e DEEL

LEVENSSCHETSEN EN VERSPREIDE STUKKEN

AMSTERDAM
P. N. VAN KAMPEN & ZOON
1884

Snelpersdruk van H. C. A. THIEME te Nijmegen.

Ephemeriden te zijn, — kind en grijsaard, vurig gewenscht, verstooten, vergeten op één dag, — het is het lot van onze nieuwsbladen.

Mocht het „Nieuwsblad voor den boekhandel" *ook somtijds wat langer leven, en kan ook menig boekhandelaar een lange reeks* „Nieuwsblad" *aanwijzen, zelden — zoo ooit — worden die bestoven deelen geopend. Het zoeken is ook te lastig en er staat, naast artikelen van blijvende waarde, te veel in van tijdelijk of hoegenaamd geen belang.*

De gedachte om die mijn te ontginnen en de talrijke monografiën van historischen, biografischen en bibliografischen aard dienstbaar te maken aan de ontwikkeling van hen, die zich den boekhandel hebben gewijd, vond in het besluit der Algemeene vergadering onzer Vereeniging van 1882, *haar steun, in de volgende bladen hare verwerkelijking.*

Eenige artikelen voor de geschiedenis van den boekhandel belangrijk, verspreid in het „Weekblad voor den boekhandel", *in het* „Adresboek voor den Nederlandschen boekhandel", *in het* „Jaarboekje voor den boekhandel" *en in de* „Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde", *werden daarbij gevoegd.*

De bundel spreke voor zich zelven. De opmerkzame lezer zal niet alleen stof tot nadenken vinden in de onderwerpen, maar ook de wijze van behandeling, de min of meer gekuischte stijl, de woordenkeus zullen hem tot een spiegel kunnen strekken, waarin de tijd, in welken die stukken zijn ontstaan, en de persoonlijkheid der schrijvers zich weerkaatsen.

Om dat voordeel niet te doen verloren gaan is de oorspron-

kelijke spelling behouden en is er niets veranderd, omdat de meerderheid der Commissie meende, dat juist die kleine oneffenheden en onregelmatigheden, die kwistig aangebrachte hoofdletters en klankrijke epitheta belangrijk zijn voor hen, die in een artikel meer lezen dan de koude letters verhalen.

Dat de door ons bijeengebrachte bundel de ouderen verplaatse in vroegere toestanden, voor het beeld van een geacht leermeester of een geliefden vriend! Dat de jongeren geprikkeld mogen worden door de voorbeelden van zoovelen, die groot werden in hun vak, of zich opgewekt mogen gevoelen meer te weten van de geschiedenis van boeken en boekhandel!

Wanneer de boekhandelaars in het algemeen zich niet bepalen tot het verkoopen van wat hun in de hand wordt gelegd, maar meer studeeren, meer werken, meer weten zullen, dan zal de boekhandel belangrijk rijzen in de achting der mannen van wetenschap en bescharing.

Dat vooral zij de vrucht van dit eerste deel der „Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel".

Haarlem, Leiden, 's Gravenhage,
Maart 1884.

De Commissie tot samenstelling eener
Bloemlezing uit het N. v. d. B.

A. C. KRUSEMAN.
LOUIS D. PETIT.
P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

INHOUDSOPGAAF.

INHOUDSOPGAAF.

IETS OVER JACOBUS KONING.

Het denkbeeld was gelukkig om de beeldtenis van een der ELZEVIERS voor den eersten jaargang van dezen Almanak †) te plaatsen. De nieuwe onderneming, uitsluitend aan het belang en de eer der Nederlandsche boekhandelaren gewijd, werd daardoor, als het ware, onder de hoede van den achtbaarsten naam, dien dit groote gilde heeft aan te wijzen, geopend. De naam der Elzeviers als uitgevers is toch, sedert meer dan een eeuw, bij uitzondering op den algemeenen regel, voor de werken, waarop hij te lezen staat, eene even groote aanprijzing, als die der schrijvers zelven: de voortreffelijkheid van al de voortbrengselen hunner pers is een geloofsartikel in de letterkundige wereld geworden. Maar evenzeer kwam het aan een onzer tijdgenooten, den braven, onbegrijpelijk werkzamen JACOBUS KONING, toe, om op die wijze in dit Jaarboekje te worden herdacht. Hij verdiende dit, niet als boekverkooper, want in die betrekking was zijn werkkring zeer beperkt en is hij zelfs bij zijne stadgenooten zeker reeds vergeten; maar als de roemrijke handnaver van Neerlands, van Haarlems aanspraak op de uitvinding der boekdrukkunst; als de man, die, na lange, moeijelijke voorbereiding, voor KOSTERS aangevochtene eer moedig in het strijdperk trad, door de kracht zijner wapenen en eene bewonde-

†) Jaarboekje voor den boekhandel voor 1839.

renswaardige volharding elken tegenstander versloeg, en meer dan iemand bijdroeg tot het voldingen van het eeuwen lang aanhangige, door partijzucht verduisterde pleit. Aan JACOBUS KONING hebben de Hollandsche boekhandelaren het te danken, dat zij, naauw verbonden door dezelfde grootsche herinnering en daardoor tot al wat loffelijk is opgewekt, zich met vollen nadruk Kosters zonen mogen noemen. Gelukkig voor hen en voor de eer des vaderlands, zoo zij die hooge afkomst nimmer vergeten!

Sedert acht jaren rust KONING in het stille graf van zijnen moeijelijken levensarbeid uit, en nog heeft niemand de aanlokkelijke taak op zich genomen, om zijne verdiensten niet slechts omtrent KOSTERS uitvinding, maar in zoo vele andere opzigten, opzettelijk in het licht te stellen. Geen lijkredenaar is opgestaan, die het voor de vergetelheid bewaarde, hoe hij zich alleen door eigene kracht en werkzaamheid, in weerwil der hinderpalen, door opvoeding en levensbetrekkingen hem in den weg geworpen, tot een uitstekend geleerde vormde; hoe hij zijn leven lang trouw bleef in de vervulling van al zijne maatschappelijke pligten en tot zijn laatsten ademtogt gloeide voor al wat goed en schoon is, of het heil des vaderlands kon bevorderen; welk een dienstvaardig vriend, welk een voorbeeldig echtgenoot en vader, welk een vroom Christen in hem ten grave daalde; hoe hij, in één woord, het ideaal van het Hollandsche volkskarakter vertegenwoordigde. Waaraan mag dit verzuim toe te schrijven zijn? Aan bouwstoffen voor eene levensbeschrijving van KONING ontbreekt het niet. Zijne werken liggen daar, en zijne nagedachtenis leeft ongeschonden in de geheugenis zijner zonen. Zij hebben met vrome zorgvuldigheid al wat het levenslot en den arbeid des geliefden vaders betreft, bijeengegaêrd, en bewaren dien schat van aanteekeningen en geschriften als hun kostelijkst erfgoed. Daartoe behoort eene zeer rijke verzameling brieven, gedurende een tijdstip van vijf en twintig jaren tusschen KONING en zijnen vriend JACOBUS SCHELTEMA gewisseld; waarin de beide vrienden, op gullen, ronden toon, elkander rekenschap geven van den loop hunner studien, van hunne ontwerpen tot uitbreiding van het rijk van kennis en waarheid, van hunne ontdekkingen op het onafmetelijke veld der letteren, of ook elkander raad en licht tot het volmaken hunner geschriften verschaffen. Er zijn brieven onder, zoo overvloeijende van belangeloozen ijver voor de bevordering der wetenschap, dat zij onwillekeurig die van Zwitser-

lands grooten geschiedschrijver JOHANNES VON MÜLLER herinneren. Andere, geschreven als zware rampen een der beide huisvaders nederdrukten, hetgeen maar al te dikwijls het geval was, vergunnen een blik te werpen in hun gemoed, en strekken hun menschelijk gevoel tot eere, terwijl zij tevens die fijnere tinten en schakeringen doen kennen, waardoor het karakter der twee geleerde mannen zich blijkbaar onderscheidde. De geheele verzameling behoorde, indien zulks in een klein land als het onze denkbaar ware, het licht te zien, waardoor eene belangrijke bijdrage tot onze letterkundige geschiedenis zou worden geleverd. Maar ten minste had die briefwisseling reeds door dezen of genen geleerde tot het schrijven eener levens- en karakterschets van JACOBUS KONING moeten worden gebruikt. 's Mans zonen hadden ze daartoe gaarne verstrekt, zoo als zij mij met een vertrouwen, hetwelk ik weet te waarderen, dien geheelen schat vrijelijk hebben laten gebruiken; ofschoon het hun niet onbekend was, dat een uitvoerige arbeid over hunnen vader noch strookte met mijn tegenwoordig doel, noch met mijne beperkte krachten. Misschien zou zulk een arbeid reeds lang door eene meer bevoegde pen ondernomen zijn, indien het niet tot de kenmerkende karaktertrekken van KONING had behoord, stil en bescheiden zijns weegs te gaan, al wat naar ophef en gedruisch zweemt te vermijden en in zich zelven de voldoening te vinden, die anderen in uiterlijke eere zoeken. De dichter heeft de bescheidenheid eene wonderliefelijke bloem genoemd, maar zij wordt dikwijls vertreden.

JACOBUS KONING zag den 18den April 1770 te Amsterdam het eerste levenslicht. Zijne ouders waren brave burgerlieden van streng godsdienstige beginselen, die, gelijk vele oude Hollanders, meer prijs stelden op eerlijkheid en trouw in handel en wandel, dan op al wat schittert of sieraad bijzet. Ofschoon de oudste zoon, en reeds vroeg, door schranderheid uitmuntende, werd aan zijne wetenschappelijke opleiding geenerlei zorg besteed. Integendeel beklaagde hij zich in lateren leeftijd half schertsend, dat men hem als volleerd beschouwd had, toen hij op eene gewone school, naar den geest dier tijden ingerigt, het zeker niet gemakkelijke rekenboek van den eerzamen ADAM VAN LINTZ doorgeworsteld had. Wat hij van vreemde talen wist, was dus ook geheel of grootendeels de vrucht van eigene oefening, vooral op lateren leeftijd. Maar hij bezat een voorregt, 't welk zoo velen missen, die van der jeugd af aan door

bekwame leermeesters omringd, tot de gehoorzalen der beroemdste mannen toegelaten zijn: onlesbaren dorst naar kennis, gepaard met onvermoeide volharding en een allergelukkigst geheugen, 't welk geen penningske van den eenmaal verzamelden schat verloren laat gaan. Zijne letterkundige werkzaamheid nam reeds vroeg eene andere richting, dan die van zijnen tijdgenoot VAN KAMPEN; maar hij evenaarde dien merkwaardigen man in moed en geestkracht, om de bergen van zwarigheden, die den zich zelv' vormenden geleerde in den weg staan, te verzetten. In het oog van den jeugdigen Koning was elk boek een kleinood, en zulks vooral, als de tijd daarop zijnen stempel gedrukt had, of de inhoud meer regtstreeks het hem zoo dierbare vaderland betrof. Anderen droomen in de jongelings-jaren van schitterenden roem, aanzien en schatten; hem daarentegen lokte met onweêrstaanbare verleiding het denkbeeld aan, om te midden van lange, in juiste orde gerangschikte boekenrijen te leven en al wat zij bevatten nauwkeurig te onderzoeken. Die strekking van zijn geest had voorzeker invloed op de keus van het beroep, waaraan hij zich wijden zou: hij wilde boekhandelaar worden en zag zich dan ook weldra als leerling in eenen boekwinkel te Amsterdam geplaatst. Met de naauwgezetheid, waarmede hij zijn leven lang al zijn maatschappelijke pligten vervulde, en die uit zijne reine, godsdienstige denkwijze voortvloeide, deed hij daar, wat men hem oplegde; maar als hem een vrij uur overschoot, zat hij over het een of ander nuttig boek heengebukt, en vergat al wat om hem was in de beoefening der letteren. Zijne dagelijksche bezigheid bepaalde zijnen geest als van zelve tot de boekdrukkunst, met welker geheimen hij spoedig geheel bekend was; en als hij daarover nadacht, klom hij niet zelden tot KOSTERS nog zoo zeer betwiste uitvinding op, en ontkiemde bij hem de wensch, om omtrent dit moeijelijk vraagstuk de waarheid te ontdekken. Het is geene bloote veronderstelling, dat hij reeds zoo vroeg zijn onderzoek daaromtrent aanving. Hij plagt zelfs in lateren leeftijd aan zijne kinderen te verhalen, hoe hij in den boekwinkel, waar hij werkzaam was, elk oud boek, zelfs de zoodanigen, die op het punt stonden, om voor scheurpapier te worden weggeworpen, doorsnuffelde, de schutbladen en banden daarvan met Argus-blikken onderzocht, en als hij dan een reepje perkament vond, dat naar het fragment van een oud gedrukt boek zweemde, het als een welkome buit medenam, om

daardoor den grondslag tot zijne naderhand zoo rijke verzameling te leggen. Zoo is het voor den man, die door ijver en goede trouw uit het niet tot een grooten handelaar is opgeklommen, een wellust, om de onbeteekenende omstandigheid te herinneren, die den eersten steen legde tot het gebouw van zijn geluk!

Den 19 Januarij 1789 werd Koning door het gilde, dat toen te Amsterdam de belangen des boekhandels in zijne volle uitgestrektheid voorstond en de hand hield aan menige nuttige verordening, die niet met het gilde zelve door den stroom des tijds had moeten worden verzwolgen, als boekverkooper toegelaten. Eenige jaren achtereen oefende hij met den hem eigen ijver dat beroep in zijne geboortestad uit. Veel won hij daardoor in kennis aan oude en nieuwe boeken; weinig van datgene, waarop de groote hoop alleen prijs stelt. Na echtgenoot en vader geworden te zijn, had hij strenge spaarzaamheid noodig, om in de behoeften van zijn gezin te voorzien, en hij achtte het derhalve eene weldadige beschikking der Voorzienigheid, in October 1795 op het onverwachtst met eene ambtsbetrekking te worden begiftigd, waaraan inkomsten waren verbonden, die niet op zich zelve, maar voor iemand van zijne stille, oud-Hollandsche levenswijze, aanzienlijk mogten heeten. Hij werd klerk op het schoutskantoor te Amsterdam, dat is: ambtenaar bij de vierschaar, die toen nog in de volkrijke wereldstad bij uitsluiting over lijfstraffelijke zaken vonnis velde. Niet door lastig aanhouden en smeeken, hetgeen trouwens vreemd aan zijn karakter zou zijn geweest, verkreeg hij dit ambt: het werd hem aangeboden, op het loffelijk getuigenis van enkele door de omwenteling in aanzien gerezene stadgenooten, die zijne braafheid en werkzamen geest op prijs hadden leeren stellen. Nu kon hij aan zijne heerschende neiging tot het verzamelen van oude boeken en handschriften, die het gevoel zijner pligten als huisvader tot dusverre had onderdrukt, eenigzins meer den vrijen teugel vieren. Hij deed het, en met een uitslag, die op nieuw bewijst, wat volharding bij het streven naar een nuttig doel vermag. In de snipperuren, die hem van zijne ambtspligten overschoten, en zonder daarvoor ooit een penning af te zonderen, die beter voor zijn gezin besteed ware geweest, bragt hij binnen een tijdkring van nog geen twintig jaren, een letterkundigen schat te zamen, eenig in zijne soort en in innerlijke waardij vele verzamelingen van de vermogendsten des lands, die met milde hand hun goud kunnen wegwerpen, over-

treffende. Daartoe behooren in de eerste plaats allerlei merkwaardigheden uit de kindschheid der boekdrukkunst in ons vaderland; voortbrengselen van de drukpers van LAURENS KOSTER, die zelfs de geleerden, welke zich met dat vak opzettelijk hadden bezig gehouden, voor altijd verloren waanden; en een geheele reeks boekskens, minder opmerkelijk om hunnen stichtelijken inhoud, dan omdat zij van Hollandsche persen in de vijftiende eeuw zijn voortgekomen. Voorts bijna al de tallooze vroegere drukken van het Bijbelboek en der onderscheidene Psalmberijmingen in onze en sommige vreemde talen; de werken der oudere Nederduitsche dichters, vooral ook uit den zoo merkwaardigen tijd der rederijkers; en wat misschien het belangwekkendste van allen was, een overgroot, duizelingwekkend aantal boekdeelen of vlugschriften, meer regtstreeks de geschiedenis des vaderlands, die van onze steden, de heldendaden te land en de kloeke zeetogten onzer voorouders betreffende. Daarbij voegde hij zeer vele handschriften van geschiedkundigen aard, waarin zoo dikwijls nog paarlen van nuttige kennis bedolven zijn; brieven van beroemde of beruchte personaadjen, handteekeningen en zoo veel meer, wat wij hier niet kunnen optellen.

Reeds het verzamelen van zulk een schat heeft zijne eigenaardige verdiensten. Er behoort volharding toe, om uit dorre werken en naamlijsten de wetenschap op te delven van hetgeen in eene dergelijke verzameling zijn plaats behoort te vinden; om alles te leeren kennen wat bij het onophoudelijk boekenmaken, dat reeds in SALOMO'S tijd geen einde had, in den loop der eeuwen, door een vlijtig volk, over bepaalde vakken is geschreven. KONING schroomde ook geenszins, om schier dagelijks een zijner uitgewoekerde snipperuren tot het doorbladeren van oude en nieuwe boeken-catalogen, waarvan vele honderden in zijn bezit waren, af te zonderen. Hij wist, om met zijne zonen te spreken, dat op deze schijnbaar dorre heide nog menig bloempje groeit. — Maar iets anders is het schatten te vergaderen, iets anders die nuttig te gebruiken, en in dit opzigt vooral is geen lof voor KONING te groot. Hij behoorde niet tot degenen, die slechts uit dwaze roemzucht of grilligen luim verzamelen, en wier zorgvuldige weggeslotene, door den eigenaar nooit geopende, voor ieder ander ontoegankelijke boeken aan het goud doen denken, dat de vrek eerst zamenschraapt en dan in de aarde begraaft. Wat hij bezat had hij gelezen. In zijne

merkwaardigste boeken vond men met de hem eigene netheid geschrevene opgaven van derzelver inhoud en andere aanteekeningen, die aan zulke overblijfselen uit den ouden tijd dubbel waarde bijzetten. Misschien waren onder al zijne handschriften de zoodanige de belangrijkste, die uit zijne eigene pen waren gevloeid. Uit de geschriften, die niet in zijn bezit konden blijven, vervaardigde hij uittreksels en *fac simile's* en eigende zich op die wijze de kern daarvan toe Zoo doorbladerde hij, als zijn ambt hem op het Amsterdamsche Raadhuis riep, in oogenblikken van rust de daar aanwezige geregtelijke archiven, en leerde op die wijze een wijsgeerigen blik werpen in de dikwijls ruwe en wreede regtspleging onzer vaderen tegen misdadigers, of tegen de godsdienstige ijveraars, die zij in hunne verblinding daarvoor hielden. Zijn in 1828 uitgegeven werkje over de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam is eene der vruchten van dezen zijnen arbeid, en draagt blijken van de reine voldoening, die zijn gemoed vervulde, als hij bij het doorzoeken dier oude zondenregisters, aan de menschelijker beginselen dacht, die in onze eeuw ook omtrent boosdoeners gevolgd worden.

Over het geheel hield de vroegere geschiedenis der geliefde geboortestad zijn geest dikwijls bezig, en bezat zijne verzameling in dat opzicht een bijzondere volledigheid. Ik heb zelfs eenmaal de aanmerking hooren maken, dat Koning daaromtrent te ver ging, en aanteekeningen omtrent te Amsterdam geleefd hebbende personen of dergelijke onderwerpen bijeenbragt, die naauwelijks eenig belang konden inboezemen. Maar zij, die zoo iets nuttelooze moeite noemen, hebben zeker de vreugde niet gesmaakt, die de vriend der letteren, bij op een bepaald doel gerigte, geschiedkundige nasporingen ondervindt, als hij een ijverig navorscher ontmoet, die den weg voor hem gebaand heeft. Het vinden van een enkelen naam, van een enkelen boektitel verheldert soms als een lichtstraal het duistere pad. Koning mogt daarenboven tot schijnbare kleinigheden afdalen, omdat de groote omvang van zijnen arbeid zijn geest niet verwarde. Hij bezat de voor een geleerde van zijnen stempel onschatbare gave, dat in zijn hoofd alles even net, en juist, en op zijne plaats geordend was, als in zijn boekenkast. Daardoor kon hij al wat hij bezat dadelijk wedervinden, en voor zijne eigene studiën of voor die van anderen daarvan gebruik maken. Voor die van anderen zeggen wij; want hij was niet gie-

rig op zijnen schat, ofschoon dan ook met inspanning en opofferingen van allerlei aard verzameld. Integendeel stond hij met de beminnelijkste dienstvaardigheid steeds gereed, om aan een iegelijk, die eenig merkwaardig boek of handschrift van hem verlangde, dit mede te deelen, of voor vreemden, zonder eenig uitzigt op eer of ander loon, moeijelijke, langdurige nasporingen te doen: het was hem genoeg, op die wijze in stilte mede te werken tot uitbreiding van het rijk van kennis en waarheid en tot bevordering der eer van het dierbaar vaderland. Verscheidene merkwaardige stukken en bijzonderheden, die het *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* en andere geschriften van SCHELTEMA tot sieraad verstrekken, had deze aan zijnen vriend KONING te danken. Hij spreekt daarvan dikwijls in zijne vroeger vermelde brieven met al de warme erkentelijkheid, voor welke zijn levendig gemoed vatbaar was: en drukt zijne vreugde over de eene of andere van den ijverige Amsterdamschen vriend ontvangene, belangrijke bijdrage, zoo als bijv. eene teekening, door CZAAR PETERS ruwe hand zelve vervaardigd, soms op eene wijze uit. die voor mij iets zeer treffends heeft.

Zoo vermeerderde KONING, door weinigen op prijs gesteld, jaren achtereen den schat zijner boeken en kundigheden, levende als een vergeten burger. Maar, het is reeds hiervoor aangemerkt, geen ongestoord geluk was zijn deel. Ach, te dikwijls weergalmde het onder zijn nederig huisdak van angstig klaaggeschrei; te dikwijls sloeg de door snerpende verliezen bedroefde huisvader het betraande oog ten hemel, en zocht in het stille gebed troost bij den Vader der menschen, wiens liefderijk albestuur hij met geloovig en onwankelbaar vertrouwen eerbiedigde! Het is hier de plaats niet, om al 's mans huisselijke rampen in de bijzonderheden te ontwikkelen; maar iets moeten wij er van zeggen.

KONING is twee malen gehuwd geweest, het eerst met HERMINA CATHARINA VAN ENST, wie hij tien jaren mogt behouden, later met SARA VAN DOKKUM, die hem na een negen en twintig jarig echtverbond overleefde. Beide deze echtgenooten waren zijner waardig, teedere, gevoelige vrouwen, maar evenzeer van eene zwakke gezondheid. KONING verwekte bij deze zijne levensgezellinnen zeventien kinderen, en van dezen werden hem niet minder dan dertien door den dood van het vaderhart gerukt. Er waren daaronder bloemen, bij het eerste ontluiken van den stengel gebroken; kleine

lievelingen, wier kinderlijk spelen en kouten hen de wellust van geheel het gezin deed zijn; een zoon, 's vaders evenbeeld in braafheid, en naar beter vaderland overgeplant, toen hij, tot volwassen leeftijd gekomen, de boekverkoopers-loopbaan stond in te treden; een andere zoon, die, hoewel nog jeugdig in jaren, reeds met de vlijt eens volwassen mans KONING in zijnen letterkundigen arbeid bijstond; een derde zoon eindelijk, wien op het verre oostersche strand een graf werd gedolven, nadat hij, niet zonder zijne schuld, menig angstig, pijnlijk uur aan zijne ouders had gekost. Al deze verliezen, met korte tusschenpoozen elkander op den voet volgende, verscheurden het gemoed des braven mans; want hij behoorde niet tot de rampzalige kamergeleerden, die, achter hunne boeken verschanst, ongevoelig zijn voor al wat rondom hen gebeurt. Zijn huisselijke kring was hem alles. Te midden daarvan dacht, las en schreef hij het liefst. Voor 't geen men gewoon is, uitspanningen te noemen, kon hij zijn leven lang geen tijd vinden; maar wel had hij tijd, om elken ochtend, als hij, die altijd vroeg ten bedde uit rees, reeds een paar uren voor zich zelven gearbeid had, zijn gezin rondom hem te verzamelen, naar voorvaderlijk gebruik de sloten van het heilige bijbelboek te openen, en uit dat boek woorden van troost en vermaning voor te dragen; wel had hij tijd, om 's avonds allen geleerden arbeid ter zijde te leggen, en zich enkel met gade en kinderen bezig te houden; wel achtte hij het eene winst, onder al de boeken, die hij doorbladerde, er te vinden, waaruit hij iets treffends of nuttigs met luider stemme in den kring der zijnen kon voorlezen. Des zondags plaatste hij zich somtijds aan het klavier, dat hij niet meesterlijk maar toch goed wist te bespelen, en paarde zijn mannelijke, welluidende stem aan de liefelijke toonen, om zijne huisgenooten voor te gaan in het godsdienstig gezang. Ten allen tijde was hij bereid, om hen te onderrigten of van goeden raad te dienen. Zachte ernst stond op zijn gelaat geteekend; eerbiedwekkende waardigheid heerschte in zijn geheele gedrag; en toch naderde ook het teeder kind hem vertrouwelijk met onbeduidende vragen. Hij werd door de zijnen vereerd — wat zeg ik? aangebeden.

Die liefde van zijn gezin had KONING noodig, om staande te blijven onder zoo menig verlies, en onder de knellende zorgen, die hem gedurende geheel het laatste gedeelte zijner loopbaan bijbleven. Met het jaar 1811, toen de man des gewelds den Neder-

landschen staat vernietigde, en al wat van het gebouw der voorvaderlijke welvaart nog overbleef, meêdoogenloos omverwierp, begonnen voor KONING deze huisselijke zorgen. Het ambt dat hij bezat, verviel, en tot vergoeding ontving hij een ander, 't welk hem bij vermoeijenden arbeid, een vijfde der inkomsten opbragt, die hij tot nu toe tot loon zijner vlijt genoten had. Hij werd Commies-Griffier bij de regtbank van eersten aanleg te Amsterdam. Het heeft iets roerends in de brieven, destijds tusschen hem en SCHELTEMA gewisseld, te lezen, hoe zeer beiden gebukt gingen onder de ramp der tijden, maar troost vonden in de beoefening der letteren; hoe KONING vooral gelaten verduurde wat onder Gods albestuur zijn deel was, nu de vruchten inoogstende van zijn vroegere spaarzaamheid; en hoe SCHELTEMA, die zoo als hij schreef, schier bezweek onder den tegenspoed, toch nog het bitterst klaagde omdat hij geen enkel voortbrengsel zijner pen in het licht kon zenden. Een echt vaderlander, als hij, kon niets schrijven, laf en onbeteekenend genoeg, om genade te vinden in het oog der Fransche censuur! Zoo werden twee brave mannen, zoo werd geheel een volk gedrukt onder de regering des grooten Keizers, wiens gebeente thans weldra, als ware het dat eens heiligen, door eene tot geestdrijverij opgewondene volksmenigte, die het menschenslagten op het oorlogsveld alleen groot acht, de Fransche hoofdstad zal worden binnengevoerd. Mij komt daarbij de afgodswagen van JAGGERNAUT voor den geest, die door bloeddorstige dweepers voortgetrokken, aan de boorden van den Ganges, onder oorverdoovend geschreeuw, heenrolt over vermorzelde slaven.

De gelukkige verlossing van ons vaderland in 1813 werd ook door KONING met innige vreugde begroet. Hij bleef tot zijn einde die gebeurtenis zegenen en den Vorst, ons daarbij geschonken, opregt vereeren. Intusschen vielen hem noch in de eerste oogenblikken, noch later, toen geheel het land van zijnen roem gewaagde, buitengewone gunsten ten deel. Maar zijne wenschen waren gematigd, en hij achtte het een milden zegen der Voorzienigheid, in 1817 door de benoeming tot Griffier van een der vredegeregten te Amsterdam verrast te worden. Daardoor werden zijne huisselijke zorgen wel niet weggenomen, maar toch gelenigd. In een ander opzigt echter was Nederlands wedergeboorte voor KONING rijk in gewichtige gevolgen: zij gaf aanleiding, dat hij openlijk optrad onder de vaderlandsche geleerden, en dadelijk den rang

innam, waarop hij, na jaren voorbereidens, aanspraak mogt maken. Tot nu toe had hij stil en zonder gedruisch gearbeid. Een paar brieven, over de uitvinding der boekdrukkunst gewisseld met een man, zijner niet waardig, was al, wat ooit met zijnen naam in 't licht was verschenen. Slechts aan weinigen was het bekend, dat men zekere in druk uitgegevene naamlijsten van oude, merkwaardige boeken en de catalogus van het in 1810 verkochte penning-kabinet van DE SMETH — welk laatste stuk nog steeds aan de Nederlandsche penningverzamelaars tot gids en handleiding verstrekt — aan zijne pen verschuldigd was. Maar toen nu de herleving van Neerlands onafhankelijkheid al onze letterkundigen met jeugdige geestdrift voor den roem der vaderen bezielde, overwon dat gevoel in KONINGS gemoed 's mans aangeborene bescheidenheid, en trad hij voor KOSTERS eer in het strijdperk. In 1808 had de Haarlemsche Maatschappij der wetenschappen een buitengewoon eereloon uitgeloofd aan dengeen, die de vraag voldoende beantwoordde, of het aan Haarlem met eenigen grond betwist kon worden, dat de kunst, om met enkele verplaatsbare letters te drukken, aldaar voor 1440 door LAURENS KOSTER is uitgedacht. De wijze waarop deze vraag gesteld was, bewees, dat de uitschrijvers zelven wankelden in hun geloof, en ten hoogste aan KOSTER de eer wilden toekennen, van op een zeer onvolmaakte wijze, namelijk met houten letteren, te hebben gedrukt. Duitsche twijfelzucht, hier door bekrompene vaderlandsliefde gescherpt, en Fransche magtspreuken hadden ook hoe langer hoe meer Haarlems roem en zelfs het bestaan van KOSTER geschokt en aangerand; MEERMANS geleerde arbeid over de uitvinding der boekdrukkunst had de nevelen, die dit vraagstuk bedekten, alles behalve weggevaagd; en zelfs onder de Hollandsche letterkundigen vond men er, die met een medelijdenden glimlach spraken van het verhaal des eerwaardigen HADRIANUS JUNIUS omtrent KOSTERS veelbeteekenend spel met zijne kleinkinderen bij het wandelen in Haarlems hout; eene wandeling, beslissend voor het lot der geheele menschheid! KONING had reeds in 1808, door jaren arbeids, de vaste overtuiging der gegrondheid van Haarlems aanspraak op de uitvinding der kunst, die alle andere kunsten bewaart, verkregen; maar de nederige man hield zich nog ter zijde, meenende, dat ons vaderland geleerden bezat, oneindig bevoegder dan hij, om in dezen uitspraak te doen. Werkelijk dongen er drie naar het eermetaal; doch het werd door

geen hunner verworven, en de prijsvraag in 1811 op nieuw voor een onbepaalden tijd uitgeschreven. Zoo stond de zaak, toen op het einde van het eerste jaar van Neerlands onafhankelijkheid, de Haarlemsche Maatschappij KONINGS arbeid ontving en deze aan het onderzoek van bevoegde beoordeelaren werd onderworpen. Zij stonden versteld over de vlijt, belezenheid en kennis van het werktuigelijke der boekdrukkunst, waarvan zijn zeer uitgebreide verhandeling overal blijken droeg. Zij bewonderden de scherpzinnigheid, waarmede hij KOSTERS geschiedenis, het begin, den voortgang en het lot zijner uitvinding, uit oude boeken, handschriften, aanteekeningen, ja papiermerken en wapens, had toegelicht. Hen verbaasde de drom van getuigen voor KOSTERS en Haarlems eer, die KONING als uit het graf had opgeroepen; en zelfs degenen onder hen, die nog twijfelingen hadden gekoesterd, voelden zich door de kracht zijner sluitredenen overwonnen. Het verhaal van JUNIUS was gestaafd; KOSTER had met beweegbare, metalen letteren gedrukt, zeer veel meer werken gedrukt, dan men tot nu toe vermoedde; en Mentz en Straatsburg konden zich op niets anders beroemen, dan dat de hier gevondene kunst daar was volmaakt, na door eenen gewetenloozen diefstal aan haar eigenlijk vaderland te zijn ontroofd. Met volle ruimte verklaarden de beoordeelaren den schrijver der verhandeling het eereloon waardig. Die verhandeling moest zelfs in het Fransch worden vertaald, opdat de naijverige vreemdeling ze zou kunnen lezen. De Haarlemsche Maatschappij onderschreef met geestdrift de uitspraak harer beoordeelaren, en in 1816 zag KONING zich bekroonen: het was een schoon oogenblik in zijn leven!

Zijn werk dat kort daarna in het licht verscheen, bragt in ons land de geleerde wereld ongewoon in beweging. De aandacht van onderscheidene mannen van naam was lang achtereen bijna uitsluitend op het daarin behandelde onderwerp, dat iets zoo streelends voor het nationaal eergevoel heeft, gevestigd. De ijverigste nasporingen werden in vele boekerijen gedaan, en niet zelden gebeurde het, dat deze of gene geleerde iets belangrijks meende opgespoord te hebben, wat aan KONINGS valkenblik ontsnapt was; maar deze had gewoonlijk zich slechts op eene plaats in zijne verhandeling te beroepen, om aan te toonen, dat de vermeende vond dien naam niet verdiende. Hij had het veld, dat hem te bearbeiden viel, geheel afgeoogst, en naauwelijks iets voor den na-

lezer overgelaten. Zoo veel bedrevenheid had hij in de geschiedenis van de kindschheid der boekdrukkunst verworven, dat hij bij het eerste gezigt van eenen druk uit de vijftiende eeuw, zeggen kon, waar, wanneer of met wiens letter die druk vervaardigd was. Toch werden door anderen nog enkele belangrijke ontdekkingen omtrent KOSTER en zijne uitvinding gedaan, zoo als bijv. die der aanteekening in het Haarlemsche kerkboek wegens 's mans overlijden in 1439; maar die ontdekkingen dienden slechts tot nadere bevestiging van KONINGS stelsel. Dat stelsel geleek naar eene vesting, door de bekwaamheid des bouwmeesters in den loop der jaren zoodanig versterkt, dat zij geen enkel punt van aanval meer aanbiedt; of liever zijn stelsel was nu waarheid zelve, wier zaak, eenmaal aan het licht gebragt, niet meer verloren kan gaan. Voor die waarheid bleef KONING strijden, toen enkele Duitschers op nieuw de lauwerkroon van het hoofd van Haarlems stedemaagd wilden rukken. Hij zag zich daarin kloekmoedig door zijnen vriend SCHELTEMA ondersteund, die van den beginne af zijne poging had ondersteund, en toegejuicht, en met hem eene verzameling brieven over de tegenspraak van het regt van Haarlem op de uitvinding der drukkunst in 't licht gaf. Voorts leverde KONING, behalve zijn groote werk, nog twee stukjes met *Bijdragen tot de geschiedenis der Boekdrukkunst*, die in 1818 en 1820 werden uitgegeven. Hij liet de bouwstoffen voor een derde stukje na. In zijn letterkundige nalatenschap waren verder vijf hoogst belangrijke geschriften van zijne hand, met tallooze *fac simile's* en andere afteekeningen verrijkt, voorhanden: waaruit de werkzame man, indien hem de daartoe noodige rust, en — waarom zou ik het verbloemen? — de volstrekt gevorderde ondersteuning ware geschonken, eene volledige geschiedenis van de Boekdrukkunst in de vijftiende eeuw zou hebben vervaardigd. Thans is deze letterkundige schat het eigendom der stad Haarlem.

Die stad heeft aan KONING dure verpligtingen, waaronder ook, dat hij door het voldingen harer aanspraak op onsterfelijken roem, de aanleiding gaf tot het schoonste feest, 't welk ooit door haar gevierd werd, het *Kostersfeest* van 1823. Het eerste denkbeeld, om te Haarlem plegtstatig het vierde eeuwfeest van KOSTERS uitvinding te gedenken, is misschien in het levendig brein van JACOBUS SCHELTEMA ontstaan: deze ijverde ten minste daarvoor met al de vaderlandsche geestdrift, die in hem woonde. Maar zijn

denkbeeld werd door de Haarlemsche regering opgevangen en op de allerloffelijkste wijze uitgevoerd; en nooit misschien werd ergens een feest, aan kennis en verlichting gewijd, waardiger, luisterrijker en vrolijker gevierd, dan dit. Het was een oogenblik van schitterenden triumf voor KONING, toen daarbij Nederlands eerste redenaar VAN DER PALM in de Haarlemsche hoofdkerk, ten aanhoore van de bloem onzer natie, van duizenden menschen toegevloeid van heinde en verre, in zijne boven allen lof verheven, feestrede, met nadruk hulde deed aan de schranderheid, de scherpzinnigheid en den onvermoeiden lust tot onderzoek van den eenvoudigen Amsterdamschen burger. Het was allervereerendst voor hem, in den stoet, die langs Haarlems met groenend loof en wapperende vlaggen versierde straten naar den Hout opging, om daar het gedenkteeken voor KOSTER in te wijden, de wezenlijke hoofdpersoon te zijn, wien de opeengedrongene feestgenooten elkander aanwezen, zeggende: dat is KONING! Het hoofd van menig ander zou op zulk eenen dag geduizeld hebben. Maar KONING bleef zich zelven gelijk. Hij had zijne echtgenoote naar Haarlem medegenomen, maar deze was daar den dag voor het feest door eene ongesteldheid overvallen, die voor iets ergers kon doen vreezen. Hij was schoorvoetend naar de kerk gegaan. „Ik zat daar," schreef hij aan zijnen vriend SCHELTEMA, „in den pijnlijksten angst, dacht gedurig aan mijne zieke vrouw, en kan u niet zeggen, hoe het mij verheugde, toen ik. in den trein gaande, haar uit het raam van het huis van een onzer kennissen, bij wien ik haar met een rijtuig gebragt had, zag liggen en mij toeknikken." Die trek is kenschetsend, maar wijst tevens op de ijdelheid van al het aardsche: op den door jaren arbeids voorbereiden triumfdag van KONING kwelden anstige zorgen zijn gemoed, en zijn vriend SCHELTEMA, die na hem misschien het meest op een deel van den triumf aanspraak mogt maken, had niet eens bij het feest kunnen verschijnen, daar juist op dat oogenblik de dood eener teêrgeliefde dochter bitteren rouw in zijne woning deed heerschen.

Na het jaar 1816 hadden al de letterkundige Maatschappijen in ons vaderland zich als om strijd beijverd, om KONING tot hun medelid te benoemen. Hij werd dit in 1823 ook van het Nederlandsche Instituut. Nu eenmaal zijne verdiensten aan het daglicht waren gekomen, werd hij de vraagbaak van allen, die eenige inlichting omtrent oudheidkundige onderwerpen verlangden. Vooral

als lid van het Instituut was hij uitstekend werkzaam. Hij leverde als zoodanig naauwgezet bewerkte beoordeelingen over uitgeschrevene prijsvragen en eene geheele reeks belangrijke stukken, zoo als: over den psalmdichter DATHEEN; over eenige onuitgegevene gedichten van BARLAEUS; over de oudste archiven der stad Amsterdam, en over den merkwaardigen kaartenvervaardiger BEELDSNIJDER: de beide laatste stukken zijn in de werken des Instituuts gedrukt. De Leijdsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en de minnaars der vaderlandsche geschiedenis in het algemeen verpligtte hij aan zich door zijnen in de werken dier maatschappij voorkomenden arbeid betrekkelijk een merkwaardig gedicht uit de 15de eeuw, onder zijne handschriften voorhanden, over de laatste onderneming der Hoekschen onder FRANS VAN BREDERODE. Ook afzonderlijk zagen eenige werken van hem het licht, waarvan wij hier nog alleen de even bevallig, als met grondige kennis geschrevene geschiedenis van het slot te Muiden en van HOOFTS levenswijze aldaar zullen noemen. Dat in 1827 uitgegeven werk was uitgelokt door de een paar jaren te voren opgewekte vrees, dat het beroemde slot door den moker des sloopers zou worden vernield; KONING, steeds gloeijende van ijver voor de eer des vaderlands, had zich onder de Nederlandsche letterkundigen geschaard, die de redding van dit gedenkteeken uit den ouden tijd beproefden en daarin slaagden.

Zoo naderde de altijd even werkzame man den avond zijns levens. Letterkundigen roem had hij in ruime mate verworven; maar hij veranderde daarom zijne stille, huisselijke levenswijze niet. De zorgen, die hem nu reeds jaren achtereen hadden gekweld, werden weder drukkender, daar langdurige, uiterst kostbare ziekten van sommigen zijner lieve huisgenooten 's mans laatsten spaarpenning wegroofden. Dit dwong hem, om in 1828 een deel van zijnen boekenschat te verkoopen. Wat hem dat offer aan zijne naauwgezette beginselen van eerlijkheid kostte, kunnen alleen zij waarderen, die weten, hoe onbegrijpelijk men gehecht wordt aan hetgeen men door jaren vlijt bijeengebragt en met zoo veel nut en genoegen gebruikt heeft. Twee jaren later brak de Belgische opstand uit. KONING volgde de afwisselende gebeurtenissen van dat tijdperk met angstige bezorgdheid, en elke nieuwe vernedering, aan het hem zoo dierbaar vaderland toegebragt, sneed hem door de ziel. Maar hij voelde ook zijne borst sneller kloppen en sloeg een dankbaar oog

ten hemel, toen de mare tot hem doordrong, dat den 5 Februarij 1831 een kweekeling zijner liefdadige geboortestad, de onvergetelijke VAN SPEIJK, de eer der Hollandsche vlag, ten koste van zijn leven, gewroken had. Dadelijk rees het denkbeeld bij hem op, om voor dien Amsterdammer eene eerzuil te stichten. Met jongelingsvuur en mannelijke volharding voerde hij het denkbeeld uit en schreef een leven van VAN SPEIJK, bewonderenswaardig door volledigheid, rijk in allerlei historische herinneringen en overal, zelfs in de meer dan gewone verheffing van stijl, getuigenis dragende, dat vaderlandsche gloed bestendig de pen des schrijvers bestuurd had. Het was 's mans laatste werk. Zijne huisgenooten hadden met angst bespeurd, dat, terwijl hij zich daarmede bezig hield, zijne gezondheid zigtbaar verzwakte. Hij zelf, geheel met zijn onderwerp ingenomen, bemerkte dit naauwelijks; maar zijne gewone blijmoedigheid verdween; de te groote inspanning had zijne beste levenskrachten aangetast, en na eenige maanden kwijnens, op den 2den April 1832, legde KONING het vermoeide hoofd ter eeuwige ruste neder. Hij had 62 jaren geleefd. Wat zijne gade en kinderen bij dat onherstelbaar verlies gevoelden, hoe zij hem weenend en klagend naoogden naar het betere leven, waarvoor hij zich zoo volstandig had voorbereid, — wagen wij niet te schetsen. Liever sluiten wij met de volgende regels, die SCHELTEMA, twee jaren later, onder de beeldtenis van zijnen vriend schreef:

Met eerbied blijft het oog op 't beeld des edlen staren,
Die door zich zelv' gevormd, met waarheidsliefde en vlijt
Aan Neerlands roem en recht zijn leven had gewijd,
En door verdienste en deugd mogt duurzaam eerloof gaêren.
Vrij toon geen opschrift ons zijn nedrig grafgesteent
Onscheidbaar blijft zijn naam met KOSTERS roem vereend.

Junij 1840. D. V

(Jaarboekje voor den Boekhandel voor 1840.)

HERINNERINGEN WEGENS ADRIAAN LOOSJES Pz.

Zeker schrijver vergelijkt den boekhandelaar, zoo als deze, omringd door letterkundige schatten, die hij uit onkunde niet genieten kan, zijn leven doorbrengt, met de ongelukkige wezens, aan welke de weelderige Muzelmannen de bewaring hunner vrouwen toevertrouwen. De vergelijking is beleedigend genoeg; maar is ze verdiend? Is ze, niet hier en daar, als bij uitzondering, maar over 't algemeen, op den stand der boekhandelaren in ons vaderland toepasselijk? Alleen de vreemdeling, die, van uit de hoogte zijner vermeende wijsheid, op een volk, dat hij niet kent, met minachting nederziet, kan op deze vraag toestemmend antwoorden. Reeds van voren schijnt het ongerijmd, dat de boekhandelaars, onder eene natie, aan welke men ten minste geen slimheid in handel en bedrijf ontzegt, nooit bemerkt zouden hebben, hoe zeer voor de goede, winstgevende uitoefening van hun beroep zekere mate van kennis aan wetenschappen en talen wenschelijk, ja behoefte is; dat zij zich allen vrijwillig zouden veroordeelen, om, waar hun eigen belang zoo regtstreeks op het spel staat, slechts door de oogen van anderen te zien. Maar de geschiedenis onzer letterkunde is daar, om te bewijzen, dat het vaderland van den uitvinder der kunst, die alle andere kunsten bewaart, vroeger en later vele boekhandelaren heeft opgeleverd, uitmuntende door letterkundige beschaving en dus ook waardige vruchtgebruikers van de boekerijen,

2

in welker midden zij leefden. In KOSTER's eeuw was dit geen wonder. De boekdrukkers waren toen meestal wezenlijke geleerden, en moesten dit wel zijn. Tegen het einde dier eeuw ontmoeten wij, om slechts iemand te noemen, te Gouda eenen GERARDUS LEO, wiens vlugheid, welsprekendheid en veelomvattende kennis door zijnen vriend ERASMUS ten hoogste worden geroemd, en uit wiens drukkerij omstreeks het jaar 1480 zijne eigene werken te voorschijn kwamen. Later, toen Antwerpen nog geacht kon worden tot het gemeene vaderland te behooren, bloeide daar een PLANTIJN, te gelijk als boekdrukker en als taalgeleerde vermaard; doch die in dit laatste opzigt nog verre overschaduwd werd door den Corrector zijner drukkerij, den vlijtigen KILIAAN. De zeventiende eeuw was in Nederland rijk aan boekhandelaars, die niet bleven staan in den voorhof, maar doordrongen tot het binnenste heiligdom van den tempel der kunsten en wetenschappen. Daar waren er toen, even als later, verscheidenen, die zich aan den boekhandel toewijdden, omdat hunne neiging voor geleerdheid gedwarsboomd werd, en zij te regt meenden, in de uitoefening van dat beroep, meer dan in eenig ander. gelegenheid tot het lesschen van hunnen dorst naar kennis te zullen vinden. Tot dezen behoort de Middelburgenaar WILLEM VAN GOEREE, schrijver en uitgever van verscheidene folianten. Anderen, zoo als de BLAEU's, vader en zoon, van welke de eerste een leerling en vriend van TYCHO BRAHE was, en de jongere, om van zijn' verderen wetenschappelijken arbeid niet te spreken, een lengtegraad van Texel tot den hoek van Holland meette, ondersteunden krachtiglijk den toen zoo blakenden ijver hunner landgenooten voor ontdekkingen in verre zeeën, voor de uitbreiding des Nederlandschen koophandels naar alle oorden der wereld. Wie bewondert de uitmuntend fraaije stedeboeken, atlassen en kaarten dier beide Amsterdammers niet! Niet minder verdienstelijk maakten zich de ELZEVIERS, een boekhandelaars-geslacht, hetwelk vier doorkundige leden heeft opgeleverd, wier naam evenzeer vereeuwigd is door de beschrijvingen van landen en volken, door hunne zorg in het licht gekomen, als door de zooveel keurige uitgaven van klassieke schrijvers. Te Leyden, waar de ELZEVIERS bloeiden, schitterden in eene volgende eeuw boekhandelaars als: JOAN LUZAC, de vader des hoogleeraars, en als ELIAS LUZAC, de schrijver van *Hollands rijkdom* en van een aantal belangrijke werken van wijsgeerigen en letterkundigen inhoud; welken laatsten daaren-

boven nog de lof toekomt van de regten der vrije drukpers, waar die door het bekrompen onverstand werden aangerand, manmoedig te hebben verdedigd. Toen in de laatste helft der vorige eeuw de Nederlandsche dichtkunst ontwaakte uit haren staat van sluimering, was het onder de leiding en voorlichting van eenen Amsterdamschen boekverkooper, PIETER JOHANNES UYLENBROEK, dat sommigen der groote zangers gevormd werden, die den roem van onze letterkunde moesten herstellen: HELMERS en LOOTS waren in zekeren zin zijne kweekelingen. In hetzelfde tijdperk deed de Dordrechtsche boekhandelaar PIETER VAN BRAAM zich als een verdienstelijk Latijnsch dichter kennen, en was zijn vriendenhaard, zoo wij meenen, lang achtereen het middelpunt voor begaafde mannen in zijne kunstlievende stad. En indien men deze nu geenszins volledige optelling wilde aanvullen met de namen van nog levende vaderlandsche boekhandelaren, die op het veld der letterkunde eenen naam hebben gemaakt, of dien verdienen, het zou blijkbaar worden, dat nog steeds velen door de zorg voor hunne tijdelijke belangen de hoogere behoeften van hunnen geest niet vergeten. Onder den achtbaren stand, voor wien wij hier onwillekeurig in de bres springen, telt men nog mannen van gezette, ernstige studie, die door hunne vorderingen in een vak van wetenschap, waarvan de reeds zoo wijde grenzen zich onophoudelijk uitbreiden, de boekenkennis of bibliographie, verbazing wekken. Daar zijn anderen, die met gelukkig gevolg de lier tokkelen, gelauwerde dichters, bevoegde kunstregters en daardoor tevens bevorderaars der poëzij. Nog vindt men er, die hunne eigene of vreemde drukpersen bezig houden door het leveren van keurige vertalingen, waarvan het genot enkel verbitterd wordt door de gedachte, dat zoo rijk begaafde mannen niet liever door oorspronkelijke werken de vaderlandsche letterkunde helpen opbouwen. Bescheidenheid verbiedt echter hier namen te noemen. Dit is voor het tegenwoordig oogmerk van den schrijver dezer regelen ook niet noodig. Hij meent, dat, indien de vreemdeling ooit op onzen boekhandelaars-stand smalen mogt, het, om dien stand te wreken, genoegzaam zou zijn, zich op éénen enkelen tijdgenoot, die reeds niet meer onder de levenden behoort, op den Haarlemschen boekhandelaar ADRIAAN LOOSJES Pz., te beroepen. Het behoort onder de streelende herinneringen van den steller van dit stukje, dat hij, in de gelukkige dagen zijner kindsheid en jongelingschap, een man als LOOSJES heeft leeren kennen en

bewonderen. Hij wil trachten hem als letterkundige, als burger en als mensch af te schetsen, en zal tevreden zijn, zoo men hier en daar in zijne vluchtige teekening enkele trekken van gelijkenis ontwaart. Voor de vermetelheid, om als lofredenaar van LOOSJES op te treden, nadat een PEERLKAMP die taak reeds voor lang heeft vervuld, vraagt hij, om den wille van de zuiverheid zijner bedoelingen, verschooning.

Het geslacht van LOOSJES bezit een adeldom, die in het oog des waren wijsgeers meer waarde heeft, dan de door perkamenten brieven verkregene. Zekere familiedeugden, waaronder men vooral vurige liefde voor de letteren en onvermoeide arbeidzaamheid mag tellen, plagten daarin, als een kostelijk erfgoed, van vader op zoon over te gaan. Dat geslacht behoort oorspronkelijk in Noord-Holland of aan den Zaankant te huis. De daaromtrent naar de wijze der voorvaderen gehoudene, korte aanteekeningen klimmen op tot de tijden van keizer KAREL V. Toen reeds waren de leden van dit geslacht belijders der leer van MENNO SIMONS, en deelden dus in de vervolgingen, welke de godsdiensthaat dier duistere dagen aan eene in vele opzigten hoogst achtenswaardige secte berokkende. Geen onpartijdige zal toch ontkennen, dat de Mennoniten of Doopsgezinden zich in ons vaderland over het algemeen plagten te onderscheiden niet slechts door de liefde voor den vrede en de verdraagzaamheid, die tot het wezen der door hen gevolgde leer behoorden; maar ook door eenvoud en reinheid van zeden, door eene loffelijke spaarzaamheid, waarop zelden anders uitzondering gemaakt werd, dan wanneer het op werken van Christelijke liefde aankwam, en door de zucht om meer te zijn, dan te schijnen. Werden deze echt-Hollandsche deugden niet zelden door eenen kleingeestigen eerbied voor bijzaken en uiterlijke vormen ontluisterd; toch blijft er reden genoeg om te betreuren, dat de kenmerkende eigenschappen der vroegere Doopsgezinden door den loop der tijden zoo zeer zijn afgesleten, dat men hen, ten minste in onze groote steden, naauwelijks meer herkennen kan. De grootvader en vader van onzen boekhandelaar waren leeraars bij dit kerkgenootschap. De eerste vooral, mede ADRIAAN LOOSJES geheeten, was een hoogst merkwaardig man. Hij was, zoo als men dat noemde, liefdeprediker, dat is, onbezoldigd leeraar bij de gemeente te Zaandam, en oefende dus te gelijk, tot onderhoud van hem en zijn gezin, een winstgevend bedrijf, en wel den houthandel uit. Maar in weerwil van de daaruit

natuurlijk voortvloeijende beslommeringen, bezat hij liefde voor de letteren en kracht van geest genoeg. om zich, na zijn twintigste jaar, meest door eigen vlijt, nog de geleerde en zelfs de Hebreeuwsche en andere Oostersche talen eigen te maken en heeft hij onderscheidene geschriften van godgeleerden en aardrijkskundigen aard in het licht helpen geven. In al wat het vaderland betrof was hij uitstekend ervaren, en de Zaandammers, onder wie hij tot in hoogen ouderdom rondwandelde, noemden hem, wegens zijn eerbiedwaardig karakter, *vader* LOOSJES. De zoon van dezen, PETRUS LOOSJES, is bijna een halve eeuw lang leeraar bij de Doopsgezinden te Haarlem geweest. alwaar hij den 12den Januarij 1813, na een uiterst werkzaam 77 jarig leven, overleed. Overtalrijk zijn de geschriften, die men aan zijne welversnedene pen te danken heeft. waarvan wij hier alleen, om van zeer vele vertalingen niet te spreken, de omwerking van CERISIER'S *Geschiedenis van ons Vaderland* in tien deelen en de vervolgen op WAGENAAR, die niet minder dan vijftig boekdeelen beslaan, zullen noemen. Nog heeft hij, met zijnen broeder CORNELIS, mede een zeer geleerd man, het oudste onzer nog bestaande letterkundige tijdschriften, de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, helpen oprigten en door vele bijdragen opgeluisterd. Mij heugt het, hoe ik als knaap altijd diepen eerbied gevoelde, als ik dezen waardigen Godsdienstleeraar, die geen zijner pligten ooit verzuimde. toevallig ontmoette. Zachte ernst stond op zijn gelaat geteekend, dat toen reeds door zilverwitte haren overschaduwd werd, maar waarop nog de blos der gezondheid lag. Hij behoorde tot die Hollanders van den ouden tijd, wier leven, in weerwil van velerlei arbeid, door eene gelukkige, krachtvolle grijsheid werd bekroond, omdat zij reeds vroeg geleerd hadden zich zelven te beheerschen.

Uit zulk een geslacht werd ADRIAAN LOOSJES Pz. den 13den Mei 1761 geboren. Het nederig dorp den Hoorn, op het eiland Texel, waar zijn vader een korten tijd het leeraarsambt vervulde, beroemt zich nog steeds op de eer van zijne geboorteplaats te zijn geweest; maar reeds in zijne vroege kindsheid aanvaardde die vader de herderlijke betrekking over eene der Doopsgezinde gemeenten te Haarlem, waarin hij zoo lang en zoo waardiglijk werkzaam was. Dat Haarlem werd dan ook steeds door onzen LOOSJES als zijne vaderstad beschouwd: hij heeft haar verheerlijkt, zoo veel hij kon, en zij bezat nimmer een nuttiger en welwillender burger dan hem.

Aan den schoot eener godvruchtige moeder, SIJTJE OUDT geheeten, werden daar in zijn jeugdig gemoed de zaden der deugd gestrooid, en ook in andere opzigten genoot hij er, zoo als wel naauwelijks behoeft gezegd te worden, eene zorgvuldige opvoeding. Oorspronkelijk was hij bestemd om, even als zijn vader en grootvader, de leer des Heilands aan zijne geloofsgenooten te verkondigen; hij doorliep daartoe de Latijnsche scholen en oefende zich ook eenigen tijd aan het Athenaeum te Amsterdam. Weldrà echter liet hij het denkbeeld, om zich aan het leeraarsambt toe te wijden, varen Wat hem daartoe bewogen hebbe, is mij niet volkomen bekend. Geringschatting van die verheven roeping of gemis aan eerbied voor de waarheden des Christendoms was het voorzeker niet: 's mans geheele leven en al zijne talrijke geschriften strekken daarvan ten bewijze. Welligt droeg tot zijne veranderde keuze bij, dat hij in zijne jeugd, zoo als niet zelden met voortreffelijke geesten het geval is, in het gevoel zijner ingeschapene kracht, den blik over geheel het uitgestrekte veld der menschelijke kennis wilde laten weiden, zijne rustelooze werkzaamheden niet tot een enkel bepaald vak vermogt te beperken. Die rigting van zijnen geest, welke trouwens zoo zeer met de hiervoor aangestipte familie-overleveringen overeenkomstig was, laat zich gemakkelijk bewijzen. Niet slechts beoefende hij van jongs af de fraaije letteren in haren geheelen omvang met onvermoeide vlijt, en was hij een warm vereerder der poezij; niet slechts had al wat het vaderland en deszelfs geschiedenis betrof voor hem onweêrstaanbare bekoorlijkheid; ook onderscheidene andere wetenschappen hadden voor hem iets bijzonder aantrekkelijks. Zoo heb ik LOOSJES in latere jaren zich levendig hooren beklagen, dat de ijver voor het bestudeeren eener wetenschap, die meer dan eenige andere geschikt is om 's menschen geest te verheffen, namelijk de sterrekunde, te Haarlem zoo zeer verflaauwd was; hij had tot eenen kleinen kring weetgierigen behoord, waarin men zich op bepaalde tijden opzettelijk daarmede bezig hield. Wanneer hij als jongeling rondwandelde door Haarlem's bekoorlijke omstreken hielden de wonderen der natuur zijne aandacht sterk bezig, en hij bezat dan ook reeds vroeg eene kleine verzameling natuurlijke zeldzaamheden. Was zijne beurs niet genoeg voorzien, dan sprong zijne zuster AGATHE CATHARINA — later de gade van een onzer aanzienlijkste boekhandelaren en eene voorbeeldige huismoeder, van zeldzame schranderheid – hem uit hare spaarpenningen groot-

moediglijk bij. Het eerste werk, dat van LOOSJES het licht zag, getuigt mede van dat veelomvattende van zijnen geest, maar tevens van jeugdige stoutheid. Het is eene *Flora Harlemica*, of naamlijst der planten, die rondom Haarlem in het wild groeijen. LOOSJES was, toen hij met dit werkje zijn letterkundige loopbaan opende, achttien jaren oud! Tien jaren later bragt hij, met een zijner geletterde vrienden, het weekblad: *de Konst- en Letterbode*, tot stand: een geschrift, dat, meer dan eenig ander in ons Vaderland, er voor is aangelegd om berigten uit het rijk der wetenschappen en letteren, in de geheele uitgestrektheid van dat gebied, op te nemen, de stormen der omwenteling, ja zelfs het Wandaalsch tijdperk der Fransch-Keizerlijke regering heeft getrotseerd, en thans zijn halve eeuwfeest vieren kan.

Nadat LOOSJES het Athenaeum te Amsterdam verlaten had, moest hij een beroep kiezen, waardoor hij op eene eerlijke wijze het brood verdienen kon. Hij werd in 1783 boekhandelaar te Haarlem en bleef dit tot aan zijnen dood. Hoe loffelijk hij zich in dat beroep kweet; hoe hij, in weerwil van zoo veel andere bemoeijenissen en werkzaamheden, orde en regelmatigheid in zijne zaken wist te handhaven; en met hoeveel nuttige werken hij, zonder nog degenen te rekenen, die uit zijne eigene pen vloeiden, het vaderland verrijkte, is aan de lezers van dezen Almanak te over bekend. Vooral op het laatst van zijn leven, behoorde hij onder de hoofdlieden van het groote gilde; en toen het er op aankwam om een bondgenootschap tegen den nadruk, die straatrooverij in het rijk der letteren, te sluiten, stelde hij zich aan de spitse.

Toch zijn er in onzen leeftijd boekhandelaars geweest, die als zoodanig eene schitterende rol hebben vervuld; maar geen, die hem in letterkundige werkzaamheden geëvenaard heeft, wat zeg ik, slechts in de verte met hem vergeleken kan worden. Men duizelt bij het inzien van de lange reeks geschriften, zoo onderscheiden in vorm en aard, die uit zijne pen gevloeid zijn. Even helder als zijn hoofd was, is zijn prozastijl; het is, als of de gemakkelijkheid, waarmede hij arbeidde, zich daarin afspiegelt; ongevoelig sleept hij weg, maar roert en schokt ook, waar zijn onderwerp zich verheft. Nergens is hij overdreven, gezocht of ongetrouw aan de dienst der bevalligheden. Als dichter bekleedt hij, naar het oordeel van bevoegde kunstregters, niet een eersten, maar toch eenen aanzienlijken rang. Er is dikwijls gloed en leven

in zijne verzen: somtijds schitteren daarin echt-dichterlijk genie en teeder gevoel; en zelfs degenen, die thans zijne gedichten versmaden, zouden daardoor onweêrstaanbaar geboeid zijn geworden, als zij hem zelven daarin het gevoel zijns harten, dat zoo levendig klopte voor al wat edel en schoon is, hadden hooren uitstorten. Want bij zoo veel andere uitstekende gaven bezat LOOSJES ook die van eene welluidende, buigbare stem, die diep doordrong in het gemoed zijner hoorders. Als hij, bij eene of andere plegtige gelegenheid, het spreekgestoelte beklom, wekten zijn ronde echt-Hollandsche kop, zijne niet groote,maar mannelijke gestalte reeds dadelijk belangstelling: maar als hij dan begon te spreken en het vuur der geestdrift allengs zijne wangen hooger kleurde, voelden allen zich magtig bewogen, tot zelfs het knaapje, dat anders de kracht der woorden naauwelijks beseft.

In al de menigvuldige geschriften van LOOSJES heerscht één zelfde grondtoon, die men door de woorden: vaderland, zedelijkheid en godsdienst, zou kunnen omschrijven. Levendig belang stelde hij in de gebeurtenissen op het groote wereldtooneel, in de vorderingen, elders in kunsten en wetenschappen; maar het land zijner geboorte ging hem boven alles, en niemand heeft welligt ooit zich meer moeite gegeven dan hij, om de schoone herinneringen en de groote namen, waarvan onze geschiedenis overvloeit, in het geheugen der nakomelingen levendig te houden. Onder hoe veel onderscheidene vormen heeft hij dit niet beproefd! Nu eens schetste hij de mannen, die wij Hollanders te regt als halve goden vereeren, zoo als HUGO DE GROOT en JOHAN DE WITT, of belangwekkende vrouwen, gelijk JACOBA VAN BEIJEREN en de twee gemalinnen van den onsterfelijken WILLEM I, in romantische tafereelen, en deed hen spreken en handelen, als of hij zelf tegenwoordig was geweest in hunne raadzalen en binnenkameren. Of wel hij nam den meer bepaalden vorm van het treur- en tooneelspel te baat, en deed zijne lezers den treurigen ondergang van Romerswaal, den roemrijken slag van Nieuwpoort, de welgelukte vlugt van HUGO DE GROOT, en den heldenmoed der Watergeuzen aanschouwen. Eén held trok hem aan boven allen: het was degeen, die meer dan iemand anders het ideaal van het Hollandsche volkskarakter vertegenwoordigt, en op wiens graftombe te regt de woorden: hij blinkt in onbezoedelde eere, konden worden gebeiteld; het was DE RUYTER. Een der eerste uitvoerige dichtstukken, die hij in het licht gaf, was aan dien

onvergetelijke gewijd, en niet zeer lang voor zijn overlijden leverde hij in den laatsten zeetogt van DE RUYTER, naar veler oordeel, zijn dichterlijk meesterstuk.

Men zou der waarheid te kort doen, door te willen ontkennen, dat er onder de geschriften van LOOSJES sommige zijn, waarin staatkundige partijschap doorstraalt. In zijne jongelingsjaren ontkiemde de rampzalige burgertwist, die er toe bijdroeg om het Nederlandsche Gemeenebest, na twee eeuwen van schitterenden bloei of rustige welvaart, zoo jammerlijk te doen ondergaan. Met al het vuur der jeugd nam hij deel aan den twist, en schaarde zich aan de zijde dergenen, die, om het betere te verwerven, het goede verwierpen; naar de liefelijke vleitaal des Franschen vogelaars luisterden, en terwijl zij het vaderland ten val hielpen brengen, zich zelven patriotten noemden. Verre is het van mij, den braven man om die keuze te gispen. Hem, gelijk zoo velen, verleidde het tooverlicht, waarin het oprijzend Gemeenebest aan de overzijde des oceaans zich vertoonde en waardoor het tot navolging uitlokte. Zijne opvoeding, het kerkgenootschap waartoe hij behoorde, de stad zijner inwoning, alles droeg er toe bij, om hem de staatspartij te doen aankleven, en hem tooneelspelen te doen schrijven, waarin CAPELLEN TOT DEN POLL, GEVAARTS, en GIJZELAAR de helden waren. De omwenteling van 1795 begroette hij als den dageraad van een nieuw leven voor het Gemeenebest. De stem zijner medeburgers riep hem destijds tot aanzienlijke ambtsbetrekkingen. Aan het hoofd eener bezending uit het gewestelijk bestuur van Holland, verscheen LOOSJES in 1797 in de Nationale Vergadering, om daar de zaak der eenheid van het Gemeenebest, tegen den te ver getrokken geest van provincialismus, die reeds weder het hoofd opstak, te verdedigen. Hij deed dit in eene voortreffelijke redevoering, met vuur en kracht uitgesproken en door sommigen Ciceroniaansch genoemd. Maar toen LOOSJES allengs bemerkte, dat door de veranderde orde van zaken, hoewel hier en daar iets goeds hebbende gewrocht, het veege Gemeenebest meer dan ooit de prooi van belangzoekers en de speelbal van magtige naburen was geworden, trad hij af van het staatstooneel, en keerde terug binnen den stillen, burgerlijken kring. Hij was te onafhankelijk van geest, om zich gedwee te voegen naar de luimen der magthebbers van den dag, en zijne bemoeijenissen hadden het welzijn van het vaderland, niet zijn eigen voordeel, ten doel gehad. Elke nieuwe ramp, die het vaderland

trof, ging hem als een scherpsnijdend zwaard door de ziel; en toen zijne landgenooten — het nakroost der helden uit den tachtigjarigen oorlog! — gedwongen werden om aan den troon eens vreemden geweldenaars een koning af te bedelen; toen bij die vernedering allen, door de ramp der tijden gedrukt, angstig zwegen, had LOOSJES, met twee andere Haarlemsche burgers, C. DE KONING en A. VAN DER WILLIGEN, den moed, om door het verspreiden van een verzoekschrift eene poging tot het afweren van den gevreesden slag te doen. De Fransche dwingelandij was voor LOOSJES, even als voor allen, een harde tijd van beproeving. Met diepe smart zag hij, hoe in zijn vaderstad, welker helden en heldinnen hij in meer dan een geschrift vereerd, welker omstreken hij in zijne zoo aanlokkelijk geschrevene Arkadia verheerlijkt had, gebrek en armoede hand over hand toenamen en geheele straten door den moker des sloopers geslecht werden. Alle vroegere partijschap was nu reeds voor lang uit zijn gemoed gewischt. Het kostte hem geene opoffering om het: ik heb gedwaald! uit te spreken. Toen het uur der redding sloeg, weergalmde zijn lier van oranjeliederen of klonk ter eere des grootmoedigen ALEXANDERS, die Parijs aan zijne voeten zag en Moskou vergat. Nooit zal ik den indruk vergeten, dien eene niet zeer lang na Neêrlands verlossing door LOOSJES uitgesprokene rede op mij gemaakt heeft. Hij sprak tot kinderen uit den lageren stand; dit en de gelegenheid van den dag maakten alle woordenpraal overbodig. Daarom bepaalde hij zich ook tot het verhaal eener wandeling, door hem in eene der afgelegene wijken van Haarlem gedaan, waar hij nog in elke nederige woning het vlijtig en welvarend huisgezin van eenen fabrijkarbeider gekend had, maar thans de enkele, door het sloopersgeboefte gespaarde huisjes van geheel vernietigde welvaart getuigden. Daar was hij op eens door een vreemd gedruisch in zijne mijmering gestoord. Hij luistert; denkt een oogenblik aan het nederrollen van steenen uit een bouwvalligen muur; maar zie, voor het eerst sedert lang treft het snorren van een weefgetouw zijn oor! De vreugde, die hij daarover gevoelde, beschreef de edele man zoo levendig, dat ik mij thans, na vijf en twintig jaren, nog de zoete tranen herinner, mij daardoor uit de oogen geperst. Zulk een schijnbaar nietige trek kenschetst LOOSJES.

Misschien heeft men de uitmuntendste werken van LOOSJES, zijne vaderlandsche romans, vooral ook aan de rampen en vernederingen

te danken, die Nederland in het begin dezer eeuw bestormden. Hij meende zeker, dat ons volk niet geheel verloren kon gaan, zoo uit de algemeene schipbreuk slechts iets van de oude deugden en zeden gered werd, zoo huisselijkheid, spaarzaamheid, trouw en godsvrucht hier in eere bleven. Niet al de zes vaderlandsche romans van LOOSJES hebben gelijke waarde. Hij heeft in de 26 boekdeelen, die ze vullen, welligt te veel geleverd; maar zijn *Maurits Lijnslager* en *Hillegonda Buisman* zullen nog bij volgende geslachten bekende en vereerde namen zijn, als vele der nabootsingen van WALTER SCOTT's manier, waarmede men ons thans overstelpt, door den stroom der vergetelheid verzwolgen zullen zijn. Even zeer als door deze romans heeft onze schrijver door zijne bevallige en echt-nationale zedelijke verhalen aan de veredeling zijner landgenooten gearbeid. Mij is persoonlijk een voorbeeld van terugkeer op het pad der deugd, door het lezen van een dier verhalen bewerkt, bekend. En wie kan berekenen, hoe veel nut LOOSJES door zijne andere zedekundige geschriften heeft gesticht; hoe veel gemoederen hij door zijn *Lazarus*, *Semida en Cidli* en soortgelijke werken heeft getroost en opgebeurd; hoe dikwijls hij daardoor in deze en gene binnenkamer een betraand oog zich naar het onbekende land aan de overzijde des grafs heeft doen wenden!

Ik heb slechts een deel van den letterkundigen arbeid van LOOSJES in het geheugen teruggeroepen en van menig vreemd werk, dat hij zelf in een bevallig Nederduitsch gewaad heeft gestoken, geheel gezwegen. Toch is het opgetelde genoegzaam, om het vermoeden te wettigen, dat hij de uren, voor de waarneming van zijn beroep niet volstrekt vereischt, met de terugstuitende afgetrokkenheid van een kamergeleerde in zijn studeercel doorbragt en zich van de waarneming der gewone maatschappelijke en burgerpligten verschoond rekende. Hoe ongegrond zou echter zulk eene verdenking zijn! Neen, allen die LOOSJES gekend hebben, weten, dat hij de leer der algemeene menschenliefde niet slechts predikte, maar zoo zeer als iemand door daden staafde. Het Haarlemsche Departement der Maatschappij tot nut van 't algemeen, dat hij had helpen oprigten, vond in hem eenen bestuurder, die aan alle de nuttige stichtingen en inrigtingen daarvan leven wist bij te zetten. De doopsgezinde gemeente zijner stad, die een vermogen plagt te bezitten, groot genoeg, om mildelijk, ja met zekere weelderigheid wel te doen, telde hem onder hare werkzaamste opzieners en bestuurders. In

alle andere maatschappijen en letterkundige kringen, waartoe hij behoorde, was hij het sieraad en de vraagbaak. Daarom ontmoette men hem ook overal, waar nut te stichten of aan hetgeen schoon is en wel luidt hulde te bewijzen was. Hier zag men hem op eene onder zijn toezigt geplaatste school oplettend tusschen de eerbiedige knaapjes rondwandelen; ginds de penningen ontvangen, die een nijvere werkman naar de spaarbank bragt; daar zich verledigen, om aan jongelingen en meisjes, die de scholen reeds verlaten hadden, op gezette uren het vroeger geleerde te herinneren; op eene andere plaats zelfs, te midden van stoomende ketels, de uitdeeling van voedzame spijs aan hongerige armen regelen. Of wel hij beklom het spreekgestoelte, om voor eene luisterende menigte, die aan zijne lippen hing, in den vollen zin des woords volksonderwijzer te zijn. En als om te toonen, wat de mensch, wiens hoofd en hart goed geplaatst zijn, in zich kan vereenigen, vond men hem zelfs daar weder, waar een uitgelezen kring van rijk met vernuft bedeelde mannen, onder de leiding van eenen JAN VAN WALRÉ, opzettelijk bijeenkwam, om door spot en scherts, in rijm en onrijm, den boog te ontspannen en de zorgen des levens te vergeten.

Zoo veel en zoo velerlei in een kort menschenleven te verrigten grenst aan het wonderbare en is alleen uit de onvermoeide arbeidzaamheid, die LOOSJES van zijne vaderen had geërfd, en uit eene buitengewone vlugheid van geest te verklaren. Hij woekerde met de uren van elken dag. De zon vond hem slechts zelden in zijne legerstede. Des zomers, in den vroegen ochtend, als te Haarlem nog alles in diepen slaap gedompeld was, bevond hij zich reeds in het nederige zomerhuisje, dat hij aan de Amsterdamsche trekvaart bezat, en arbeidde daar in de stilte voort, nu en dan het oog latende gaan over de vette, met runderen bezaaide weiden, waarop hij het uitzigt had. Hij had zich dan met CONSTANTIJN HUYGENS kunnen vergelijken, wiens uit het oorspronkelijk Latijn in Nederduitsche verzen overgebragt leven, een der laatste gewrochten van zijn geest is geweest en die insgelijks met het krieken van den dag op Hofwijck zijn dagwerk begon. Was LOOSJES in de stad teruggekeerd, dan kon geen zijner huisgenooten of vrienden aan hem bemerken, dat hij op allen reeds zoo vele uren vooruit had. Integendeel ook als huisvader vervulde hij getrouwelijk zijne pligten; was hij vrolijk, levendig en ten hoogste leerzaam in zijne gesprekken.

Men waagt misschien niet te veel met te veronderstellen, dat sommige trekken uit zijn eigen huisselijk leven in zijnen *Maurits Lijnslager* zijn overgegaan, dat er eenige verwantschap tusschen diens Maria en zijne eigene huisvrouw, Cornelia Johanna Herdingh, bestaat. Zeker dacht Loosjes, bij het schetsen der verwoesting, door den dood in het huisgezin van *Lijnslager* aangerigt, aan eene zeer smartelijke ondervinding uit zijn eigen leven. Hij verloor in 1799 twee zijner drie zonen, kort achter elkander. Maar hij beleefde het nog dat zijn eenig overgebleven telg, Vincent Loosjes, tot een man was opgewassen en blijken gegeven had van het voetspoor zijner vaderen te zullen drukken.

Nog was Adriaan Loosjes in het volle bezit van zijne uitstekende geestvermogens en slechts 56 jaren oud, toen de dood hem plotseling, zonder ziekte of pijn, in den laten avond van den 28sten Februarij 1818 wegrukte. Hij had dienzelfden avond de vergadering van het Haarlemsche genootschap: Oefening in wetenschappen, bijgewoond, en daar, schijnbaar in volkomen welstand, in een voorgelezen gedichtje nog eene proef van zijn vlug vernuft gegeven. Zoo sluimert, na welvolbragten dagarbeid, de landman in naast de rijke korenschoven die hij heeft vergaard! Er heerschte diepe rouw over 's mans dood in zijn huis, in stad en land. Toen het letterkundig genootschap, waar hij zich het laatst van allen vertoond had, weder bijeenkwam, zagen de leden elkander lang, met tranen in de oogen, zwijgend aan, tot een der achtbaarsten uit den kring, met een forsche stem uitriep: „De boom der liefelijkheid is uit ons midden weggerukt!" Dat konden allen hem nazeggen, die met Loosjes in betrekking hadden gestaan. Mij was het, terwijl ik dit schreef en met moeite mijne pen weerhield om er meer bij te voegen, somtijds als of de gezaligde schim des braven mans mij toeriep: Werk terwijl het dag is; want de nacht komt, waarin niemand werken kan!

D. V.

(Jaarboekje voor den Boekhandel voor 1839.)

H. C. A. THIEME.

Onder de onderscheidene vakken der geschiedenis, die voor ons heilzame lessen opleveren, zijn zeker de levensbeschrijvingen van mannen, die zoo door hunne braafheid als door hunne vlijt en werkzaamheid in een of ander vak hebben uitgemunt, een der nuttigsten, daar zij niet alleen dienen om de nagedachtenis van den brave in vereerend aandenken te houden, maar ook tot een weldadig voorbeeld voor andere, vooral jeugdige beoefenaars van zulk een vak, kunnen verstrekken en alzoo de waardige overledenen als het ware na hunnen dood nog voordeelig doen werken. Met regt dan oordeelde de Redactie van dit Jaarboekje het zeer doelmatig, om, daar het bijzonder voor beoefenaars van den Boekhandel is bestemd, hetzelve van tijd tot tijd met korte levensbeschrijvingen van zulke Boekhandelaren te verrijken, die zoo wel door hunnen ijver als door hunne verdiensten in dit vak, als door hunne braafheid met eere zijn bekend geweest en ook als zoodanig, nog na hunnen dood, in algemeene achting zijn.

Onder dezen behoorde voorzeker de man, wiens naam wij aan het hoofd van dit stukje gesteld hebben, en wij durven ons verzekerd houden, dat allen, die den waardigen man in zijn leven en in zijne onvermoeide werkzaamheid gekend hebben, hierin zullen toestemmen. Vereerd met het aanzoek der Redactie van dit Jaarboekje om eene korte levensbeschrijving van hem te leveren, was ik

hiertoe gaarne bereid, alleen vreezende zulks niet naar zijn volle waarde te zullen volbrengen; doch daar ik het mij altijd tot eene eer rekende, eenen geruimen tijd in zijne vriendschap te hebben mogen deelen, zal men, hoop ik, ten minste mijne poging, als een gering offer aan die vriendschap, met eenige verschooning beoordeelen, en in die hoop treed ik ter zake.

HERMAN CARL ANTON THIEME werd op den 2den Maart 1770 te Wezel, Provincie Rijnland, in Pruissen geboren: zijne ouders waren JOHAN CARL MARTIN THIEME, Med. Doctor en Chirurgijn-Majoor in Pruissische dienst, en ANNA CHARLOTTE WANSLEBEN. Na het noodige onderwijs in zijne jeugd te hebben genoten, wilde onze THIEME zich aan het vak van zijnen vader en bijzonder aan de Chirurgie toewijden; doch zijn gevoelig gestel, dat hem verhinderde bij het lijden van anderen die bedaardheid en ter zijde stelling van aandoeningen te bezitten, welke een eerste vereischte van eenen heelmeester zijn, was hiertoe niet geschikt; niettegenstaande zijne beste pogingen om dit te overwinnen, gevoelde hij echter, toen hij eens, 15 jaren oud, bij eene operatie van den steen tegenwoordig was, dat hij ongeschikt was om het kermen en lijden van zijnen natuurgenoot bij te wonen, zoodat zijn vader zelf hem uit het vertrek, waar de operatie geschiedde, wegzond, met de woorden: „Van uw Chirurgijnschap komt niets."

Deze teleurstelling was voor den vader groot, voor den zoon een bron van vreugd en volgend geluk. Niet dat hij hierdoor meende een gemakkelijker leven te zullen krijgen, neen, toen reeds was werkeloosheid voor hem een ondragelijk denkbeeld; wel verre dus van zijnen tijd nutteloos door te brengen, legde hij zich, schoon nog zonder bepaald doel, nu met de borst op de kennis zijner moedertaal en ook ter sluiks op de Fransche taal (toen de taal der verwijfdheid of der vijandschap geheeten) toe, waarin hij zoodanig slaagde, dat hij het, even gelijk in later tijd ook het Nederduitsch, zuiver sprak; terwijl men het voorzeker als iets bijzonders in een Duitscher kon aanmerken, dat men veelal getuigde, dat men niet kon onderscheiden of hij een Duitscher of Hollander was.

Daarenboven beoefende hij de beginselen der Latijnsche en Grieksche talen en bragt het in het Engelsch zoo ver, dat hij, hoe gebrekkig dan ook, zich bij voorkomende gelegenheid daarin kon doen verstaan, gelijk wij hiervan nader een bijzonder belangrijk voorval zullen opgeven. Ondertusschen moest de jongeling zich aan

eene kostwinning wijden. De vader aan het geluk van zijn kind zijne wenschen opofferende, liet de keus aan hem over. De leergierige knaap koos den Boekhandel. Weldra werd hij bij den Heer BECKER te Wezel in de leer besteld; hij legde zich nu met ijver op dit vak toe, doch schoon hij des zomers reeds om 4 en des winters reeds om 5 ure op den winkel zijn moest, bleef hij evenwel, door privaatlessen vóór dat hij derwaarts ging, zich in het Fransch, Engelsch en Latijn oefenen, terwijl hij hieraan dikwerf een gedeelte van de hem zoo noodige nachtrust opofferde, daar hij overtuigd was dat de kennis der talen voor den Boekhandelaar van het hoogste belang zijn moest.

Niettegenstaande hij nu bij zijnen patroon een aanzienlijk leergeld moest betalen, moest hij echter, volgens de gewoonte van dien tijd (in welken leerlingen, al waren zij ook van fatsoenlijken huize, den in onze dagen vernederendsten arbeid moesten doen), veel vernedering lijden. Als jongste leerling moest hij schoenen poetsen, aardappelen schillen, de kleederen van den meesterknecht schoon houden, de afgetrokken thee van dezen opdrinken, als hij hem toesnaauwde: „da Carl, trinke er dieses aus." Des zomers moest hij vóór 4, des winters vóór 5 ure des morgens den winkel aanvegen en een en ander voor de drukkerij gereed maken; waarlijk bezigheden, die met regt deden vreezen, dat zij den kieschen knaap weldra eenen tegenzin in het vak zouden geven en hem van zijne nieuwe keuze doen afzien. Maar neen, reeds toen toonde hij die vastheid van inborst, die hem naderhand in zoo vele gevallen kenmerkte; hij hield vol en overwon zich zelven; hij beschouwde dit alles als aan de opleiding tot het vak zijner keuze volstrekt verbonden, en niets was hem te veel, als hij slechts kon leeren. Die volharding was de weg tot zijn volgend geluk: van lieverlede won hij de achting en liefde van zijnen patroon en de toegenegenheid zijner medebedienden, maar ook daardoor eene grondige kennis van zijn vak; — waarlijk eene groote les voor vele jongelieden van onzen tijd, die, als zij zoogenoemde bedienden geworden zijn, zoo ligt, als hun het een of ander, veel minder dan hetgeen onze THIEME moest doen, wordt opgedragen, den neus optrekken, het verre beneden zich achten, en juist hierdoor hunne wezenlijke bevordering tegenwerken; dewijl men toch ook in dezen eerst moet leeren goed te dienen, zal men later in staat zijn goed gediend te worden.

Dan de leerjaren van onzen vriend snelden ten einde, en hij verlangde nu ook naar eene andere betrekking. Eens kreeg hij, toen 18 jaren oud, bij toeval eene Haarlemsche Courant in handen en las daarin dat er in Zutphen een jong mensch werd gevraagd, om het opzigt te hebben over eene kleine drukkerij; dit was juist zijne gading en terstond toonde hij hierin veel zin te hebben; en dit was geene vlugtige gedachte, maar weldra een vast beraden plan; want, toen hij met zijne ouders hier over sprak en zijn vader hem uitlachte, zeggende, dat hij weldra met de kous op het hoofd zoude terugkomen, zeide hij, met de hem zoo eigen vastheid: „dit nimmer, wil het niet gelukken, dan heb ik te goed viool spelen geleerd (want ook hierop had hij zich in zijne tusschenuren, met het beste gevolg toegelegd) en vóór ik terugkom, speel ik liever voor de boeren op de kermis."

Men vond het dus geraden van die advertentie werk te maken en de Heer Post, toen wijnhandelaar te Zutphen, een vriend van den ouden Heer Thieme, raadde de drukkerij van den Heer van Eldik aldaar (want voor deze was de aanvrage) aan; hiermede was de jongeling zeer in zijn schik; doch nu deed zich eene nieuwe zwarigheid op: zijn medeleerling bij den Heer Becker was de naderhand ook eenigen tijd in Amsterdam als Boekhandelaar gewoond hebbende F. A. Brockhaus, wiens uitgebreide Boekhandel in Leipzig, nu door zijnen zoon, gedeeltelijk ook onder de firma van Brockhaus en Avenarius zoo te Leipzig als te Parijs wordt voortgezet en voorzeker algemeen bekend is. Met dezen Brockhaus had Thieme eene bijzonder hartelijke en op wederzijdsche neigingen gegronde vriendschap aangeknoopt; ongelukkig had echter nu ook de vriend het oog op Zutphen laten vallen, en er kon slechts ééne plaats vervuld worden. Na een edelen wedstrijd besloot men het lot te doen beslissen en, schoon dit ten nadeele van Brockhaus uitviel, bleven zij echter, tot hunnen dood, de vertrouwdste vrienden, voorzeker een bewijs, dat hunne vriendschap van eenen edelen aard en verre boven eigenbelang verheven was.

Thieme vertrok dan naar Zutphen, en schelde in de toenmalige Pruissische kleederdragt, die zeker veel van de Hollandsche verschilde, op eenen zaturdagavond aan het huis van den reeds 54 jarigen Boekverkooper A. van Eldik aan. De patroon deed hem zelf open, doch naauwelijks hoorde deze den Duitschen tongval, dien hij niet verstond, of hij scheepte hem af met de woorden „ik

heb U niet noodig, ik wil u niet hebben." De jongeling had echter zijn plan te wel beraamd en zijn besluit te zeker genomen om terstond den moed te verliezen, hij wist dat de aanhouder wint, en beproefde den volgenden dag een nieuw aanzoek, terwijl hij zeide: „ik heb op Uwe advertentie afgaande, de verre voetreis van 14 uren afgelegd, in de hoop van werk te vinden," deze taal vond ingang en nu werd hij provisioneel voor ééne week aangenomen; dit was voor den vlijtigen jongeling genoeg; met vuur pakte hij den arbeid aan, en zijne vlijt en werkzaamheid bleven niet onopgemerkt; weldra verdiende hij kost en inwoning en later éénen gulden in de week daarenboven; hij hervormde hier, als het ware, de geheele drukkerij, die toen niet veel beteekende en ten bewijze hoezeer hij door zijne trouw en eerlijkheid de gunst en het volkomen vertrouwen van zijnen meester zich had weten waardig te maken, zal het genoeg zijn te vermelden, dat deze hem op zijn twee en twintigste jaar, zijne achttienjarige dochter Mejufvrouw Gesina Geertruida van Eldik, ten huwelijk schonk, eene vrouw, van welke men met regt kan zeggen, dat hij eenen schat van den Heer had gevonden; ik houd mij verzekerd, dat allen, die met mij ooggetuige mogten zijn, van het huisselijk geluk, dat onze waarde vriend genoot en van de bijzondere zorg, waarmede deze brave vrouw naderhand onder haar zoo talrijk kroost, altijd onvermoeid en opgeruimd bezig was, zullen gaarne dit met mij getuigen. Dit huwelijk werd met 14 kinderen gezegend, van welke er echter drie in vroegen leeftijd overleden.

Ofschoon nu de jonge Thieme weldra de drukkerij in eigendom kreeg, daar de Heer van Eldik gerust ging leven, kwam het echter bij de jeugdige echtgenooten niet ruim om, zoodat reeds bij het einde der eerste week de jonge vrouw haren man om geld voor de huishouding moest vragen, dat nog niet in ruimte voorhanden was. Noch van zijne eigene ouders, noch van zijnen schoonvader eenige ondersteuning kunnende erlangen, behielp het jonge paar zich allerzuinigst; meid noch knecht konde er op staan; doch wat zegt dit, wanneer vlijt en werkzaamheid, door echte liefde gemakkelijk gemaakt worden? immers zij ook ondervonden dat:

Waar liefde woont gebiedt de Heer zijn zegen.

Thieme bediende volijverig zijn winkeltje en zijne kleine pers, de jonge vrouw, weldra moeder van eenen zoon, zorgvuldig de keuken en huishouding; beiden waren wel tevreden en vol vertrouwen

op de Voorzienigheid, en spoedig werd dit op het onvoorzienst beloond, want reeds in de eerste jaren van hun huwelijk, naar gissing in het voorjaar van 1794, kwamen de Engelschen in den omtrek van Zutphen in Cantonnement: de Hoofd-Officier moest landkaarten hebben, maar hoe die te bekomen? Geen der Zutphensche Boekverkoopers sprak Engelsch; eindelijk hoorde men, dat de jonge Boekverkooper THIEME met die taal eenigzins bekend was; nu kwam de Prins zelf bij hem aan de toonbank, en naauwelijks had deze de vraag *What do you want Mylord!* gedaan of het antwoord was *I pray you for maps,* en terstond werden den vrager kaarten voorgelegd, en ziedaar de grond gelegd, voor de volgende welvaart van onzen jongen Boekverkooper.

Jongelingen! merkt het toch op! dit was het gevolg van den ijverigen leerlust van onzen THIEME, die de tusschenuren van zijne leerjaren niet in ijdele vermaken, maar in vlijtige oefening van zich zelven doorbragt; laat het U opwekken, om ook in Uwen leertijd de uren, welke gij voor U zelven hebt, op waren prijs te stellen en. zooveel mogelijk de beoefening der talen U tot eene uitspanning te maken.

Weldra werd THIEME nu ook drukker van de lijsten, die de Kommanderende Officier voor zijn Korps noodig had, dat hem aanzienlijke winsten opleverde, en met één woord, het ging hem zoo wel, dat hij menigmalen, met tranen van dankbaarheid in de oogen, verhaalde, dat hij toen goud verdiende, daar de Engelschen alles met goud betaalden, de keuze tusschen oude en nieuwe ducaten aan hem overlatende.

Van dezen tijd af begon zijn voorspoed; de welbespaarde penning werd nu tot uitbreiding van de drukkerij en den winkel aangelegd; hij kon nu niet alleen eenen knecht, maar ook eenen couranten-jongen houden en zijne vrouw een meisje in dienst nemen om op haren eerstgeborenen te passen; weldra bragt hij langzamerhand zijne drukkerij en zijnen boekhandel tot eene hoogte, als men in Zutphen nimmer had gekend en in korte jaren kon men onzen THIEME, met alle regt, onder de voornaamste Boekhandelaren van ons Vaderland tellen, dit echter diende niet om zijnen ijver te verflaauwen, maar vuurde denzelven meer en meer aan: altijd was hij aan het hoofd der werkzaamheden, altijd zag men hem onvermoeid bezig en nog zullen velen met mij zich herinneren, met welk een vuur hij steeds van zijne drukkerij en zijne inrigtingen daaromtrent

sprak, hoe naauwkeurig hij zelf alles naging, welk eene orde op zijne drukkerij heerschte, en hoe hij, bij al zijne ondergeschikten geacht en geëerd was; ten bewijze van dit laatste diene, dat toen hij overleed, er van zijne bedienden waren, die meer dan 30 jaren bij hem gewerkt hadden, die daarna, nog eenen geruimen tijd bij zijne weduwe bleven en, na haren dood, in de dienst zijner kinderen overgingen; ja dat zelfs degenen, die zich niet wel bij hem gedragen hadden, naderhand nog zijne waarde erkenden, moge het volgende merkwaardige voorbeeld bewijzen, waarbij wij ons echter, om van zelf sprekende redenen, van het noemen van plaats en namen moeten onthouden.

In het jaar 1820 eene reis naar Zeeland en Braband doende, komt hij, op zeker dorp, de plaats eener herberg oprijden; op dat oogenblik sprong er uit een ander rijtuig een deftig gekleed Heer, met een Ridder-orde versierd, die naauwelijks onzen THIEME zag, of hij kwam met de grootste ingenomenheid naar hem toe en zeide op eenen hartelijken toon: „Mijn Heer THIEME van Zutphen? „Ja," was het antwoord, „maar ik heb de eer niet U te kennen," hierop hervatte de andere: „Zie mij eens aan, kent gij Frits niet?" „Ja," was het antwoord, „ik ken zoo vele Fritsen, den ouden Frits van Pruissen, mijn' eigen' Frits, maar waarlijk ik ken U niet", de andere „kent gij mij niet? Welnu ik neem u mede in mijn rijtuig, naar mijne woning, mijn knecht kan bij den uwen op de fourgon gaan zitten; heden zijt gij mijn gast." Na eenige tegenstribbeling stemde THIEME toe en zij reden weg naar het buitenverblijf van den vreemdeling, waar zij aan een diné met verscheidene aanzienlijke mannen aanzaten. THIEME was natuurlijk steeds radende, wie toch zijn gastheer zoude zijn en waarop dit alles zoude uitloopen, doch men verbeelde zich zijne verbazing, toen de vriendelijke gastheer op het dessert eene toast, ter eere van onzen vriend met de volgende woorden instelde: „Mijne Heeren, ik drink ter eere van den Boekhandelaar THIEME van Zutphen, die, hoe onwillekeurig dan ook, door Gods hand de grondlegger van mijne fortuin is geweest; ik was namelijk op mijn tiende jaar, voor een dubbeltje in de week, Couranten-jongen bij hem, maar woest en wild, wilde ik niet deugen; hoe dikwerf ook vermaand, luisterde ik niet naar 's mans goeden en vaderlijken raad, ik werd dus weggezonden; toen kwam ik bij eenen kleedermaker op de tafel en bij de komst der Franschen trok ik mede, werd knecht,

meesterknecht, later Regiments-kleermaker en ben nu Fabrijkant, die aan honderden den kost geef, daarom de gezondheid van mijnen ouden Patroon!"

Welk eenen invloed dit tooneel op den zoo gevoeligen ziel moest hebben, zal ik wel niet behoeven te beschrijven.

Een aantal werken, bijzonder ook over opvoeding en onderwijs, werden door hem uitgegeven en velen daarvan herhaalde malen herdrukt; derzelver aantal beliep, bij de verkooping van zijn fonds tot 350, grootendeels op zijne eigene pers gedrukt welke te zamen de aanzienlijke som van *f* 82,000 opbragten, zonder hierbij de opbrengst der ongedrukte copijen, koperen platen, enz. te rekenen; eene som te aanzienlijker, naarmate de toestand des Vaderlands toen zeer benard was en weinig bemoedigends voor de toekomst had (*). Het zal niet noodig zijn velen der bij hem uitgegevene werken op te noemen, wij herinneren hier slechts: HEEREN, *Handboek der oude Staten*, en diens *Handboek der Geschiedenis van de Staatsgesteldheid in Europa;* NIEUWENHUIS, *Wiskundig leerboek*, RUTHERFORD, *Tafereel der oude Geschiedenis*, VOSMAER, *Apothecars Woordenboek*, BERGMAN, *Woordenboek der Grieksche taal,* JACOBS, onderscheidene leerboeken der Grieksche taal, FRIESEMAN, *Nederduitsch-Latijnsch Woordenboek*, *Duitsche* en *Engelsche woordenboeken*, het *Fransch Woordenboek* van MOOK; VAN WIJK RZ., *Nieuwe handleiding tot de Aardrijkskunde* en het *Woordenboek van kunsten en wetenschappen* VAN G. NIEUWENHUIS, door een zijner zonen vervolgd, en oorspronkelijk naar de *Real-Encyclopedie* of *Conversations- Lexicon* van zijnen vriend BROCKHAUS ingerigt, en hoevele algemeene geachte werken zouden wij hier kunnen bijvoegen. Het *Neues Deutsch-Holländisch Handwörterbuch* in 1803 uitgegeven, was grootendeels alleen door onzen vriend bewerkt en vond zoodanigen bijval, dat niettegenstaande de zeer groote oplagen, die vader THIEME gewoon was te maken, er weldra een 4e druk van zal noodig wezen.

Niets ontzag de brave huisvader om op eene geoorloofde wijze voor zijne talrijke huishouding te zorgen; dikwerf ging hij voor zijne zaken op reis, soms met eenen zijner zonen te voet, en de vriendelijke wijze, waarop hij zijne werken wist aan te prijzen, maar vooral zijne naauwgezette eerlijkheid en algemeen erkende

(*) Die verkooping had plaats in 1832.

braafheid bragten veel tot het welgelukken zijner ondernemingen toe; terwijl de ronde wijze, waarop hij zijne schrijvers wist te behandelen, ik spreek hier bij ondervinding, achting en vriendschap voor hem moesten inboezemen.

Maar niet alleen door zijne talrijke werken bragt THIEME veel tot het belang van den Boekhandel bij; een aantal jongelieden werden door hem tot dit vak opgeleid, hierin had hij een bijzonder talent, hij ging hun in alles voor en trachtte hun steeds zijn beginsel eigen te maken, dat, wilde men zelf eenmaal meester zijn en zich laten bedienen, men eerst de verpligtingen van eenen bediende zelf moest leeren kennen, door ze te betrachten; eens dat een jongeling, die bij hem aan huis was, geweigerd had eenige boeken te bestellen, nam hij die zelf onder den arm, en liet den leerling aan de hooger hand met hem gaan, dat spoedig werd opgemerkt en den jongeling tot beschaming bragt. Zijne bijzondere geschiktheid tot opleiding van jongelieden, werd algemeen erkend; vele deftige familiën vertrouwden hem hunne zonen en velen moesten worden afgewezen, om het getal niet te groot te maken. Bijna al de oudere Boekhandelaren te Zutphen waren van zijne school en nog zien wij vier van zijne zonen C. A. THIEME te Arnhem, J. F. THIEME te Nijmegen, W. J. THIEME te Zutphen, en G. VAN ELDIK THIEME mede te Arnhem, alsmede twee zijner schoonzonen C. CAMPAGNE te Tiel en K. FUHRI te 's Gravenhage, in het vak met vlijt werkzaam, zoodat men met regt kan zeggen dat hij ook in dit opzigt zijnen naam in het vak voor altijd gevestigd heeft.

Zoo deed ik THIEME als Boekhandelaar kennen, en trachtte hem als een navolgenswaardig voorbeeld in zijn vak voor te stellen, maar nog hooger stijgt zijne waarde, indien wij hem een weinig meerder van nabij beschouwen, waartoe ik thans overga. THIEME was een edel mensch; bijzonder zacht van inborst en teeder van gevoel, deed hij niet alleen wat zijne hand vond om te doen met alle magt, maar hij was ook de trooster en raadsman voor den ongelukkigen, voor wien hij alles veil had wat in zijn vermogen was; hartelijk deelde hij in het lijden van anderen, en had voor hen hart en beurs geopend; hoe vele voorbeelden zoude ik hiervan kunnen bijbrengen, maar wien is dit niet bekend? Ja elk, die hem van nabij mogt gadeslaan, zal met mij, met eenen zijner zonen instemmen, als deze zijne broeders en zusters toeroept:

Ja, dierbren! hij was braaf! zoo minzaam, zoo zachtaardig,
Lieftallig in zijn doen, zoo edel van gemoed,
Zoo innig minnend steeds, tot weldoen altijd vaardig!
Ach, Vader was zoo rein, zoo zedelijk rein en goed!

THIEME was Christen in den waren zin des woords! als zoodanig leefde, als zoodanig stierf hij; nimmer heeft zijner pers ook iets onzedelijks verlaten. Toen eens een zijner leerlingen iets van dien aard had uitgegeven, berispte hij hem hierover op eene geduchte wijze en zeide onder anderen: „schaam u, dit heb ik u niet geleerd, veel heb ik uitgegeven, maar nooit heb ik mijne pers tot eene moeder der pest gemaakt." Zijne spreuk was: *Wer nur den guten Gott last walten* en dat vond hij eens op eene waarlijk merkwaardige wijze bevestigd: toen zijne vrouw van het achtste kind bevallen was, zeide zij zuchtende: „CARL, CARL dat is No. 8" „God zal het wel maken!" antwoordde THIEME, en ziet, naauwelijks had hij dit gezegd, of de post bragt hem eenen brief en daarin werd hem eene aanzienlijke bestelling van NIEUWENHUIS, *Wiskundig leerboek* opgegeven; lagchende keerde hij nu naar de kraamvrouw terug en zeide: „Moeder! daar is nog brood voor No. 9."

THIEME was een waardig echtgenoot en een hartelijk zorgvuldig vader. Hij beminde zijne echtgenoote op de innigste wijze en was met haar volkomen gelukkig; het was hem eene zaligheid hare menigvuldige uitmuntende hoedanigheden als liefdevolle gade en zorgvuldige moeder op te sommen, maar vooral was hij eerbiedwaardig als vader: hij leefde geheel voor zijne kinderen: nog dunkt mij, zie ik hem met ouderlijke vreugde, zijne talrijke kinderen één voor één aanwijzen; nog hoor ik hem het: *mijn* CARL, *mijn* FRITS, *mijn* WILLEM, met het hoogste gevoel der vadervreugde uitspreken, en mij, terwijl dankbare tranen zijne oogen ontrolden, nu dit, dan weder een ander voorbeeld van zijn geluk in zijne kinderen verhalen.

Zich zelven ontzeide hij vele uitspanningen, omdat zijne zaken en zijn talrijk gezin dit vorderden; maar was er gelegenheid zijnen kinderen vermaak te verschaffen, dan had hij alles ten beste; hadden zijne kinderen eens gezelschap, dan was hij meestal de bestuurder van den kleinen kring, dan kreeg hij de viool van den wand en speelde voor de vuist alles wat de kleinen wilden zingen, of verhaalde hun aardige voorvallen, zoo zelfs dat de jonge lieden uit Zutphen dikwerf zeiden: „Nergens hebben wij zoo veel genoegen als bij den Heer THIEME."

Maar hij trachtte niet alleen zijne kinderen tot genoegen, maar ook tot nut te zijn; kon hij het van zijne bezigheden afbreken, dan verzamelde hij vooral des winters zijne kinderen om zich heen en zij lazen Hoogduitsch. Bij eene heldere schoone stem, was hij een liefhebber van reciteren, en dit leerde hij ook aan zijne kinderen; terwijl hij hen op de schoonheid der dichters en prozaschrijvers in zijne moedertaal opmerkzaam maakte; veel las men dan uit Schiller en was het een Treurspel, dan verdeelde hij de rollen en elk moest de rol, die hem was toegedeeld, lezen, terwijl de vader het verbeterde. Zoo hield hij zijne kinderen nuttig bezig en hield hen van het kaartspelen af, waarvan hij een groot vijand was; mogelijk had hiertoe wel een duël van zijnen eenigzins driftigen vader, door het spel veroorzaakt, en waarbij hij als 10-jarige knaap met zijnen broeder toevallig tegenwoordig was, aanleiding gegeven; maar zijn eigen grondbeginsel was: „Een speler is een dief, hij verspeelt òf het geld van zijn gezin òf verrijkt zich met dat van een ander."

Nimmer zal ik vergeten hoe hij, toen ik in 1817, twee of drie dagen na zijne zilveren bruiloft, die hij, omringd van elf kinderen, ééne kleindochter en zijnen hoogbejaarden behuwdvader vieren mogt, bij hem kwam, mij verhaalde op welk eene wijze dit feest door zijne vrienden en bijzonder door zijne kinderen was gevierd, de geschenken, die hij ontvangen had; ik moest de gedichten zien (*) door zijne kinderen vervaardigd, een chassinet van zijne vrienden, eenen tempel, die met kolommen aan de tafel verlicht was geweest

---

(*) Zij werden uitgegeven voor de familie, onder den titel: Liederen ter viering van het Zilveren Bruiloftsfeest van den Heere H. C. A. Thieme en Mejufvrouw G. G. van Eldik, den 9den van Herfstmaand 1817. Als eene proeve deel ik hier het eerste stukje mede:

„Zijt welkom, o Avond der vreugde,
 Deelnemend door vrienden gewijd!
Het feest, dat ons heden verheugde,
 Braveert ook den gang van den tijd.

Wat zijn het al jaren geleden,
 Dat Gij U te zamen verbondt.
Maar is 't niet, of gistren of heden
 Gij beiden voor 't Echt-Altaar stond?

Zoo lang zijn ook Uwe gebeden,
 Uw teederste wenschen verhoord.
Zijn tranen der smart U ontgleden;
 Zij werden door vreugde versmoord.

van zijne kinderen, de bloemen, die deze versierden, en dit alles deelde hij mij mede met een gevoel, dat hem herhaalde malen de tranen uit de oogen dreef, zoodat ik zelf op het hevigst werd aangedaan. Waarlijk THIEME was in den volsten zin des woords vader, en de gedachte steeds welgedaan te hebben, de schoonste parel aan zijn 25-jarig huwelijksleven.

Nog iets, een zijner zonen, de tegenwoordige predikant te Groningen, studeerde in de Theologie; de brave vader wendde alles aan om hem het Akademie-leven aangenaam te maken. Bij zekere gelegenheid gaf hij dezen vrij duidelijk te kennen, dat hij zoo gaarne zoude zien dat zijn zoon eens de gouden medaille op een akademisch proefschrift behaalde; deze, die nimmer hieraan gedacht had, zette nu, om den zoo zeer beminden vader te believen, handen aan het werk en hij had het geluk de zege te verwerven. De vader vernam dit reeds den volgenden dag van den Hoogleeraar CLARISSE; juist den zelfden avond wachtte men den zoon, met de Kerstvacantie te huis; nu verliet de zwakke vader het ziekbed, strompelde naar de binnenkamer en schoof den brief van zijnen Leidschen vriend onder het servet van den zoon. die juist ook den zijnen, onder dat van zijnen vader had geschoven; nu stelle men zich de verrassing van beide voor, en welke vreugdetranen er door den vader over zijn zoon, en door den zoon over het geluk dat hij zijnen zieken vader een hartelijk genoegen had verschaft, gestort werden.

THIEME was een opregt vriend! wie heeft dit niet ondervonden? ik zelf zoude uit de geschiedenis van mijn eigen leven hiervan voorbeelden kunnen aanvoeren, en hoe vele weduwen en weezen zouden dit niet kunnen bevestigen; altijd was hij gereed zijne vrienden, niet alleen belangeloos, maar zelfs met opoffering, te verpligten; de dankbare tranen, die hem ook van dezen kant volgden, de hartelijke wijze waarop nog zoo velen van hem spreken, kunnen dit ten levendigste bewijzen. Ook zijne gulle gastvrijheid is velen met mij gebleken, altijd was men welkom en men kon het hem aanzien, dat ook deze deugd den grond had in zijne liefde voor allen, eene deugd die zijn geheele leven kenmerkte.

Gelukkig in 't huisselijk leven,
Voorspoedig in al uw bestaan,
Heeft God U een zegen gegeven,
Die dankbare harten doet slaan.

Zoo leefde THIEME, van elk, die hem kende, hooggeacht, van zijne echtgenoot, kinderen en kleinkinderen aangebeden, tot een navolgenswaardig voorbeeld voor velen. Jammer, naar ons inzien, dat hij niet langer heeft mogen leven; eene borstkwaal deed hem in de laatste tien jaren zijns levens veel lijden, maar ook dat lijden was merkwaardig een blijk van zijne liefde jegens den Vader in den Hemel. Ootmoed, geduld, onderwerping, kinderlijk geloof spraken uit zijne gebeden en openbaarden zich bestendig in zijn gedrag. Hij wist, dat het tot zijne eigene vorming voor betere wereld behoorde en als hij soms klaagde over stekende borstpijnen of toenemende verzwakking, bij de zoo natuurlijke gedachte: „hoe zal het mijne vrouw met een talrijk gezin, na mijnen dood toch maken?" dan verhief zich weldra zijn Christelijk geloof in al deszelfs kracht en men hoorde hem vertrouwende zijne zinspreuk herhalen: *Wer nur den lieben Gott last walten.* Ondertusschen belette hem dit lijden niet altijd ijverig bezig te zijn; ja, tot aan zijnen laatsten stond, — hij stierf met de pen in de hand, — nam hij zijne belangrijke zaken waar. Op den 9den Junij 1826 werd hij in den ouderdom van 55 jaren uit de armen van de hem zoo teederminnende betrekkingen, uit die zijner hem zoo hoogachtende vrienden weggerukt; even vóór zijnen dood riep hij zijnen zoon WILLEM, mogelijk wel om hem nog zijne vrouw en jonge kinderen benevens de uitgestrekte werkzaamheden aan te bevelen; doch hij konde niet meer zeggen dan „WILLEM!" en gaf vol vertrouwen zijnen geest in de handen van zijnen Schepper over. Vrede zij zijner assche; de tranen van vele door hem beweldadigden vereenigden zich met die zijner dierbaarste bloedverwanten en talrijke vrienden, en zijne nagedachtenis zal bij allen, bij wie de regtschapenheid, eerlijkheid en trouw van den stillen burger, de vroomheid van den Christen, de deelneming van den vriend, de vlijt van den vader des huisgezins, de huisselijke deugd op haren waren prijs wordt gesteld, in zegening zijn; zijn dood verloste hem van een smartelijk lijden, zijn overgang was zeker zalig, ja zeker heeft hij reeds in vollen nadruk bewaarheid gevonden, dat God het wel maakt en geniet hij in hooger kring het loon, den trouwen dienstknecht toegezegd; dáár hopen wij hem eens verheerlijkt weder te vinden, ons met hem over het goede en kwade van dat leven te verheugen, en den verbroken vriendschapsband weder aan te knoopen. Spoedig had zijne zoo beminde gade dat geluk, want na vier jaren

volgde zij, door alle hare kinderen zoo hartelijk bemind en door allen, die haar kenden hooggeacht, haren dierbaren echtvriend in het stille graf.

En nu roepen wij nog eens met eenen zijner zonen den zaligen toe:

O zij ons leven 't Uw' gelijk,
Dan dalen we in het doodenrijk
Ook eens zoo kalm als Gij, en sluimren wij te gader;
Uw deugd, Uw voorbeeld blijve ons bij,
Dan sterven wij ook eens als Gij.
Rust, rust hier zachtkens uit, Geliefde, beste Vader;

J. v. W(IJK) Rz.

(Jaarboekje voor den Boekhandel voor 1842—1843).

H. PALIER.

Betrekkelijk dezen thans overleden zeer geachten Confrater lezen wij het volgende in het *Handelsblad:*

„Op den 14den Junij overleed te 's Hertogenbosch de Heer HENDRIK PALIER, in den ouderdom van nagenoeg 68 jaren, waarvan hij er ruim 53 in de Boekdrukkerij, de Binderij en den Boekhandel, onder de firma van H. PALIER EN ZOON, met eere vertegenwoordigde; op het gebied der letter-, penning-, en oudheidkunde was hij, wat de Provincie betreft, de ijverigste verzamelaar. Het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, waarvan hij lid en langen tijd medebestuurder was, is mede aan hem zijne oprigting verschuldigd."

Wij kunnen niet nalaten uit onze herinnering en uit eenige aanteekeningen bij dit berigt nadere bijzonderheden te voegen, die den Boekhandel en de Boekdrukkerij hier te lande, zoo wij vermeenen, niet onwelkom zullen zijn.

Wij moeten bij een terugblik op den nuttigen en werkzamen levensloop van den waardigen overledene op den voorgrond stellen, dat hij een man was van zeer edele gevoelens, dat hij zich zoowel door belangelooze vriendschap, echte vaderlandsche zelfstandigheid als gulhartige bescheidenheid kenschetste en hij een toonbeeld was van een gemoedelijk echtgenoot en teederhartig huisvader. Dit allen zijn deugden die hem bijzonder deden hoogschatten

en die zijne nagedachtenis bij familie-betrekkingen en vrienden steeds bovenal dierbaar zullen doen zijn.

Met opzigt tot den Nederlandschen Boekhandel, verdient hij niet minder in loffelijk aandenken te blijven en, als eene nederige hulde aan zijne verdiensten, bieden wij hierom onzen lezers eene schets aan van zijne werken bearbeid op dien met eere afgelegden loopbaan.

Den 10den Julij 1785 te 's Hertogenbosch geboren, werd hij, na zich in verschillende wetenschappen en talen te hebben bekwaamd, door zijn vader tot den Boekhandel opgeleid. Na de herstelling van Nederland's onafhankelijkheid nam hij daaraan een meer werkdadig deel. In het jaar 1815 ving hij de uitgave aan van den *Almanak voor de Provincie Noord-Braband*, een jaarboekje dat zich voor dien tijd zeer gunstig door de typographische uitvoering onderscheidde, maar vooral uitmuntte door zijne belangrijke statistieke, letter- en geschiedkundige opgaven, en dat, meenen wij tot heden steeds is voortgezet. In den jaargang van 1841 (het 25e der verzameling) treft men een welgelijkend portret aan van den Gouverneur VAN DEN BOGAERDE. Van 1818 tot 1822 verscheen bij hem de *'s Hertogenbossche Courant*, die later door den Boekdrukker W. F. DUNCAN werd overgenomen. Nadat de schrandere staatsman CARL GERARD HULTMAN, tot Gouverneur van Noord-Braband was benoemd (1814), werd P. steeds met diens vertrouwen en vriendschap vereerd. Deze letterkundige betrekkingen, met den gemelden geleerde waren evenwel van korten duur, alzoo deze in 1820 kwam te overlijden. P. bezorgde in 1818 de uitgave van HULTMAN's *Bibliographische zeldzaamheden*, en in 1821 werd hem de verkoop opgedragen van zijne kostbare Bibliotheek, vooral rijk aan zeldzame drukken der 15de en 16de eeuw, waarvan de catalogus onder den titel van *Bibliotheca Hultmanniana* (zamengesteld door zijn schoonvader Mr. S. KRUL & Dr. WELLENS) met de prijzen uitgegeven, nog steeds geacht blijft.

P. gaf verder uit: de *Handelingen van het Prov. Genootsch. van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Braband*, die van 1837 dagteekenen, alsmede in 1841 den catalogus der Bibliotheek zamengesteld door Dr. C. R. HERMANS. Ook bestaat er van hem eene *Naamlijst van Predikanten in Noord-Braband, sedert de Reformatie tot* 1840 in 8o. (buiten den handel.)

P. had het voornemen opgevat tot de uitgave van een *Algemeen*

geschiedkundig Woordenboek van Noord-Braband, waarvoor hij vele bouwstoffen had verzameld en waarvan hij zelfs een prospectus in het licht gaf; deze onderneming ging echter niet door, waarschijnlijk, omdat het Provinciaal Genootsch. alle deze handschriften in eigendom verkreeg, en het doelmatiger werd geacht daarvan gebruik te maken voor het *Geschiedk. Mengelwerk over*, en *de Bijdragen tot de Geschiedenis van Noord-Braband*, uitgegeven door Dr. C. R. HERMANS. In het tweede deel dezer *Bijdragen*, zegt die geleerde schrijver immers, (zie zijn geschiedkundig Overzicht der Boekdrukkunst in Noord-Braband, van 1484—1846, 1e gedeelte) pag. 322:

„De Heer H. PALIER had zich gedurende verscheidene jaren „beijverd, om de Noord-Brabandsche drukken te verzamelen, „ja hij schroomde niet den kolossalen arbeid te ondernemen om „eene chronologische lijst te maken van alle gewestelijke drukwerken, „welke sedert 1484 tot 1839 het licht hadden gezien."

Deze lijst nu, uit vijf folio boekdeelen bestaande, ging met zijne Noord-Brabandsche drukken over in de Boekerij van het Noord-Brabandsch Genootschap, dat sedert niet opgehouden heeft, de boekwerken van denzelfden oorsprong, vooral die der 16e eeuw, te verzamelen.

Behalve deze letterkundige aanteekeningen, was hij sedert 12 jaren ijverig bezig met het verzamelen van een *Atlas van de Vaderlandsche Geschiedenis*, (bevattende meer dan 15,000 stuks platen, portretten, kaarten, enz.); een daarvan verschenen catalogus in 1851 gedrukt, beslaat 184 bladz. in 8o.

Ook is voor de Penningkunde niet onbelangrijk zijne *Lijst van enkele en dubbele Stadhuispenningen der Stad 's Hertogenbosch* (1704—1793) in 1835 voor het eerst uitgegeven, en in 1851 herdrukt en met eene levensschets der VAN BERKEL'S vermeerderd door Dr. C. R. HERMANS.

Bij gelegenheid van zijne 50jarige vestiging in den Boekhandel verscheen er van wege acht Boekdrukkers-Gezellen *een vers* aan hun Patroon gerigt en getiteld: „*Hulde toegebragt aan den Heer* HENDRIK PALIER, Boekdrukker en Boekhandelaar, door het genootschap Letterkunstenaren onder de zinspreuk door *Eendracht t' zaam verbonden*, op den 3 Maart des jaars 1850, ter gelegenheid dat gemelde Heer voor eene halve eeuw het bestuur had aanvaard van de Boekdrukkerij, de Binderij en den Boekhandel, onder de

firma H. PALIER & ZOON; waarvan het laatste couplet luidde als volgt:

„En moge onze wensch beklijven
Dan zal uw zoon u waardig blijven,
En houde steeds uw werk in stand,
Zoo moge na drie honderd jaren,
Uw Nakroost nog den roem bewaren
Van H. PALIER in Nederland."

Het zal niet ten onpasse zijn omtrent deze toespeling op vorige eeuwen hier nog te vermelden, dat, in het werk van TEISSIER, *Essai philologique sur les commencemens de la Typographie à Metz,* 1828, 8o, het volgende wordt gevonden; „L'imprimerie de JEAN PALIER était déjà en activité en 1539, à Metz, et en 1544 ce JEAN PALIER ou un frère du même nom (on en cite trois de ce nom) avait à Paris une boutique de librairie ayant la même enseigne que l'imprimerie de Metz, *le Lion couronné.*"

„On connait divers livres imprimés par ce typographe des années 1542, 43, 44, 46, 47 et 48. BRUNET, dans son *Manuel*, 4e éd., tome IV, page 620, a reproduit le monogramme de cet imprimeur ainsi qu'il se trouve dans *La Vie des très glorieux troys Roys les quelz vindrent adorer* JÉSU CHRIST *en sa nativité*, etc., imprimé à Metz 1543, pet in 8o. goth.; le monogramme qui se trouve au verso du dernier feuillet de cet ouvrage rare, représente deux enfans soutenant une fleur de lys sous un dome en arabesque, reposant sur deux colonnes; dans l'espace qui les sépare, les initiales I. P."

En voorts voegen wij hierbij, dat, na de opheffing van het Edict van Nantes, in 1688, CAREL PALIER zijn Vaderland verliet en zich in 1690 te 's Hertogenbosch vestigde. Volgens eene familie-opgave heeft de firma door overlijden als anderszins, nu en dan veranderingen ondergaan, als:

1690—1740 CAREL PALIER.
1740—1747 HENDRIK PALIER.
1747—1748 WED. HENDRIK PALIER.
1748-1765 JACOBUS PALIER.
1766—1784 JACOBUS EN HENDRIK PALIER.
1785—1796 H. PALIER EN ZOON.
1796—1800 WED. H. PALIER EN ZOON.
1800—1812 H. PALIER EN ZOON, gedreven wordende door Mr.

SALOMON KRUL, als in 1800 met de Wed. van HENDRIK PALIER getrouwd.

1812–1840 H. PALIER EN ZOON, door HENDRIK PALIER, geboren den 10 Julij 1785.

1840–1848 H. PALIER EN ZOON, door WILLEM CHRISTIAAN STERK, die de affaire in 1840 overgenomen en in 1848 aan den vorigen bezitter weder heeft afgestaan.

Welke vorige HENDRIK PALIER weder *een zoon* heeft van dien naam, die voor den handel wordt aangekweekt.

Bij de komst van PALIER's voorvaderen te dier stede ('s Hertogenbosch) betrokken zij het huis op de Markt genaamd: *het Gulden Lavoir*, dat in 1760 verbouwd werd, toen zij er den naam aan gegeven hebben van de *vijf vocalen*, welke boven in de kroonlijst des gevels, als a. e. i. o. u. steeds gevonden worden, en in welk huis de affaire nog wordt voortgezet. (1853).

Na deze vlugge trekken en beknopte bijzonderheden zal men, zoo men die nog niet had, gewisselijk de overtuiging erlangen, dat de Boekhandel in het Vaderland in PALIER een hoogst verdienstelijk beroepsgenoot, de Vaderlandsche Letterkunde een werkzamen steun, de maatschappij, zijn gezin en zijne vrienden een hoogst nuttig lid verloren hebben. Rijk aan ondervinding en degelijke kennis, bescheiden en zorgvuldig, zal hij voorzeker in de nagedachtenis zijner gewest- en landgenooten blijven voortleven.

(Nieuwsblad v. d. Boekhandel. 1853.)

KORTE LEVENSSCHETS

VAN

R. J. SCHIERBEEK,

Boekhandelaar te Groningen.

ROELOF JACOB SCHIERBEEK werd op den 4den Februarij 1778 te Groningen uit fatsoenlijke ouders uit den burgerstand geboren, van wie hij eene goede opvoeding, geëvenredigd naar hunnen stand, ontving. Door eene gepaste eerzucht gedreven, wist hij zich spoedig vele kundigheden eigen te maken, en vooral die welke tot het vak zijner keuze, den boekhandel, noodig waren of daarop betrekking hadden.

Als knaap kwam hij als leerling bij jufvr. SPANDAW, en later bij D. REINDERS. Vervolgens werd hij bediende bij L. HUISINGH, bij wien hij zich hoofdzakelijk voor zijne volgende betrekking vormde. Hij deed dit met zoo veel ijver en verwierf zich zoo spoedig de vereischte bekwaamheden, dat hij reeds op twintigjarigen leeftijd in de rij der confraters optrad en eigene zaken begon. Tot Julij 1835, en dus gedurende zeven-en-dertig jaren, was hij daarin onvermoeid werkzaam. Vooral heeft SCHIERBEEK zich op winkelnering toegelegd, die onder zijn beheer bloeide, daar hij wegens zijnen ijver, zijne orde en zijne geregelde behandeling van zaken steeds gunstig bekend stond. Ook als ondernemend uitgever heeft hij zich verdienstelijk gemaakt. Uit de breede lijst zijner fondsartikelen verdienen inzonderheid genoemd te worden *de Kleine Kindervriend* en de verschillende andere kinderwerkjes door zijn' met roem bekenden schoonbroeder M. VAN HEYNINGEN BOSCH; NUMAN'S *Handboek der Genees- en Verloskunde van het Vee,*

4

enz., enz. Ook was hij deelgenoot in de compagnieschap der uitgevers van de *Evangelische* en *Luthersche Gezangen.* Behalve zijne beide zonen heeft hij nog drie Boekhandelaren gevormd, W. VAN BOEKEREN te Groningen, M. DE BLEYKER te Rotterdam en B. BRUINS te Delft.

Ofschoon in 1835 zijne eigenlijke boek-affaire aan zijnen zoon R. J. SCHIERBEEK overging, bestuurde hij toch, niettegenstaande zijn gedurende de laatste jaren vooral ziekelijk gestel, den verkoop zijner fondsartikelen, tot aan zijnen dood, die op den 1sten Februarij 1844 plaats had.

Zijn aanzienlijk fonds werd vroeger ten deele te Amsterdam, doch meerendeels in 1845 te Groningen geveild, waarbij vele zeer aanzienlijke artikelen in handen zijner zonen bij aankoop overgingen.

SCHIERBEEK was de vriend zijner confraters in den volsten zin des woords. Hij was in 1813 Secretaris en in het volgende jaar president en penningmeester van het Groninger boekverkoopers-collegie, en bekleedde vele jaren achtereen onderscheidene gewigtige maatschappelijke en kerkelijke betrekkingen, waarin hij steeds ijverig en met lust werkzaam was. Hij was om zijn' helderen blik in vele zaken en wegens zijne veelomvattende praktische kennis, de vraagbaak van velen en om zijne regtschapenheid en goede trouw algemeen geacht. Velen zijner tijd- en beroepsgenooten zullen zich met dankbaarheid herinneren, hoevele malen hij hen met raad en daad bijstond, daar hij niet alleen zijne hulp aan zijne betrekkingen bewees, maar ook aan anderen zijne ondersteuning nooit weigerde. Vele stille deugden, christelijke gelatenheid en berusting bij vele hem treffende rampen en verliezen, en tevredenheid en opgeruimdheid versierden hem en verwierven hem, bij de onbegrensde liefde zijner betrekkingen en van zijn huisgezin, de welverdiende hoogachting zijner medeburgers.

Hij was drie malen gehuwd en sinds 15 Julij 1833 weduwnaar. Van zijn talrijk kroost mogt een zevental kinderen hem overleven.

Twee zijner zonen werden in den boekhandel opgeleid, namelijk LAMBERTUS SCHIERBEEK, welke in 1823 zich te Leeuwarden als boekverkooper, boek- en steendrukker vestigde, en die in de beide laatste vakken nog voortdurend werkzaam is, en RUDOLPH JACOB SCHIERBEEK, die den overledene in Julij 1835 in den boekhandel opvolgde in de ouderlijke woning.

(Algem. Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel. 1856.)

KORTE LEVENSSCHETS

VAN

PIETER VAN CLEEF,

Boekhandelaar te 's Gravenhage.

De waardige man, dien wij als boekhandelaar trachten te schetsen, was naauwelijks ontslapen, of de dagbladen maakten van hem loffelijke melding, en dit met het volste regt, want de kunde in zijn vak was meer dan gewoon; hetgeen hij in zijn daaraan geheel toegewijd leven heeft verrigt was veel en belangrijk, en de wijze waarop hij dat deed verdient lof en navolging.

Zoon van den boekhandelaar ISAAK VAN CLEEF, een man, die in de achting zijner stadgenooten deelde en het vertrouwen der aanzienlijkste familiën der hofstad zich verwierf, werd hem door dezen de liefde tot den boekhandel ingeprent, en hij door diens kunde voorgelicht en opgeleid, waarbij zijn werkzame aard en ongemeen geheugen, vooral den boekhandelaar zoo noodig, hem bijzonder te stade kwam. Van daar dan ook, dat hij, op 22jarigen leeftijd vaderloos geworden, de taak kon op zich nemen, daardoor op hem gelegd. De inzonderheid als auctionaris zoo kundige B. SCHEURLEER Sr., later zijn schoonvader, was van toen af zijn raadsman en vriend, waarvan hij tot het einde zijns levens met genoegen en dankbaarheid gewaagde. Zoo geraakte hij tot het bezit van die uitgebreide boekenkennis, inzonderheid van moderne werken,

die hem de achting en het vertrouwen van zeer vele aanzienlijke boekliefhebbers bezorgde. VOSMAER, HOPE, DE PERPONCHER CAU en FLAMAND in vroegere dagen, MOLLERUS, VAN DER DUYN, FAGEL, VAN WESTREENEN VAN TIELAND, VAN DER GOLTZ en DE KOCK, in lateren tijd, vereerden hem met hunne toegenegenheid; en hoe hij die verdiende kan onder anderen blijken uit de wijze waarop hij zich kweet van de bearbeiding van den catalogus der zoo kostbare boekverzameling van den heer RAIJE VAN BREUKELERWAARD, uit het werkzaam aandeel dat hij had in den verkoop der alom beroemde bibliotheek van Mr. JOHAN MEERMAN, zoo uitgebreid en belangrijk, dat zij ruim *f* 130,000 opbragt, en waaromtrent de Erven inzonderheid zijne bemoeijingen erkenden door een vereerend en kostbaar blijk hunner tevredenheid, dat hem een dierbaar aandenken was van den verkoop eener zoo zeldzame manuscript- en boekverzameling.

Geene mindere eer verdient hij als *uitgever*, daar hij als zoodanig zich ondernemend, onbekrompen, uiterst kiesch omtrent het publiek en allezins heusch jegens zijne schrijvers gedroeg. Verre van onverschillig wat hij in het licht gaf, kon niemand hem bewegen zich te leenen tot de uitgave van wat kwetsend voor de goede zeden was of het algemeene welzijn kon benadeelen. Reeds vroeger was zijn huis als zoodanig bekend, zóó zelfs, dat in een tijd, waarin veler woningen overlast leden, de zijne door vreemde troepen werd beveiligd, om den daarin voorhanden voorraad der daaruit in onze taal verschenen prachtuitgave van LAVATER's *Phijsionomie*. Voortzettende wat door zijn vader, door aankoop eigenaar van het beroemde werk *Origines Typographicae* van Mr. GERARD MEERMAN, was begonnen, was diens eenige zoon Mr. JOHAN MEERMAN, uitmuntende door geleerdheid en rijkdom, en bekend als de voortreffelijke vertaler van KLOPSTOCK's *Messiade*, een zijner eerste schrijvers. In de reeks daarvan treft men mannen aan, wier namen in de geleerde wereld met lof staan aangeschreven, als van VAN DEN BOSCH, COLLOT D'ESCURY VAN HEINENOORD, DE GELDER, VAN LIJNDEN VAN HEMMEN, SCHMIDT, Jhr. J. C. DE JONGE, Prof. R. LOBATTO en G. Graaf SCHIMMELPENNINCK. Bijzondere vermelding daarvan verdienen *Hollands roem in kunsten en wetenschappen* en de *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, elk in tien boekdeelen uitgegeven. Deze en een groot aantal andere, voor geschiedenis, wetenschap en taalkunde, inzon-

derheid voor de oefening in de wiskunde, nuttige werken, alsmede die voor krijgsdienst en krijgskunde, zagen in vereeniging met zijnen eenigen broeder, met wien hij meer dan 20 jaren onder de firma van de GEBROEDERS VAN CLEEF, den boekhandel heeft gedreven, het licht — Onder het bestuur van Koning LODEWIJK, benoemd tot boekhandelaars van den Koning en der Koninklijke Bibliotheek, genoten zij die eere tot onze inlijving in het Fransche Keizerrijk. Toen vooral was het, dat zij op ruime schaal en met goed gevolg van den Franschen boekhandel hun werk maakten. De vele bemoeijingen, aan dit alles verbonden, kwamen alleen op hem, door het verlies in het jaar 1828 van zijnen hem dierbaren broeder. Hunne firma, tot nu dezelfde gebleven, is reeds met alle regt openlijk eene in den boekhandel met eere bekende firma genoemd. Des ontslapenen kunde werd door zijne medehandelaren erkend en op prijs gesteld, en geen wonder, dewijl hij, ook als bestuurslid van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels*, dien handel uitstekende diensten bewees. Twee en twintig jaren in die betrekking met ijver en getrouwheid wèrkzaam, trachtte hij niet dan door eerlijkheid en goede trouw den bloei en den roem des handels te bevorderen, het regt van eigendom te doen eerbiedigen en hield hij vast aan de beginselen, die van jongs af hem hadden geleid om 's handels eere in waarde te houden. Inzonderheid heeft hij den handel en wie boeken mint aan zich verpligt met het vooral door zijne zorgen in het licht verschenen onmisbare werk: *Alphabetische Naamlijst van boeken, van* 1790 *tot* 1832 *uitgekomen, ten vervolge op het Naamregister van* ARRENBERG, een kwarto boekdeel van meer dan 900 bladzijden. Dit deed hij in 1839 opvolgen door eene *Alphabetische Naamlijst van Fondsartikelen, in beide die werken voorkomende en waarvan het regt van eigendom aan anderen is overgegaan.* Op zoodanige wijze voor den handel nuttig, handhaafde hij tevens de eer van zijn geslacht, dat te dezer stede meer dan eene eeuw den boekhandel dreef. — Bijna zes jaren geleden, werd hem het zeldzame voorregt geschonken gedachtenis te vieren van zijne *vijftigjarige* werkzaamheid, een genoegen waarvan hij, gelijk van al den door hem genoten zegen, dankbaar den Alzegenaar de eere gaf. Die dankbare zin ging bij hem gepaard met zekere fierheid op veler achting, om hun aanzien of geleerdheid met regt op prijs te stellen, en daarbij met de zucht om, ook door leiding en

vorming van zijnen oudsten zoon tot boekhandelaar, in den handel zijn familienaam met eere te doen stand houden; gelijk deze dan ook, aldus toegerust, tredende in het voetspoor zijns waardigen vaders, het zich eene eer acht, in denzelfden geest, op zijne beurt de achting der firma ongeschonden te bewaren. Bij het voorbeeld, dat hij dezen als boekverkooper achterliet, mag als eene andere, mede hoog te waarderen nalatenschap hier vermeld worden eene rijke boekverzameling van al wat bibliographie en typographie betreft, waaronder zeer zeldzaam voorkomende.

Was tot hier bijna alleen van zijne betrekking tot handel en publiek sprake, zijne nagedachtenis werd te kort gedaan zoo ook niet met een woord werd vermeld, wie hij was voor hen, die in zijne werkzaamheden hem ter zijde stonden; dezen toch was hij als een vriend, en zijne onderhoorigen in het algemeen ondervonden, dat hij een niet altijd bewaarheid spreekwoord waarheid maakte: de winnende hand is mild. — Zoo beloonde hij elken arbeid onbekrompen, en daarom ook toonde elk, die voor hem werkzaam was, dit op prijs te stellen.

Een enkel woord van wat hij overigens als lid der maatschappij was, besluite deze uit den aard der zaak reeds wat breed geworden schets. Gelijk hij alle nuttige instellingen met milde bijdragen steunde, zoo nam hij ook, op vereerende uitnoodiging, een daadwerkelijk deel aan sommigen. Tijdens de vestiging der alhier bestaande Armen-inrigting, heeft ook hij, ondanks zijne bekende doofheid, bij een daartoe vereischt armen-bezoek aan hunne woningen, daaraan het zijne toegebragt. Een aantal jaren bevorderde hij als getrouw bestuurs-lid van het 's Gravenhaagsche Teeken-Instituut den bloei daarvan, en was het, als Commissaris der Leesbibliotheek van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, die hij menigwerf met ruime boekgeschenken verrijkte, zijn genoegen algemeene beschaving te doen toenemen.

Alhier den 9den September 1781 geboren, overleed hij, in 70jarigen ouderdom, op den 13den dezer. Zijne hem dierbare gade, thans zijne treurende weduwe, 42 jaren zijne getrouwe levensgezellin, beweent met drie kinderen, eenen behuwdzoon en hunne aanverwanten den hun zoo waardigen brave. Blijve zijne nagedachtenis in zegening en ruste zijne assche in vrede!

'*s Gravenhage*, 19 Junij 1851.

(Algemeen Adresboek v. d. Ned. Boekh. 1857.)

EEN WOORD TER HERINNERING

AAN

JOHANNES MÜLLER,

Boekhandelaar te Amsterdam.

Het ontbreekt in de geschiedenis van den boekhandel niet aan voorbeelden van mannen, die, in een ander land geboren en gevormd dan waar zij zich vestigden, hun vak op eene wijze hebben beoefend, die ieder waren vaderlander tot eer verstrekken zou. De namen van WETSTEIN, MARC MICHEL REY, H. C. A. THIEME en anderen bewijzen dit ten aanzien van Nederland. Wij meenen de grenzen der waarheidsliefde, die ook jegens afgestorvenen een heilige pligt is, niet te buiten te gaan, als wij wijlen JOHANNES MÜLLER mede tot dezulken rekenen.

Ofschoon buitenslands (te Crefeld in Rijnpruissen, den 21sten October 1786) geboren en tot den boekhandel opgeleid, en later door zijn huwelijk met nieuwe banden aan Duitschland gehecht, was hij echter, sedert zijne verhuizing naar Amsterdam in 't jaar 1809, Nederlander geworden in den besten zin des woords. Al mogt het hem niet gelukken in het spreken en schrijven van onze taal zijne duitsche afkomst te doen vergeten, zijn hart — en dat zegt meer! — klopte warm voor het eigenaardig goede dat ons land en onze natie kenmerkt. Had de hoogere hand, die zijn levenslot bestuurde, hem naar Parijs geleid, hij zou te midden van Fran-

schen een vreemdeling gebleven zijn. Had die hand hem in Engeland of Schotland eene plaats aangewezen, hij zou er in den ernst van het volkskarakter veel overeenstemming met de eigenaardigheid van zijn wezen gevonden hebben; in Holland echter, en met name Amsterdam, voelde hij zich spoedig geheel t'huis. Bij de degelijkheid van denkwijs en zeden, die hij hier in de verschillende kringen van het maatschappelijk en huiselijk leven ontmoette, viel het hem gemakkelijk zich het vreemde toe te eigenen, zonder zijne zelfstandigheid op te geven. Vandaar, dat zijne verhuizing herwaarts hem geene opoffering kostte en hij zich weldra aan ons land als zijn tweede vaderland met liefde hechtte. De eer en het welzijn van dat land gingen hem dan ook niet minder ter harte dan den vurigsten inboorling en vonden in hem een wakkeren voorstander en ijverigen verdediger, als hij ze miskend en benadeeld zag; getuige zijne werkzame deelneming aan het beleg van Naarden in 1813 en zijne gereede aansluiting aan de vrijwillige schutterij in 1830.

Hij betrad zijne loopbaan met de levendige bewustheid, dat de boekhandel in verband staat met de hoogste belangen der menschheid en een onmisbare schakel uitmaakt tusschen de stoffelijke en geestelijke belangen eener beschaafde natie. Daarom gevoelde en bekende hij, dat wie zich aan dit bedrijf toewijdt zware verplichtingen op zich neemt jegens de maatschappij waarin hij leeft en werkt. Deze overtuiging rigtte van den beginne af zijnen geest op al wat goed en degelijk is in wetenschap en kunst, terwijl zij hem afkeerig maakte van al wat oppervlakkigheid, valsche beschaving en ligtvaardigheid van denkwijs in de hand werkt. Het was hem niet genoeg door den handel met boeken, even als de kruidenier door het uitwegen van koffij en suiker, enkel geld te winnen, maar hij wilde tevens wetenschap en zedelijkheid dienen, en hij kan in waarheid gezegd worden dit te hebben gedaan. Losse en zinledige uitspannings-lectuur, al was ze onschuldig, vond bij hem weinig, voor een boekverkooper misschien al te weinig, aanbeveling. Meer nog versmaadde hij alle winstbejag door het verspreiden van schriften, die òf openlijk, òf bedektelijk, onder een verleidelijk vernis zedelijkheid en godsdienst aantastten. Zoo onthield hij zich, om maar één voorbeeld te noemen, van het verkoopen der beruchte en helaas! veelgelezene, gedurig herdrukte en zelfs geïllustreerde *Mémoires* van den Graaf de CASANOVA, te Leipzig in zes

deelen verschenen, gelijk van meer andere onreine voortbrengselen der vrije drukpers. Zijne naauwgezetheid ging in dezen zelfs zóó ver, dat hij, met opoffering van niet onbelangrijke mercantiele voordeelen, en tot ongenoegen van enkele zijner klanten, weigerde zijne hand te leenen tot het debiet van boeken en vlugschriften, die de eer der natie, waaronder hij woonde en zijn bedrijf oefende, ligtvaardig of met kwade bedoeling in een ongunstig licht stelden. De lasterschriften tegen ons land en volk van een STRICK VAN LINSCHOTEN (*Vertraute Briefe über Holland* 3 Th. 1817) en van een WIENBARG (*Holland* 2 Th. 1832), die bij hunne verschijning ook hier eene rijke, al was het dan ook min reine, goudmijn openden, waren in den boekwinkel van JOHANNES MÜLLER niet te verkrijgen. En had hij de invoering en den clandestinen verkoop van het nog veel vuiler schandschrift beleefd, verleden jaar door E. MEETER, beruchter *Ooijevaars*-gedachtenis! te Londen, gelukkig in 't Engelsch, als eene stinkende brandfakkel tegen Vaderland en Vorst in de wereld geslingerd: het lijdt geen twijfel of hij zou zich diep hebben bedroefd over deze verlaging van den boekhandel in 't hart van Nederland.

Toen hij zich hier als duitsch boekverkooper vestigde, bezat de duitsche letterkunde nog geenszins den rijkdom waarop zij thans mag roemen, en had haar buitenlandsch debiet nog op verre na niet de uitgebreidheid verkregen, waardoor zij in onze dagen zich onderscheidt. Een der eerste en meest intelligente onder de nog levende duitsche boekhandelaren, FRIEDRICH FLEISCHER te Leipzig, door langdurige vriendschap met JOHANNES MÜLLER verbonden, die uit eigen beweging het overlijden van zijnen vriend in het *Börsenblatt* aankondigde, erkende gaarne, dat aan den afgestorvene de verdienste toekwam van Nederland voor de duitsche letterkunde grootelijks te hebben ontsloten. Zijne uitgebreide kennis van die, inzonderheid nieuwere, letterkunde, door zorgvuldige en tot aan zijnen dood voortgezette studie verkregen, stelde hem daartoe in staat. Vandaar dat hij met de voornaamste geleerden van ons land spoedig in eene naauwe, met niet weinigen van hen in eene vriendschappelijke betrekking geraakte, waartoe, om alleen afgestorvenen te vermelden, KEMPER, REINWARDT, VAN MARUM, REUVENS, HAMAKER, VAN HEUSDE, VAN GOUDOEVER, VAN LENNEP, DEN TEX en vele andere waardige mannen, een VAN DER ROEST, WOLTERBEEK, HUËT enzv. behoorden. Men werd weldra gewoon

zich tot hem te wenden om onderrigt te worden aangaande hetgeen, zelfs in de specialiteiten van een ieders vak, de duitsche letterkunde opleverde, te meer daar zijn rijk magazijn, waarvan hij in 1837 een systematischen catalogus in zes afdeelingen uitgaf, de gelegenheid aanbood om het voornaamste door eigen inzage te leeren kennen.

Ook besteedde hij zijne uitgebreide kennis en juiste inzigten niet enkel tot eigen voordeel, maar hij was steeds gereed een ieder door inlichting en raadgeving te verpligten wanneer hij die van hem begeerde. Vele jongelieden vooral mogten, bij het bewerken van hunne proefschriften, dit op eene aangename wijze ondervinden. Zoo toonde hij, inzonderheid in de jaren toen hij zelf nog niet als uitgever optrad, zich bereid — en met het oog op eigen voordeel wel wat al te bereid — om zijne vaderlandsche confraters. die zich aan hem aansloten, met werken bekend te maken die hem ter vertaling geschikt voorkwamen. En doorgaans bewees een goede, weleens een voorbeeldeloos gunstige, uitslag van zeer belangrijke ondernemingen, alleen op zijnen raad gebouwd, hoe wèl hij had gezien en hoe juist hij de geaardheid en de behoeften van Neêrlands letterkunde en publiek had doorgrond.

De duitsche boekhandel, door F. A. BROCKHAUS (den vader) in 1805 te Amsterdam opgerigt, bestond nog in 1811, onder de firma van „Comptoir für Litteratur und Kunst." Toen de eigenaar te rade werd dien handel in het genoemde jaar naar Leipzig te verplaatsen, nam JOHANNES MÜLLER het daaraan verbonden magazijn over, nadat hij eene compagnieschap had aangegaan met ISAAK TIRION, kleinzoon en naamgenoot van den voormaligen aanzienlijken boekhandelaar te Amsterdam. In de eerste jaren bepaalde hij zich alleen tot het debiet van duitsche werken; eerst later trad hij ook als uitgever op. Degelijkheid van inhoud en uitvoering onderscheidde zijne fondsartikelen evenzeer, ja de naam zijner firma wekte reeds een gunstig vermoeden aangaande een boek dat haar op den titel droeg. Werken over regts-, staats-wetenschap en geschiedenis, leerboeken voor gymnasiaal- en hooger onderwijs, handleidingen tot de kennis van javaansche en van andere aziatische talen en van hare letteren getuigen onder vele andere van zijne groote bedrijvigheid.

Hij was een man van strenge beginselen. Aan deze bleef hij in de eerste plaats getrouw ten aanzien van zich zelven: hoe zou hij

ze in de leiding zijner zaken hebben kunnen verloochenen! Zijne naauwgezetheid duldde dan ook geen afwijken van welbeproefde en eens als geldig erkende maatregelen in het drijven van den boekhandel. Al achtte menigeen die gestrengheid in hare toepassing op anderen weleens overdreven, ja lastig en belemmerend voor den gewonen gang van zaken, de wèldenkende nam daaraan geen aanstoot, omdat hij zich overtuigd hield dat die vaste houding op een goeden grond berustte en de soliditeit en den bloei van den handel op den duur moest bevorderen.

Het is deze strikte naauwgezetheid van den man, die mede veel heeft bijgedragen ter voorbereiding en vestiging van een meer geregelden gang van zaken in het genoemde vak van bedrijf, niet alleen hier, maar zelfs in Duitschland. De gedrukte circulaires, die hij vroeger gewoon was bij de jaarlijksche afrekeningen op de Leipziger mis tot zijne confraters aldaar te rigten, vonden, om de juistheid van inzigten en de waardigheid van taal, bij degelijke en wèlgezinde mannen veel goedkeuring en werkten niet zelden vruchtbaar ter wering van ingeslopen misbruiken zoowel als ter invoering van betere maatregelen. Zijn uitvoerig schrijven aan wijlen zijnen vriend, W. Messchert te Rotterdam: *„over het verkoopen van hollandsche buitenlands gedrukte boeken hier te lande,* later op verzoek en voor rekening der „Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels" in 1839 gedrukt, kan ten bewijze verstrekken voor de helderheid zijner inzigten en de gansch niet gewone kennis van zijn vak, met bepaalde betrekking tot Nederland.

Zijn huis, nagenoeg twee eeuwen lang door boek- en prenthandelaren (een Clement de Jonghe, Wetstein, Tirion, den Hengst) bewoond, en in 't jaar 1833 aan hem in eigendom overgegaan, stond open voor een ieder, die aangaande zijn vak inlichting of raad en tusschenkomst van hem begeerde. Zijne uitgebreide betrekkingen maakten dat huis als tot een vereenigingspunt van geleerde en kunstlievende vreemdelingen, en het was niet ongewoon er verschillende natiën tegelijk vertegenwoordigd te zien. Zelden bezocht een buitenlandsch geleerde Holland, die niet met brieven van aanbeveling, met bloote adressen, of alleen op den naam af, bij hem kwam. Niet weinigen vonden in zijne woning dagen lang een genoegelijk verkeer, en enkelen, die, ter bevordering van hunne studiën hier eenigen tijd moesten vertoeven, genoten er geheele

weken en maanden gastvrijheid. Zijn album bevat de eigenhandige getuigenissen van hoogachting en toegenegenheid van beroemde mannen voor het gul onthaal en niet minder voor het aangenaam onderhoud, dat zij in zijnen kring gevonden hadden, en nog leeft hij in het dankbaar aandenken van velen, waarop Duitschland in wetenschap en kunst roem draagt. Ook hier te lande zal hij voorzeker niet vergeten worden, zoolang men prijs blijft stellen op de hooge roeping van den boekhandelaar en aan hare eischen tracht te beantwoorden.

Wat hij in zijn binnenste was, zijne zedelijke beginselen, staan niet aan ons te beoordeelen; een woord hierover zou ook aan deze plaats niet voegen. Dit alleen mogen wij verklaren, dat de boekverkooper en de mensch bij hem niet afgescheiden waren, maar dat die twee één wèl sluitend geheel uitmaakten.

Eene slepende ziekte, waarvoor hij in den zomer van 1853 vruchteloos herstel of verligting zocht, eindigde den 11den October van dat jaar zijn leven door een plotseling verscheiden en nam hem weg uit zijn geliefden werkkring en uit zijn liefhebbend gezin, waarin hij zijn geluk op aarde vond.

De afgestorvene heeft aan zijn oudsten zoon, den opvolger in zijne zaken, door zijn voorbeeld zware verpligtingen opgelegd; de zoon toont dit te begrijpen en bewijst zulk een vader waardig te zijn. En blijft hij — gelijk wij vertrouwen — in de voetstappen zijns voorgangers treden, zoo mag hij zich verzekerd houden, dat de hoogachting, eens aan den persoon en de firma van JOHANNES MÜLLER verbonden, als een vaderlijke zegen ook op hem rusten zal. In de maand Mei van het volgend jaar zal die firma haar halve eeuwfeest met eere kunnen vieren: moge eene even eervolle als zegenrijke toekomst nog lang voor haar zijn weggelegd!

(SAM. MULLER).

(Algemeen Adresboek v. d. Ned. Boekh. 1858.)

LEVENSBERIGT

VAN

Mr. JOANNES GERARD LA LAU.

Zoo zeer als het overlijden van een man, met wien steller van dit levensberigt meer dan veertig jaren als vriend gemeenzaam en broederlijk heeft omgegaan, hem bedroefde, evenzeer was het hem eene aangename taak geroepen te worden tot de beschrijving van het leven van LA LAU, weleer lid en penningmeester van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hij behoorde onder de velen die niet schitterden, maar door aanhoudende werkzaamheden nut en vreugde rondom zich spreidden en met stillen gang voorttraden op de baan der wetenschap en der letterkunde, schoon slechts enkele stukken openlijk uitgegeven van zijnen voortgang getuigden. Al wie hem achtten en lief hadden, — en zij waren niet weinigen — allen die met hem in eenige betrekking stonden, weten het, hoe zijne gesprekken het kenmerk droegen van beschaving, kennis en wetenschap en van eene zucht voor de letterkunde eens Vaderlands, dat hem met geheel zijne taal en de voortbrengselen zijner goede schrijvers lief en dierbaar was.

JOANNES GERARD LA LAU werd den 10den Januarij 1799, te Leyden geboren, de zoon van IZAÄC LA LAU en JOHANNA MARIA LEEMBRUGGE. Hij was een afstammeling uit het geslacht der Fransche

vlugtelingen, die in het laatst der 17de eeuw wegens hunne Hervormde geloofsbelijdenis naar Holland vloden, om daar de rust en veiligheid te vinden, in hun vaderland hun ontzegd. Op den voor Leyden zoo rampzaligen dag van 12 Januarij 1807, genoot hij het onderwijs op de school van het Leydsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, toen het schoolgebouw, door het springen van een kruitschip, met een menigte van andere gebouwen instortte en in een puinhoop werd veranderd. Van 's middags 4½ uur tot des avonds 9 uur lag hij onder het puin bedolven, en het gelukte eerst, na ongelooflijke inspanning en volharding, zijnen vader met vijf à zes medehelpers, den bewusteloozen knaap, met wonden bedekt, voornamelijk aan het hoofd, van onder het puin op te delven. Ten gevolge van negen of tien hoofdwonden was hij zoodanig verzwakt, dat hem alle inspanning tot onderwijs gedurende een jaar verboden werd. Eindelijk herstelde hij, oefende zich met hernieuwde vlijt, tot hij zijne besliste keus te kennen gaf om zich te wijden aan de studie der regtsgeleerdheid. Daartoe werd hij op de Latijnsche school te Leyden voorbereid, en in September 1816 op de rol der Leydsche studenten ingeschreven. Van zijnen ijver en vlijt getuigen allen die hem gekend hebben en hem op zijne loopbaan verzelden. Van zijne verzamelde kennis gaf hij blijken in zijne dissertatie, waarmede hij tot doctor in de beide regten werd bevorderd. Zij droeg den titel van: *Dissertatio politico-historica de re pecuniaria Imperii Romani, inde ab Augusto usque ad Constantinum Magnum,* d.d. 18 Mei 1822.

Dientengevolge zette hij zich als advocaat te Leyden neder en begon met denzelfden ijver de practijk der regtsgeleerdheid. Doch het bleek spoedig dat, bij de vele mededingers, met hem hetzelfde vak beoefenende, het noodzakelijk was iets anders te ondernemen, wilde hij aan den wensch van zijn hart voldoen en in den echt treden met haar aan wie zijn hart verbonden was. Na eene enkele ongenoegzaam geblekene proeve om zich een geschikt bestaan te verschaffen, werd het plan beraamd, dat hem vooral aangenaam moest zijn, tot de oprigting eener boekdrukkerij, waarbij hij tegelijk de practijk kon aanhouden. In April 1830 werd de drukkerij geopend; zijne moedige pogingen slaagden reeds bij aanvang, breidden zich naderhand verder uit, en hij had het geluk te zien hoe zijne werkzaamheden met den bloei zijner zaak

toenamen Reeds in dat zelfde jaar, 8 Julij 1830, verbond hij zich in het huwelijk met CHRISTINA JOHANNA BONTE, met wie hij ruim 29 jaren in eene hoogst gelukkige verbintenis leefde, en die met twee dochters en hare echtgenooten zijnen dood betreurt. Later werd hij door aankoop eigenaar der Leydsche courant, en Maandag 1 Julij 1844 verscheen de eerste courant van zijne hand met een woord van den uitgever aan het hoofd. Menig artikel van dit dagblad, zoowel als de keuze der nieuwstijdingen, getuigde van zijnen smaak en zin voor letteren en wetenschap, van zijne echte belangstelling in de welvaart van het vaderland, welks geschiedenis hij boven alles beminde en doorzocht, in den bloei zijner letterkunde, en vooral ook der Leydsche hoogeschool. Als diaken, later als ouderling en lid van de *Culte* bij de Waalsche gemeente te Leyden, zag hij zich een werkkring geopend, waarin hij met hartelijkheid kon arbeiden, om leed te verligten, vreugde aan te brengen, en in alles aan de begeerte van zijn weldadig hart te voldoen. Hij werd in 1831 Lid van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, later (1837) haar penningmeester, voorts lid der plaatselijke schoolcommissie, der Leydsche subcommissie van de Algemeene Maatschappij van Weldadigheid, en van de Maatschappij tot afschaffing van sterken drank, voor welke hij ook nu en dan een tractaatje, maar naamloos, geschreven heeft. Zoo werkte hij voort, gelukkig in de genoegens van zijn huiselijk leven, kalm en gemoedigd, en altijd, waar hem tijd en gelegenheid ten dienste stonden, werkende aan wat bovenal zijn lust was, de beoefening der letterkunde des vaderlands, en vooral der Nederlandsche poëzy, gelijk hij ook zelf meermalen de hand aan de lier sloeg en met eenvoud en geestigheid sommige dichtstukken zamenstelde, die echter voor een deel of niet of naamloos zijn uitgeven. Ook de gave der poëzy werd bij hem veelvuldige malen tot een weldadig doel aangewend. Veelsoortig waren zijne bezigheden, en men droeg hem gaarne het bestuur en de regeling op van zaken van eenig belang. Zoo arbeidde hij tot voorbereiding en regeling der Vereeniging van Oud-Studenten der Leydsche hoogeschool in 1838, te Leyden, van welke feestviering hij een verslag heeft geleverd in het *Gedenkboek* dier heugelijke Vereeniging. Voor deze werkzaamheden ontving hij eene aangename gedachtenis in een aanzienlijk boekgeschenk.

Hoewel zijn niet zeer sterk ligchaamsgestel, nu en dan door

pijnen aangevallen, naauwelijks hopen deed dat zijn leven tot hoogen ouderdom zou voortduren, overviel echter zijne laatste krankheid zijne geliefden en vrienden op het onverwachtst. Hem niet; hij kende zijnen toestand. Weinige dagen lag hij neder, de laatste bewusteloos, maar bij zijn sterfbed waren zijne dierbaren verzekerd, dat hij, gerust op den Verlosser, in Wien hij geloofd, Wien hij lief gehad had, den laatsten strijd had gestreden en tot de eeuwige rust was ingegaan. Hij overleed 18 Augustus 1857, beweend door allen die hem gekend, geëerd en bemind hadden, betreurd vooral ook door de bedienden zijner drukkerij, die in de Leydsche courant van den dag, op zijn overlijden gevolgd, een eenvoudig en aandoenlijk berigt van zijnen dood gaven en van wat hij voor hen geweest was.

Schoon hem de werkzaamheden des gewonen levens en die, waartoe zijne verschillende roepingen hem drongen, zijne drukkerij en courant, niet toelieten dat hij zich uitsluitend aan de letterkunde overgaf, waar hij kon en mogt wijdde hij haar zijne vermogens. Reeds toen hij nog student was, behoorde de poëzy van het vaderland tot zijne meest geliefkoosde studiën, en onze onderlinge bijeenkomsten kenmerkten zich destijds gewoonlijk door een volhoudend streven naar de kennis van wat onze vroegere schrijvers en dichters schoons hadden geleverd. Daar was in die dagen, kort na de verlossing uit de fransche dwinglandij, een nieuwe gloed voor Hollands taal en letteren ontvlamd, en eene Rederijkkamer, door ons met een klein, maar uitgezocht getal van vrienden opgerigt, gaf bewijzen dat die gloed ook hem bezielde. Hoe LA LAU de vaderlandsche dichters hoog achtte heeft hij in enkele uitgegevene stukken getoond. Zoo gaf hij — evenwel niet in den handel — een *Verhaal van een bezoek op Sorgvliet*, in verzen *in den trant van zijn ouden bewoner* (J. CATS); In 1838 verscheen van hem bij de Gebr. VAN CLEEF, *De Zeestraat van 's Hage naar Scheveningen door* CONSTANTIJN HUIJGENS, *op nieuw uitgegeven naar de hedendaagsche taal en spelling gewijzigd, en met eenige aanteekeningen voorzien*, en in 1839 plaatste hij, in de *Gids* van October, eene *Reis van* JANUS SECUNDUS *van Mechelen naar Bourges*, uit het Latijn vertaald. Hoe hij de zuiverheid der Hollandsche taal verstond bewijst een stuk in *de Tijdspiegel* van Nov. 1851, in den vorm van een brief, getiteld: *Een woord tegen taalverbastering en bastaardwoorden*, onderteekend: *uw getrouwe le-*

zer, Mr.—u. L. 23 Junij 1851. Wij hebben nog van hem eene vertaling van een *Carmen gratulatorium* van Ds. MARRON, Predikant bij de Hervormde Gemeente te Parijs: *Heilwensch aan de Leydsche Academie, bij de plechtige feestviering van hare stichting na verloop van* 250 *jaren toegewijd.* Ook dit is nameloos. Voorts bestaat er nog van hem eene dichterlijke vertaling van verzen van JANUS SECUNDUS, gevoegd bij het: *Iets over* JANUS SECUNDUS *en zijne penningplaat: Vatis amatoris Julia sculpta manu,* door N. C. KIST, in: V. D. CHIJS *Tijdschrift voor Penningkunde,* Dl. I. bl. 318 vv.; en een dichtstuk bij gelegenheid van het Nieuwe jaar (1843) voor de Leydsche weezen; behalve nog verscheidene andere naamlooze verzen den zetters zijner drukkerij op Koppermaandag, eenige jaren achter elkander, in den mond gelegd, en de vertaling eener *Leerrede van* A. COQUEREL; *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap.* 1848. Zijne pas opgerigte drukkerij gaf hem in Augustus 1830 ook aanleiding om, gelijk zulks meestal geschiedt, eene *Letterproef* het licht te doen zien; en in Mei 1844, kort voor het overnemen der Stedelijke Courant, vernieuwde hij die *Proef* op ruimer schaal. Doch ook hier toonde zich zijn fijne tact en smaak voor in- en uitlandsche letterkunde, in de fraaije keus der fragmenten in dicht en ondicht, wier strekking ons een diepen blik doet slaan in 's mans geheele zielsstemming.

Zietdaar wat van LA LAU ons is overgebleven. In alles eenvoudig en zedig; voor zijne vrienden en al wie zijne hulp vroegen, voorkomend en hulpvaardig; een ijveraar voor al wat waar, schoon en goed is zag hij zijn leven in kalme rust voortvloeien, arbeidende zonder roemzucht, alleen om nuttig te zijn. Hij laat allen die hem waardeerden den wensch na, dat hij zijne levensdagen nog verder had mogen uitstrekken. Zijne gedachtenis blijft den zijnen gezegend. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde verliest in hem een getrouw behartiger van hare in- en uitwendige belangen, de stad zijner woning een rechtschapen burger, de Christelijke gemeente een waardig lid, zijne vrienden eenen opregten vriend, zijn huisgezin, zijne gade en kinderen een trouwhartig man en vader.

Ridderkerk, 6 *Nov.* 1857. A. P. V. GRONINGEN.

(Levensberichten d. Mij v. Ned. Letterk. 1858.)

KORTE LEVENSSCHETS

VAN

JAN OOMKENS.

Is het streelend voor het gemoed, namen te kunnen noemen van mannen, die tot sieraad van hunnen stand en zegen der maatschappij hebben geleefd; ook de Boekhandel mag roem dragen op zoodanige mannen.

Met eere wordt nog steeds genoemd de Groningsche Boekverkooper JAN OOMKENS, als bezield met liefde tot en bekwaamheid in het vak, maar bovenal ook als blakende van ijver om zijn vak dienstbaar te maken aan de bevordering van alles wat waar, schoon en goed genoemd mag worden. Nog gedurig hoort men oudere en jongere Confraters gewagen van zijnen steeds opgeruimden en vriendschappelijken omgang, van zijne hulpvaardigheid en vooral van zijne zucht om de eer van zijn beroep, door de uitgaaf van waarlijk nuttige boeken, te handhaven; en waarlijk, zoo iemand, hij verdiende dien lof.

JAN OOMKENS werd te Groningen geboren op den 18den Julij 1779.

Zijn vader was de in zijnen tijd niet onbekende Boekverkooper JAN OOMKENS, (geb. 9 April? en overleden 7 Maart 1832,) die in 1769 den handel van zijnen schoonvader PIETER BANDTSMA had

overgenomen, die even als deze, in den jare 1731, zijnen vader SEEPP BANDTSMA, die insgelijks reeds geruimen tijd als Boekverkooper was werkzaam geweest, in die betrekking was opgevolgd. Met regt kon dus van den overledene gezegd worden van een echt Boekverkoopers-geslacht af te stammen.

Na het bezoeken der Lagere- , Fransche- en Latijnsche scholen in zijne geboorteplaats, was JAN OOMKENS, onder de leiding van zijnen waardigen vader, in den Boekhandel werkzaam en oefende zich tusschentijds in het boekbinden en in de werkzaamheden der boekdrukkerij op de werkplaats van ADAM VOS, wiens opvolger hij in 1801 werd.

Eenmaal Boekdrukker zijnde, trachtte hij met den vooruitgang in dit vak gelijken tred te houden en werd zijne kleine werkplaats langzamerhand eene der uitgebreidste in Nederland.

In het jaar 1837, den 13[den] Junij viel hem de eer te beurt, dat Koning WILLEM I met hoogstdeszelfs gevolg zijne werkplaats bezocht; terwijl, twee jaren later, de Luitenant-Generaal Baron DE KOCK, toenmaals Minister van Binnenlandsche zaken, zijne drukkerij met een bezoek vereerde.

In Januarij 1808 werd hij de opvolger zijns vaders in den boekhandel. Met veel lust en ijver vatte hij de zaken aan waartoe hij zich in betrekking stelde met de meeste wetenschappelijke mannen in de stad en het gewest zijner inwoning, zich hoofdzakelijk bepalende tot de uitgaaf van boeken over alles wat opvoeding en onderwijs in den ruimsten zin des woords betrof. Zijn heldere blik zag reeds in, van hoe veel belang in den eersten tijd der schoolhervorming het bezit van doelmatige schoolboeken moest zijn, en het strekt hem tot eere, door de uitgave van geschikte schoolwerkjes krachtdadig te hebben medegewerkt, tot bevordering van de heilzame bedoelingen der Regering met de organisatie van het lager schoolwezen.

Onder de schoolboeken die zijne pers verlieten, behooren in de eerste plaats de werkjes van den man, die vooral ook door zijne geschriften onder de eerste schoolhervormers dient genoemd te worden, VAN WESTER. Deze werden door de „Moeder Anna" van den geliefden kinderschrijver, VAN HEYNINGEN BOSCH, en door verschillende belangrijke werkjes van KREMER en RIJKERS gevolgd. Ook door de herhaalde en telkens naar de behoeften des tijds gewijzigde uitgaven van VAN OLMS Rekenboek bewees hij de school

eene groote dienst, terwijl hij mede drukker was van de belangrijke schoolboeken der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, in vereeniging met de Heeren DU MORTIER en DE LANGE.

Onder de werken voor het groote publiek of meer bijzonder voor den geleerden stand door hem uitgegeven, behoorden die van UILKENS, MUNTINGHE, YPEIJ en CLARISSE, alsmede het Tijdschrift Waarheid in Liefde enz., om van een groot aantal anderen niet te spreken.

In 1814 werd hij benoemd tot Akademiedrukker en was als zoodanig uitgever der Jaarboeken van de Groninger Hoogeschool.

In 1818 rigtte hij in zijne woonplaats de eerste plaatdrukkerij op, die in Augustus 1826 door de vestiging eener steendrukkerij werd vervangen, welke jeugdige kunst vóór dien tijd te Groningen nog niet werd uitgeoefend.

Door de beoefening dezer bijvakken werd evenwel zijn geliefkoosd hoofdvak niet uit het oog verloren, en was hij, toen hem uit het buitenland proeven van den zoogenaamden congrève- of kleurendruk onder de oogen kwamen, dadelijk werkzaam, om te onderzoeken, op welke wijze deze werd tot stand gebragt. Dat hem deze pogingen gelukten blijkt daaruit, dat hij wegens welgeslaagde proeven, op den 27sten Mei 1835 door de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij, te Haarlem gevestigd, met eene zilveren Medaille bekroond werd, welke onderscheiding hem nogmaals, wegens vernieuwde welgelukte pogingen, te beurt viel op den 5den Junij 1838, toen deze inrigting den naam van Maatschappij ter bevordering van Nijverheid had aangenomen.

Dat OOMKENS bij de welbegrepen zorg voor de belangen van zijn huisgezin en den loffelijken ijver voor zijn nuttig beroep, ook de belangen zijner onderhoorigen niet alleen, maar ook van anderen zich aantrok, bleek overtuigend uit zijne pogingen in 1826, tot heil der Boekdrukkers-, Boekverkoopers- en Boekbindersbedienden in het werk gesteld. Toen Groningen toch in dat jaar door eene vreeselijke ziekte werd geteisterd, welke, behalve zoo vele andere slagtoffers, ook de meeste dezer bedienden en hunne huisgenooten maanden lang aan het ziekbed gekluisterd hield, toen kwam JAN OOMKENS op het gelukkige denkbeeld, een fonds te vestigen tot ondersteuning van Boekdrukkers-, Boekverkoopers- en Boekbindersbedienden. En hij deed dit met zulk een boven verwachting gelukkig gevolg, dat, in vereeniging met eene daartoe benoemde

Commissie, de onder medewerking van zijne vrienden, de Heeren Gebroeders VAN CLEEF te 's Gravenhage en Amsterdam, gedane uitnoodiging aan de Nederlandsche Boekhandelaren en Boekdrukkers zoo gunstig werd opgenomen, dat er een schat van boeken bijeenvloeide, waarvan de Catalogus 1148 nommers bevatte. Deze bragt *f* 2,286,25 op, terwijl de geheele ontvangst in boeken en gelden bedroeg *f* 5,323,55.

De administratie van dit fonds ging, bij overlijden van JAN OOMKENS, over aan zijnen oudsten zoon, tot in Mei 1852, op diens voorstel, door het Boekverkoopers-Collegie, een Ziekenfonds voor Boekverkoopers-, Boekdrukkers- en Boekbindersbedienden werd opgerigt, waarbij het overgeblevene kapitaal van 1826 tot grondslag werd gelegd. Zoo mogten de onvermoeide pogingen en het gelukkige denkbeeld van JAN OOMKENS dus nog, na verloop van zoo vele jaren, heilzaam voor de door ziekte bezocht wordende bedienden werken.

Veel genoegen mogt de overledene dan ook smaken in het bewustzijn van welgedaan te hebben en in de onverdeelde liefde en hoogachting van alle zijne bedienden. De schrijver dezer schets heeft het voorregt gehad, eenige jaren als leerling bij hem werkzaam te zijn geweest; hij was dagelijks getuige van de hooge achting, die den waardigen Patroon werd toegedragen, en nog tegenwoordig hoort men ouden van dagen, die reeds als leerjongens hunne loopbaan bij hem begonnen en nog bij zijnen opvolger werkzaam zijn, zijne nagedachtenis dankbaar zegenen. Nooit ook breekt de 18de Julij aan, of men hoort hen gewagen van den geboortedag van den waardigen Patroon, dien velen zich nog zoo gaarne herinneren en van wien zij niet kunnen nalaten met liefde en achting te spreken.

Maar zij zijn het niet alleen, die 's mans gedachtenis in eere houden. Er zijn er ook, die later tot andere, deels ook wetenschappelijke betrekkingen zijn overgegaan, en nog met groot genoegen zich den tijd voor den geest brengen, dien zij onder hem aan den Boekhandel hebben gewijd, en gaarne erkennen, dat zulks op hunne vorming eenen niet onbelangrijken invloed heeft uitgeoefend. Een hunner, die als schrijver niet onbekend is, vond in hem den uitgever van zijnen eersten wetenschappelijken arbeid en aanmoediging om op den ingeslagen weg voort te gaan, en de achting voor den vader duurt voort in vriendschap voor den zoon.

Tijdens den strijd tegen België in 1830 en 1831 was het weder JAN OOMKENS, die het plan opvatte, om eene verloting van Boekwerken ten voordeele van 's Rijks schatkist te doen plaats hebben. Hij noodigde de Heeren R. J. SCHIERBEEK, W. VAN BOEKEREN en G. WOUTERS uit, om hem hierin behulpzaam te zijn, welke Heeren deze uitnoodiging met ijver aanvaardden en met zoo schitterende uitkomst de zaak hielpen ten uitvoer brengen, dat de lijst van ingezondene boekwerken, zoo uit deze stad als uit andere gedeelten des vaderlands, 2481 Nommers bevatte, voor welke even zoo vele loten à ƒ 3,00 werden verkocht, zoodat eene som van ƒ 6370,58, als zuiver saldo, in 's Rijks schatkist werd gestort. — Voorzeker mag dit met regt werkdadige vaderlandsliefde genoemd worden.

OOMKENS was steeds een ijverig lid van het Boekverkoopers-Collegie en bekleedde daarbij meermalen de betrekking van Voorzitter. Ook was hij sedert de oprigting in 1816 Lid van de Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels, te Amsterdam gevestigd; en verscheidene jaren was hij daarbij als Corresponderend Lid en tweemalen als Lid van het Bestuur ijverig werkzaam.

Na eene hoogstpijnlijke ziekte, die hij echter met christelijke gelatenheid droeg, overleed de waardige man op den 16den December 1844, in den ouderdom van ruim 65 jaren, diep betreurd door zijne gade en kinderen.

Een zoete troost voor de treurende betrekkingen en zachte balsem in de wonde was de belangstelling zijner Confraters, die een waardigen broeder uit hunnen kring misten en waaronder velen waren, die aan hem hunne opleiding in het vak te danken hadden, alsmede in de erkentenis zijner stadgenooten, dat zij in hem eenen medeburger moesten derven, die in burgerlijke betrekkingen steeds met ijver werkzaam was en wiens hulp nimmer te vergeefs werd ingeroepen, wanneer het de instandbrenging van weldadige en nuttige inrigtingen gold.

Hoe de Nederlandsche Boekhandel hem vereerde, bleek uit het Verslag van het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels gehouden den 11den Augustus 1845, waarbij het Bestuur van zijn afsterven aldus melding maakt:

„Wij naderen tot het einde van ons verslag, maar dit herinnert ons tevens eenen treurigen pligt, maar met welks voldoening wij tegelijk eene wezenlijke behoefte van ons hart vervullen. Leedge-

voel aan de eene zijde — aan de andere hoogachting voor wezenlijke verdiensten — dringt ons te spreken van het verlies, dat de Nederlandsche Boekhandel, dat onze Vereeniging inzonderheid leed door het overlijden van den Heer JAN OOMKENS, Boekhandelaar te Groningen. Vele zijner ondernemingen zullen onzen handel tot blijvenden roem verstrekken; zijne onbekrompene denk- en handelwijze zal bij allen, die tot hem in handelsbetrekkingen stonden, zijn schrander overleg, gepaard met zachtheid van karakter en aangenamen omgang, bij zijne vrienden in duurzaam aandenken blijven: en wat hij was voor deze Vereeniging, die hem sinds haar eerste ontstaan onder hare Leden mogt tellen, hoe kloek als Medebestuurder, hoe ijverig als Correspondent, ook in vereeniging met den waardigen SCHIERBEEK, dat zullen de handelingen dier Vereeniging ook voor de nakomelingschap bewaren."

JAN OOMKENS was tweemalen gehuwd en liet bij zijn overlijden vier zonen en twee dochters na.

In Januarij 1836 werd zijn oudste zoon en naamgenoot, onder de firma J. OOMKENS Jzn., opvolger in den Boekhandel en bleef dezen in de ouderlijke woning, waarin de Boekhandel nu reeds sedert meer dan 160 jaren wordt uitgeoefend, voortzetten.

Zijn tweede zoon, A. VAN DER VEEN, rigtte, na daarin te Hannover en Berlijn opgeleid te zijn, in 1843 eene lettergieterij op; — terwijl de jongste, AGAATH, na het overlijden zijns vaders, diens opvolger werd in de Boek- en Steendrukkerij, waarvoor de afgestorvene, in 1835, bij zijne nieuwe woning, naast het Instituut voor Doofstommen, een zeer doeltreffend en fraai gebouw had laten oprigten.

Zijn derde zoon, SYPKO REINDER, overleed in 1847 als Med. Chir. en Art. Obst. Doctor te Aduard, terwijl zijne beide dochters gehuwd zijn.

Na den dood van AGAATH OOMKENS, die op den 24sten April 1849 in 29-jarigen ouderdom overleed, nam JAN OOMKENS ook de Boek- en Steendrukkerij over en zet die nog heden, nevens zijnen Boekhandel, voort.

Nadat de overledene zich reeds vroeger van tijd tot tijd van eenige zijner kopijen ontdaan had, werd in Mei 1835 een groot gedeelte zijner fondsartikelen geveild en werden zijne nagelatene kopijen, die in de laatste jaren weder aanmerkelijk vermeerderd waren, in Julij 1845 te Groningen verkocht.

Zijn stof ruste in vrede, zijne nagedachtenis blijve in zegening, en de Boekhandel die in hem zulk een ijverigen voorstander had, bloeije steeds door het bezit van vele zulke mannen, die haar doen strekken tot uitbreiding van wetenschap en beschaving en ook daardoor vooral tot heil der Maatschappij!

(Algem. Adresboek v. d. Boekhandel 1859.)

EEN WOORD

OVER

CHRISTIAAN GEORGE SULPKE.

Onder hen, wier namen in herinnering verdienen te blijven, bekleedt CHRISTIAAN GEORGE SULPKE eene waardige plaats. De omstandigheden, waarin hij zich van zijn eerste jeugd af aan moest ontwikkelen, en waarin hij zijne zaken begon en voortzette, waren hem niet gunstig, en toch bragt hij het door onvermoeide werkzaamheid, onkreukbare trouw in woord en daad, en eene niet gewone kennis van zijn vak, tot eene hoogte, die hem zoowel als mensch als degelijk Boekhandelaar, de achting van allen deed verwerven, met wien hij in betrekking stond. Den 25sten Februarij 1789 nabij Amsterdam geboren, verloor hij reeds op zeer jeugdigen leeftijd zijn vader, en moest hij dus reeds vroeg de vaderlijke zorg en leiding missen, die zooveel invloed op het volgend leven kunnen uitoefenen. Te meer belemmerde dit verlies zijn ontwikkeling, toen zijne moeder hertrouwde. Hij werd naar familie in Duitschland gezonden, waar hij zijne eerste opvoeding en onderwijs genoot, keerde als 14jarige knaap naar Holland terug en werd als leerling geplaatst in den Duitschen Boekhandel van HESSE te Amsterdam. Die leerjaren gingen voor hem niet nutteloos voorbij. Met ijver had hij zich niet alleen op den Boekhandel als handels-

zaak toegelegd, maar die bibliographische en litteraire kennis opgedaan, die hem zoo goed te stade kwam, toen hij na het einde zijner leerjaren, als eerste bediende in de zaken van de Wed. CYFVEER te Leyden eene plaats vond. Het verwondert ons niet, dat hij daar door zijn beminnelijk karakter, vereenigd met zijne bekwaamheden, een tal van vrienden om zich vereenigde, die toen als Studenten zijn omgang waarderende, later in verschillende betrekkingen als geleerden en schrijvers, hem niet uit het oog verloren, maar hem tot het uitgeven hunner geschriften, geheel hun vertrouwen schonken. Wordt in het schoone levensberigt van den waardigen JOHANNES MÜLLER *) aan dezen de eere gegeven, dat hij behoorde tot de eersten, die de verdienste toekomen, Nederland voor de Duitsche Litteratuur te hebben ontsloten, ook SULPKE oefende reeds te Leyden op de verbreiding dier Letterkunde, welke zich toen nog binnen beperkte grenzen bewoog, een gunstigen invloed uit.

In 1808 vestigde hij zich te Amsterdam als Duitsch Boekhandelaar, in Compagnieschap met den Heer BUDER. Deze Compagnieschap werd echter bij vriendschappelijke overeenkomst ontbonden en sedert 1°. Januarij 1812 de duitsche Boekhandel door SULPKE alleen voortgezet. Zoowel nu als bij zijn vestiging, had hij te kampen tegen een reeks van wederwaardigheden, die het onvermijdelijk gevolg waren van den druk, waarin ons land zich onder de Fransche overheersching bevond. Werd iedere kiem van stoffelijke welvaart in die dagen van onderdrukking vernield, niet minder verderfelijk was die onderdrukking voor geestelijke ontwikkeling die eene onmogelijkheid is, waar elke vrije uiting van gedachte, door de argusoogen der Censuur wordt voorkomen of teruggedrongen. Dat de Boekhandel daaronder in de eerste plaats leed, zal wel geen betoog behoeven. Aan vooruitgang in zaken was op die wijze niet te denken, en te minder scheen dit bij SULPKE mogelijk, daar hij door de Conscriptie tot den militairen dienst opgeroepen, genoodzaakt was, òf een remplacant te stellen, die niet minder dan *f* 3300 eischte en verkreeg, of zijne zaken, met al zijne uitzigten op welvaart en huiselijk geluk, te laten varen. SULPKE was toenmaals nog niet bemiddeld. Die geldelijke opoffering, waarmede de vrucht van ijver en naauwgezette werkzaamheid op eens verloren ging, was voor hem van niet geringe be-

*) Zie bladz. 55.

teekenis. Tòch verloor hij den moed niet maar ontwikkelde die energie, welke hem ook op later leeftijd zoo dikwerf kenmerkte. Waar de censuur den invoer van Duitsche boeken belemmerde of geheel in den weg stond, liet hij niet werkeloos de handen in den schoot rusten, maar ging dikwijls met levensgevaar den kamp van volharding en list aan, tegen geweld en bespieding der Douanerie. Hij ontzag zich niet in persoon, ook bij het barste weder, aan de grenzen tegenwoordig te zijn om de willekeur der Ambtenaren, die nog erger was dan de wet zelve en hem somtijds tot in zijne woning vervolgde, te trotseren of zooveel mogelijk onschadelijk te maken. Sulpke haatte al wat naar onderdrukking zweemde; is het te verwonderen, dat hij den Franschen Keizer een hartstogtelijken haat toedroeg, die zich ook later nog openbaarde als de herinnering aan dien tijd, zijn „Sturm- und Drangperiode," zich bij hem verlevendigde en hij over de tallooze knevelarijen sprak waarvan hij dupe was geweest? Is het te verwonderen, dat hij, gloeijende van dankbaarheid, mede den juichtoon aanhief toen het uur der verlossing had geslagen en hij, echte „Oranjeman" als hij was, in een der eerste besluiten van den uit ballingschap teruggekeerden Prins van Oranje, als Souverein Vorst, het beginsel van vrijheid van denken en schrijven tot wet zag verheven? Zoo iemand, hij wist het wat onderdrukking beteekent, in welken vorm zij zich ook vertoont.

Na dien tijd nam niet alleen de Duitsche Boekhandel van Sulpke in omvang toe, maar ook als uitgever beproefde hij, eerst in kleine ondernemingen, later op breeder schaal, zijn geluk. Het is niet te ontkennen, dat de omstandigheden hem allezins gunstig waren. De wetenschap was in den tijd, waarin hij zijne voornaamste en meest winstgevende ondernemingen in het leven riep, meer stationair dan thans, zoodat voor hooger of lager onderwijs, hetzelfde handboek jaren lang diensten deed, zonder door andere boeken vervangen te worden. Tòch moet tevens erkend worden, dat Sulpke een eigenaardigen tact bezat, om van die gunstige omstandigheden gebruik te maken; uit de werken zelve, of, waar het onderwerp dit niet toeliet, uit beoordeeling, te bepalen wat tot uitgave geschikt was, en hen te raadplegen die met kennis van zaken en helder oordeel, het handelsbelang van den uitgever niet uit het oog verloren, of als ondergeschikt beschouwden. De lijst der bij hem uitgegeven werken, in het vak der Geneeskunde als

anderzins, waaronder de Chirurgie van CHELIUS, MOST, Encyclopedie, ONSENOORT, Heelkunde, STARK Verbanden, om meerderen niet te noemen, getuigen, dat hij in hooge mate de kunst verstond, niet alleen om goed op te merken wat om hem heen op zijn terrein voorviel, niet alleen een voornemen tot uitvoering op te vatten, maar het ook met doorzigt en energie uit te voeren, zonder door iedere mògelijke kans, door ieder gevaar van mislukking, zich te laten afschrikken. Had SULPKE in den lateren tijd veel aan den gunstigen loop der omstandigheden te danken, het was er verre af, dat hij alleen een gunsteling van toevallig fortuin zou zijn geweest; wat kunde, braafheid en rustelooze werkzaamheid vermogen, daarvan was hij een uitmuntend voorbeeld, zoowel voor beroepsgenooten, die met hem persoonlijk in nadere betrekking stonden als voor de leerlingen, die het geluk hadden, onder zijne leiding zich tot den Boekhandel te bekwamen, en waarvan thans eenige zelf als Boekverkoopers gevestigd zijn. SULPKE was bij dat alles nederig en een vijand van ophef. Bescheiden zonder kruiperij, dienstvaardig zonder gedienstigheid, was hij altijd bereid met raad of daad te helpen, zonder zich op te dringen. Als leermeester had hij iets eigenaardigs in al zijn doen, dat zijn bijzijn hoogst aangenaam en nuttig tevens maakte. Zelden was het, dat hij ook onder zijn werkzaamheden, niet sprak over dat, wat in wetenschap, kunst of in de gebeurtenissen van den dag, belangstelling verdiende. Hij had veel gereisd, veel gezien en goed gezien, en was daarbij begaafd met een sterk geheugen en aangename wijze van voorstelling. Prikkelbaar van temperament, verloor hij hoogst zelden de gematigdheid uit het oog, die zijn omgang zoowel in zijne zaken, als in den huisselijken kring zoo aantrekkelijk maakte. Alleen als hij daden moest beoordeelen, die door laagheid gekenmerkt waren, bedwong hij zijn verontwaardiging niet en evenmin was hem dit mogelijk, waar NAPOLEON geprezen, of het huis van ORANJE verdacht werd.

Zijn wijze van onderrigt scheen vreemd en toch kon ze hoogst nuttig zijn voor hen, die eenigen aanleg hadden en deze wilden ontwikkelen. Ook hier toonde hij zich vijand van dwang en achterdocht. „Ge hebt oogen, ooren en oordeel," zeide hij soms glimlagchend, als men in alles en te veel naar zijn zin, zijn leiding te hulp riep. „Alles ligt bij mij open, onderzoek eerst zelve en kunt ge u niet redden, vraag dán eerst." Deze verstandige en onbe-

krompen wijze van leiding, maakte dan ook dat zijne leerlingen, bij hem in de gelegenheid waren, spoedig eene zelfstandigheid in oordeel en handelen te verkrijgen, die in ons vak vooral zoo noodzakelijk, ja onmisbaar is.

Dat zijne gunstige eigenschappen, zijn helder hoofd en oordeel in zaken niet onopgemerkt voorbij gingen, al stelde hij zich nimmer op den voorgrond, bleek meerdere malen. De leden der Vereeniging, waarvan hij een der medeoprigters kan genoemd worden, schonken hem bij verschillende gelegenheden hun vertrouwen, door het benoemen in Commissiën niet alleen, maar ook door hem tot lid van het Bestuur te kiezen, waaraan hij eenige jaren zoowel in de betrekking van penningmeester, als die van voorzitter een werkzaam aandeel nam. Van die Vereeniging was hij een vurig voorstander. De van zijne hand afkomstige bijdrage in het Jaarboekje voor den Boekhandel, 1839, waarin hij een overzigt geeft van den oorsprong der Vereeniging, getuigt hoe groot de belangstelling was, die hij voor haar koesterde.

SULPKE gaf eenige jaren voor zijn dood de leiding van den Duitschen Boekhandel aan zijn zoon over, en bleef alleen als uitgever werkzaam, maar onttrok zich ook daaraan, bij toenemenden leeftijd en een zich telkens meer openbarende hartkwaal. Toch bleef hij bij zijn zoon die de zaken onder zijn eigen naam van J. C. A. SULPKE voortzette, bijna tot aan zijn einde toe, werkzaam. Het scheen hem onmogelijk te rusten: arbeid van hoofd en hand was zijn rust, en zóó heeft hij hier in zelfontwikkeling en tot nut en zegen van anderen gearbeid, totdat hij op den 11den September 1858, tot hoogeren werkkring werd opgeroepen.

Amsterdam, Maart 1860.

J. H. G(EBHARD).

(Algem. Adresboek v. d. Boekhandel 1860).

LEVENSSCHETS

VAN

Dr. HENDRIK ROELOF DE BREUK.

De geachte dichter A. P. VAN GRONINGEN vereerde Dr. H. R. DE BREUK met eene vaderlijke genegenheid, en wederkeerig droeg DE BREUK den grijzen vromen zanger van Ridderkerk eene kinderlijke liefde toe. — Die liefde deed vóór jaren DE BREUK beloven, wanneer zijn vaderlijke vriend tot het eeuwige leven zoude zijn ingegaan, de Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde met diens Levensberigt te zullen verrijken; en toen zeide de grijze dichter door die liefde geroerd, met een traan in het oog: „Behaagt het God U vóór mij weg te nemen, en heb ik „daartoe de kracht, ik zal voor U doen, wat gij voor mij zoudt „gedaan hebben." Het was, als of de dichter VAN GRONINGEN een voorgevoel had, dat zijn jeugdige vriend hem zoude voorgaan; DE BREUK is vóór hem gevallen. De vaderlijke vriend wilde een Levensberigt geven van hem, dien hij als zoon heeft lief gehad, maar afnemende levenskracht belette hem de weemoedige taak te vervullen.

Het Bestuur der Maatschappij deed nu mij de eer aan te vragen een levensberigt van mijne hand, en werd zeker daartoe geleid, door dat ik wegens mijne ambtsbetrekking, (de eerste vrouw

van DE BREUK behoorde tot mijne gemeente), in naauwere betrekking tot hem en zijn gezin had gestaan. — Het verzoek, door den geëerden Secretaris der Maatschappij tot mij gebragt, werd door mij afgeslagen, op grond, dat ik DE BREUK minder in zijne letterkundige verdiensten kende; zoo velen waren er die met hem hunne studiën hadden begonnen en voleind, en dus wel in de eerste plaats bevoegd waren in de Werken der Maatschappij hem een gedenkteeken te stichten. Niettegenstaande mijne gegronde weigering aan het Bestuur, drongen bloed- en aanverwanten van Dr. DE BREUK bij mij aan op mijn besluit terug te komen. — Voor dien aandrang ben ik bezweken. Zeker niet te hard oordeel ik, wanneer ik hier nederschrijf: Was DE BREUK groot gebleven in het oog der wereld, men had niet noodig gehad naar eenen levensbeschrijver te zoeken; meer dan één zou zich daartoe hebben aangeboden. De gedachte kwam bij mij op, dat door niet aan de uitnoodiging te voldoen, het welligt zoude kunnen gebeuren, dat in de Werken der Maatschappij onder de Levensberigten der ontslapenen in 1861, dat van DE BREUK te vergeefs gezocht werd, en dat niet slechts aan hem zoude te kort gedaan zijn, maar ook dat het een grief zoude zijn voor zijne nagelatene betrekkingen en vrienden. Een en ander bewoog mij de weemoedige taak te vervullen, betreurende, dat de waardige VAN GRONINGEN, die niet vervullen kon, en vragende verschooning voor het weinige, dat door mij geleverd wordt. Mijn arbeid zal ik rijkelijk beloond achten, wanneer, na lezing van het onpartijdig levensberigt, deze en gene met mij erkent: Dr. DE BREUK is waardig in de Werken der Maatschappij aan de vergetelheid ontrukt te worden; in zijn leven heeft hij getoond een hart in den boezem te hebben, dat open stond voor alles wat goed, schoon en edel was; zijn dood wordt te regt betreurd als een onherstelbaar verlies voor de zijnen, als een groot verlies voor de Nederlandsche Letterkunde.

HENDRIK ROELOF DE BREUK werd te Haarlem geboren, den 25sten September 1814 uit deftige burgerouders; zijn geachte vader, nog in leven, was JOH. DE BREUK; zijne moeder CORNELIA DOROTHEA HAARTMAN moest hij, nog geen 12 jaren tellende, reeds missen. Als kind en als jongeling gaf hij meermalen bewijzen van een dichterlijken aanleg; gaarne hoorde men in den familie- en engeren vriendenkring zijne verzen, en rekende steller dezes het

niet voor onkiesch, uit den bundel door DE BREUK gedrukt *alleen* voor vrienden en betrekkingen een en ander over te nemen, het zoude hem gemakkelijk vallen menig gemoed in beweging te brengen door zangen, die betrekking hebben op het verlies, hetwelk een kind lijdt, dat de moeder derft, maar tevens zoo vol zijn van dankbaarheid aan de vrouw, die de moederplaats had ingenomen en door hare liefde den levensavond verhelderde van den beminden vader. Na op de te Haarlem gevestigde Rijks-Kweekschool degelijk onderwijs te hebben ontvangen, betoonde hij zich een uitmuntend leerling op het Gymnasium, van waar hij in 1832 tot de Academische lessen werd bevorderd. In April 1833 verliet hij zijne vaderstad en vertrok, als Student in de Letteren, naar de Hoogeschool te Leiden, alwaar hij weldra in de achting en liefde deelde zijner Hoogleeraren niet alleen, maar ook zijner medestudenten. Den 25sten Junij 1839 werd hij gepromoveerd tot Doctor in de Letteren, na het schrijven eener uitmuntende dissertatie: *de Quaestione, quid annuum Consulatus Romani tempus profuerit et nocuerit Rei Publicae*, en na het verdedigen van zeer belangrijke Theses. — Terstond na zijne promotie trachtte hij als docent aan een of ander Gymnasium geplaatst te worden, doch telkens werd hij in zijne verwachting te leur gesteld. Bij zijn levendig gestel en edel hart was het hem ondragelijk geen bepaalden werkkring te hebben, en nog zoo geheel en al ten laste te zijn van zijn braven vader, die zoo onbekrompen zich vele opofferingen voor hem getroost had; daarom vertrok hij in 1840 naar Zwolle, en was aldaar gedurende 1½ jaar belast met het onderwijs in de oude talen aan het Stedelijk Instituut van den Heer L. C. CNOPIUS.

Naar zijne geboorteplaats wedergekeerd, zette hij aldaar met vrucht zijne studiën voort. Na te Zwolle zich bekend gemaakt te hebben als een aangenaam en uitmuntend onderwijzer, na aldaar de harten van ouders en leerlingen te hebben gewonnen, was het natuurlijk, dat meer dan ooit de hoop in hem leefde, weldra door een of ander stedelijk bestuur tot docent aan een gymnasium te worden benoemd. In dat opzigt heeft hij, die het zoo zeer verdiende, geen gevonden onder de magtigen der aarde. Elke poging aan een gymnasium geplaatst te worden, was en bleef vruchteloos, zoodat hij eindelijk moede langer te bedelen om eene betrekking, waarop hij boven anderen billijk aanspraak mogt maken, besloot in 1843 zich te Leiden te vestigen, alwaar hij eige-

naar eener boekdrukkerij geworden was. — Deze gelegenheid om zich zelven eenen zelfstandigen werkkring te scheppen was gretig door hem aangegrepen; zijn hart trok naar Leiden, de stad, waar hij zijne schoonste jaren had doorgebragt, en waar ook zij woonde, aan welke sedert jaren zijn hart was verbonden geweest. Door zijne vestiging als boekdrukker te Leiden zag hij, op den 17den Augustus van datzelfde jaar, zijn liefsten wensch vervuld. De dag ging voor hem op, die reeds gedurende zoo vele jaren door hem was afgebeden geworden, — de dag waarop hij in den echt trad met Mejufvrouw JOHANNA HELENA HAZENBERG. Nu waren jaren van ongestoord geluk zijn deel; een doel zijns levens was nu bereikt, een vaste eervolle werkkring was de zijne, zijn pers leverde menig bewijs van zijne kennis en goeden smaak; gezegend was hij aanvankelijk door zijnen ijver in zijn middel van bestaan, gezegend was hij in zijn huis; na eenige jaren gevestigd te zijn was de vrouw zijner keuze de gelukkige moeder van vier kinderen geworden, die tot beider vreugde zich voordeelig ontwikkelden. — De opgeruimdheid van den jeugdigen huisvader en de lieftalligheid der aanvallige huismoeder maakten, dat men gaarne met het gezin van Dr. DE BREUK in aanraking kwam. Al ras viel hij in het oog wegens zijnen werkzamen aard, al ras was zijn roem als goed en gemakkelijk spreker gevestigd, zoodat weldra de meeste nuttige en weldadige inrigtingen zich meester maakten van zijn persoon, en meerderen hem drongen het Bestuur daarvan op zich te nemen. Dr. DE BREUK, en dat was zijn zwak, kon niet weigeren, wanneer men bij hem kwam en aandrong; ja wij willen hen niet tegenspreken, die zeggen: „dat gevierd en gezocht zijn streelde DE BREUK;" maar wij willen u vragen, die hier een steen op hem werpt: „hoe ondragelijk zoudt gij geweest zijn, als gij zoo gezocht en gevierd waart geworden als hij?" Dat moet ten minste van hem gezegd worden, hij bleef onder alle loftuigingen de nederige eenvoudige man; er was in hem niets van dat lastig aanmatigende, waardoor wij groote talenten meermalen zich bespottelijk zien maken. — Waarlijk, door hem met zoo vele bezigheden en bemoeijingen te overladen, hoe vereerend ook, heeft men hem eene slechte dienst gedaan; want de man, die wat hij deed en op zich nam gaarne goed verrigtte, moest meermalen zichzelven de nachtrust ontzeggen, om niet onder zijn werk begraven te worden. Meermalen, wanneer ik een blik wierp in zijne vele werkzaamheden,

moest ik uitroepen: „ik weet niet, waar gij den tijd van daan haalt!" En zijn antwoord was: „voor anderen sta ik het vroegst op en ga laat naar bed." Dat deed hij, ofschoon hij geen buitengewoon sterk ligchaam had ontvangen! Wie onzer zou den man, zoo vol van zelfopoffering voor anderen, niet toewenschen een vreedzaam rustig leven tot in spaden ouderdom? Helaas! naar het wijs Godsbestuur is die wensch niet vervuld geworden; — wel vele stormen moesten over het hoofd van Dr. DE BREUK heengaan, alvorens hij het ter ruste kon nederleggen.

Even na zijne vestiging te Leiden nam de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen hem op onder hare leden; den 6den November 1845 werd hem door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde het lidmaatschap aangeboden. In de wintervergaderingen werd in beide maatschappijen meermalen waardiglijk de spreekbeurt door hem vervuld en deed hij zich kennen als den man, die de wetenschap bleef lief hebben en de Nederlandsche letterkunde vooral op hoogen prijs stelde. — Het Leidsche Departement der Maatschappij Tot nut van 't Algemeen koos hem al ras tot zijnen Secretaris en in 1848 tot Bestuurder. Als Armverzorger bij de Hervormde Gemeente onderscheidde hij zich door trouwe vervulling zijner verpligtingen; en hij, die slechts eenige jaren burger in Leiden geweest was, genoot de eer in 1856 gekozen te worden tot Voorzitter van het Leidsche Departement der Maatschappij van Nijverheid. Onder zijne leiding werd opgerigt en bloeide de Rederijkers-Kamer, genaamd *Vondel*; was hij bij den aanvang haar Voorzitter, later werd hij benoemd tot haren Eere-Voorzitter.

Den 2en Mei 1850 werd Dr. DE BREUK, die oogenschijnlijk tot de gelukkigste menschen behoorde, zwaar getroffen door het zoo onverwacht afsterven zijner gade, hem nalatende één zoon en drie dochters, die de moederhulp nog zoozeer noodig hadden. Ik behoorde als haar herder en leeraar tot hen, die haar van nabij hadden gekend; wij gevoelden allen, wat in haar werd verloren. In mijne ambtsbetrekking was ik aan het sterfbed der vrouw en moeder, die zulk eene lieve vriendin voor mijn gezin gedurende jaren geweest was; mijn gemoed was bijna te vol, om dáár den bedroefden man woorden van troost toe te spreken; met moeite kwam het woord van mijne lippen: „Zij was eene der liefsten mijner kudde; zoo lang ik leef, zal ik de vriend van U en hare

kinderen zijn." — Welk eene verandering bragt die dood niet te weeg; de woning, waar zooveel geluk had gezeteld, was een klaaghuis geworden.

Het was in deze dagen, dat men begon aan de burgers de vrijheid te geven hunne eigene bestuurders te kiezen. Hier, zoo als elders, vormden al ras de bestaande staatkundige partijen verschillende kiesvereenigingen; en was het te verwonderen, dat men DE BREUK als lid van den Gemeenteraad begeerde? Weldra berigtte de als kandidaat gestelde, dat hij hoogst gevoelig was voor de eer hem aangedaan, maar dat hij wegens zijne treurige huiselijke omstandigheden moest vragen, de stemmen hem toegedacht op anderen uit te brengen. Kort daarop kwam hij mij dankzeggen voor de ondersteuning, welke hij in de treurigste omstandigheden zijns levens van mij had ondervonden. Ons gesprek kwam al ras op de verkiezingen, die hadden plaats gehad; en toen ik hem *wijs* noemde, van zich als lid des stedelijken raads niet verkiesbaar gesteld te hebben, ontving ik het antwoord: „Wanneer zulk een zware slag mij niet getroffen had in mijn gezin, zoude ik gaarne zitting in den Raad genomen hebben." — Opregtheid deed mij hem toevoegen: „ik beklaag U en uw gezin, wanneer gij ooit lid des Bestuurs wordt; vooreerst: lid van den Raad zijn kost tijd, en uw tijd moet uw geld zijn, en gij hebt reeds buiten uwe drukkerij zoo vele bemoeijingen; maar ten anderen, ik zie voor U daarin een groot gevaar, gij spreekt goed en gemakkelijk; de eene of andere partij zal U aantrekken en vleijen, en meerderen die nu uwe zaak, welke U en den uwen brood en welvaart moet geven, begunstigen, zullen haar verlaten; in waarheid, vriend! gij hebt andere pligten te vervullen, dan mede te regeren." — Mijne waarschuwing had eene treurige uitwerking, eene verwijdering tusschen hem en mij; de hartelijke vriendschappelijke toon, dien hij altijd had aangeslagen, veranderde in stijve beleefdheid. Mijne waarschuwing had hem gegriefd; hij zeide mij geen raad te hebben gevraagd, en wanneer later hem werd aangeboden lid van den Stedelijken Raad te worden, dat te zullen aannemen. Had hij mijne waarschuwende stem gehoord en gevolgd, hoevele onaangenaamheden had hij zichzelven niet gespaard. Bij eene vacature in den gemeenteraad vereenigde zich een heir van kiezers om DE BREUK te benoemen, en alras nam hij zitting en een werkzaam deel aan het bestuur. — Den 5en Julij 1852 gaf hij eene waardige tweede

moeder aan zijne kinderen, door in het huwelijk te treden met Mejufvrouw Geertruida Johanna Bazendijk.

Niet ten onregte had ik het voor de Breuk gevaarlijk geacht, lid des Bestuurs te worden. — In 1845 bij mijne komst in Leiden had ik hem leeren kennen als een man, niet van gematigden, maar van geweldigen vooruitgang, zoodat ik, meer behoudend, meermalen in vriendschappelijk, hoewel warm twistgesprek kwam; geen wonder dus, dat hij, toen de Grondwetherziening zoude plaats hebben, meende, nu zal de heilzon over Nederland opgaan; men zoude hem toen eene plaats hebben kunnen geven onder de ultra-liberalen; later voegde hij zich bij de zoogenaamde behoudende partij, die, zijne bekwaamheden op prijs stellende, hem gaarne in hare gelederen opnam. — Wij willen de Breuk over zijne verandering in politieke zienswijze niet hard vallen; hoevele mannen van naam en invloed hebben aan dat euvel mank gegaan? Maar niet te ontkennen is het, dat hij, die ééns breekt met eene politieke partij, zich geduchte vijanden maakt; de Breuk moest zulks ondervinden, want al ras werd een en ander door de liberale partij aan zijne pers onttrokken; voor dat verlies vond hij ruimschoots eene vergoeding daarin, dat hij drukker en uitgever werd van de Werken der Maatschappij van Nijverheid. — Groote voordeelen spiegelde men den ondernemenden Dr. de Breuk voor met de uitgave van een politiek blad; het kwam eerst uit onder den naam van *Weekblad*, éénmaal en later, onder den naam van *Dagblad van Leiden*, tweemaal in de week; slechts enkele maanden mogt het *Dagblad* bestaan, en de uitgever was door gebrek aan ondersteuning en medewerking beroofd van eenige duizenden guldens; vele beloften waren hem gedaan, maar deze waren slechts bloesems, die afvielen; toen de uitgave van het Dagblad niet opnam, liet men, onedelmoedig genoeg, de Breuk voor de schade zitten. Was dit geldelijk verlies gevoelig, verpletterend was de slag, die hem in het laatste gedeelte van het jaar 1855 werd toegebragt. Daar ontving hij een schrijven van het Bestuur der Maatschappij van Nijverheid, dat hij met den nieuwen jaarkring voor zijne diensten werd bedankt. — Dat besluit van het Hoofdbestuur der Maatschappij van Nijverheid, zeker uitgelokt door een vijand van de Breuk, drukte hem zwaar ter neder, en bewoog den nijveren man zich te ontdoen van alle zaken en zich te vestigen in het stille IJsselstein. — Vóór zijn vertrek kwam hij mij

vaarwel zeggen. In jaren was hij niet geweest in mijne woning. Zijn eerste woord was: „U kom ik dank zeggen, want gij hebt mij vroeger eenen goeden raad gegeven; had ik dien opgevolgd, alles ware beter geweest.'' Hij openbaarde zijn edel karakter; geen woord van smaad of verachting tegenover hen, die hem groot kwaad hadden gedaan, kwam over zijne lippen. Hij verliet mij getroost door de hoop op God, die de donkere wolken van zijnen levenshemel kon wegvagen, en mijn afscheidswoord: „Waarin gij mij ooit noodig hebt, gij kunt op mij rekenen;" werd beantwoord met een: „ik dank U; ik weet, gij hebt U als een vriend van mij en de mijnen betoond."

Te IJsselstein zocht hij bezigheden op; aan het Stedelijk Instituut nam hij het onderwijs op zich in de oude talen; aldaar heeft hij ook het verwaarloosd stedelijk archief geregeld, gecatalogiseerd en beschreven; hetzelfde heeft hij aldaar gedaan met het kerkelijk archief van 1661 af, en daardoor groote diensten bewezen aan de beoefenaars der geschiedenis van het Vaderland en van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Het Stedelijk Bestuur van IJsselstein zijne diensten erkennende vereerde hem met een geschenk in zilver en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap met het Lidmaatschap. In 1857 ontdekte hij de gave van improvisatie te bezitten; op vele plaatsen van ons vaderland gaf hij daarvan de schitterendste bewijzen. Onderwerpen werden opgegeven, en in krachtige vloeijende verzen werden zij bezongen. Allen, die hem hoorden, moesten de zeldzaamheid der gave erkennen en in bewondering uitroepen: welk eene belezenheid, welk eene heerschappij over de taal! Zijn naam lag op veler lippen; waar men kwam werd van den improvisator gesproken. — Voortdurend greep Dr. de Breuk elke gelegenheid aan, om eene plaatsing aan een of ander gymnasium te vinden; teleurstelling was meermalen zijn deel; en wie toch meer dan hij, zoo te huis in de Nederlandsche letterkunde en in de geschiedenis, verdiende eene plaatsing? In den voorzomer van dit jaar vernam ik, dat hij stond naar de betrekking van Docent aan het Gymnasium te Gouda in de Hollandsche taal, Letterkunde en Geschiedenis; dringend werd hij door mij aanbevolen aan een Curator van het Gymnasium te Gouda, van wien ik de overtuiging had, dat hij ware verdiensten zou voorstaan, en ik mogt de vreugde smaken, dat hij in Junij benoemd werd. Gaarne deelde ik zijnen brief hierop aan mij ge-

schreven mede; zeker, dat schrijven zou aller harten voor hem winnen, maar het Levensberigt zou te uitvoerig worden voor de plaatsruimte mij toegestaan in de Handelingen der Maatschappij. Maar toch kan ik niet nalaten te melden, dat de inhoud van dien brief vol is van dankbaarheid aan mij, die ongevraagd zijne belangen had voorgestaan, maar ook vol van erkentenis aan God, die hem op rijperen leeftijd een werkkring geopend had, waarnaar hij in zijne jeugd zoo vurig had verlangd.

Nu is DE BREUK uit zijn lijden, nu, God zij dank, vangt voor hem en de zijnen eene blijde toekomst aan, zoo sprak ik tot anderen, die met mij het vele goede erkenden, dat hij met opoffering van zijn eigen belang voor Leiden deed. De vruchten toch, die het Leidsch Departement der Maatschappij Tot nut van 't Algemeen afwerpt, zijn voor een groot deel aan hem te danken; daardoor heeft hij Leidens burgerij duur aan zich verpligt, en zal zijn naam lang in gezegend aandenken blijven. — Alle weldenkenden juichten dan ook de keuze van het Stedelijk Bestuur van Gouda toe. — Den 15en Augustus vestigde hij zich met zijn gezin aldaar; met moed aanvaardde hij zijn nieuwen werkkring; hij voelde zich gelukkig, omdat hij berekend was voor zijne taak, en de Curatoren zich geluk wenschten, hem aan het Stedelijk Bestuur te hebben voorgedragen. Nu was er een einde gekomen aan den zwaren levensstrijd; nu was de zon des geluks over hem en zijn gezin opgegaan; maar helaas! alras ging die onder; reeds in September werd hij nedergeworpen op het krankbed, eene hevige ziekte van drie weken ontrukte hem op den 24en dier maand aan zijne echtgenoote en 6 kinderen, waarvan 4 uit het eerste huwelijk. Hoe kortstondig zijne werkzaamheid te Gouda geweest was, men stelde hem dáár op hoogen prijs, en bejammerde het verlies, dat in zijnen dood het Gymnasium had geleden. De inwoners van Gouda zochten als om strijd door hunne deelneming het leed van vrouw en kinderen te verzachten; die deelneming werd verhoogd, door dat mede de drie dochters uit het eerste huwelijk door de ziekte werden aangetast, waaraan de vader was bezweken; de jongste slechts werd aan den dood ontrukt.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde betreurt den vroegtijdigen dood van Dr. DE BREUK; hij was voor haar een waardig lid, en hoeveel had hij voor haar nog niet kunnen zijn, nu hij zich geheel en al aan de beoefening der Nederlandsche

Letterkunde had kunnen wijden [1]. Doch wij willen niet klagen; God nam hem tot zich; hij rust, van wien men zeggen moet: in zijn leven heeft hij zeldzaam voorspoed genoten, doorgaans waren teleurstellingen zijn deel, en toch verliet hem de moed nimmer. Zijn dood is een zware slag voor zijnen braven, hoogbejaarden vader, voor zijne broeders en zusters, die hem zoo innig lief hadden, voor zijne gade en kinderen, die in hem bezaten den trouwsten echtgenoot en teedersten vader; het geloof, hetwelk hem eene kracht was in den levensstrijd en eene bron van vrede in het uur des doods, zij hun allen een troost bij het groote verlies.

Ik kan de pen hier nederleggen, ik heb mijne weemoedige taak volbragt en getracht Dr. DE BREUK weêr te geven gelijk hij geweest is. Allen, die hem hebben gekend, zullen moeten erkennen, dat zijn hart warm klopte voor alles wat goed, schoon en edel was, en inzonderheid voor alles, wat betrof de Nederlandsche Letterkunde; daarom ook blijve zijn naam in eere bij de leden der Maatschappij, als die van een waardig lid. Allen, die tot hem in naauwere betrekking stonden, moeten der waarheid hulde doen, en met mij beamen: rusteloos heeft hij gearbeid tot zegen van velen, geheel voorbij ziende zijn eigen tijdelijk belang; zijn leven was een heerlijk zaaijen en planten, en heeft de aarde hem het oogsten ontzegd, de eeuwigheid zal hem zulks niet onthouden; wat hij zoo veelvuldig belangeloos deed voor anderen, dat zal de Algoede wel rijkelijk vergelden aan zijne weduwe en kinderen; velen met mij zullen zich gedrongen gevoelen, waar zij kunnen, de zijnen beschermend ter zijde te staan, en daarin te toonen waardiglijk te eeren

---

1) Behalve het tijdschrift *De Rederijker*, dat DE BREUK oprigtte in 1854, hebben wij aan hem te danken den *Inventaris van het Archief van Ysselstein*, die als Bijlage A, in de *Handd. van de Maats. der Nederl. Letterk.* van 1858 bl. 87 werd opgenomen met den *Inventaris van HS. uit het Archief van Buren*, als Bijlage, B bl. 116 en 135. De *Kronijk van het Historisch Genootschap van Utrecht* nam eveneens de vruchten op van DE BREUK's geschiedkundige nasporingen, als b. v. den *Brief van Philips den Schoone*. — De roman *Rosa Clark* van FANNY FERN werd door DE BREUK vertaald en in 's Hage uitgegeven, even als hij in 1847 een *Handboek voor de Philosophie* naar het Hoogduitsch van *F. J. H. Albrecht* bewerkt had, dat zonder zijn naam was verschenen. – In het *Jaarboekje voor Christelijke Weldadigheid* van 1861 schreef hij de zeer lezenswaardige bijdrage: *Het Christendom het eenig ware levensbeginsel*. Doch zijne verzen zagen, behalve dat voor de Evang. Luth. Weezen van 1848, zonder zijn naam het licht, of waren voor een kleineren vriendenkring bestemd, zoo als zijn *Feestrede, ter gelegenheid van het 25jarig bestaan van het Muzijkgezelschap Musis Sacrum op den 4 Jan.* 1853, slechts voor de Leden is gedrukt; zijne nederigheid was oorzaak, dat zijne letterkundige verdiensten bij het groote publiek minder bekend werden.

de nagedachtenis van eenen man, wien wij, nadat hij na zwaren strijd een levensdoel bereikt had, zoo gaarne een langer leven hadden toegewenscht, hetwelk zeer zeker menige schoone vrucht ook voor de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde [1] zoude hebben afgeworpen.

J. E. INCKEL.

Leiden, 1 December 1861.

---

1) Het was de vrucht der geschiedkundige nasporingen van DE BREUK, dat onze Bibliotheek in 1855 verrijkt werd met een merkwaardig Handschrift inhoudende de *Instructie van die van Haarlem door Commiss. van mijnen genadigen Heere, Karel* V, welke Prof. DE WAL in Bijlage C, der *Handelingen* van 1856, bl. 76 met de noodige aanteekeningen heeft toegelicht.

(Levensberichten d. Mij v. Ned. Letterk. 1862).

LEVENSBERIGT

VAN

Dr. HERMAN HENDRIK KEMINK.

Er zijn omstandigheden, die als van zelve ons nopen stil te staan op den weg des levens, om den blik nog eens op het verleden, dat achter ons ligt, te werpen, en hetgeen wij zagen en ondervonden, genoten of leden, voor onze verbeelding terug te roepen, vóór dat wij verder gaan. Zulk eene omstandigheid was mij het overlijden van hem, die meer dan dertig jaren dien weg naast en met mij is gegaan, en die plotseling en onverwacht, in den bloei des levens en uit het midden eener nuttige en uitgebreide werkzaamheid, aan betrekkingen en vrienden ontviel. Daarom was mij de uitnoodiging om eene korte levensschets van Dr. KEMINK te geven welkom, en neem ik gaarne deze gelegenheid waar om over hem en over zijne letterkundige werkzaamheid te spreken, zoo als ik hem gekend heb en geliefd, zoo als ik die van nabij mogt gadeslaan en waarderen.

Het was op het Utrechtsche Gymnasium dat ik hem het eerst ontmoette, den jongen vol levenslust en vol ijver, den eersten van zijne klasse, door onderwijzers even hoog als door kameraden geacht, trouw, vlijtig en naauwkeurig op zijn werk, maar vrolijk en blij, als de taak afgedaan en het schooluur voorbij was. Lust in

taalstudie en geschiedenis kenmerkten hem reeds toen, en toch stond hij nog op den grens van den kinderlijken leeftijd. Den 24 Junij 1817 geboren, was hij eerst zeventien jaren oud, toen hij den 5 September 1834 het Gymnasium verliet met eene Latijnsche rede *de Carolo Martello, Europam ab Islamismo vindicante*. Nu was hij onder de Utrechtsche akademieburgers ingeschreven, om zich aan de beoefening der letterkunde te wijden, en met opgewektheid en lust ving hij zijne studiën aan. Ruimer dan anderen koos hij zich terstond den omvang zijner werkzaamheid, want behalve de Grieksche en Romeinsche letterkunde wilde hij ook die der volken van Semitischen stam leeren kennen, en met frisschen moed legde hij zich op hunne taal, vooral op het Hebreeuwsch en Arabisch, toe. Zijne vlugheid van opvatting, zijn sterk geheugen en de gemakkelijkheid, waarmede hij zich alles eigen maakte en verwerkte, stelden hem in staat te gelijker tijd en met denzelfden ijver velerlei ter hand te nemen, en zonder het een om het ander te verzuimen zich spoedig boven anderen in ieder opzigt te onderscheiden. Hoog ingenomen met de lessen van van Heusde en van Goudoever volgde hij die getrouw, en vond in het toen bestaande Letterkundig Gezelschap *Tandem fit surculus arbor* de gelegenheid om, met onderscheidene zijner vrienden en mede-studenten, de beste schrijvers der oudheid te lezen, zich in de oude talen te oefenen, en wat eigen onderzoek hem had geleerd, te bewerken.

Hoe hij daar, door zijne medeleden geliefd en hoog geacht, werkte met eenen lust en ijver, die anderen opwekte en als voortdreef, zouden zij kunnen getuigen, die in dezen kring toen aan zijne zijde stonden. Altijd opgewekt en vrolijk, wist hij zoowel de gezamenlijke oefeningen te bezielen, als het gezellig onderhoud te veraangenamen, en oefende door die vastheid van karakter, die hem toen reeds kenmerkte, den grootsten invloed op de overigen uit. Wat hij gehoord, vooral wat hij gelezen had, leverde in die zamenkomsten de stof voor menige verhandeling, of werd, in stellingen gebragt, verdedigd, besproken en ontwikkeld. Daarmede echter niet tevreden, was hij gewoon ook nog in eenen engeren vriendenkring, die wekelijks zamenkwam, aan de gemeenschappelijke oefeningen deel te nemen, en levendig is mij nog de herinnering aan die avonden, als wij te zamen ons met de schriften van Herodotus en Sophocles, van Cicero, Livius en Virgilius bezig hielden, ons oefenden in het Latijn spreken door over allerlei

stellingen te redetwisten, of onze Latijnsche opstellen voorlazen, en open en vrij ons oordeel uitspraken, soms wel met al de stoutheid en voorbarigheid der jeugd, maar altijd met die warmte en overtuiging, die getuigt van de liefde, waarmede men het onderwerp behandelt. En toch was het voor onze vorming goed, dat die bijeenkomsten in het begin geleid werden door den man, die zoolang als rector aan het hoofd van het Utrechtsche Gymnasium had gestaan, en wiens bezadigdheid en kennis gedurig aanvulde en verbeterde, ons telkens op den weg terugbragt, als wij dreigden af te dwalen en dien te verliezen.

Voor zijne studiën in het Hebreeuwsch en Arabisch vond Kemink eenen leidsman in Groenewoud, die voor hem weldra meer dan een leermeester, die voor hem een trouwe en vaderlijke vriend werd. Niet slechts woonde hij zijne lessen bij, maar jaren achtereen genoot hij ook zijn bijzonder onderwijs in de uren aan de lezing van den Korân gewijd. En Kemink waardeerde den man hoog in zijne liefde en ijver voor de wetenschap, en wat hij eenmaal van hem getuigde: „Tu mihi auctor maxime fuisti literis Orientalibus operam navandi," bleef voor hem de grond eener dankbaarheid, die hij nooit heeft verloochend. Geen dag ging er dan ook voorbij, waarin niet het Hebreeuwsch door hem beoefend werd en de schriften des Ouden Verbonds ter hand genomen, en iedere Zondag-avond was door Kemink bestemd om met anderen die boeken te behandelen en te bewerken.

Wat Harting, Kemink's oude en getrouwe vriend, zegt (*Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschapp. Theol.* IV, p. 55) in zijn met zooveel warmte en waarheid geschreven stuk ter nagedachtenis zijns vriends, is volkomen juist. „Met het tegenwoordige volmaakt te vreden en dus niet jagende naar de verandering, die de toekomst daarin voor een onzer zou aanbrengen, leidden wij een literarisch leven, als of het eenmaal ons lot zou zijn de rudimenta der oude talen op eene Latijnsche school te onderwijzen." Ik mag er wel bijvoegen: wij genoten met volle teugen het eigenaardig genot, dat de kennisneming van een lang verleden oplevert, als het zich voor den blik hoe langer zoo helderder ontsluit; wij leefden met de beroemdste mannen der oudheid, wij verplaatsten ons naar Jeruzalem, naar Athene of Rome; wij vergaten de toekomst om geheel in de oudheid te leven. Het was een schoon tijdvak zijns levens.

Voor de zomervacantie van 1837 deed KEMINK zijn candidaatsexamen in de letteren, en in het volgende jaar werkte hij een antwoord uit op de aan de Leidsche Hoogeschool uitgeschreven Prijsvraag over de verklaring van het Lied van DEBORA, dat eene eervolle vermelding werd waardig gekeurd. Ik was in Februarij 1839 met hem te Leiden bij die gelegenheid, en wij maakten daar voor het eerst kennis met de overblijfselen der oudheid, die wij reeds zoo vaak gewenscht hadden te beschouwen; nieuw vooral waren ons de uit Egypte afkomstige monumenten, en geen wonder dat zij ons eene belangstelling inboezemden, die ons teruggekeerd terstond naar werken deed grijpen, waarvan wij ons opheldering omtrent Egyptische geschiedenis, taal en kunst beloofden, en die ons op een gebied bragten, welks omvang en beteekenis wij toen naauwelijks konden gissen. Sints dien tijd bleef KEMINK, al moest hij vreemd blijven aan het onderzoek zelf, een bijzondere belangstelling bij voor de door dat onderzoek verkregen uitkomsten.

Maar ik mag KEMINK's eerste werk niet vergeten, waaraan HARTING mij herinnerd heeft. Het was eene vertaling uit HERODOTUS, die in 1837 in de *Bijdragen tot de kennis en de verspreiding der oude letterkunde* verscheen; deze proeve om de oude letterkunde meer algemeen bekend te maken, getuigde van de hooge ingenomenheid met hare voortbrengselen, maar bewees tevens dat men zijn eigen tijd in zijne eigenaardigheid nog te weinig kende om te weten, dat die, om in deze zijne ingenomenheid te deelen, meer eischte dan eene bloote vertaling der ouden.

KEMINK's studietijd spoedde nu ten einde. Den 10 December 1840 verdedigde hij in het openbaar zijne *Commentatio de Carmine Deborae*, een stuk waartoe de Leidsche Prijsvraag hem de aanleiding gegeven had, maar dat nu geheel was omgewerkt. Hiermede sloot hij het eerste tijdvak zijns levens af. Wel had hij zijnen tijd besteed, aan de Hoogeschool doorgebragt; veel had hij gewerkt en vele kundigheden opgezameld, maar vooral zijn karakter gevormd en zijnen geest rijk ontwikkeld. Gij zoudt u echter bedriegen, als gij meendet, dat hij steeds tusschen zijne boeken opgesloten zat. Neen, vrolijk en gezellig van aard, ontspande hij zich gaarne in den kring zijner vrienden, en ik zou van zoo menigen vrolijken dag, van zoo vele wandelingen en togten kunnen verhalen, als wij ons zamen in de schoone natuur verlustig-

den en onder scherts en spel de boeken vergaten. Gezellig van aard werkte hij daarom zeer gaarne met anderen zamen, en het was hem eene behoefte mede te deelen en te bespreken wat hij gelezen had, en wat er in hem omging, om in anderer omgang en gesprek zijne eigene meeningen te scherpen en te beproeven. Maar wat hem reeds als jongeling kenmerkte was een hooge zedelijke ernst, die hem een diepen afkeer deed hebben van losbandigheid of zedeloosheid, een ernst, die hem bij oogenblikken somber stemde en eene levendige bewustheid van de hooge waarde des levens en van de roeping des menschen gaf. Dit maakte, dat, bij al zijne studiën, dit bovenal hem aantrok, wat voor het leven en de werkelijkheid vruchtbaar worden kon, wat hem den mensch en het leven kon doen begrijpen. Van zelfs boeide hem daarom de geschiedenis bijzonder van volken en staten, en zulke schrijvers beoefende hij het liefst, die hem daarvan verhaalden, of wier eigene individualiteit zich in hunne schriften helder afspiegelde. Van fictie en speculatieve wijsbegeerte hield hij niet; zijne geheele natuur was positief, en dit bepaalde ook meestal zijne keus onder de nieuwere schrijvers, met wier schriften hij kennis maakte. Maar had hij tot nog toe voor zijne studiën kunnen leven, nu wachtte hem een werkzaam leven, nu zou hij zijn tijd voor een goed gedeelte aan andere werkzaamheden moeten besteden.

Zijn vader stond aan het hoofd van eene drukkerij en van eenen binnenlandschen boekhandel, en na den dood eens broeders, die reeds tijdens KEMINK's verblijf op het Gymnasium overleden was, was hij als eenige zoon bestemd, in dien handel zijnen vader ter zijde te staan en later op te volgen. In het begin reeds van het jaar 1841 aanvaardde hij die taak, en hoe moeijelijk het hem ook somtijds viel zijne geliefkoosde studiën te verlaten voor de vele daarmede verbonden werkzaamheden, en een voor hem nog vreemd gebied te betreden, toch vond aan den anderen kant zijn praktische zin er genoegen in, nu ook naar buiten voor anderen te kunnen werkzaam zijn. Hij was dan ook niet te vreden de zaak slechts in stand te houden, maar besloot terstond die uitbreiding er aan te geven, die haar ook tot een buitenlandschen boekhandel konde maken, en die hem later eene eerste plaats onder de wetenschappelijke uitgevers zou verzekeren. Had hij daartoe behoefte aan vele en vaste betrekkingen met het buitenland, om die aan te knoopen en tevens persoonlijk bekend te worden met de inrigting en uit-

breiding van den vreemden boekhandel bereisde hij in 1841 Duitschland, bezocht Göttingen, Halle, Leipzig, Dresden, Erfurt, Gotha, Giessen en andere plaatsen, en begaf zich toen ook naar Frankrijk, vooral om Parijs te zien en daar zich bekend te maken met de beroemdste uitgevers. Veel bragten die reizen toe om zijn gezigtskring uit te breiden en zijn blik te verruimen, en rijk waren de vruchten, die hij tot vorming van zijn smaak en ontwikkeling van zijnen geest van dit bezoek in den vreemde plukte. Had hij tot nog toe vooral in het verledene geleefd, nu kwam hij meer met het tegenwoordige in onmiddelijke aanraking, waarin hij voortaan zich vooral zou bewegen.

Natuurlijk nam na zijn terugkeer de uitbreiding zijner handelszaak een groot, wel het grootste deel van zijnen tijd in, want zoo als KEMINK altijd wat hij ondernam met lust en ijver opvatte, en niet verflaauwde of ophield voordat hij het geheel en volkomen had tot stand gebragt, zoo wijdde hij zich nu geheel aan zijne zaak, en van 's morgens vroeg tot 's avonds bezig gunde hij zich zelven slechts enkele uitgespaarde uren tot rust en verpozing. En deze besteedde hij dan vooral aan de lezing en bewerking van de schriften der Hebreën of van enkele historische werken in het Arabisch, terwijl alles wat op het gebied van Oostersche Letteren, Wijsbegeerte of Theologie verscheen, zoodra het ter zijner kennis kwam, zijne aandacht trok, doorgezien en opgeteekend werd, zoodat de werkkring, waaraan hij zich geplaatst vond, hem weldra een hulpmiddel voor zijne lievelingsstudiën werd, en hem diende om meer en meer zich op het gebied te oriënteren, waarop hij het liefst verwijlde, zonder dat hij toch ooit vergat dat hij in de eerste plaats nu zijner handelszaak moest toebehooren. Dikwijls was hij het, die ons op belangrijke verschijnsels, op grooter of kleiner werken, op stukken in tijdschriften opmerkzaam maakte, die ons dan dikwijls tot gesprekken aanleiding gaven, en ons plannen deden vormen voor de toekomst, waarbij wij niet altijd onze krachten en den duur des levens in rekening bragten. Het is immers te vergeven, dat, waar het leven nog voor ons ligt, en de kracht nog frisch is en ongebroken, men het einde nog niet ziet, en niet angstig het kunnen berekent?

Het eerste werk, dat KEMINK ter hand nam, was de bewerking van de geschriften van JOËL en MICHA, waaraan hij later die van andere Propheten wenschte toe te voegen. Het was toch een plan

uit de Zondagavond-bijeenkomsten ontstaan, om de Prophetische schriften des Ouden Testaments te vertalen en te bewerken. In 1843 en 1844 verschenen de beide stukken der *Overzetting en verklaring van de schriften der kleine Propheten*, en werden met welwillendheid beoordeeld. Hoewel het niet aan aanmoediging ontbrak, en een stuk, waarvoor KEMINK de Prophetiën van JONA bewerkt had, gereed was, deden evenwel verschillende redenen eene uitgaaf staken, die met lust en ijver ondernomen was, en die de bewerkers later wel eens wenschten voortgezet te hebben. In 1845 trad KEMINK als mederedacteur op der *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie*, een tijdschrift, waarin hij èn als uitgever èn als medewerker altijd de levendigste belangstelling heeft gesteld. Lang was het plan beraamd en overwogen. KEMINK gevoelde de behoefte aan zulk een wetenschappelijk tijdschrift; hij zag het, dat op het gebied der Theologie in ons vaderland eene nieuwe ontwikkeling en eene nieuwe werkzaamheid begon, en hij wenschte een orgaan te scheppen, waarin zich die zou kunnen uiten. Vast toch was hij overtuigd, dat een vrij wetenschappelijk onderzoek met eene eerlijke onpartijdige discussie slechts vruchtbaar voor de kennis der waarheid kan zijn, en wat in de eerste zinsneden van het *Voorberigt* als de overtuiging der redactie werd uitgesproken, was geheel die van KEMINK, en is steeds de zijne gebleven. Ook hij hield zich aan de waarheid in Christus geopenbaard, en vond in het doorgronden en zich tot bewustheid brengen van die waarheid de roeping van den Christen; ook hij wilde weten en gelooven niet tegen elkander overstellen en bleef steeds de beginselen van het Protestantisme huldigen Zijne eerste bijdrage was een gevolg van zijne bewerking van JONA, daar de geschiedenis van de verklaring van diens geschrift hem aanleiding gaf eene *Schets* te leveren *der geschiedenis van de exegese des ouden Testaments*; wijders gaf hij een verslag van DELITZSCH, *Die biblisch-prophetische Theologie*, een werk dat zeer zijne belangstelling had opgewekt; daarna ontwikkelde hij *de denkbeelden der schrijvers van het Oude Testament aangaande het lot des menschen na zijnen dood*. Andere bijdragen toonen ons hoe KEMINK zich ook met wijsgeerige onderzoekingen bezig hield, waartoe hem de beweging, die op wijsgeerig-theologisch gebied sints 1846 ten onzent ontstond, aanleiding gaf. Zijne geheel praktische geestes-rigting, zijn vast geloof aan de goddelijke openbaring,

zijne volkomene aanneming der Christelijke waarheid wezen hem van zelfs daarbij zijn standpunt aan. Voor hem kon de speculatie geene waarde hebben, omdat hij meende, dat de menschelijke rede op bovenzinnelijk gebied geene leidsvrouw vermag te zijn. Waar de ervaring ophoudt, en de geschiedenis zwijgt, dáár iets door haar te willen ontdekken, achtte hij slechts zelfbedrog en nutteloos, zelfs gevaarlijk pogen; de goddelijke openbaring alleen geeft ons immers omtrent het bovenzinnelijke eene, maar dan ook volkomene zekerheid, en die haar gelooft, heeft geen verder bewijs, geen ander middel tot kennis noodig; die haar niet aanneemt, hij kan slechts atheïst of materialist zijn, omdat hij geenerlei kennis van het onstoffelijke en bovenzinnelijke kan hebben. Geene transactie meer, schreef hij, òf alles òf niets, òf Christen òf atheïst. Hij had zelfs het voornemen opgevat een werk te schrijven over de speculatieve wijsbegeerte, waarvan een gedeelte werd afgewerkt, doch dat hij later liggen liet. Eigenlijk was dat ook niet het gebied, waarop KEMINK zich het gemakkelijkst bewoog. Zijne diepe overtuiging van de onmisbaarheid der openbaring voor den mensch voerde hem er heen, deed hem het onvoldoende, het gevaarlijke der speculatie sterk gevoelen, en met warmte en beslistheid sprak hij er zich over uit in zijne opstellen, in zijne brieven, in zijne gesprekken. Trouwens was hij de man niet om zijne overtuiging te verbergen of op twee gedachten te hinken. Maar meer trokken hem taalstudie en geschiedenis aan, zoodat hij zich later opgewekt gevoelde om ook met het Sanscrit kennis te maken en met de geschiedenis van Indië, en een blik te werpen op eene letterkunde, die zoo hoogst belangrijk is voor de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid en den oorsprong onzer taal. Met den hem kenmerkenden ijver overwon hij door eigene studie de moeijelijkheden, die een ander zoo ligt zouden hebben afgeschrikt. Met ingenomenheid sprak hij over de vruchten zijns onderzoeks; alles wat hem over Indiën's geschiedenis en ontwikkeling licht kon geven werd gretig ter hand genomen, en de beide verhandelingen in de *Jaarboeken* over *Indiën's rationalismus* en over de *Indische berigten over den Zondvloed* waren vruchten van deze studiën. Onbevoegd de waarde er van te beoordeelen voeren wij ze aan als een bewijs van den omvang zijner kunde en van de veelzijdigheid zijner kennis. De laatste uitgebreide verhandeling, die hij voor de *Jaarboeken* schreef, was bestemd de laatste te zijn, die in het laatste deel

van dat tijdschrift verschijnen zou. Zij bevatte eene *Schets der Israëlitische Staatsgeschiedenis van Mozes tot de Babylonische ballingschap*, en getuigde van den diepen indruk, dien het lezen van EWALD's *Geschiedenis van Israël* op hem gemaakt had. Hij wilde daarin het oog vooral op de menschelijke zijde van Israëls geschiedenis vestigen, op de wording en ontwikkeling des volks, op zijnen inwendigen toestand en den invloed, dien anderen er op hebben uitgeoefend, en hij plaatste zich daarbij op een zeer ruim standpunt.

Met 1856 hielden de *Jaarboeken* op; wel vonden zij in *de Referent*, in 1856 door GUNNING uitgegeven, daarna in PIERSON's *Tijdschrift voor Godgeleerdheid en Wijsbegeerte,* van 1857, en vooral in de *Nieuwe Jaarboeken* van HARTING, sints 1858, hunne opvolgers, maar KEMINK leverde daarin slechts nu en dan eene korte aankondiging, zoo als ook enkele recensiën van hem in het *Letterlievend Maandschrift* van SCHULLER en NEPVEU voorkomen. Belangrijker dan deze bijdragen was wat hij als uitgever ter bevordering van menige onderneming deed.

Het was, wij merkten het reeds op, KEMINK eigen, om, wat hij deed, geheel en volkomen te doen en zich geheel te wijden aan hetgeen hij ter hand had genomen. Eenmaal met de leiding der meer en meer zich uitbreidende handelszaak belast, die hem weldra geheel was overgelaten, was hem geene opoffering, geene moeite te groot, om hare inrigting te verbeteren en meer volkomen te maken, en naarmate hij den bloei der zaak zag toenemen, werd zijn ijver grooter, zijne belangstelling sterker en wat hem eerst moeijelijk viel, werd hem nu gemakkelijk en aangenaam. Hij had daarbij een grooten takt in het kiezen van zijne bedienden en onderhoorigen, en in de verdeeling der werkzaamheden, die hij ieder opdroeg. Zijne meening was, dat men ieder, bij juiste afbakening van de opgedragen taak, eene zekere zelfstandigheid laten moest in de wijze van uitvoering, die elk de gelegenheid gaf van eigen inzigt en talent te doen blijken, die allen wakker moest houden en oplettend, die bij allen de bewustheid levendig hield van eigene verantwoordelijkheid. Daarom was KEMINK streng en vast besloten tegenover hen, die zijn vertrouwen teleurstelden of zich onbekwaam toonden, maar wist zich evenzeer de achting als de liefde te verwerven van allen, die, ijverig en naauwgezet, in zijn vertrouwen en goedkeuring hunne belooning wenschten te vinden. Om

zich daarvan te overtuigen, had men slechts de wijze te zien, hoe zij met hem omgingen, en hoe hij niet slechts hun hoofd, maar tevens hun vriend en raadsman was. Zelf hield hij intusschen met vaste hand de leiding van het geheel, en terwijl ieder in zijn kring werkte, was hij het die alles gadesloeg, alles overzag, alles naging en bestuurde, en dat verband, dien zamenhang in den gang der zaken bewaarde, die bij zulk eene uitgebreide zaak vereischt werd. En dit deed hij volkomen en op eene wijze, die van zijnen praktischen en helderen blik het beste bewijs opleverde. Daarbij was het steeds zijn streven, als uitgever de wetenschap te bevorderen en het verschijnen van zulke werken gemakkelijk te maken, die tot handhaving van waarheid en verspreiding van kennis konden strekken. Ver verwijderd van die berekenende kleingeestigheid, die alleen winst bedoelt of voordeel, vond men hem altijd gereed om door zijne medewerking wat goed en edel was te verspreiden, maar volstandig zou hij geweigerd hebben iets uit te geven, welks strekking hij verderfelijk achtte. Hoe verheugde hij zich, als hij zich de gelegenheid aangeboden zag iets voortreffelijks het licht te doen zien, of een nuttig werk voor het leven of de wetenschap te bevorderen. Dan was hem geene moeite, geene opoffering te groot; hoe dikwijls zag ik hem zelf de proeven verbeteren, met welk eene belangstelling zorgde hij voor de uitvoering, hoe deelde hij in de voldoening des schrijvers. En waar het onderwerpen gold, die binnen het bereik zijner studiën lagen, daar was menig schrijver hem dankbaar voor de juiste opmerking. den fijnen wenk, dien hij van hem ontving, voor de aanwijzing van hulpmiddelen zoo ligt aan de aandacht ontsnapt.

Talrijk zijn de werken door Kemink uitgegeven; zij behooren niet hier; slechts één wil ik vermelden, omdat hij er zoo groot belang in stelde en jaren lang de uitgaaf bezorgde. Ik bedoel het Dagblad *De Nederlander*, dat van 1850 tot 1855 verscheen, en hetwelk eene rigting vertegenwoordigde, die hem in vele opzigten aantrok. Dit kon trouwens wel niet anders bij de voorliefde voor historie en historische opvatting, die Kemink kenmerkte, en bij het Christelijk standpunt, waaruit ook hij gewoon was alles te beschouwen en te beoordeelen. Hier bleek het, zoo als bij vele andere gelegenheden, dat hij als uitgever een hooger doel dan het verkrijgen van winst zich voorstelde. Dikwijls was hij zelf

het, die het plan voor de uitgaaf van een werk vormde, en, als hij van de behoefte eraan overtuigd was, den best geschikten man opzocht om het te bewerken. Dan rustte hij niet, vóór dat hij den bewerker gevonden had. Nu was het eene vertaling, dan een zelfstandig werk, dat hij op die wijze in het leven riep, maar altijd zulk een, waarvan hij nut verwachtte voor anderen en voordeel voor waarheid en wetenschap. Was het wonder, dat hij bij de groote uitbreiding zijner zaken die steeds toenamen, bij de uitgebreide briefwisseling die hij onderhield, bij het voortdurend toezigt dat een talrijk personeel vorderde, weinig tijds voor zich zelven behield? En toch wist hij de uren zoo uit te sparen, dat hij nog elken dag eenige uren voor zijne geliefde studiën over had. Deze besteedde hij dan om zulke werken en tijdschriften te lezen, die hem bijzonder belang inboezemden, en de groote gemakkelijkheid van opvatting, de vlugheid zijns geestes, de sterke herinnering die hem eigen was, stelden hem in staat om met die uren te woekeren op eene wijze, die ieder verbazen moest, die niet wist hoe veel hij met weinig tijds kon doen. Een vrucht dier uren waren ook de door hem geleverde bijdragen tot het *Bijbelsch Woordenboek*, door MOLL, VETH en DOMELA NIEUWENHUIS uitgegeven, die vooral tot bijbelsche oudheidkunde betrekking hadden. Het laatste werk dat hij ondernomen had, maar niet mogt voleindigen, was eene vertaling van *Esprit de Vinet* door ASTIE uitgegeven, bestemd voor de *Godgeleerde Bibliotheek*. Innig met VINET ingenomen, had hij dit op zich zelf moeijelijke werk met lust aanvaard en met klimmende belangstelling voortgezet.

Onder dat alles was er nog eene werkzaamheid, van welke ik niet geheel zwijgen mag, al was zij ook van meer localen aard, omdat zij met de praktische rigting van KEMINK'S geest in verband staat. Het was zijne voortdurende belangstelling in het lager onderwijs. Overtuigd dat van dat onderwijs de toekomst des volks niet alleen, maar het levensgeluk van ieder individu afhing, was hij gewoon alles wat daarop betrekking had met de meeste naauwkeurigheid gade te slaan; en toen zijne kerkelijke betrekking bij de Hervormde Gemeente zijner vaderstad hem met de zorg en het toezigt der Diakonie-scholen belastte, ontzag hij geene moeiten of werkzaamheden om daar het onderwijs der arme kinderen zoo volkomen mogelijk te doen worden, om het ook tot meer vermogenden uit te breiden en te doen wat hij vermogt om

het vruchtbaar en aangenaam te maken. Dikwijls bezocht hij de scholen om de onderwijzers op te wekken of voor te lichten, of wel om zich met de kinderen te onderhouden, met welke hij zoo gaarne sprak. In de school gevoelde hij iets voor de toekomst des vaderlands te kunnen doen; daar vond hij het middel om licht en kennis, godsdienst en zedelijkheid te bevorderen; daar hing alles van de eerste indrukken en van de eerste zaden af in het jeugdig en ontvangbaar gemoed geworpen. Dikwijls sprak hij er met vuur over in zijne bijzondere gesprekken en beraamde plannen wat voor het onderwijs te doen was. Zoo herinner ik mij, dat hij kort voor zijne laatste ziekte een plan had gereed gemaakt, om door de bekwaamste mannen een geheel stel schoolboeken te doen bewerken over alle vakken van het lager onderwijs, daar vele gebruikelijke schoolboeken hem minder geschikt schenen voor hun doel. Ook wilde hij schoolprenten, voorstellingen en afbeeldingen voor de school doen vervaardigen, en dit werk, door den onderwijzer VAN LUMMEL aanvaard, was reeds voor een belangrijk deel gereed.

Zoo altijd werkzaam en bezig in iedere betrekking, in welke hij zich geplaatst zag, was KEMINK voor zijne vrienden steeds dezelfde; bij het klimmen der jaren, bleef zijn hart even warm, zijne vriendschap even vast, zijne dienstvaardigheid even gereed. Hij had er behoefte aan om de gedachten zijns harten den vriend toe te vertrouwen, maar wie ook hem vreugde of leed mededeelde, kon zeker zijn dat hij innige deelneming vinden zou. Onder talrijke bekenden, bij een gedurig verkeer met vele en verschillende personen, hoewel altijd bereidwillig tot iedere dienstbetooning, waren toch zijne oudste vrienden hem het dierbaarst, en ook zij bleven even sterk, even zeer aan hem gehecht als in de zonnige dagen der jeugd en jongelingschap; hoe ook de omstandigheden waren veranderd, of de wegen zich hadden gescheiden, zijn oog volgde hen, zijn hart deelde in alles wat hen bejegende, zijne belangstelling was hun verzekerd bij elk huiselijk leed, bij elke huiselijke vreugde. Hem waren het de aangenaamste uren, die hij met hen aan vertrouwelijke bespreking en onderlinge mededeeling wijden kon, van wat in zijnen boezem omging, of in zijn hoofd was beraamd. Was hij in de laatste jaren zijns levens dikwijls somber gestemd, en scheen hij die vrolijkheid en opgewektheid te hebben verloren, die hem vroeger eigen waren, er bestond

wel reden voor in zijne eigene huiselijke omstandigheden; want hij verloor den 4 Augustus 1858 zijne uitnemende en teer beminde echtgenoote, na eene allergelukkigste echtvereeniging van vijf jaren. Zij was eene uitnemende vrouw, zoowel door gaven van verstand als van hart, GEERTRUIDA HOOGEVEEN, die hij zich tot levensgezellin had gekozen. Met haar den 28 Julij 1853 gehuwd, vond hij in haar eene degelijkheid, eene stille godsvrucht, eenen fijnen takt en eene liefelijke zachtheid, maar ook eene helderheid van oordeel, een warm gevoel en eene levendigheid van geest, die hem haar dagelijks hooger deden achten en inniger liefhebben. Welk een liefelijke geest heerschte in dat huishouden; hoe aangenaam vondt gij u in dien kleinen kring; hoe rustig en vredig waren die avonden na velerlei werkzaamheid, aan den stillen haard doorgebragt. KEMINK was gedurende de jaren van zijn huwelijk hoogst gelukkig, en had waarlijk alles verkregen. wat hij had kunnen wenschen. Zijne handelszaken bloeiden en breidden zich uit, liefde van vrienden en achting van velen zag hij zich verzekerd; stille uren voor zijne studie, een ruim veld voor zijne werkzaamheid waren hem geschonken, en als echtgenoot en vader een huiselijk geluk, dat zijne schoonste droomen verwezenlijkte.

Ik stond naast hem, toen hij het stoffelijk overschot zijner beminde gade aan de aarde toevertrouwde. Het dierbaarste dat hij bezat was hem ontvallen, en daarmede de vreugde zijns levens. Stil en zwijgend stond hij daar, maar met een gebroken hart, en toen hij wederkeerde van de doode tot de levenden, om zijne taak weder op te vatten en te doen wat pligt en roeping vorderden, vond hij in de stille onderworpenheid aan den raad Gods en in het vooruitzigt der eeuwige heerlijkheid de kracht, die hij behoefde om als vader voor zijne drie kinderen, als zoon voor zijne waardige moeder een steun en raadsman te zijn, om dat alles te doen, wat hem was opgedragen. Maar al scheen zijn kracht niet verminderd, al bleef zijn oog even helder en zijn geest even werkzaam, de wonde daar binnen heelde niet en bloedde nog telkens bij de herinneringen aan het verloren geluk. Het beeld zijner gade zweefde hem gedurig voor den geest, al noemde hij slechts zelden haar naam. Hij leefde in de herinnering des verledens en in de hoop op de hereeniging en op de zaligheid, die hem wachtte over het graf. In die hoop vond hij rust voor het tegenwoordige.

Hoe spoedig is zij verwezenlijkt [1]! Den 9 Oktober 1861 stond ik aan zijne stervenssponde, toen hij afscheid nam van allen, die hem dierbaar waren, met die rust en kalmte, met dien ernst en dat vertrouwen, hetwelk de schoonste vrucht, het heerlijkst bewijs is van de verzekerdheid des geloofs in Christus den Heer. Zoo stierf hij, van wien nog zoo veel scheen verwacht te mogen worden, die in zoo menige betrekking voor velen een zegen was geweest, die voor de wetenschap met liefde en ijver had gewerkt, en die eene herinnering naliet, die bij velen onvergetelijk blijven zal.

B. J. L. DE GEER VAN JUTFAAS.

Utrecht, April 1861.

(Levensberichten der Mij d. Nederl. Letterkunde 1862.)

---

1) In 1860 was KEMINK Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geworden; weinig hadden wij vermoed, dat zijn leven reeds in de Handelingen van 1862 zou beschreven worden.

J. C. VAN KESTEREN

't Was eene droevige mare voor de confrèrie van het gansche land, de tijding van het overlijden van den algemeen onder haar beminden man.

Vader van Kesteren, wie kende hem niet? Bij oud en jong gewaardeerd om zijn rond en open karakter, zijne kennis van zaken, zijn rijkdom van ondervinding, werd zijn gemis diep gevoeld; en wie een blik heeft mogen slaan in de tallooze bewijzen van deelneming bij de familie berustende, kan zich voorstellen hoe van Kesteren is geweest de trouwe raadsman van velen, de vriend van allen, die hem van nabij hebben mogen kennen.

Wij willen met een enkel woord u den betreurden beroepsgenoot, den braven echtgenoot en vader kortelijk voorstellen in zijne deugdelijke hoedanigheden, in zijn eenvoudig, maar opregt en eerlijk karakter.

Zoon van den boekverkooper Hendrik van Kesteren, zag Johannes Christoffel op den 2den Januarij 1793 het eerste levenslicht. Hij genoot een naar den geest des tijds eenvoudig burgerlijke opvoeding. Reeds vroeg van de school genomen, werd hij door zijn vader op naauwelijks tienjarigen leeftijd in diens weinig omvangrijke zaken geplaatst, en bleef daarin werkzaam, totdat hij in 1813, bij de omkeering van zaken, als vrijwilliger in militaire

dienst trad, en daarin, meestal in administratieve betrekking, zijne pligten trouw vervulde.

In 1815 keerde hij door afkoop uit den militairen stand tot het burgerlijke leven terug, en nam weder deel aan de zaken zijns vaders, totdat diens onverwachte dood in Januarij 1816 hem de taak oplegde om voor zijne moeder en twee zusters den handel voort te zetten onder de firma: Wed. H. VAN KESTEREN EN ZOON, welke firma tot aan primo Januarij 1818 voortduurde, waarna hij op eigen naam en voor eigen rekening de zaak overnam, kontinuëerde en op den 2den Februarij 1822 in den echt trad.

Met warmen ijver zette VAN KESTEREN thans den boekhandel voort en verbond daaraan een drukkerij. Een groot aantal werken, in 't bijzonder romans en tooneelstukken, werden door hem in 't licht gezonden; onder de belangrijkste uitgaven willen wij slechts noemen de *Nederlandsche Pandekten* van Mr. W. Y. VAN HAMELSVELD, de *Verzameling der Werken* van AREND FOKKE Sz., de *Wetboeken* van Mr. S. P. LIPMAN en het tijdschrift *Keur van Mengelingen*, dat hij van 1818 tot 1857, en dus gedurende een tijdvak van veertig jaren, voortzette. Werd hij in latere jaren in het uitgeven van romans verre vooruitgestreefd, in die dagen behoorde hij tot de uitgevers die hun tijd begrepen, en 't welslagen van die ondernemingen kroonde zijn ijver en vlijt

Niet alleen echter voor eigen uitgaven wist hij met vrucht te werken, ook zijne uitgebreide fondslijst prijkt met een groot aantal artikelen op de fondsveilingen gekocht en die hij met kennis en oordeel wist te exploiteren.

Bijzonder als drukker en uitgever, maar ook als Hoofdkorrespondent onderscheidde VAN KESTEREN zich, en bij die vele bemoeijingen was er nog eene specialiteit waarin hij het onbepaaldste vertrouwen genoot. Wij bedoelen de, eerst in vereeniging met anderen gehouden en later geheel aan zijne leiding toevertrouwde verkoopingen van ongebonden boeken of kopijen. Van het jaar 1822 af, tellen wij *vier en tachtig* fondsveilingen door hem gehouden; de laatste was die in 1859. Wie VAN KESTEREN in die bemoeijing heeft leeren kennen, zal met ons gaarne getuigen, dat hij door zijn juist oordeel, zijne orde in 't beheer der zaken, ruimschoots het vertrouwen regtvaardigde, dat in hem werd gesteld. Wie herinnert zich hem niet, als hij daar, met den hamer in de hand, de kopijen aan den man bragt: links en regts een gulle, geestige

kwinkslag, een scherp woord, maar dat niet kwetste, omdat de grondtoon zuiver en het hart welgeplaatst was van „den praatvaâr met een gladde tong," zooals zijn vriend VAN ZEGGELEN hem noemde in het welbekende extemporé, op de veiling van het fonds van KRUSEMAN in 1857, ter gelegenheid dat de talrijke schaar van konfraters hem daar ter plaatse een kostbaren *voltaire* aanbood, als een bewijs van hoogachting en sympathie. VAN KESTEREN was voor die werkzaamheid dan ook ten volle berekend: onder de duizenden los daarheen geworpen woorden, behield hij een juisten blik op zijn taak en niet minder op zijn koopend publiek.

VAN KESTEREN was met heel zijn hart aan zijnen handel verbonden; niets was hem liever dan over boeken en zaken te spreken, hij was boekverkooper vol ambitie: — wat wist hij u, met zijn zeldzaam geheugen, van boekverkoopers en boeken van zijn tijd en hunne geschiedenis geestig en leerzaam te vertellen! In het vak van Tooneelstukken was hij geheel op zijn terrein. Daar het tooneel vroeger tot zijne liefste uitspanningen behoorde, had hij er 't beste van gelezen en kende hij de klassieke treurspelen bijna van buiten. Belangrijk en uitgebreid werd het tooneelfonds, dat door hem was verzameld en aan de firma is gebleven; het getuigt van 's mans werkzaamheid en ijver ook op dat terrein.

Regtschapenheid was een hoofdtrek in zijn karakter. „Regt door zee" was zijne leuze, niet in woorden, maar in handel en wandel uitgesproken; in 't uiten van zijne meening kende hij geen omwegen, maar sprak naar zijne overtuiging, zonder aanzien des persoons. Dat maakte zeker wel eens de uitspraak van harden klank, en deed hem welligt voor een oogenblik door 't bevooroordeeld oog miskennen; maar wie kon zien met onbenevelden blik, erkende dra, dat de grond goed was en de waarheid bij hem; en zoovelen, die hij met raad en daad had bijgestaan, leerden hem hoogachten en zijn gezond oordeel en schat van ondervinding hoog waarderen. Onafhankelijk te blijven was zijn doel om regtvaardig te zijn, en voor zijn gedachte uit te komen.

Orde in het beheer der zaken was hem boven alles lief, hij waardeerde den militairen stand, omdat die hem aan regel en discipline had gewend, en 't is niet te miskennen, dat die band van invloed is geweest op zijn volgend leven.

Wie VAN KESTEREN in zijn huiselijk leven heeft mogen kennen, herinnert zich gaarne de regt aangename uren met hem doorge-

bragt. Weinig lust gevoelende voor vermaken buitenshuis, vond hij op zijn kantoor en in den kring van echtgenoot en kinderen zijn alles; zijn huis stond open voor zijne vrienden, bij voorkeur zij, die door handelsbetrekkingen aan hem waren verbonden. Hoe was dan zijn onderhoud, bij de hem eigene gave van luimige voorstelling van personen en zaken, aangenaam en nuttig tevens, en daarom zoo gezocht. Hoe wist hij te boeijen door tot in de kleinste bijzonderheden de feiten van vóór twintig, dertig jaar terug te geven. Meestal vereenigde zich den avond vóór eene Boekverkoopers Vereeniging een aantal oude vrienden aan zijne gastvrije tafel, en die herinneren zich nog de ronde gulle wijze waarop ze er welkom werden geheeten.

Tot zijne bijzondere genoegens behoorden zijne jaarlijksche afrekenreizen door 't land. Zijn takt om met menschen om te gaan, zijn veeljarig bezoek had hem eene algemeene bekendheid gegeven, en in bijna ieder huis was hij een welkome gast. Er moest eerst heel wat verteld worden eer men overging tot het doel der komst, en geen wonder: meer dan veertig jaren reizens had hem ingewijd in de kennis der familiën, hij had de geslachten zien komen en gaan, hij had bij allen zoo veel gezien en bijgewoond, in zooveel gedeeld, en aan allen was hij verbonden door zijn jovialen omgang en opgeruimd karakter.

Van Kesteren genoot eene krachtige gezondheid, die slechts van tijd tot tijd gestoord werd door aanvallen van rhumatisme. Die gezondheid sterkte zijn werkzamen en opgeruimden geest. In Augustus 1858 gevoelde hij, waarschijnlijk voor 't eerst, de kiem van de ongesteldheid die hem heeft ondermijnd. 't Duurde niet lang of de levenslust, hem zoo eigen, verminderde, de werkzaamheid maakte plaats voor moedeloosheid; met tusschenpoozen leed hij en, kende hij nog de oorzaak niet van dat lijden, maar al te zeer bespeurde hij hoe zijne krachten afnamen; 't was een ongeneeslijke maagziekte, die dat sterke gestel teisterde; de kwaal nam toe en hij moest zijne hem zoo dierbare plaats op 't kantoor verlaten om, na nog drie dagen lijdens, op den 29sten Januarij 1860 kalm te sterven. Hij had den leeftijd van 67 jaren bereikt. Zijne geachte gade verloor een liefhebbenden echtgenoot, zijne negen kinderen een braven en zorgenden vader.

De achting, den overledene gedurende zijn leven betoond, volgde hem ook na zijn dood. Een viertal zijner veeljarige vrienden:

M. WIJT Jr., C. VAN DER POST Jr., A. BELINFANTE en A. C. KRUSEMAN, volgden het stoffelijk overschot mede naar de laatste rustplaats in de Oude Kerk te Amsterdam. Treffend was het te zien, hoe in het kerkgebouw zich reeds een breede schaar van handelsvrienden en belangstellenden uit Amsterdam en andere steden ongevraagd had vereenigd om den betreurden vriend naar de groeve te dragen. KRUSEMAN schetste daar, in korte, maar hartelijke woorden wat de Nederlandsche boekhandel in den waardigen man had verloren, en allen verlieten het kerkgebouw met de overtuiging, dat zij in VAN KESTEREN een vriend zouden missen, wiens gelijke hun niet ligt zou weêrgegeven worden.

De firma P. W. VAN DE WEIJER, te Utrecht, bood aan, uit hoogachting voor den overledene, om naar eene bestaande niet gelukkige photografie een groot portret te vervaardigen. De uitnemende gelijkenis en keurige bewerking van dit portret doen den maker eer aan. Vele vrienden ontvingen het als eene gedachtenis, en bij de meesten is het eene plaats op het kantoor gegeven.

(Alg. Adresboek v. d. Boekhandel. Jaarg. 1863.)

IS. AN. NIJHOFF.

Wij stellen ons voor, dat een korte beschouwing van Nijhoff als Boekhandelaar en Uitgever [1]) voor allen die hem gekend hebben een aangename herinnering zal zijn. Zij die hem persoonlijk niet gekend hebben, zullen zeker met belangstelling de loopbaan volgen van een confrater, die gedurende zoo vele jaren onder ons werkzaam was en aller achting genoot.

Isaak Anne Nijhoff werd geboren te Arnhem den 26sten Julij 1795. Bij zijn vader Paulus Nijhoff, sedert geruimen tijd boekhandelaar aldaar, ontving hij eene beschaafde opvoeding, die te Gorinchem en Leeuwarden voltooid werd onder de leiding van den bekwamen predikant Lobry. Op 17jarigen leeftijd begon hij zich in de zaak zijns vaders aan den boekhandel te wijden. Van dien tijd tot het jaar 1817 legde hij zich met buitengewonen ijver toe op de kennis van het vak. De omstandigheden, waaronder hij zijne leerjaren doorbragt: een veel bewogen tijd, eene provinciestad, een boekhandel met beperkte relatiën, mogen al niet onder de gunstigsten gerekend worden, — Nijhoff wist zich zelven te vormen, zelf alles op te zoeken waarmede hij zijne kennis kon vermeerderen. Zijne bijzondere neiging voor de beoefening der geschiedenis ontwikkelde zich ook in dit tijdperk, en dikwijls

---

1) Eene meer uitvoerige levensschets van Nijhoff als geleerde en letterkundige door P. C. Molhuijzen verscheen in de *Handelingen d. Maatsch. d. Ned. Letterkunde te Leiden voor* 1864.

kostte het hem een grooten strijd, zich daarvan te scheiden in het belang zijner beroepsbezigheden. Maar reeds toen stond het bij hem vast, dat vóór alles de zaken moesten behartigd worden, waarvoor hij in de eerste plaats geroepen was te zorgen. Van dit beginsel was hij gedurende zijn geheele leven doordrongen, en de uitkomst heeft het geleerd. Als geleerde en letterkundige heeft NIJHOFF zijn boekhandel nooit opgeofferd aan zijne lievelingsstudiën, maar deze steeds dienstbaar gemaakt aan genen. Zijn boekhandel maakte met zijne persoonlijkheid een geheel uit. Naarmate NIJHOFF zich deed kennen als geleerde steeg ook de roep van zijn boekhandel.

Het jaar 1817 was een merkwaardig jaar in zijn leven. Toen trad hij meer als deelgenoot in de zaak zijns vaders op en verbond hij zich in het huwelijk met Mejufvr. M. C. HOUTKAMP, met wie hij tot zijn overlijden in den gelukkigsten echt mogt vereenigd blijven.

De boekhandel van PAULUS NIJHOFF had zich tot dusverre hoofdzakelijk bepaald tot het debiet, den kantoorhandel en eene kleine boekdrukkerij. Behalve de bekende *Bijbelsche historievragen* van VAN DEN BERG en nog een paar Kathechisatieboekjes bezat P. NIJHOFF geen fondsartikelen. Hoewel NIJHOFF dus geen opleiding als eigenlijk uitgever ontvangen had, zag hij spoedig de noodzakelijkheid in daaraan zijn krachten te wijden. Zijn heldere blik had hem de leemte doen opmerken, die toenmaals bestond in schoolboekjes voor lager onderwijs. Hij begreep, dat wie zich zelven helpt het best geholpen is; hij sloeg de handen aan het werk, en wat nog zelden hier te lande vertoond was, de boekhandelaar werd uitgever van zijn eigen geschriften. Wij zien hem achtereenvolgens uitgeven een *Nieuw schoolboek der rekenkunde*, in 2 stukjes, een *Nieuw schoolboek der aardrijkskunde*, eene *Géographie des commençants*, eene *Histoire romaine*, eene *Aardrijkskundige beschrijving der stad Arnhem*, en eindelijk eene bewerking van PÖLITZ, *Kort overzigt der algemeene geschiedenis*, in drie stukjes. Zoo vormde de schrijver den uitgever, en, wij mogen er bijvoegen, de uitgever vormde den schrijver. Al deze boekjes beleefden verscheidene drukken; van het laatstgenoemde werd nog in 1862 een nieuwe druk door hem geleverd, bewijs genoeg, dat schrijver en uitgever toonden, het gebied te kennen waarop zij beiden zich voor het eerst hadden gewaagd.

De uitgave van schoolboeken bleef ook later wel een gedeelte uitmaken van zijne zaak; zijn fondscatalogus wijst er verscheidene aan, gedeeltelijk door hem uitgegeven, gedeeltelijk aangekocht uit het fonds van OOMKENS en DU MORTIER; — maar de rigting die zijn handel allengs aannam was naauw verbonden met zijne ontwikkeling als geschiedschrijver van het gewest zijner inwoning. In 1818 tot opzigter van het provinciaal archief benoemd, was hij door zijn aanhoudende studie spoedig in de gelegenheid deze betrekking dienstbaar te maken aan zijne zaak. — In 1820 verscheen de eerste druk van zijn bekende *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland*, een boekje dat, herhaaldelijk herdrukt, hem reeds eenigzins als geschiedschrijver deed kennen en te gelijk aan zijne zaak een zeker relief verschafte, waardoor de naam van Gelderland en Arnhem met dien van NIJHOFF reeds te zamen werden genoemd. Maar inzonderheid was dit het geval, toen in 1826 de grootendeels door hem bewerkte *Statistieke beschrijving van Gelderland* verscheen, en in 1830 het eerste deel der *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Verschafte deze laatste uitgave hem eene plaats onder de eerste geleerden van ons land, als uitgever van een werk van dien uitgebreiden omvang steeg ook zijn naam bij den boekhandel.

Tot zoo lang waren al deze uitgaven verschenen op naam van PAULUS NIJHOFF. In 1831 trok deze zich terug uit den boekhandel en vestigde NIJHOFF zich in de ouderlijke woning, waar hij de zaak onder zijn naam voortzette. Met dat jaar begint zijn onvermoeid boekhandelaarsleven. Zijn debiet breidde zich meer en meer uit; zijne drukkerij onderging een hervorming; zijne relatiën met geleerden en letterkundigen vermeerderden jaarlijks. Als een gevolg van dit laatste zou men een lange reeks uitgaven verwachten, door hem in het licht gezonden, gedurende het tijdvak van dertig jaren dat hij nog in den boekhandel doorbragt. Was NIJHOFF alleen boekhandelaar geweest, zijn werkzaamheid als uitgever zou voorzeker grootere vruchten hebben gedragen, maar, zooals reeds gebleken is, vorderden zijne andere betrekkingen ook een groot deel van zijn tijd. Daarbij kwam, dat NIJHOFF nu en later gewoon was zelf veel te doen in zijne zaken, en slechts noode eenig administratiewerk, zelfs zeer gewoon werk, aan anderen toevertrouwde. Na ingespannen arbeid achtte hij zulk werk noodzakelijk voor zijn gezondheid; en die hem van nabij kenden billijk-

ten deze handelwijze volkomen. Maar toch, niettegenstaande dit alles, zien wij hem van de jaren 1833 tot 1860 als wakker uitgever optreden, zoowel van zijn eigen geschriften als van die van anderen.

In de eerste plaats wijzen wij hier op de *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, een geheel nieuw tijdschrift, zooals tot dusverre nog geen hier te lande bestond, dat gedurende dertig jaren steeds met belangstelling werd ontvangen en welks 50 afleveringen eene blijvende waarde zullen behouden. Op het eerste deel der *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* volgden nog zes deelen van lijvigen omvang; het laatste, nog te verschijnen, deel mogt niet door hem voltooid worden. Zijne uitgaven van de werken van Pliester, *over het Notarisambt*, van Schotel, *over Floris van Pallant*, van Delprat, *over de broederschap van G. Groote*; de *Oudheidkundige verhandelingen van* Janssen, Tadama's *Geschiedenis van Zutphen*, Sloet's *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, Pringle's *Tiendregt* en anderen doen Nijhoff kennen als uitgever van degelijke werken, die meer beoogde de wetenschap dan zich zelven door deze uitgaven te verrijken, die zich gaarne veel moeite getroostte om de zelfvoldoening te smaken, dat door zijn bemiddeling een goed boek in de wereld kwam. Dat toonde hij zelfs, waar hij zich als uitgever op een ander gebied dan het historische bewoog. Hier was hij ook geheel zelfstandig in zijne keuze en mogt zich dikwijls in een goed resultaat verheugen. Nijhoff gaf het eerst vertaalde romans uit van Flygare Carlén, Thackeray, Hahn-Hahn, Jean Paul en anderen; hij opende hiermede den weg aan andere uitgevers, maar verliet zelf spoedig dit terrein. Nog prijkten onder zijne uitgaven de gedichten van Staring en Ter Haar, beide verzamelingen met voorliefde door hem bezorgd, de laatste herhaaldelijk herdrukt. Een tal van kleinere uitgaven, waaronder ook bundels leerredenen, gaan wij voorbij, om alleen nog te vermelden den *Gelderschen Volks-Almanak*, die in 1849 door hem uit het fonds van Thieme werd aangekocht en waaraan hij èn als redacteur èn als uitgever tot aan zijn overlijden zijne zorgen besteedde.

Mag Nijhoff derhalve niet onder die uitgevers geteld worden, die op dit gebied groote zaken ondernemen, die eene industrie maken van het vak, zooals dit door uitgevers van professie be-

grepen wordt, het blijkt genoeg, dat hij van zijn standpunt op dit gebied een ondernemenden geest bezat en met veel talent werkzaam was. Het mag verbazing wekken, dat hij bij zijne vele andere bezigheden den tijd wist te vinden, om aan al die uitgaven de vereischte zorgen te wijden, terwijl zijn boekhandel steeds met den meesten ijver werd gedreven en zelfs kleinigheden hem daarin niet ontgingen. Maar de reden is niet ver te zoeken. NIJHOFF was een voorbeeld van rustelooze werkzaamheid; hij verstond de kunst te woekeren met zijn tijd; geen uur ging voor hem verloren. Hij wist voor alles tijd te vinden, wanneer de zaak die het gold hem ter harte ging of moest gedaan worden. Dan was hij geheel met de zaak vervuld en behartigde haar zooveel zijne krachten hem dit vergunden. Ook de boekhandel kan daarvan getuigen en de Handelingen onzer Vereeniging zijn daar om dit te bevestigen.

Sedert 1831 lid der Vereeniging, toonde hij terstond zijne belangstelling in het doel dat deze zich voorstelt, en zond reeds in dit jaar zijne aanmerkingen in op het Ontwerp van wet op het kopie-regt, door het bestuur aan de leden ter beoordeeling toegezonden. Sedert 1837 woonde hij vrij geregeld de algemeene vergaderingen bij, werd herhaaldelijk in commissiën benoemd en liet geene gelegenheid voorbijgaan de belangen der Vereeniging voor te staan. In het Nieuwsblad van 31 Aug. 1837 treft men van hem aan „een brief aan een vriend", waarin hij dezen met uiteenzetting van gronden ten dringendste aanraadt lid der Vereeniging te worden. In 1840 tot lid van het bestuur gekozen, was hij het, die in 1842 de vijf-en-twintig-jarige feestviering der Vereeniging door een smaakvolle en kernachtige rede opluisterde. In 1844, en andermaal van 1848 tot 1851, nam hij het voorzitterschap der Vereeniging waar. Ook na zijn aftreden was hij steeds werkzaam voor de Vereeniging, waar deze hem riep om hare belangen voor te staan. De betrekking van NIJHOFF tot de Vereeniging was altijd van aangenamen aard; hij was hoogelijk ingenomen met haar doel en haren werkkring en ijverde er steeds voor, dat deze niet uit het oog werden verloren. Niet altijd deelde hij de opinie der meerderheid; NIJHOFF was tegen de maatregelen der Vereeniging, vóór omstreeks 29 jaren genomen, ten aanzien van het boek van STRAUSS, *Leven van Jezus*; zooals bekend is, was hij ook geen voorstander van het uitsluitend vertalingsregt, —

maar verre van hem, dat hij tegen de meerderheid zijne denkwijze zou hebben willen doordrijven. De Vereeniging was hem steeds dierbaar, gelijk zijn oordeel door haar steeds op hoogen prijs werd gesteld.

In 1853 werd zijn oudste zoon PAULUS NIJHOFF, die reeds geruimen tijd bij hem werkzaam was, deelgenoot in zijne zaak en werd deze op den naam van IS. AN. NIJHOFF & Zoon voortgezet. NIJHOFF zelf onttrok zich evenwel niet aan de werkzaamheden van den boekhandel; getrouw aan zijne beginselen bleef hij dien tot aan zijn overlijden als zijn voornamen werkkring beschouwen. Sedert 1856 openbaarde zich bij hem een pijnlijke hartkwaal, die zijn gestel langzaam ondermijnde en hem dikwijls verbood zich als vroeger met zijn zaken bezig te houden. Waren de pijnen voorbij, dan kwam wel zijn opgewektheid terug en werd de arbeid hervat, maar zijn gestel bleef hevig geschokt. Hevige benaauwdheden, die elkander spoedig opvolgden, deden in het begin des vorigen jaars zijn naderend einde voorzien; hij ontsliep zacht en kalm den 20sten Junij 1863.

Voor dat wij eindigen, moeten wij nog een enkel woord zeggen over NIJHOFF als mensch, als vriend, als hartelijk confrater in zijn dagelijkschen omgang. De indruk, dien hij op allen maakte, was die van vriendelijke welwillendheid. Hij was voorkomend voor iedereen, hulpvaardig in al zijne betrekkingen, voor vrienden een vriend op wien men bouwen kon. Met belangstelling steeds deelende in het weêrvaren van anderen, waren hem de talrijke bezoeken, waarmede hij, vooral des zomers, als overladen werd, hoogst aangenaam, en zijn huis stond open voor vriend en bekende. Velen onzer zullen zich menig aangenaam uur herinneren met hem doorgebragt, zoo te Arnhem als elders; zijn levendig, somtijds opgewonden gesprek, steeds leerzaam voor ieder die met hem was; bescheiden in zijn oordeel en gaarne overtuigd van beter; altijd vol ijver om te vernemen wat hem leeren kon, maar nooit onbescheiden in zijn vragen. Het bezoek van confraters was hem vooral welkom; hij sprak gaarne over het vak en had telkens een menigte vragen gereed, welke het belang zijner zaak, en niet minder weetgierigheid hem ingaven. Aan opgeruimden scherts ontbrak het bij NIJHOFF niet; hij was van een vrolijke opgewekte natuur, die meer de lichtzijde dan de donkere zijde der wereldsche zaken waarnam; hij kon dat doen, want zijn geheele leven bood meer licht dan

donker aan. Hij erkende dit voorregt tot in zijn laatste levensuur, en stierf met een dankbaar gevoel voor al het goede, dat hij gedurende zijn geheele leven genoten had.

(Alg. Adresboek v. d. Boekhandel Jaarg. 1864.)

JAC. RADINK EN J. L. C. JACOB.

Wanneer er eens eene geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel geschreven wordt, zullen de beide mannen, aan het hoofd dezer regelen genoemd, zeker verdienen daarin vermeld te worden. Niet zoo zeer omdat beiden gedurende langen tijd, de een 53, de ander, 37 jaren daarin werkzaam waren, noch ook omdat ze zich, ieder in zijne specialiteit, een zekeren naam verworven hebben, noch ook omdat ze bijna gelijktijdig, de een eene week na den ander, overleden zijn, maar omdat in beiden de verschillende rigtingen van den boek-, ja van iederen handel, de theoretische en praktische namelijk, sterker dan bijna ooit vertegenwoordigd was. De een dreef den handel om den handel en zijne resultaten, (en met recht); de ander beschouwde niet den handel, maar de waar waarin hij handelde, de boeken, bijna als hoofdzaak; de een was een der meest voorspoedigen, de ander een der minst gelukkigen van allen, die in deze eeuw in ons land den boekhandel gedreven hebben. Wijl in ieder hunner eene rigting sterk uitgedrukt, ja verpersoonlijkt was, acht ik, die met beiden gedurende 25 jaren veel omgang gehad heb, tot hen in de meest verschillende betrekkingen heb gestaan, van beiden veel geleerd en over hen gehoord heb, en wijl ik geloof hen goed gekend te hebben, geen onnut werk te verrigten, over beiden iets te zeggen, en hoop dat het strekken moge om de waarde van hunne eigenaardige rigting meer te doen uitkomen.

Jacobus Radink, in 1794 te Amsterdam in de Amstelstraat

geboren, was de zoon van J. RADINK, boekverkooper en leesbibliotheekhouder aldaar, en jongere broeder van den zéér bekwamen J. A. RADINK, die in de Sint Luciensteeg den ouden boekhandel dreef en in 1821 stierf. Waarschijnlijk was hij nazaat van den boekverkooper JOHANNES RADINK, die omstreeks 1684 te Tiel een antiquarisch werkje van KIRCHMANN uitgaf, en in een der vervolgen van RINK'S *Beschrijving van Tiel* vermeld staat. — Reeds in 1812 op naauw 18jarigen leeftijd gehuwd, om de Fransche conscriptie te ontgaan, begon hij den ouden boekhandel, ofschoon daartoe niet opgeleid, en was in dien bangen tijd wel genoodzaakt zich met allen ijver op den handel toe te leggen, maar wist zich ook spoedig door stalen vlijt en goed natuurlijk verstand tot zekere hoogte te verheffen. Reeds in Maart 1812, bij den verkoop der prachtige bibliotheek van JER. DE BOSCH, vindt men zijn naam onder die der koopers, en in ruimere mate toen in 1813 de uitmuntende natuurhistorische bibliotheek van JAN CALKOEN verkocht werd. Doch in die treurige tijden werd voor hem datgene een bron van winst, wat voor anderen handel een verderf was, nl. het Fransche continentale stelsel; eene bron van eenigen winst bij het bestaan, van schatten bij de opheffing. Door dat stelsel was door NAPOLEON alle handel met Engeland verboden en dus alle uitvoer derwaarts en invoer van daar geweerd. Enkele groote handelshuizen wisten echter van de regering eene zoogenaamde *license* te verkrijgen, nl. een verlof om van sommige waren voor een gelijk bedrag in te voeren als er aan andere goederen uitgevoerd werd. Ten einde nu die zaak zoo winstgevend mogelijk te maken, was het raadzaam hooge facturen voor weinig waarde te maken, en alzoo des te meer van de zoo gewenschte koloniale en andere waren te kunnen invoeren. De groothandelaars kochten dan bij den boekhandel voor geringen prijs groote seriën van goedkoope boeken, factureerden ze tot de origineele prijzen en wierpen ze buitengaats gekomen, in zee, om ruimte te maken voor den gewenschten invoer. Op die wijze is toen menig exemplaar van de nu zoo zeldzame en herdrukte werken, *Acta Sanctorum* 53 vol. folio, à LAPIDE *Commentaria*, 1 vol. fol., ook *Placaatboek*, 10 dl. fol. (die men voor *f* 20 kocht en voor *f* 775 bij uitvoer factureerde), in zee geworpen, maar ook andere boeken zijn bij scheepsladingen verdwenen. In Amsterdam gaven die *licenses* soms in den ouden boekhandel eenig vertier, en JAC. RADINK was een dergenen, die er soms in

slaagde goede in- en verkoopen te doen. Maar de val van dit stelsel, door de nederlaag van NAPOLEON, verschafte in 1815 oneindig grootere en aangenamer winsten. In Engeland was sedert 1810 de beoefening der classieke letterkunde en theologie zeer toegenomen; de zucht voor zeldzame boeken en handschriften was door de veilingen van ROXBURGHE en anderen in 1812 en '13 sterk geprikkeld; de prijzen waren juist door die veilingen, waar de boeken zoo vele ponden opbragten als vroeger schellingen, enorm gestegen; de invoer van boeken die men begeerde was gestaakt, (want de winst van eene *license* zou te gering geweest zijn zoo men daarvoor classici gekocht en ingevoerd had); — men hongerde en dorstte in Engeland naar boeken en handschriften, en aan de overzijde, hier, lag dat beloofde land, waar alles wat voor een bibliomaan of geleerde slechts begeerlijk kon wezen opgetast lag. Classici en theologie, curiosa en handschriften vond men in iedere stad, overal rijke bibliotheken, overvulde magazijnen, lage prijzen! Wat wonder, dat Engelsche boekverkoopers en boekenliefhebbers in aantal hierheen stroomden! Boekhandelaars als LONGMAN, H. G. BOHN, DEIGHTON, COCHRANE en anderen bezochten vijf tot tien malen 's jaars ons land; de boeken voor de vreemdelingen, op auctiën gekocht, waren dikwijls reeds met winst afgezet eer ze te huis waren, ja aan het ongeloofelijke bijna grenst het wat ik dikwijls gehoord heb van aantal der koopers, bedrag van facturen, lijsten van commissien, en niet minder van de grootheid der winsten.

Die omwenteling begon in 1815 en hield aan tot 1830 à '35, en toen was ons land nagenoeg leeggeplunderd; de nu zoo betreurde en helaas niet weer te verkrijgen schatten aan handschriften, incunabelen, unieke exemplaren, prent- en etskunst, zijn verdwenen, en slechts het geld is hier gebleven! Wat is er toen, bij den overvloed van boeken en kunst en niet ontwaakten kunstzin, ten onzent niet weggevoerd! Na de omwenteling was men hier meer dan ooit vaderlandsch gezind; de nieuwere dichters (nu reeds veelal vergeten) waren aan de orde van den dag, die uit de 15e, 16e, 17e eeuw werden niet aangezien, en toen voor weinig gelds afgezet wat men nu vruchteloos voor goud zoekt. Want niemand hield zich met goede oude kunst bezig, en dan nog was het steeds REMBRANDT (terwijl de overigen veronachtzaamd werden); nu ons land ledig is, begint men ze hier zelf te zoeken. Voor weinige weken heeft de oude (en voortreffelijke) DOM. COLNAGHI mij nog verteld,

dat hij hier eens een exempl. van de Engelsche portretten door HOUBRAKEN in proefdruk (nu wel ƒ2500 waard) voor ƒ5 gekocht heeft, en dat hij steeds bij een eenigszins belangrijken aankoop eene handvol, een zoodje etsen en teekeningen op den koop toekreeg, stukken die nu met zorg gezocht en beschreven worden! Het is niet vreemd, nu van de liefhebbers alhier het verwijt te hooren, dat wij, handelaars, én vroeger én nu alles hebben weggevoerd; het verwijt keert tot hen terug die of toen of nu geen kunstzin of doorzigt of vrijgevigheid genoeg hadden, het bij ons voorhandene te koopen eer het een vreemdeling zag en deze den gevraagden prijs gaf. De handel is zeker niet te veroordeelen en doet zijn pligt, indien hij spoedige winst maakt van het voorhandene; hij kan niet wachten of wellicht eens de zin voor boeken of kunst ontwake! Dit van den handel te verlangen, of te eischen, dat die den zin voor dezen of genen tak van letterkunde of kunst opwekke, de koopers vóórga, hen aanwijze te verzamelen wat nu nog ongeächt is maar blijken zal waarde te hebben, is meer dan men van den *handel* kan verwachten; men zou er de pligten van letterkundigen op doen rusten.

Die jaren van 1815 tot '30 à '35 waren de gouden tijden voor JAC. RADINK; met echten handelsgeest bezield heeft hij toen rijke vruchten geplukt van zijne groote werkzaamheid, schranderheid en uitstekenden tact; maar ook later en tot aan zijn dood was hij steeds met ijver voor zijnen handel en zucht voor boeken bezield. Toen voor weinige jaren toenemende aamborstigheid hem het bezoeken van veilingen bezwaarlijk maakte, liet hij zich, tot in dit voorjaar toe, per rijtuig derwaarts brengen waar zeldzame boeken of bijzonder fraaije exemplaren voorkwamen en kon de zucht bezwaarlijk weerstaan zich die aan te schaffen

Doch niet slechts in den antiquarischen handel openbaarde zich zijn handelsgeest; evenzeer in het aankoopen van fondsartikelen. Weinig bekreunde hij zich om het soort van copijen; ieder boek wat winst beloofde, en voornamelijk indien het tot den ouden handel in eenige betrekking stond, was zijn gading. De finantiële en overbekende gunstige resultaten van sommige, de ongekende doch zekere winsten van andere, en de groote voordeelen van nu reeds geheel vergeten boeken (b. v. COOK'S *Reizen*, STUART, *Romeinsche Geschiedenis*), pleitten voor zijnen goeden practischen blik bij menigen aankoop.

Trouwens, man van praktijk was hij boven alles. Forsch gebouwd, breed geschouderd, met krachtigen haargroei, met die verzekerdheid in zijn optreden, die den man, voorspoedig in zaken en den schepper van eigen fortuin kenmerkt, zag men werkzaamheid, vastberadenheid, koenheid tot vermetelheid toe in zijn voorkomen. En daarbij paarde hij eene groote mate van natuurlijk verstand, slimheid en uitstekend geheugen. Die vereeniging van krachten en gaven maakten het hem in dien tijd mogelijk een overwigt in den handel te verkrijgen, terwijl het steeds mijne opregte bewondering heeft gewekt, dat hij zich met zoo geringe middelen zoo groote boekenkennis heeft eigen gemaakt als hij bezat. Voor die kennis, voor dien praktischen blik, voor die juiste toepassing van hetgeen hij zag, had ik groot respect en was daarvoor met regtmatigen naijver vervuld. Door en door man van zaken heeft hij het door hem beoogde doel ruimschoots bereikt en een naam in den boekhandel nagelaten.

Juist zijn tegenbeeld, een geheel ander man, was J. L. C. Jacob, boekverkooper te 's Hage, den 24 Junij, 7 dagen na Radink, in 60jarigen ouderdom na langdurige kwijning overleden. Te Genève geboren, doch reeds vroeg naar Holland gekomen, waar hij op eene kostschool eene zorgvuldige opvoeding genoot, werd hij wegens zijne liefde voor boeken als leerling in de zaak van den boekhandelaar en dichter Joh. Immerzeel te 's Hage geplaatst, en begon den boekhandel, rijkelijk toegerust met de noodige wetenschappelijke kennis, doch minder bedeeld met den daarvoor zoo noodigen practischen geest. Eerst in den nieuwen, voornamelijk Franschen handel werkzaam, keerde hij zich spoedig tot den antiquarischen handel, deels gedreven door zijne zucht tot oude, zeldzame boeken, deels daartoe genoodzaakt door zijne zwakke gezondheid, die hem zoowel voor gedurige werkzaamheid maar allermeest voor kantoorleven ongeschikt maakte. In dien handel heb ik hem gedurende 25 jaren gekend en overvloedig gelegenheid gehad zijne zeer uitgebreide en veelzijdige bibliographische kennis en ervaring, zijne kennis van letterkunde, voornamelijk der Fransche, zijn tact om zeldzame boeken op te sporen enz., te waardeeren en te bewonderen, ja er soms naijverig op te zijn. Steeds herinner ik mij, dat onze eerste ontmoeting reeds van zekere overeenstemming van

neiging getuigde. Het was in den herfst van 1840; ik kwam juist van eene veiling, waar ik een 12o boekje, wat achteraan de zeer zeldzame origineele uitgave van *l'Espadon Satyrique* bevatte, voor weinige stuivers gekocht had Hij wilde het dadelijk voor vier- of vijfmaal den prijs overnemen, doch op mijne weigering het niet te verkoopen aleer ik alles van het boekje wist wat er van te weten was, kwamen wij in een zeer geanimeerd gesprek, en van toen af bestond er tusschen ons een zekere betrekking, die trots alle gebeurtenissen nooit geheel verbroken is. — JACOB dreef zijn handel met liefde, namelijk voor zijne boeken; het geld achtte hij minder. Jammer was het eigenlijk dat hij handelaar was; zijne niet ruime omstandigheden veroorloofden hem niet, steeds de boeken te behouden die hij zoo zeer lief had; noode scheidde hij er van, ja dikwijls verborg hij zijne zeldzame boeken die de vreemdelingen zochten, opdat ze hunne aandacht niet zouden trekken en hij in geene verzoeking zou komen ze te verkoopen. Hij was meer boekenliefhebber dan handelaar, en van daar dat hij, ofschoon ongehuwd en zeer sober levende, toch steeds in benarde omstandigheden verkeerde. Was hij op eene veiling, men zou hem voor een rijk man gehouden hebben, zoo stout bood hij; en toch weet ik dat hij menigen middag niet at, om geld voor verkoopingen te sparen. Eens, toen hij, erg door schuldeischers gedrongen, eenige zeer zeldzame boekjes aan een vreemdeling verkocht had, schreef hij mij: Gij kent mijn fraai exemplaar van . . . . . en van . . . . . , helaas! ik heb er van moeten scheiden! ik heb er geld, veel geld voor gekregen, — maar wanneer zie ik ze weêrom? mijne juweelen! — Hij ondervond soms *toutes les misères de la vie humaine en bloc*, zoo als JULES JANIN ze treffend schildert, in zijn opstel dat den 5 April 1858 het *Journal des Débats* versierde, nl. „Voulez-vous „connaître en un bloc toutes les misères de la vie humaine? Eh „bien! vendez vos livres! disait un ancien. O ciel! que je vende „mes livres! Mais ils sont ma force et ma gloire! Ils m'égalent „aux plus riches; ils me rapprochent des plus pauvres. Ils sont „le guide éternel de ma causerie et de mon ambition; j'y songe „éveillé, j'y rêve endormi! Absens, je les pleure, et je les salue à „mon retour. O mes amis! mes confidens, ma cohorte et mon cor- „tège! Enfans que j'ai choisis, mes fêtes, mes économies et mes „amours, o! mes livres. — Et quand je les aurai vendus, qu'aurai- „je à vendre, et qui donc saura que je suis mort."

Bij zulke sympathiën was het uit den aard der zaak als handelaar moeijelijk omgaan met hem, en vele waren dan ook de geschillen daaruit voortspruitende. Toch had ik hart en sympathie voor hem, die, hoe verkeerd dan ook, zijne boeken hooger dan zaken, geld, rust, gemak en genot stelde, die in boeken zijn genoegen, zijn lust, zijne weelde vond! Tot zijn dood toe heeft hij die neigingen bijbehouden. Hij laat nu een groote boekverzameling na, waarin zeker menige goudkorrel schuilt en die zeker meer dan voldoende zou geweest zijn, hem nog eenige geruste jaren te bezorgen; doch daarvan bij zijn leven te scheiden was hem onmogelijk. Daarin geleek hij op mijn hooggeachten vriend, Pastoor van Steenwijk, wien bij zijn leven eene groote som voor zijne uitmuntende bibliotheek was geboden, met de voorwaarde dat hij die zijn leven lang kon behouden, doch wat hij afsloeg, wijl het hem toescheen een deel van zich zelven, van zijn ligchaam, bij zijn leven te verkoopen!

Jacob was in zijn voorkomen bijna het beeld van een kamergeleerde, niet groot en eenigzins gebukt van gestalte, met wankelen tred, zeer bedachtzaam en niet vloeijend sprekende, het Fransch gebruikende wanneer hij in drift of over een oud en zeldzaam boek in vuur geraakte. Door vele ziekten uitgeput, was hij geenszins de man die in handel, maar veeleer op het studeervertrek te huis behoorde. Zijne tallooze bibliographische aanteekeningen, op losse papieren of in boeken, zullen welligt aan anderen nog menig nut geven; hem zelven hebben ze weinig voordeel gebragt; hij had er weinig slag van door geregeld en aanhoudend werken een geheel te vormen, en zoodoende nut aan anderen te doen en voordeel voor zich te verwerven. Door eenzaam leven en zorgen uitgeput, is hij in Mei op zijne sombere kamer ziek geworden, en lag er verlaten, tot een zijner weinige vrienden hem, bijna zijns ondanks, naar een verplegingshuis gebragt heeft, waar hij althans goede oppassing genoot en weinige dagen later ontslapen is. — Van zijne bibliographische miscellanea zal misschien nog iets gered kunnen worden; de stukjes door hem in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* geschreven, en zijne biographie van Elzevier en Schinkel, waarborgen zijn naam en groote kennis zeker voor vergetelheid. Hij ruste in vrede!

24 Julij 1865. Fred. Muller.

(Nieuwsblad v. d. Boekhandel 1865).

KORT LEVENSBERIGT

VAN

JOHANNES WILHELMUS VERBRUGGEN.

Niet zonder weemoed vatten wij de pen op om eenige woorden te wijden aan de gedachtenis van een braaf en verdienstelijk man.

Mag Duitschland zich verheffen op zijn' JUSTUS PERTHES, — roemt Engeland zijn' HUTTON; — ook het kleine Nederland, welks lettervruchten slechts zoo zelden zijne grenzen overschrijden, en derhalve betrekkelijk een klein debiet hebben, mag zich op verscheidene uitstekende boekhandelaar-uitgevers beroemen.

Wanneer van deze sprake is zal JOHANNES WILHELMUS VERBRUGGEN altijd met eere genoemd worden. Geboren den 13 Maart des jaars 1806 te Rotterdam uit fatsoenlijke burgerouders, werd hij, na het gewone schoolonderwijs genoten te hebben, op 12jarigen leeftijd in de leer gedaan bij den boekverkooper PIETER VAN DER MEER; terwijl hij zijne tusschenuren besteedde tot het aanleeren van kundigheden, en vooral van die welke tot het vak zijner keuze noodig waren of daarop betrekking hadden; waaronder ook de latijnsche taal, waarin hij niet geheel vreemdeling was.

Na zes jaren bij van der Meer werkzaam te zijn geweest, ontviel hem deze door den dood, en had Verbruggen door ijver en vlijt reeds de noodige bekwaamheden verworven om als diens opvolger te kunnen optreden; terwijl de weduwe van der Meer haar aandeel in de zaak bleef behouden.

In de rolle der confraters ingeschreven, werd Verbruggen wegens zijne orde en geregelde behandeling van zaken spoedig geacht, en de boekhandel, nu onder de firma van der Meer & Verbruggen gedreven, kreeg een goeden klank, welken zij immer heeft mogen behouden.

Na het treurig overlijden van den verdienstelijken Rotterdamschen schoolonderwijzer W. C. de Vletter werd hem in November 1834 opgedragen, diens uitgebreide en fraaije boekverzameling te verkoopen. Hoewel hij zich met ijver en naauwgezetheid van deze taak gekweten heeft, is dit de eenige keer dat door hem eene openbare auctie werd gehouden. Begaafd met een' ondernemenden geest, was hij, het schoonste levenstijdperk te gemoet gaande, gereed en vurig om alles met ijver aan te vatten, wat hem te doen werd gegeven; maar voor auctionaris was hij niet in de wieg gelegd. Hiertoe stond hem, welligt door zijne meer of min afgezonderde levenswijze, eene zekere timiditeit in den weg, vooral tegenover vreemden of hoogeren in stand, welke schroomvalligheid hij in lateren leeftijd bijna geheel overwonnen heeft. Maar door dienzelfden ondernemenden geest was hij meer geschikt tot uitgever, en daarin slaagde hij zeer gelukkig. De werken, welke zijne pers verlieten, onderscheidden zich door gezonden degelijken inhoud en vonden goeden aftrek. Ook de uitvoering liet niets te wenschen over; de proefbladen werden door hem zelven ook alle gecorrigeerd.

Om van Grierson's *Pierre en zijn Huisgezin* niet te spreken; welk boeijend familietafereel uit de geschiedenis der Waldenzen gretig gekocht werd, behoort tot zijne eerste uitgaven Muston's *Herleven en Herkennen*, van welk werk in 1833 de eerste en in 1835 reeds een derde druk verscheen. Zooals men zich zal herinneren eischte de cholera te dien tijde hier te lande menig slagtoffer, en vele gemoederen werden door angst en droefheid getroffen. Men zocht troost en opbeuring, vond die in het fraai geschreven boek van den Engelschen predikant, en hieraan vooral is dat in ons land ongewoon debiet te danken geweest.

VERBRUGGEN bewoog zich als uitgever voornamelijk op theologisch gebied, en vooral op dat gedeelte, hetwelk op de Kerkhervorming betrekking heeft. Als voorlooper daarvan verscheen ROUSSEL'S *Heidensche Rome*, van welk werkje duizenden exemplaren gedebiteerd werden; waarna in een betrekkelijk kort tijdsverloop HAGENBACH'S *Wezen en geschiedenis der Hervorming*, en MERLE D'AUBIGNÉ'S *Geschiedenis der Hervorming*, het eerste in 10 en het laatste in 5 lijvige boekdeelen, in onze taal vertolkt werden. Door onderhoudenden en boeijenden verhaaltrant vond vooral laatstgenoemd werk, hetwelk door den Paus op den Index van verbodene boeken werd geplaatst, zeer vele lezers, zoodat nog weinige jaren geleden een tweede druk noodzakelijk werd; terwijl inmiddels de door den predikant MAUVE aangevangen vertaling van het veelomvattend en geleerd werk van NEANDER, getiteld: *Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk*, geregeld werd voortgezet.

Van tijd tot tijd zagen ook verschillende predikatiën, zoowel uit den vreemde als oorspronkelijke, het licht. Zonder de verdiensten van anderen te verkleinen, vonden er geene dat ruim debiet, hetwelk die van onzen beroemden Dr. J. J. VAN OOSTERZEE genoten. Reeds lang voor dat deze te Rotterdam beroepen was, ging een groote roep over hem uit, en ook VERBRUGGEN had eene vurige sympathie voor hem opgevat, welke versterkt werd toen hij zijne gaven dikwerf mogt hooren. Zelden liet hij daartoe dan ook de gelegenheid voorbijgaan; wie men bij Dr. VAN OOSTERZEE mogt missen, VERBRUGGEN bijna nooit. Ook als mensch schatte hij hem hoog; om zijn minzaam en rondborstig karakter droeg hij den leeraar eene opregte genegenheid toe. Eenigzins grievend was het voor VERBRUGGEN (en deze gevoeligheid is hem te vergeven) toen Dr. VAN OOSTERZEE in eene andere stad een bundel leerredenen uitgaf, maar ruimschoots werd dit vergoed toen hij in 1848 vergunning erlangde een bundel *Nieuwe Leerredenen* ter perse te leggen. De oplaag bestond uit 1000 exemplaren, die, hoewel zijn winkel niet als te Parijs bestormd werd, spoedig verdwenen waren. Even spoedig moest de pers onder een tweede oplaag zweeten, want VERBRUGGEN verkocht niet gaarne „neen," en welk koopman in het algemeen doet dat gaarne? — Genoemde bundel werd nog door zeer vele leerredenen gevolgd, welke, zooals trouwens genoeg bekend is, bij duizenden verkocht werden.

Wij achten het onnoodig eene opsomming te geven van al de door den wakkeren uitgever bezorgde werken. Eene herinnering aan de namen van CLARISSE, PRINS, HUGENHOLTZ, DE VRIES, THOLUCK, SCHENKEL, enz. zij voldoende. Het blijkt genoeg, dat het hem geenszins aan moed en lust ontbrak om wat goeds en degelijks op touw te zetten, en wel eens geheel ten onregte (waarschijnlijk door zijne benijders, want welk mensch dien het goed in de wereld gaat heeft die niet) werd hij van kleingeestigheid verdacht. Maar genoeg. *De mortuis nil nisi bene!*

Met een enkel woord willen wij nog van andere geschriften gewagen, en wel van die op geschiedkundig en letterkundig gebied. In de eerste plaats mag hier genoemd worden de *Geschiedkundige Beschrijving der stad Rotterdam* door G. VAN REYN, die reeds vroeger, op verzoek van zijnen vriend VERBRUGGEN, verscheidene werken vertaald had, of zulks later deed. Met grooten bijval werd dit werk ontvangen, en met reden werd door velen, en vooral door den uitgever, betreurd, dat het, om redenen, evenmin van zijnen goeden wil als van dien des schrijvers afhankelijk, — ofschoon het I^ste^ deel in zeker opzigt een op zich zelf staand geheel uitmaakt, — door geen IIe deel is gevolgd geworden.

Ook van den geleerden Mr. G. MEES Az., van wien in vroegere jaren een *Verhaal van den opstand der Gendtenaren tegen Karel V* verscheen [1], aanvaardde VERBRUGGEN een allerbelangrijkst werk, dat door alle beoefenaars der geschiedenis hoog geacht wordt. Wij bedoelden den bijna voltooiden *Historischen Atlas van Noord-Nederland,* welke onderneming door de kaarten zeer kostbaar is. Niet minder belangrijk is het, hoewel uit een wat te eenzijdig oogpunt geschreven, werk van Mr. C. M. VAN DER KEMP, getiteld: *Maurits van Nassau, Prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld.*

Van de uitgaven op letterkundig gebied herinneren wij alleen aan het tijdschrift *De Fakkel* onder redactie van Ds. J. P. SPRENGER VAN EYK, waarvan de eerste jaargangen bij MENSING & VAN WESTREENEN verschenen, en waarin belangrijke bijdragen van verschillende schrijvers zijn opgenomen.

De tijd, die VERBRUGGEN van zijne beroepszaken overschoot, werd ook niet minder nuttig besteed. Vele jaren toch achtereen

---

1) Ook opgenomen in *de Fakkel* 8ste Jaargang.

bekleedde hij onderscheidene maatschappelijke en kerkelijke betrekkingen, waarin hij steeds ijverig en met lust werkzaam was. In de laatste jaren kon hij zulks te gemakkelijker doen, sedert hij een medehelper had gekregen in A. van Duym, met wien hij zich bij den aanvang van 1854 associeerde. Want dit moet gezegd worden,. hij behoorde niet tot die patroons, welke steeds bijna alles aan bedienden overlaten. Wanneer men hem ook opzocht, zelden kreeg men een: „Mijnheer is niet te huis," en meestal was hij in den winkel of in diens omgeving te vinden.

Onwillekeurig spreken wij over Verbruggen's eigenschappen als mensch. En wilt ge weten wat hij voor een mensch geweest is, roept u dan voor den geest de type van een' Hollander van den ouden stempel, en dan ziet gij het beeld van Verbruggen. Behalve werkzaam was hij hoogst eenvoudig, degelijk en bezadigd; al wat hij ondernam en waagde deed hij na rijp overleg en met verstand; hij was wars en had een grooten afkeer van winderigheid en charlatanerie. Kwam een vreemdeling zijnen winkel binnen, die daarvan het aanzien had, dan scheepte hij dien spoedig af. Daarentegen was hij voor iedereen met wien hij omging welwillend en vriendelijk: voor zijne vrienden hartelijk, belangstellend en zeer gastvrij. In gezellige vriendenkringen wist hij het discours te verlevendigen en te veraangenamen, en werden er geestigheden gedebiteerd, dan ontplooide zijn gelaat zich dikwerf tot een' gullen lach. Onregt kon hij niet verdragen, en dezelfde man, in den regel zoo bedaard, zoo gelijkmoedig, kon zich daarover heftig driftig maken. Maar waar het vooral op aankomt, Verbruggen was niet alleen een goed burger, maar ook een braaf en gemoedelijk Christen.

In April 1835 door het huwelijk verbonden met Johanna Antonia Peijpers, was die echt hoogst gelukkig, en hij had in haar eene verstandige en degelijke huisvrouw gevonden. Zij schonk hem drie dochters, waarvan de oudste in den zomer van 1863 in het huwelijk trad met den heer P. Blijenburg. En hierdoor scheen voor Verbruggen een nieuw tijdperk van geluk aan te breken. Een zoontje was, in de eerste huwelijksjaren, hem door den dood ontnomen; — hoe dikwijls zal hij niet heimelijk den wensch gevoed hebben om het woord „Grootvader" te hooren stamelen? — en daardoor vergoeding voor dat leed te ondervinden. Maar helaas! deze zegen mogt hem niet te beurt vallen. Bij het huwelijk zijner dochter vonden zijne vrienden in hem den

levenslustigen en vrolijken man niet weder, zooals zij hem altijd gekend hadden; — eene ziektestof had zich in het been geopenbaard en berokkende hem veel leed. Hoewel het been genas, was in den daarop volgenden winter zijn toestand zorgelijk, en dat hij dit zelf gevoelde blijkt uit een gezegde tot een zijner vrienden: „Ach! indien ik zoo zwak blijf, zal ik mijn 58sten verjaardag niet beleven." — Kort daarna werd hij door een hevigen typhus aangetast, die hem den 4 Februarij 1864 aan zijne dierbare betrekkingen en liefhebbende vrienden ontrukte.

Zijne begrafenis, welke eenige dagen daarna op de begraafplaats in Crooswijck plaats had, gaf een nieuw blijk van de achting, welke hem steeds ook door zijne mede-boekhandelaren werd toegedragen en welke hij zoozeer verdiende; in grooten getale hadden toch de leden van het Rotterdamsch Boekverkoopers-Gezelschap zich met eenige andere vrienden van den overledene op de begraafplaats vereenigd, en sloten zich daar bij de lijkstaatsie aan.

Aan de geopende groeve nam de boekhandelaar W. Wenk (die zijne opleiding bij Verbruggen mogt genieten; terwijl schrijver dezes mede eenige jaren bij hem werkzaam was), namens het Boekverkoopers-Collegie, waarvan de overledene een der oprigters was geweest, het woord, en wees er in de eerste plaats op, wat de overledene als boekverkooper en uitgever geweest was, en hoe hij zich steeds door groote werkzaamheid, stipte eerlijkheid, orde en goede trouw had onderscheiden, waarvan de vrucht was die groote menigte van uitgaven, welke zijne nijvere hand beschikbaar stelde; vervolgens schetste hij hem met korte trekken als hartelijk vriend, die steeds bereid was met daad en raad hulp te bieden; en had Nederland als uitgever in hem een sieraad verloren, ook voor zijne vrienden was zijn verlies zwaar te dragen; eindelijk wees hij op hem als Christen, die zijn vak aanwendde tot uitbreiding van Gods Koningrijk; zijn naam op den titel van een werk was aanbeveling genoeg, en werd hij nu gemist, zijn werk zou nog voor velen ten zegen zijn. Met een woord van troost en bemoediging besloot de spreker zijne hartelijke toespraak.

En hiermede leggen wij de pen neder, waarmede wij een afbeeldsel hebben trachten te geven van Johannes Wilhelmus Verbruggen, wiens nagedachtenis zal blijven leven in de harten van allen, die den waardigen man hebben gekend en liefgehad.

J. van Reijn.

(Alg. Adresboek v. d. Boekhandel 1865.)

LEVENSSCHETS

VAN

ADRIANUS DAVID SCHINKEL.

ADRIANUS DAVID SCHINKEL werd geboren den 17den December 1784 te 's Gravenhage; zijne ouders, ADRIAAN SCHINKEL en JOHANNA MARIA SCHREUDER, behoorden tot den deftigen middenstand, en beleden de Roomsch Catholieke godsdienst.

De eerste lessen genoot de jeugdige knaap in zijne geboorteplaats, op de school van den bekwamen onderwijzer ERASMUS; na den dood zijns vaders was hij, gedurende eenige jaren, kostleerling op eene inrigting te Aalst in Noord-Braband.

Toen hij van daar op veertienjarigen leeftijd was terug gekeerd, werd beslist dat hij tot drukker zou worden opgeleid. Als leerling-zetter ontving hij het eerste onderrigt bij Mr. WILLEM KAREL VOSMAER [1]) die, vroeger advokaat-fiscaal en procureur-generaal geweest, doch, ten gevolge van moeijelijkheden hem bij de toen ter tijde bestaande partijschappen aangedaan, uit zijne betrekking ontslagen, de drukkerij van zijnen schoonvader Mr. ISAAC SCHELTUS, vroeger landsdrukker op het Bleijenburg gevestigd, had voortgezet [2]).

Later ging SCHINKEL over naar de inrigting van den boekdruk-

1) Zijn zoon G. VOSMAER was Directeur der Algemeene Landsdrukkerij van 1814—1849, in welk jaar hij overleed.

2) Zie *Letterproef der drukkerij van* VOSMAER en Zonen *in 's Hage*, 1803.

ker SUSAN, en werd daarna bij die van TEECKLENBURGH, op de Paveljoensgracht, geplaatst. Aldaar was hij aanvankelijk leergast, en naderhand meesterknecht-boekhouder, tot dat hij, op zijn 20ste jaar, deelgenoot in deze zaak werd. In het najaar van 1823 overleed TEECKLENBURGH plotseling aan een toeval, en deze omstandigheid besliste over de toekomst van SCHINKEL.

Eene zijner zusters nam de huishouding waar der geestelijke heeren, dienstdoende bij het zoogenaamde *Spanjaardshof*, en wonende in eene der huizen van het Hooge Westeinde, tegenover die kerk gelegen. SCHINKEL werd, na zijn verblijf in Noord-Brabant, ook als lid dier huishouding opgenomen, waarvan hij, op het oogenblik van den dood van zijn patroon TEECKLENBURGH, nog deel uitmaakte. Die gebeurtenis bragt SCHINKEL op het denkbeeld, om zich voor goed te vestigen; en het gelukte hem dat voornemen te kunnen verwezenlijken.

Onder de familiën, met welke hij gemeenzaam had omgegaan, behoorde ook die van VAN DER HOUT, en door deze was hij in kennis gekomen met die van VAN DER LUGT, waarvan twee gezusters, MARIA ANNA en CORNELIA ALIDA, gevestigd waren te Rotterdam; SCHINKEL huwde den 20sten October 1824 met de eerstvermelde, en nam zijn intrek in het huis van TEECKLENBURGH, wiens drukkerij hij, weinige maanden na diens verscheiden, had overgenomen [1]).

In 1837 had hij het ongeluk zijne echtgenoot door den dood te verliezen; zijne gezondheid, die, ten gevolge van rhumatische aandoeningen in het hoofd, reeds veel geleden had, werd door die gebeurtenis zeer geschokt. Zijne schoonzuster CORNELIA bleef tot haren dood bij hem inwonen; de huishouding werd van 1838 waargenomen door Mejufvrouw de Wed. MEINHARDT, die met de uiterste zorg en trouwhartigheid deze hare taak tot aan het einde van SCHINKEL'S leven vervulde. Tot 1845 bleef hij als drukker werkzaam; en deed alstoen zijne onderneming over aan de firma GEBROEDERS BELINFANTE [2]), waarna hij de woning, die hij gedurende

1) Van 1811 tot 1824 zijn uitgegeven de *Proeven van letteren* van H. VAN TEECKLENBURGH en A. D. SCHINKEL.

2) Getrouwe hulp en bekwame ondersteuning ondervond SCHINKEL in zijn' meesterknecht VAN LEEUWEN, die hem reeds in zijne jeugd had gekend. Deze werkte van 1827—1829 als knecht bij hem, en verder in eerstgenoemde betrekking (met eene tusschenpoos tot 1833 die hij aan de Algemeene Landsdrukkerij doorbragt) tot 1845; terwijl hij tot heden nog bij de nieuwe firma in dezelfde hoedanigheid werkzaam is.

21 jaren betrokken had, verliet, en die verwisselde tegen eene der hem toebehoorende huizen in de Boekhorststraat. Aldaar leefde hij tot 25 April 1864, toen hij in den ouderdom van ruim 79 jaren overleed. Hij liet geene kinderen na [1]), doch stelde veel belang in de kleinkinderen zijner zuster, waarvan de oudste, CORNELIA ALIDA HERMINA VERHOEF, zijne erfgename werd; terwijl hij hare broeders en zusters mede welwillend bedacht.

SCHINKEL had eene bijzondere voorliefde voor de juiste kennis zijner voorzaten. Hij deed dit vooral met het oog op den bekenden HARMAN SCHINKEL, te Delft, omdat deze hetzelfde bedrijf als hij uitgeoefend had. Wenschende te weten, of hij al dan niet van dezen afstamde, stelde hij dienaangaande in 1851, ondersteund door den commies-chartermeester J. A. DE ZWAAN CZ., een onderzoek in bij het Rijks-archief en deed afschrift nemen van de aldaar berustende bescheiden betreffende de veroordeeling en executie van dien Delftschen boekdrukker in 1568, en de confiscatie van diens goederen, alles wegens de uitgave van boekwerken, die de overheid dier dagen oordeelde van gevaarlijke strekking te wezen.

Dit onderzoek, alsmede dat van andere zijde ingesteld, heeft geleid tot de zekerheid:

1°. dat vroeger meerdere personen, den naam van SCHINKEL dragende, bestonden, bij voorbeeld LODEWIJK, majoor over het fort tegenover Rees, in 1622; ADRIAAN, majoor te Rees in 1623; KAREL JOSEPH, ridder, lid der Eerste Kamer van de magistraat der stad Doornik, in 1715;

2°. dat de Delftsche boekdrukker tot zijnen dood katholiek gebleven is, maar dat zijn echtgenoot, die de drukkerij voortzette, even als haar zoon BRUNA en de andere nakomelingen van dien tak, protestant werden;

3°. dat HARMAN SCHINKEL twee broeders had, één geheeten Pater SCHINKEL, een Jesuit, die eene statie der Societeit te Bolsward in Friesland stichtte, en te Roermond gestorven en begraven is; en één die geneesheer geweest is, van welken de ouders van SCHINKEL moeten zijn afgestamd. Een der zonen van dien geneesheer was

1) Ongetwijfeld heeft deze omstandigheid er toe geleid, dat SCHINKEL in 1845 zijne zaak, die hij voorzag aan geen' zoon of mannelijk nabestaande te kunnen afstaan, reeds op een tijdstip, dat hij daarin nog nuttig werkzaam kon wezen, aan vreemden overdroeg.

pastoor te Poeldijk, liggende met andere leden van dien tak in de Kloosterkerk te 's Gravenhage begraven.

Wegens de, ofschoon dan ook zeer verwijderde betrekking, waarin SCHINKEL tot den Delftschen boekdrukker stond, had hij zich bijzonder beijverd om de werken door dezen, diens weduwe en zoon en verdere afstammelingen uitgegeven, te verzamelen [1]).

Het moet aan SCHINKEL als eene ware verdienste worden toegerekend, dat hij, eigenlijk weinig toegerust met de noodige kennis, door zijnen ijver aangevuurd, door eene groote weetgierigheid geprikkeld, woekerende met de hem aangeboren gaven, en ondernemend van aard gelijk hij was, zich gaande weg zoo veel heeft weten eigen te maken, dat hem, in vervolg van tijd, op hoogst gunstige wijze deed onderscheiden. Ontegenzeggelijk heeft hij, gedurende zijne jongelingsjaren, bij den omgang met de geestelijken, bij welke hij huisvestte, voldoende gelegenheid gevonden, om veel op het gebied van wetenschap, letteren en kunst aan te leeren, en den smaak tot het aanleggen en uitbreiden van daartoe betrekkelijke verzamelingen bij zich te ontwikkelen. De begeerte om te weten ging allengs bij hem gepaard met het verlangen, om ook zooveel mogelijk datgene te bezitten, waardoor hij zijne kennis kon vermeerderen, een trek, die hem tot in zijnen ouderdom is bijgebleven. Zoo bragt hij langzamerhand vele kostbare zaken bijéén, met oogmerk om die tot eene soort van museum te vormen, welk voornemen hij op hoogst gelukkige wijze heeft kunnen verwezenlijken.

Men mag niet ontveinzen, dat de omstandigheden hem tot bereiking van zijn doel bijzonder gunstig zijn geweest, daar hij met de uitvoering van zijn plan aanving in een tijdperk, dat daartoe geene bijzonder groote offers behoefden gebragt te worden; daarenboven had hij de betrekkingen met vele personen aangeknoopt, die hem het opsporen en bekomen van bescheiden en voorwerpen gemakkelijk maakten. Aan den anderen kant moet men echter erkennen, dat hij soms niet opzag tegen het besteden van groote sommen, zoodra het gold iets te verkrijgen, dat noodwendig moest strekken tot aanvulling van een deel zijner verzameling, of hetgeen als bijzonder uitmuntende was aan te merken.

---

1) De heer J. L. C. JACOB gaf, in 1843, uit: *Aanteekeningen over het geslacht en de drukwerken van den Delftschen boekdrukker* HARMAN SCHINKEL. 12o.

Die verzameling splitste zich in drie hoofdafdeelingen: I *gedrukte werken*, II *handschriften*, III *voorwerpen van kunst* [1]. Maar deze hoofdafdeelingen waren weder elk in verschillende onderdeelen gescheiden, die, behalve tot aanvulling van het eigenlijke hoofdvak, ook strekten tot opheldering en opluistering van andere. SCHINKEL beijverde zich, gelijk men duidelijk heeft kunnen opmerken, om zoo veel mogelijk te vereenigen wat de *boekdrukkunst*, de *geschiedenis* en de *kunst*, in het bijzonder in betrekking tot zijn vaderland en de plaats zijner geboorte, betrof. Op dien grondslag steeds voortwerkende, kwam hij allengs in het bezit van:

a. Ruim derdehalfhonderd *Handschriften*, behoorende tot de XIII^de^ en latere eeuwen, rakende godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis, regtsgeleerdheid, wijsbegeerte, natuurkunde, krijgswezen, kunsten, letter- en dichtkunde, geschiedenis, penning-, wapen- en geslachtkunde. Vooral muntten onder die handschriften uit eene menigte belangrijke stukken, handelende over kunst, vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde; bescheiden, die door menige schrijvers bij hun onderzoek naar deze of gene gebeurtenissen of bijzonderheden omtrent belangrijke vroeger geleefd hebbende personen, geraadpleegd werden [2].

b. Eene schoone verzameling van *Incunabelen* (drukken der XVe en XVIe eeuwen) vooreerst van de Noordelijke Nederlanden, te Haarlem, Utrecht, Delft, Deventer, Gouda, Zwol, Kuilenburg, Schoonhoven, Leyden, Amsterdam, 's Gravenhage, enz. gedrukt bij JACOB BELLAERT, NICOLAAS KETELAER en GERARDUS DE LEEMPT,

---

1) SCHINKEL heeft de voornaamste bescheiden zijner uitgebreide verzameling beschreven in eenen *Catalogus* (2 stukken), die met zeer belangrijke opmerkingen en toelichtingen voorzien was. Men vindt van dien Catalogus eene aankondiging in de *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1853, no. 33.

2) Als merkwaardige handschriften in de verzamelingen van SCHINKEL kunnen, onder anderen, vermeld worden: eene keur van schoone *Getijdenboeken* der XVe en XVIe eeuwen, met prachtige miniaturen, geschilderde zinnebeelden, voorletters en versieringen; eenige *Alba amicorum* met, door den verzamelaar bijgevoegde portretten en levensbijzonderheden der daarin vermelde personen: een aantal stukken voorzien met de namen der vroegere eigenaars of stichtingen, en van hen, die daarin teekeningen of geschilderde voorstellingen geleverd hadden · vele andere met afbeeldingen van bijzonderen aard verrijkt, als met den *boom van Jesse* (zie JANSSEN's *Bijdrage*) en den *Doodendans* (zie KIST, *Danses macabres*); een *Speculum humanae salvationis*, beschreven door RATHGEBER in zijne *Geschichte der Niederl. Mahler-, Holzschnitte- und Radirkunst*; voorts nagelaten geschriften van HUYGENS, VAN MIERIS, ALKEMADE, OUDAAN, BILDERDIJK, enz. Dr. A. DE JAGER gaf in 1863, op BILDERDIJK's geboortedag, uit eene *Mededeeling uit de Bilderdijkiana van den heer* A. D. SCHINKEL. in 8o.

JAN VELDENAER, JACOB VAN DER MEER, CHRISTIAAN SNELLAERT, ECKERT VAN HOMBERCH, RICHARD PAFFROET, JACOBUS DE BREDA, GHEERAART LEEU, PETER VAN OS VAN BREDA, buiten Schoonhoven in den Hem, JAN SEVERSEN, JAN MATTHYSZOON, PETER JANSZOON, JACOB MIJT, WILLEM JACOBSZOON, CLAAS JANSSOEN, enz.[1]).

Ten tweede van de Zuidelijke Nederlanden, gedrukt te Aalst, Leuven, Brussel, Gent, Antwerpen, enz.

Ten derde buiten de Nederlanden, te Mentz, Keulen, Rome, Venetië, Neurenberg, Parijs, Straatsburg, Bazel, Maagdenburg, enz. uitgegeven.

c. Eene *Boekverzameling* over god- en regtsgeleerdheid, geschiedenis, kunsten, wetenschap en letterkunde. Ten opzigte van de geschiedenis was zij het rijkst voorzien van werken betreffende die des vaderlands, alsmede penning-, oudheid-, geslacht- en wapenkunde, als ook van levensbeschrijvingen. Met betrekking tot de kunsten waren daarin vereenigd een groot aantal over de schilder-, graveer- en schoonschrijfkunst; geschriften van en over schilders; afbeeldingen van oudheden, gezigten van landen en steden, voorstellingen van merkwaardige gebeurtenissen, enz. En wat de fraaije letteren betreft, zoo kon men aldaar de voortbrengselen onzer beste taalbeoefenaars, letterkundigen en dichters bijéénvinden. Eene afzonderlijke afdeeling was aan de *Boekdrukkunst* en *Bibliographie* gewijd; vereenigende in zich de voornaamste werken, handelende over de geschiedenis en de beoefening der drukkunst, zoo in als buiten Nederland, terwijl daarbij ook gevoegd waren een aantal andere van de XVIe eeuw tot den hedendaagschen tijd, die zich door fraaiheid van uitgave en bewerking bijzonder onderscheidden.

d. Eene verzameling van ongeveer 400 stuks eigenhandig geschreven of onderteekende *Brieven* van leden van het Huis van Oranje, Souvereinen en Gouverneurs der Nederlanden, Keizers, Koningen en Vorsten van andere landen, oorlogshelden, staatslieden, geleerden, dichters, geschied- en letterkundigen, kunstbeoefenaars, drukkers, uitgevers, enz.

e. Eene niet minder uitgebreide verzameling van *Portretten* van

---

1) Onder deze oude drukken waren vele van groote zeldzaamheid; daartoe is het genoegzaam, onder anderen, te wijzen op: *De Geschiedenis van het Heilige Kruis*, of *boek van den Houte*, in 1484 uitgegeven te Kuilenberg door JAN VELDENER. SCHINKEL bezat daarvan het eenig bekend volledig exemplaar (zie de daarvan door den heer M. F. A. G. CAMPBELL geleverde beschrijving).

Vorsten, overheidspersonen, staatslieden [1]), kerkvoogden, en in het algemeen van hen, die op het gebied van letteren, kunsten en wetenschappen hoogst gunstig bekend zijn geweest [2]).

f. Eene verzameling van ongeveer duizend gouden, zilveren en bronzen *Gedenkpenningen* en *Munten*, gerangschikt volgens de opgaven van VAN MIERIS, VAN LOON en de vervolgen op diens werk, en VAN GELDER, onder welke vele zeldzame stukken voorkwamen.

g. Eene verzameling van *Kunstvoortbrengselen* zoowel van den ouden als nieuweren tijd, bestaande in ruim honderd schilderijen [3]), ongeveer twee honderd teekeningen [4]), voorts platen en plaatwerken; behoorende daartoe ook vele bescheiden betreffende de graveerkunst, zoo in hout, als metaal, waaruit de geschiedenis en ontwikkeling dezer kunst in alle bijzonderheden kon worden nagegaan.

h. Een groot aantal *Oudheidkundige stukken*, onder welke bijzonder uitmuntten verscheiden voorwerpen gedreven in zilver, en vervaardigd van ivoor, hout, marmer, brons, koper en lood, als mede glas- en aardewerk en antieke meubelen. Vooral verdiende opmerking eene rijke verzameling van bekers en bokalen in zilver, en glazen door ANNA ROEMERS en MARIA TESSELSCHADE met figuren en letteren besneden [5]).

Met enkele vroeger geleefd hebbende personen was SCHINKEL bijzonder ingenomen, en beijverde hij zich om alles te vergaderen, wat tot opheldering en toelichting of hoogere waardering hunner handelingen strekken kon, terwijl hij medewerkte, en elke poging ondersteunde, die leiden moest om hunne nagedachtenis, ook door de uitgave van hen betreffende geschriften, te vereeren. Zoodanige ingenomenheid koesterde hij bij voorbeeld voor ALBERT DURER,

---

1) Vooral verdienden opmerking de zoogenaamde Wittiana, of portretten en voorstellingen uit het leven en van den dood der gebroeders DE WITT.

2) De portretten van Nederlandsche Dichters had SCHINKEL gerangschikt volgens WITSEN GEYSBEEK's *Woordenboek;* in afbeeldsels van schilders, graveurs, bouwkundigen, drukkers, uitgevers en correctors was hij bijzonder rijk.

3) Onder zijne schilderijen kwamen onder anderen voor stukken van ABELS, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN BEIJEREN, VAN BEVEREN, BOSBOOM, BRAEKELEER, VAN BREE, CORNET, W. VAN DEVENTER, DREIBHOLTZ, EECKHOUT, CORNELIS VAN HAARLEM, VAN HOVE, JACQUAND, IMMERZEEL, KOELMAN, KOSTER, C. KRUSEMAN, MIEREVELT, MOERENHOUT, NUIJEN, de Gebroeders VAN OS, PLAS, REGEMORTER, ROBIE, SCHELFHOUT, SCHOTEL, STEENWIJK, VERBOECKHOVEN, VERVEER, WALDORP, IJZENDIJCK, enz.

4) SCHINKEL bezat zoo wel *gekleurde* als *ongekleurde* teekeningen, niet alleen van de beste vaderlandsche maar ook van buitenlandsche meesters.

5) Van deze verzameling werd door SCHINKEL eene *Beschrijving* geleverd.

als houtgraveur en schrijver; voor FRANS VAN MIERIS den Jongen [1]) als penningkundige en teekenaar, maar vooral voor CONSTANTIJN HUYGENS, van wien hij een aantal handschriften bezat, bevattende gedichten [2]) en levensbijzonderheden van zijn geslacht; voorts de beste uitgaven der door dezen uitgegeven werken, alsmede portretten en afbeeldingen van sommige der bezittingen en eigendommen van dien staatsman. Naar zijne aanwijzingen ontdekt zijnde wáár CONSTANTIJN in de Groote Kerk te 's Gravenhage begraven lag, heeft de *Vereeniging ter beoefening van de geschiedenis der stad 's Gravenhage* die plek, door de plaatsing van een steen in de pilaar aan den voet waarvan de grafstede is, aangeduid [3]).

Voor één persoon eindelijk, voor LOURENS JANSZOON COSTER namelijk, den uitvinder der Boekdrukkunst had SCHINKEL hoogen eerbied [4]). Ontegenzeggelijk had hij zich als drukker een welge-

1) In 1850 had hij met Prof. VAN DER CHYS te Leyden het plan ontworpen, om een gedenkpenning ter eere van VAN MIERIS te doen slaan, welk voornemen echter niet ten uitvoer is gebragt.

2) Onder anderen *Cluyswerk* door HUYGENS op 84jarigen leeftijd geschreven: welk stuk in 1841 door Dr. JONCKBLOET werd uitgegeven. Van enkele andere verzen werd de druk door SCHINKEL zelven bezorgd. Den grondslag voor de rijke verzameling van bescheiden, die SCHINKEL van dezen staatsman bezat, heeft hij voornamelijk gelegd in 1837 bij den verkoop van de door Mr. JAKOB SCHONCK's [die van CONSTANTIJN HUYGENS afstamde] nagelaten boeken en handschriften, onder welke zich vele van leden van dat geslacht bevonden. [Zie *opgave der handschriften van* CONSTANTIJN en CHRISTIAAN HUYGENS, enz. door A. D. SCHINKEL, 1840. 8o.]

3) In de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage wordt bewaard van CONSTANTIJN HUYGENS *Catalogus Bibliothecae Principum Arausii*. Vooraan staat eene Latijnsche door den vervaardiger eigenhandig geschreven verklaring, welke vertaald aldus luidt:

„De boeken en handschriften onder verschillende Vorsten uit het Huis van *Oranje-Nassau*, als WILLEM I, PHILIPS WILLEM, MAURITS, FREDERIK HENDRIK, WILLEM II en WILLEM HENDRIK, gedurende bijna twee eeuwen bijeengebragt, en door elkander geplaatst, zijn uit verschillende vertrekken en kasten genomen, en met zorg en ijver op nieuw geordend door CONSTANTIJN HUYGENS, ridder, heer van ZUILICHEM, ZEELHEM enz.: thans voorzitter van den raad en secretaris van zijn zeer genadigen Vorst, WILLEM HENDRIK, in het 60ste jaar van zijne onafgebroken dienst bij dit Hof, en het 90ste jaars zijn levens, 1686." [Zie onder anderen *Dagblad van 's Gravenhage* 1856, no. 123.]

Door eene latere hand werd daarbij het volgende geschreven: „Cette bibliothèque, qui était devenue la poprieté du Roi de Prusse, a été vendue à l'encan, à la Haye dans le château de la vieille cour en 1749, le 1er Décembre et jours suivans."

In de Bibliotheek der Akademie van Leyden berusten acht vrij dikke folio deelen, bevattende brieven door beroemde en geleerde mannen en vrienden van CONSTANTIJN HUYGENS geschreven, welke bundels in 1809 en 1822 aldaar door schenking ontvangen zijn.

De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit vele brieven van CONSTANTIJN HUYGENS, gerigt aan ERYCIUS PUTEANUS, die gekocht zijn op de verkooping van wijlen den heer LAMMENS. De heer DE REIFFENBERG gaf daarvan onder anderen één uit, te vinden in Deel XV der *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique*.

4) Hij bezat van COSTER de meeste, zoo niet alle portretten; de voorstellingen der dezen

vestigden naam verworven. Hij durfde soms veel op zich te nemen, schroomde onder anderen niet, om in 1830 de uitgave van het *Journal de la Haye* te aanvaarden, waartoe hij, niettegenstaande het onzekere der onderneming, zijne gansche drukkerij reorgani seerde, verbouwde en uitbreidde. Het gelukte hem die zaak tot 30 Junij 1842 te behouden, toen zij in handen van anderen overging, maar korten tijd daarna ook ophield te bestaan.

In 1837 had hij het plan gevormd, om eene reeks van werken van Latijnsche klassieke schrijvers (tekstuitgaven) uit te geven, en dat wel bewerkt door jongelieden in zijne drukkerij opgeleid. Als proeve kwam van zijne persen C. CORNELII TACITI *et* C. PLINII CAECILII SECUNDI *Opuscula*, eene uitgave van welke slechts honderd afdrukken bestaan, en waarvan hij er ter beoordeeling zond aan deskundigen en geleerden [1]). Blijkens ingekomen berigten was de proef niet volkomen geslaagd; maar die uitkomst ontmoedigde SCHINKEL niet.

In het volgende jaar gaf hij uit PALAEPHATUS, *De Incredibilibus*; doch werd toen door eene andere onderneming van de uitgave van meerdere klassieke auteurs afgetrokken.

In 1839 namelijk werd hem van wege den Minister van Koloniën, J. VAN DEN BOSCH, opgedragen de gansch niet gemakkelijke taak, om een herdruk te leveren van het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* van 1816—1837. In een betrekkelijk korten tijd werd door hem niet alleen het drukwerk, maar ook het inbinden en de verzending der exemplaren bezorgd. Voor de goede uitvoering van alles ontving hij van de Regering de ondubbelzinnigste blijken van goedkeuring.

---

ter eere opgerigte standbeelden; al de op de uitvinding der boekdrukkunst en den ontdekker geslagen medailles, enz. Onder zijne schilderijen was er eene van den schilder M. J. VAN BREE, LOURENS JANSZOON COSTER voorstellende de eerste proeven in zijne werkplaats JACOBA VAN BEIJEREN aanbiedende. In SCHINKEL's boekenkamer bevond zich een schoorsteenstuk, hem zelven afbeeldende staande bij COSTER's monument in den *Haarlemmerhout*, geschilderd door E. KOSTER.

1) Over die uitgave had hij niet minder dan twintig geleerden uitgenoodigd hun oordeel aan hem te doen kennen; onder anderen, Prof. H. W. TIJDEMAN, die onbewimpeld verklaarde, dat deze proeve mislukt was, om de vele fouten door een onkundigen corrector in den tekst gelaten: een oordeel, waarin door den Minister van Binnenlandsche Zaken, in eene missive van 16 Februarij 1838, gedeeld werd, wordende echter SCHINKEL tevens aangemoedigd op den ingeslagen weg voort te gaan met jongelieden in zijne drukkerij voor de drukkunst op te leiden. Deze gebeurtenis is welligt niet zonder invloed geweest op de uitgave in 1837 van SCHINKEL's *Handleiding tot corrigering van drukproeven*, en wel ter bevordering van eenheid in dit opzigt.

Zijne uitgebreide betrekkingen met boekhandelaren, als ALLART, VAN CLEEF, IMMERZEEL [1]) en vele bijzondere personen aangeknoopt; en de deugdelijkheid der voortbrengsels zijner persen hadden ten gevolge, dat hij zich voortdurend, zoo wel van staatswege, als door particulieren, met de levering van veel en belangrijk drukwerk belast mogt zien tot in 1845, toen hij zijne zaken aan anderen overdroeg.

Hoe meer SCHINKEL in jaren vorderde, hoe meer hem ook de *geschiedenis der Boekdrukkunst* ter harte ging; en daardoor vestigde zich bij hem die groote eerbied voor de nagedachtenis van den uitvinder. Had hij met de warmste ingenomenheid deel genomen aan de feesten in 1823 te Haarlem, bij gelegenheid der viering van het vierde eeuwgetijde der ontdekking, zoo werd zijn vaderlandlievend hart diep geschokt door de gebeurtenissen van 1840 in Duitschland voorgevallen, toen aldaar aan COSTER alle eer werd ontzegd. Van dat oogenblik dagteekenen zijne pogingen om den aanval, op den roem van onzen landgenoot gerigt, af te slaan.

Onnoodig is het hier te herhalen, wat van 1840 af van onze zijde is geschied, en hoe SCHINKEL de geestdrift wist aan te wakkeren, om den ons aangedanen smaad, in eene zaak die Duitschland tot eene nationale had gemaakt, te wreken en het in het licht verschijnen van daartoe strekkende werken te bevorderen. Evenmin is het noodig te herinneren aan het verbond tusschen den achtingwaardigen ABRAHAM DE VRIES, SCHINKEL en mij gesloten om tot dat doel werkzaam te zijn, aan den door mij gelegden grondslag tot oprigting van een metalen standbeeld ter eere van LOURENS JANSZOON COSTER, aan de ondersteuning daarbij later van mijne beide bondgenooten ondervonden [2]), aan de gewenschte uitkomsten van het gemeenschappelijk streven des hoofdbestuurs bekroond met het schitterend feest van 1856; — daar dit alles reeds omstandig werd vermeld in mijn *Geschilstuk betrekkelijk de uitvinding der Boekdrukkunst geschiedkundig uiteengezet* en in het *Gedenkboek der Costersfeesten.*

---

1) IMMERZEEL heeft aan SCHINKEL in het werk getiteld: *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, een artikel toegewijd.

2) Er is een tijdperk, in de tien jaren van 1846—1856, geweest, waarin ik vreesde, dat de medewerking mijner bondgenooten mij zoude ontvallen, daar zij alstoen moedeloos werden over ondervonden tegenstand en teleurstellingen, en wel in 1851. Het strekt mij tot voldoening, dat ik in die ontmoediging mijner vrienden niet gedeeld, maar daarin juist eene reden te meer gevonden heb, om in de volvoering van mijn plan te volharden.

Genoeg zij het hier nog mede te deelen, dat SCHINKEL zijne persen op de meest onbekrompen wijze dienstbaar stelde voor de uitgave der door den heer DE VRIES en mij geschreven werken, waarvan hij als zeldzaamheden enkele afdrukken in quarto- en folio-formaat trekken liet [1]). Ook nam hij zelf de pen op, om zijne denkbeelden betrekkelijk de uitvinding der boekdrukkunst te doen kennen: hij betoogde onder anderen de mogelijkheid om boeken te drukken met in hout gesneden beweegbare letters, en gaf tevens den uitslag van zijn onderzoek op omtrent drie fragmenten van een *Donatus* op de Koninklijke Bibliotheek in 1844 gevonden [2]). In 1853 wist hij, steeds bedacht om de zaak in aandenken te houden, haar opnieuw ter sprake te brengen door mededeeling te doen van den inhoud der hem toebehoorende minuut van een brief van C. VAN ALKEMADE aan de Regering der stad Haarlem van 3 Julij 1699, waarbij deze meldde voornemens te zijn *den weg te banen tot een werk,* ten einde *door behulp van echte en onwedersprekelijke stukken* te bewijzen, dat Haarlem al-

---

1) Van de *Eclaircissements sur l'histoire de l'invention de l'Imprimerie* en de *Arguments des Allemands en faveur de leur prétention à l'invention de l'Imprimerie* werden acht afdrukken in fol. getrokken. Het exemplaar, dat SCHINKEL voor zich bewaarde, heeft hij door den heer BACKER KORFF Jr. met zeer schoone tot het onderwerp betrekkelijke teekeningen doen versieren. De erfgename van den overledene heeft dit eenig exemplaar aan de stad Haarlem ten geschenke gegeven.

Het is opmerkelijk, dat van de *Beschrijving* door mij van deze beide pracht-exemplaren, op verlangen van SCHINKEL, geleverd en uitgegeven, in den *Catalogus* zijner nagelaten boekerij enz. geen gewag is gemaakt.

De opgave in *Supplementum Catalogi bibliothecae publicae Harlemensis*, bl. 65, no. 72, dat die beschrijving door A. D. SCHINKEL werd vervaardigd, is onjuist.

Nog verdient hier vermelding, dat SCHINKEL een der bedoelde folio-exemplaren der *Eclaircissements* in 1843 den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE, ten geschenke aanbood en in de geleidende missive den wensch uitte, dat de laatste, ter eere van COSTER uitgegeven werken, ter beoordeeling aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut mogten gezonden worden. Dit laatste legde een hoogst loffelijke getuigenis af, en verklaarde, dat de verspreiding dier geschriften in het buitenland van belangrijken invloed moest zijn, om de meening aldaar ten onzen voordeele te keeren.

A. FIRMIN DIDOT, te Parijs, de hardnekkigste tegenstander, kende in 1853 die werken nog niet. SCHINKEL zond hem een exemplaar, waarop DIDOT aan ABRAHAM DE VRIES aldus schreef (vertaling uit het Fransch):

„Die beide werken zijn zeer naauwlettend door mij gelezen; de talrijke aanhalingen met „potlood op den kant bewijzen dit; die wel doorwrochte geschriften, welke men aan U ver„schuldigd is, hebben mijne gevoelens eenigzins gewijzigd, ik beken het, en hebben in mij„nen geest eenige twijfelingen doen ontstaan; maar het zijn slechts twijfelingen........ „Wanneer men al niet geheel uwe overtuiging deelt, zoo kan men toch geene overtuigende „bewijzen daartegen aanvoeren. Holland kan dus volharden bij eene meening, die haar ver„heugt en vleit."

2) Zie *Tweetal bijdragen betrekkelijk de boekdrukkunst*, 1844. 8o.

leen aanspraak had op de eer van de uitvinding der Boekdrukkunst, over welk *hooggewigtig stuk* de schrijver bij gelegenheid het goedvinden en besluit der Regering van Haarlem afwachten zou [1]. Op SCHINKEL's uitnoodiging werd een onderzoek naar de Notulen van het verhandelde in de vergaderingen van den Raad van Haarlem, in 1699 gehouden, ingesteld, waarvan de uitkomst was, dat aldaar wel niets werd gevonden, waaruit bleek, dat het bedoelde plan was verwezenlijkt; maar de inhoud van VAN ALKEMADE's brief was, gelijk DE VRIES aanmerkte [2], „een onloochenbaar getuigenis, dat op het einde der zeventiende eeuw nog zulke echte, oude, tot hiertoe onbekende bewijsstukken voor Haarlem's aanspraak moesten bestaan hebben, en in VAN ALKEMADE's bezit zijn geweest, die deze geleerde oudheidkenner voor onwedersprekelijk en ten eenemale voldingend gehouden heeft; en deze getuigenis mogt gerekend worden als eene nieuwe bijdrage tot bevestiging van de thans meer en meer, ook buiten 'slands, erkende en door de beroemdste beoefenaars van het vak der geschiedenis van de drukkunst toegestemde en verdedigde waarheid, dat de eer der onschatbare uitvinding ontegenzeggelijk aan Haarlem toebehoort."

En hiervoor was men op nieuw aan SCHINKEL dank verschuldigd. Heeft hij met volhardenden ijver ten behoeve der goede zaak vele jaren gewerkt, hij had gelukkig het schoone voorregt van zijne hoogstbelangrijke, te dezen opzigte aan het Vaderland bewezen diensten behoorlijk erkend te zien. Werd de achtingswaardige DE VRIES voor het schrijven van zijnen *Brief over* GUICHARD's *Notice sur le Speculum humanae salvacionis*, en van zijne *Bewijsgronden der Duitschers voor de aanspraak op de uitvinding der Boekdrukkunst*, benoemd tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw; SCHINKEL werd voor het drukken daarvan in 1844 verheven tot Ridder der Orde van de Eikenkroon [3]; en mogt DE VRIES in 1856 bevorderd worden tot Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, omdat het standbeeld ter eere van COSTER was opgerigt, ter zelfder tijd werd SCHINKEL met

1) Zie *Handschriften en oude drukken* (incunabelen), *deel uitmakende van de kunst- en letterverzamelingen van* A. D. SCHINKEL, 1853, bl. 23. ro. 89.

2) Zie *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1853.

3) Zie *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1844. no. 159; *Amsterdamsche Courant*, no 304; *Journal de la Haye*, no. 293. De heer PRUDENS VAN DUYSE maakte voor die gelegenheid een gedicht, gelijk ook de meesterknecht en de gezellen van SCHINKEL's drukkerij. (Zie *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1844. no. 53).

geleerden, geschiedvorschers, letterkundigen en beoefenaars van kunsten en wetenschappen tot aan zijnen dood heeft onderhouden. Daartoe werd hij in de gelegenheid gesteld bij de uitgave van eigen geschriften op zijne drukkerij en op die zijner opvolgers, uitsluitend ten doel hebbende om de eene of andere merkwaardigheid, of eenig zeldzaam stuk in zijn bezit, meer algemeen bekend te maken [1]). Van de meeste deed hij, gelijk te regt is opgemerkt, als een echte bibliophile, slechts 100 of 125 afdrukken trekken, die hij aan zijne vrienden en bekenden uitdeelde. Zijn letterkundige arbeid, niet in den handel gebragt, werd aldus wel niet bijzonder verspreid, maar kwam toch op voldoende wijze onder de oogen van deskundigen (en daardoor heeft hij zich weder als drukker verdienstelijk gemaakt), zoodat de aandacht op zijne verzamelingen gevestigd en de belangrijkheid daarvan in die mate erkend werd, dat menigen daaruit bijzonderheden aan het licht hebben gebragt. De werken van de heeren Bakker Korff, Bodel Nijenhuis, Campbell, van der Chijs, Prudens van Duyse, Eekhoff, Gebel, Holtrop, Janssen, Kist, Leemans, Schotel, van Vloten en A. de Vries, om niet van nog anderen te gewagen, kunnen dit voldoende bewijzen.

Zijn bijzondere personen niet in gebreke gebleven van hunne erkentelijkheid jegens Schinkel te doen blijken, ook Nederlandsche en vreemde letterkundige Genootschappen hebben van hunne achting bewijs geleverd door hem daarin op te nemen. Zoo werd hij, van de Nederlandsche, lid van:

1e het Noordbrabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in 1837,

2e de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden, in 1842;

3e het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, in 1848;

4e het Historisch Genootschap te Utrecht, in 1851;

5e het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, in 1854;

6e de Vereeniging ter beoefening van de geschiedenis der stad 's Gravenhage, in 1853;

en, van vreemde, lid van:

1e het Thüringisch-Sächsisch Verein für Erforschung des Va-

1) Eene zoo veel mogelijk volledige lijst is bij deze levensbeschrijving gevoegd.

terländischen Alterthums und Erhaltung seiner Denkmale, in 1842;

2° la Société Archéologique d'Athènes, in 1842.

Met betrekking tot de kunst, verdient vermelding, dat hij was lid der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam sedert 1840, en in 1839 en 1841 lid der Commissie van beoordeeling tot toekenning van eerepenningen over de tentoonstelling van schilderijen, te 's Gravenhage gehouden, daartoe van wege de Commissie van beheer uitgenoodigd: „als erkend kunstkenner, en bezittende eene bekende ervaring in het vak der beeldende kunsten."

Nog moet gemeld worden, dat SCHINKEL een belangrijk handschrift in fol. bezat, getiteld: *sur la prévoté de Maubeuge,* dat hij in 1851 aan den Koning der Belgen, door tusschenkomst van zijnen vriend Professor KESTELOOT, deed aanbieden, vernomen hebbende, dat Z. M. dit gaarne in eigendom zou hebben, daar het voor Hem, zoo ten opzigte van de geschiedenis dier proostdij, als van de kunst, van veel waarde was. Het handschrift werd in de boekerij des Konings geplaatst, en SCHINKEL in 1852, behalve met een kabinets-schrijven, ook met eene gouden medaille, als blijk van Z. M. erkentelijkheid, vereerd.

Had SCHINKEL verdiensten als drukker, bevorderaar en beoefenaar van letteren, kunsten en wetenschappen, en van die van Nederland in het bijzonder, hij was daarenboven ook een edel mensch, een opregt christen, onwrikbaar vasthoudend aan het katholiek geloof, waarin hij was opgeleid, maar bijzonder verdraagzaam jegens andersdenkenden [1]). Hij onderscheidde zich door zijne nederigheid, mededeelzaamheid, menschlievendheid, en niet minder door zijne hartelijke gehechtheid aan zijne vrienden.

Hoogst minzaam in zijnen omgang, is hij steeds een vraagbaak geweest voor allen, die hem naderden en die hij gaarne hielp, zoo veel hem dit mogelijk was. In de laatste jaren zijns levens was hij minder toegankelijk, en werd hij, gekweld, gelijk ik hierboven meldde, door hevige aandoeningen in het hoofd en daarmede gepaard gaande volslagen doofheid, hoe langer hoe meer terug-

1) Van de gehechtheid aan zijne kerkleer blijkt onder anderen uit de voorreden's, gevoegd bij den door A. DE VRIES uitgegeven *Brief over* GUICHARD'S *Notice sur le Speculum humanae salvacionis*, en de door ANNA ROEMERS vertaalde *Emblémes de* GEORGETTE DE MONTENAY.

getrokken, daar het hem niet mogelijk was een geregeld gesprek met iemand te voeren [1]. Van zelf moesten de meesten zijner bekenden, uit vrees van te hinderen, hem minder dan gewoonlijk komen opzoeken. Doch uitzondering maakten daarop van zelf de twee oudste hem overgebleven vrienden, de heeren F. A. van Rappard en J. Z. Mazel, die hij tot uitersten-wilbeschikkers had benoemd [2]) en onder de jeugdigeren zij, die uit eene vaste en lang gevolgde gewoonte hem op gezette tijden hadden bezocht, en die hem dan ook bleven bezoeken, te weten: de heeren H. Welsink, majoor der genie, M. F. A. G. Campbell, onderbibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, en mijn persoon.

Ik heb het voorregt gehad hem ruim twee-en-dertig jaren te kennen en vertrouwelijk met hem om te gaan. Gaarne beken ik veel van hem te hebben geleerd, omdat hij in elke bijeenkomst mij, het zij de eene of andere bijzonderheid uit vroegeren tijd, in verband met de geschiedenis van het land of van zijne geboortestad, of van den een' of anderen persoon met wien hij in aanraking was geweest, mededeelde, of mij met de beschouwing van deze of gene merkwaardigheid uit zijne verzameling bezig hield. Hij had een stalen geheugen, dat hem bijzonder te pas kwam bij het doen van nasporingen in zijne handschriften en bescheiden zoo wel voor zich zelven als voor anderen; hij was keurig net in alles wat hij verrigtte, en op alles wat hij bezat; nimmer was hij ledig, maar steeds bezig, den tijd op nuttige wijze doorbrengende; in zijne collectiën was hij volkomen te huis, en vertrouwd met elk daarin bewaard voorwerp, boek en geschrift [3]).

---

1) Schinkel was van 1846—1848 lid der plaatselijke Schoolcommissie te 's Gravenhage: maar, daar het hem bezwaarlijk was, wegens gebrek aan gehoor, die betrekking behoorlijk waar te nemen, werd hij op zijn verzoek eervol ontslagen. Hij leefde, gelijk hij zeide, als in een graf, en dat gevoel maakte hem soms bitter verdrietig. In de laatste jaren zijns levens moest het onderhoud van de zijde zijner bezoekers op schrift gevoerd worden.

2) Onder de oudere vrienden, die hem zijn voorgegaan en waaraan hij bijzonder gehecht is geweest, moeten vermeld worden: J. Schouten, H. Tollens en A. de Vries.

3. Er is een tijd geweest, dat Schinkel er aan dacht, om zijne schatten na zijnen dood bij één te doen blijven. Van dat denkbeeld is hij later teruggekomen, daar hij bij uitersten wil bepaalde, dat al de door hem na te laten handschriften, boeken, liefhebberijen enz. moesten verkocht worden. Aan dien wil hebben zijne beide vrienden, aan wie hij daartoe den last verstrekt had, met naauwgezetheid voldaan. In November 1864 had de verkooping plaats; de volgende catalogussen werden te dien aanzien uitgegeven:

1o. *Catalogue de la bibliothèque littéraire et artistique de feu M.* A. D. Schinkel, *Chevalier des Ordres du Lion Néerlandais et de la Couronne de Chêne.* La Haye, W. P. van Stockum. 1864. 8o.

Tot het laatst zijns levens ging hij met belangstelling de gebeurtenissen van den dag na, en hield zich op de hoogte van hetgeen voorviel op het gebied van letteren, wetenschappen en kunsten. Zijn laatste gang was ten behoeve der kunst, en wel om LACOMBLÉ'S beeld *de Faam* in oogenschouw te nemen.

Den dag na dien togt werd hij ongesteld en bezweek weinig tijds daarna, den 25sten April 1864. Bij zijne uitvaart waren velen zijner vrienden en vereerders tegenwoordig. Bij die gelegenheid heb ik, door gevoel van erkentelijkheid en toegenegenheid gedreven, hem een afscheidsgroet gebragt *), en de verdiensten doen uitkomen van een ouden vriend, die veel had bijgedragen tot vermeerdering van den bloei der letteren, kunsten en wetenschappen, en bovenal tot handhaving van Neêrland's regten op de eer der uitvinding van de boekdrukkunst, hetgeen ik, laatst overgebleven lid van het driemanschap van 1856, beter dan iemand anders kon beoordeelen.

's Gravenhage,
Maart 1865. J. J. F. NOORDZIEK.

2o. *Catalogus van Nederlandsche historie-penningen en munten, nagelaten door den Wel-Ed. Heer* A. D. SCHINKEL, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en van die van de Eikenkroon.* 's Gravenhage, W. P. VAN STOCKUM, 1864. 8o.

3o *Catalogus van schilderijen en teekeningen, nagelaten door den Wel-Ed. Heer* A. D. SCHINKEL, *Ridder der Orde van aen Nederlandschen Leeuw en van die der Eikenkroon.* 's Gravenhage W. P. VAN STOCKUM, 1864. 8o.

En zoo is dan van die fraaije en belangrijke verzameling, die door zoo velen met belangstelling bezocht, en waarvan door menigeen in openbare geschriften gunstig verslag uitgebragt werd, niets dan de herinnering overgebleven, dat zij eenmaal bestaan heeft.

*) Ook zijn vriend en geneesheer Dr. J. KIEHL heeft SCHINKEL bij die gelegenheid herdacht. De Heer M. F. A. G. CAMPBELL leverde een woord „Ter herinnering" aan hem in *de Nederlandsche Spectator* van 1864, en de Heeren F. A. VAN RAPPARD en J. Z. MAZEL eene korte levensbeschrijving in den hierboven vermelden Franschen *Catalogus zijner Bibliotheek*. Dr. WAP wijdde de volgende dichtregelen aan zijne nagedachtenis:

Bij Letters opgevoed, als voor de Pers geboren,
Voortkomstig uit een bloed, dat voor de Vrijheid vloot,
Was de Eikenkroon zijn kruin, 's Lands Leeuw zijn borst beschoren,
En bleef hij COSTERS schild tot aan zijn spaden dood.
Als mensch, was het zijn lust, een menschenvriend te wezen,
Als burger boogde hij op de eer van Hollands stam,
Als vriend van Wetenschap en Kunst schonk hij te lezen,
Wat anders schaars of nooit aan 't helder daglicht kwam.
Zoo hebben wij gekend Vriend SCHINKEL, hem, wiens gaven
Van hoofd en hart een plaats hem hebben toebereid
Beneden-hier in 't hoofd en 't hart van alle braven,
Daar-boven in de rust der zalige eeuwigheid.

LIJST DER GESCHRIFTEN, UITGEGEVEN DOOR A. D. SCHINKEL.

Handleiding tot het corrigeren van drukproeven, benevens eene aanwijzing der meest gebruikelijke lettersoorten met derzelver Hollandsche benamingen (door A. D. SCHINKEL). 's Gravenhage, ter drukkerij van A. D. SCHINKEL, 1838. 8°.

Aanteekeningen van FRANS VAN MIERIS, op zijne Beschrijving der bisschoppelijke munten en zegelen, van Utrecht in 't bijzonder. Met twee muntafbeeldingen, (door A. D. SCHINKEL). 's Gravenhage, ter drukkerij van A. D. SCHINKEL, 1838. 8°.

> Zie omtrent deze uitgave SCHINKEL's *Catalogus van handschriften en oude drukwerken* (vervolg) bl. 14. no. 9. en den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, enz. bl. 28. no. 222.

ALBERT DURER's Dagverhaal zijner Nederlandsche reizen in 1520 – 1521, met Aanteekeningen, (uitgegeven door A. D. SCHINKEL). Ter drukkerij van A. D. SCHINKEL, 1840. 8°.

> Het dagverhaal is door DURER zelven geschreven, en naar zijn handschrift door C. G. VON MURR uitgegeven; eene Nederduitsche vertaling kwam in 1780 bij den boekhandelaar HOLTROP in het licht. SCHINKEL, die de bovenvermelde uitgave bezorgde, was de schrijver der *Aanteekeningen*. Men raadplege deswege een aanprijzend artikel, voorkomende in den *Avondbode* van 1841. no. 937.

Opgave der handschriften van CONSTANTIJN en CHRISTIAAN HUYGENS, benevens die handschriften, welke tot hen betrekkelijk zijn, en vóór weinige jaren onder derzelver nakomelingen nog berustende waren, (door A. D. SCHINKEL). 's Gravenhage, ter boekdrukkerij van A. D. SCHINKEL, 1840. 8°.

> Men raadplege over hetgeen SCHINKEL ten aanzien van de familie van HUYGENS bezat, den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, blz. 146. no. 345.

Beschrijving van het handschrift der *Batavia* van HADRIANUS JUNIUS op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage berustende, uit de nage-

laten papieren van Mr. G. VAN LENNEP, met *facsimile's*, uitgegeven door A. D. SCHINKEL. 's Gravenhage, ter drukkerij van den uitgever, 1840. 8°.

De *inleiding* en de *aanteekeningen* zijn door SCHINKEL opgesteld. Zie *Avondbode* van 1841, no. 977, alsmede mijn: *Geschilstuk betrekkelijk de uitvinding der boekdrukkunst geschiedkundig uiteengezet*, bl. 31, en mijn: *Gedenkboek der Costersfeesten*, bl. 2. – SCHINKEL bezat den steen, waarop de boven-vermelde *facsimile's* geteekend waren, welk voorwerp ik op den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, enz. niet heb teruggevonden.

Iets over GERARD SCHAEP, en over zijne verdienste omtrent de penningkunde, en die van Nederland in het bijzonder, door A. D. S[CHINKEL], 8°.

Over eenige Nederlandsche, of in Nederland werkzaam geweest zijnde medailleurs, gedurende de zeventiende eeuw, door A. D. S[CHINKEL], 8°.

Dit en het voorgaande geschrift zijn de twee eerste stukjes van het bundeltje: *Bijdragen voor de Penningkunde*, door SCHINKEL te zamen met G. VAN ORDEN uitgegeven in 1841.

Bijdrage tot de kennis van het karakter van CONSTANTIJN HUYGENS, ontleend uit aanteekeningen wegens het beheer zijner goederen, (door A. D. SCHINKEL). 's Gravenhage, bij A. D. SCHINKEL, 1842, uitgegeven te Rotterdam bij W. MESSCHERT.

In deze Bijdrage zijn mededeelingen gedaan omtrent goederen van HUYGENS, onder de rubrieken *Zuylichem* (in Gelderland), *Zeelhem* (in Limburg), *Monickeland* (in Zuid-Holland), *Lanternhof* (in Antwerpen), *Catherine-polder* (in Zeeuwsch-Vlaanderen), *Gatenisse ofte Orange-polder* (bij IJsendijke), *Schorren* (bij Sluis), *Huyghewaerd, Hoeve in den Fijnaert* (in Noord-Brabant), *Huys ende erve op het Achterhof ofte Princen-Plein* (in 's Gravenhage), *Canal in Switserland* $^{3}/_{100}$ gedeelten; 200 gem. in *Hatfieldchase in Engeland; Land onder Voorburg; Geld op interest ende renten; West-Indische Compagnie; Huysen gebleven tegen gefailleerde betalingen.*

Zie de beschrijving van dit handschrift in den door SCHINKEL uitgegeven *Catalogus*, bl. 31, no. 125, en in dien *zijner nagelaten boekerij*, bl. 147. no. 345.

Tweetal bijdragen betrekkelijk de Boekdrukkunst, (door A. D. SCHINKEL). 's Gravenhage, ter boekdrukkerij van A. D. SCHINKEL, 1844. 8°.

Deze uitgave bevat:

1. Betoog, dat met op hout gesneden beweegbare letters boekwerken kunnen gedrukt worden.
2. Brief aan den Heer J. W. HOLTROP, Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, over de onlangs nieuw gevonden fragmenten van een Donatus.

Beschrijving van een Triptykon en een Diptykon, (door A. D. SCHINKEL). Te 's Gravenhage, ter boekdrukkerij van A. D. SCHINKEL, 1845. 8°.

Deze uitgave is *niet in den handel* gebragt. SCHINKEL bezat beide bovenvermelde voorwerpen. Zie den *Catalogus der door hem nagelaten boekerij*, bl. 199. Men raadplege daarover almede de *Nederlandsche Kunstspiegel*, I. 3.

Bijdragen tot de oude Nederlandsche Letterkunde uit de verzameling van A. D. SCHINKEL, (opgenomen in de *Verslagen en Berigten der Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde*, 1848, bl. 27—39).

Van deze uitgave bestaan twee afzonderlijke drukken, eene geleverd door M. DE VRIES, uitgegeven te Leiden, 1849. 8°.; en ééne door A. D. SCHINKEL zelven, van welke slechts vijftig exemplaren bestaan.

Deze *Bijdragen* bevatten een »Kloostersermoen" alsmede »Een verhaal wegens den oorsprong van den dobbelsteen", volgens een handschrift van de XVe eeuw. In de door SCHINKEL zelven bezorgde uitgave komt niet voor een gedicht, getiteld: »Hij is doet, die Coninck," dat in de beide andere te vinden is.

Dit handschrift is beschreven in den door SCHINKEL zelven bezorgden *Catalogus* onder no. 40 (handschriften), en in den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, enz. onder no. 50 (handschriften).

Oudheidkundige bijdragen. Beschrijving van merkwaardige drinkglazen en bekers, onder welke uitmunten die van ANNA ROEMERS en MARIA TESSELSCHADE, door A. D. SCHINKEL. 's Gravenhage, ter drukkerij van A. D. SCHINKEL, 1848. gr. 8°.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) werden slechts honderd exemplaren gedrukt. Daarin worden beschreven de volgende voorwerpen, in het bezit van SCHINKEL:

1. Drinkglas van ANNA ROEMERS (met afbeelding).
2. Bokaal van ANNA ROEMERS (met afbeelding).
3. Bokaal van MARIA TESSELSCHADE (met afbeelding).
4. Rederijkers Prijs-bekertje.
5. Drinkglas van Prins MAURITS.
6. De Pitancie-beker.
7. De Molenbeker.
8. Het Turkje van Spinola.
9. De Hens-beker, Koning WILLEM.
10. De Burg van Leiden.

Zie *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, enz. bl. 201.
Op bokaal no. 3 vervaardigde de dichter J. J. L. TEN KATE eenige dichtregelen, waarvan het handschrift voorkomt in den *Catalogus der nagelaten boekerij*, bl. 14. no. 115.

Brief van BELLAMY; (uitgegeven door A. D. SCHINKEL en opgenomen in den *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1848. no. 42).

Deze Brief, in het bezit van SCHINKEL, was waarschijnlijk een dergenen, die opgeteekend zijn in den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, enz. op bl. 150. no. 361. 12.

Brief en dichtjen van BELLAMY (uit de verzameling van den Heer SCHINKEL in den Haag).

Gelijke opmerking als onder den vorigen titel.

Geschied- en Letterkundige bijdragen, medegedeeld door A. D. SCHINKEL, met twee *facsimilé's*; 1850. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) zijn 125 exemplaren gedrukt bij de gebroeders VAN CLEEF te 's Gravenhage. Zij bevat de volgende stukken:

1. Brief van JACOB VAN DEN EYNDE, advokaat van Holland, en kort verhaal zijner gevangenneming en van zijnen dood.
2. Uitrusting van een student, in 1600.
3. Eigenhandige aanteekening van OLIVIER VAN NOORT; met *facsimilé*.
4. Fragment van een' brief van P. SCRIVERIUS; met *facsimilé*.
5. Brief van JACQUES JORDAENS.
6. Dichtstukjes van CONSTANTIJN HUYGENS.
7. Iets over OUDAAN'S »Roomsche Mogendheid."
8. Brief van C. VERMEYS aan FRANS VAN MIERIS.
9. Brief van FRANS VAN MIERIS.
10. Brief van J. RELAND aan FRANS VAN MIERIS, benevens het antwoord van den laatste.
11. Drie brieven van Mr. GERARD VAN LOON.
12. Geslachtlijst van VAN MIERIS.
13. Aanteekeningen betrekkelijk de drukpers en den boekhandel.
14. Brieven van den beruchten Doctor LUDEMAN.

Alle deze stukken behoorden tot de verzameling van SCHINKEL. Dat van no. 1. komt voor in zijn eigen *Catalogus* bl. 24. no. 95, en in dien *zijner nagelaten boekerij*, bl. 18. no. 151 · — die onder no. 6. in denzelfden *Catalogus* bl. 146. no. 345; — dat onder no. 7. in zijnen eigen *Catalogus* (2e stuk) bl. 13. no. 7, en in dien *zijner nagelaten boekerij*, enz. bl. 15. no. 122; enz.

Verbaal wegens het openen van het testament van WILLEM III. Naar het origineel handschrift, berustende in de verzameling van A. D. SCHINKEL. (Opgenomen in de *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, VII, 1851, en afzonderlijk uitgegeven aldaar in 1851, 8o.)

Zie de beschrijving van dit handschrift in den door SCHINKEL uitgegeven *Catalogus* zijner handschriften en oude drukwerken, bl. 25. no. 98, en in den *Catalogus der door hem nagelaten boekerij*, enz. bl. 19. no. 155.

Nadere bijzonderheden betrekkelijk CONSTANTIJN HUYGENS en zijne familie, alsmede eenige door hem vervaardigde dichtstukjes, medegedeeld door A. D. SCHINKEL, 1851. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) werden 125 exemplaren getrokken. Zij bevat:

1. Huwelijksvoorwaarden tusschen CONSTANTIJN HUYGENS en SUSANNA VAN BAERLE.
2. Testament van SUSANNA HOEFNAGEL, weduwe van CHRISTIAAN HUYGENS.

3. Testament van CONSTANTIJN HUYGENS en SUSANNA VAN BAERLE.
4. Huwelijksvoorwaarden tusschen PHILIPS DOUBLET en SUSANNA HUYGENS.
5. Testament van CONSTANTIJN HUYGENS, heer van Zuylichem, Zeelhem en Monnikenland.
6. Testament van CHRISTIAAN HUYGENS, heer van Zeelhem.
7. Onuitgegeven dichtstukjes van CONSTANTIJN HUYGENS.
8. Verscheidenheden.

Men raadplege hieromtrent den *Catalogus der nagelaten boekerij*, bl. 146 en 147. no. 345.

Handschriften en oude drukken (*incunabelen*), deel uitmakende van de kunst- en letterverzamelingen van A. D. SCHINKEL, 1853. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) bestaan 150 exemplaren; ieder is versierd met een *facsimilé* van het handschrift van A. R[OEMERS] V[ISSCHER]. De heer M. F. A. G. CAMPBELL, onder-bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, ondersteunde SCHINKEL, gelijk deze in de voorrede opgeeft, in de behoorlijke zamenstelling van dezen Catalogus.

De bij elk der handschriften en oude drukken geleverde beschrijvingen, die zeer uitvoerig en belangrijk zijn, hebben ook gediend bij de vervaardiging van den *Catalogus der* door den eigenaar *nagelaten boekerij*, enz.

Drijfkunst en kunstdrijvers in Nederland: »Gedachtenis-beker voor Mr. M. EMANTS" medegedeeld door A. D. S[CHINKEL].

Opgenomen in de *Kunstkronijk* van 1854, en ook afzonderlijk uitgegeven in 8o. met eene afbeelding van den beker.

De beschrijving van den beker is van Regenten van het Weeshuis uitgegeven, en dus eigenlijk niet van SCHINKEL.

Honderd Christelijke zinnebeelden naar GEORGETTE DE MONTENAY, Staatsdame van JEANNE D'ALBRET, de moeder van HENDRIK IV, door ANNA ROEMERS VISSCHER; uitgegeven naar het oorspronkelijk handschrift, door A. D. SCHINKEL, 1854. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*), verrijkt met een *facsimilé* van het handschrift van A. R[OEMERS] V[ISSCHER], zijnde het opdragtsvers der vertaalster aan de schrijfster, werden 125 exemplaren gedrukt. SCHINKEL voorzag haar van een voorberigt, en VAN V[LOTEN] van eene *Inleiding*, behelzende nieuwe bijzonderheden aangaande ANNA, haren vader, en hare beide zusters, MARIA TESSELSCHADE en GEERTRUIDA, alsmede *Aanteekeningen* van taalkundigen aard.

Het handschrift, dat SCHINKEL toebehoorde, is beschreven in den door hem uitgegeven *Catalogus* (1e dl.) bl. 17. no. 74, en in den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*, bl. 12. no. 97. Zie *Dagblad van 's Gravenhage*, 1854. no. 101; en *de Eendracht*, 1854. no. 13.

Nadere bijzonderheden betrekkelijk CONSTANTIJN HUYGENS en zijne familie, medegedeeld door A. D. SCHINKEL. Tweede stuk, 1856. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) zijn 125 exemplaren gedrukt. Zij bevat:

1. Peterschap van de stad Breda over CONSTANTIJN HUYGENS.
2. Oordeel van FRANÇOIS VAN AERSSEN over CONSTANTIJN HUYGENS.
3. Portret van CONSTANTIJN HUYGENS door ANTONIE VAN DIJCK.
4. De schrijfpen van JUSTUS LIPSIUS.
5. Iets over *Hofwijck*.
6. CONSTANTIJN HUYGENS en ANNA MARIA SCHURMAN.
7. Dood van PHILIP HUYGENS.
8. HUYGENS' benoeming tot Ridder der Orde van St. Michel.
9. Oordeel van CHRISTIAAN HUYGENS over de gebroeders DE WITT.
10. Grafkelder der familie HUYGENS.

Zie den *Catalogus der nagelaten boekerij*, bl. 146 en 147. no. 345. Beoordeelingen omtrent deze uitgave komen voor in het *Dagblad van 's Gravenhage*, no. 123, en *Leydsche Courant*, no. 56; alsmede in *de Eendragt*, 1856, no. 1.

Een onuitgegeven brief van TOLLENS aan A. D. S[CHINKEL]; (medegedeeld in den *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1856, no. 46).

Deze brief, in het bezit van SCHINKEL, is vermoedelijk een dergenen, die opgeteekend zijn in den *Catalogus zijner nagelaten boekerij*; bl. 151. no. 361, 82.

Nog iets over de 's Gravenhaagsche dagbladen, (door A. D. SCHINKEL).

Dit artikel, voorkomende zonder naam van schrijver in het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 1856. no. 78, is, blijkens eene door SCHINKEL nagelaten aanteekening, door hem opgesteld. Hij liet daarvan ook afzonderlijke afdrukken in 8o. vervaardigen.

Vervolg van de handschriften en oude drukken (*incunabelen*), enz. deel uitmakende van de kunst- en letterverzamelingen van A. D. SCHINKEL, 1857. 8o.

Van deze uitgave (*niet in den handel*) bestaan 150 exemplaren.

Koningskrooning van Hollands Grave WILLEM de Tweede, uitgegeven door A. D. S[CHINKEL], met aanteekeningen van J. A. A[LBERDINGK] TH[IJM].

Opgenomen in den Almanak voor Nederlandsche Katholieken van 1859. Afzonderlijk uitgegeven te Amsterdam bij C. L. VAN LANGENHUIJZEN, 1859. 8o.

Men vindt de beschrijving van het handschrift, dat aan SCHINKEL toebehoorde, in den door hem uitgegeven *Catalogus*, bl. 20. no. 81, en in den *Catalogus der door hem nagelaten boekerij*, enz. bl. 16. no. 131.

NB. In den *Catalogus van de nagelaten boekerij* komt, op bl. 126. no. 1776, voor als geschrift door SCHINKEL uitgegeven: »Hedendaagsche voorstelling van COSTER en de uitvinding der Boekdrukkunst in Frankrijk, 's Hage 1853, 8°."

Dit is onjuist; want A. DE VRIES schreef dat werk, en SCHINKEL, die daarbij eene korte voorrede voegde, gaf het uit ten voordeele van het COSTER'S fonds.

(Levensberichten d. Mij. v. Nederl. Letterk. 1865).

KORT LEVENSBERIGT

VAN

J. B. WOLTERS.

Onder de mannen van den boekhandel, die hunnen stand tot eere strekten, verdient niet het laatst genoemd te worden de heer J. B. Wolters, boekhandelaar te Groningen van 1 Mei 1836 tot 27 Julij 1860, den dag zijns doods. Oorspronkelijk was hij niet voor den boekhandel bestemd, maar had zich op een praktizijns-kantoor geoefend. Zijn gunstige aanleg, rijke lektuur, en litterarische werkzaamheid voor de pers hadden hem met liefde voor een meer wetenschappelijk leven bezield, en hij had den moed, zich in den boekhandel te begeven, zonder daarvoor te zijn opgeleid.

Hoe hij in zijne onderneming slaagde, is bekend. Hij werkte in geenen deele als iemand, wien de noodige bekwaamheid voor zijn vak ontbreekt, maar breidde integendeel zijne zaak langzamerhand uit, tot dat hij onder de boekhandelaars eene aanzienlijke plaats bekleedde. Daarenboven werd hij uitgever, en toonde in dezen tak van zijnen arbeid niet alleen, dat hij voor stoute ondernemingen niet terug deinsde, maar tevens, dat hij goed wist te zien en te kiezen, en op nette wijze degelijk uit te voeren. Zelden kon men van eene zijner ondernemingen zeggen, dat zij mislukt was; verscheidene hadden een meer dan gewoon succes.

Als beschaafd, ontwikkeld en door en door zedelijk man, beschouwde

WOLTERS zijnen boekhandel niet alleen als eene handelszaak, maar tevens als een middel tot zijne eigene ontwikkeling en die van anderen, en als eene gelegenheid om der maatschappij van wezenlijken dienst te zijn.

Toen hij als boekhandelaar optrad, had hij nog slechts den leeftijd van dertig jaren bereikt, zoodat het hem gemakkelijk viel, met jongelieden vriendschappelijk om te gaan. De akademiestad bood hem daartoe ruimschoots de gelegenheid, en weldra was hij met een aanzienlijk getal studenten op goeden voet, terwijl eenigen, wier werken later zijne belangrijkste uitgaven werden, eenen vriendenkring met hem vormden. En hij was een flinke, loyale vriend, zoodat, wie eenmaal met hem verbonden waren, dat ook gebleven zijn. Die vriendschappelijke omgang, tot welken onder anderen een wekelijksche krans voor het lezen en bespreken van de beste Nederduitsche, Hoogduitsche en Fransche werken behoorde, verschafte WOLTERS eene geregelde aanleiding om zich veelzijdig te ontwikkelen en door zamenspreking met studenten van alle faculteiten op de hoogte te geraken van 'tgeen in elke faculteit omging, van de belangrijke quaestiën van den dag en van 'tgeen de wetenschap van den boekhandel verwachtte. Op meer dan ééne onderneming als uitgever werden zijne gedachten door zulke zamensprekingen geleid.

Toch was het niet alleen met jongelieden, dat WOLTERS verkeerde. Hij wist ook met mannen van naam en invloed op meer dan één gebied van wetenschap in aanraking te komen, en van hen te verkrijgen, dat zij hem gaarne ten dienste stonden met hunne voorlichting en hunnen raad. En wanneer hij dan zijne aandacht had gevestigd op eenig werk ter vertaling, dan was er steeds een, die hem inlichtte op de vraag, of dat werk op de hoogte van den tijd stond, een ander, die hem zeide, of de wijze van behandeling de regte was, een derde, die voor hem beoordeelde, of het werk den regten toon aansloeg voor den kring van lezers, voor wie 't bestemd was, een vierde, die zijne meening over stijl en taal hem mededeelde. Was dan de slotsom der ontvangene adviezen, dat het te vertalen boek noch der wetenschap eenige dienst doen kon, noch deugdelijken invloed oefenen op eenen bepaalden kring van lezers, dan zag WOLTERS van de vertaling af, zonder de vraag in aanmerking te nemen, of de uitgave hem finantiëel voordeel kon opleveren. Want hij ging uit van den stelregel, dat een boek, 'twelk geen nut kan

stichten, wanwaar is. Luidden daarentegen de ontvangene adviezen gunstig, en kon hij zelve, voor zoover hij zich tot een oordeel bevoegd achtte, daarmede overeenstemmen, dan deed de koopman nog de vraag: zal 't renderen? En hij waagde geene onderneming, van welke hij zich niet terstond of op den duur geldelijk voordeel kon beloven, tenzij het wetenschappelijk, zedelijk of aesthetisch nut der overwogene uitgave hem zoo groot scheen, dat hij zich daarvoor winstderving of opoffering van geld mogt getroosten.

De punctualiteit en naauwgezetheid, die den man kenmerkten bij het overwegen van eenige onderneming, waren hem ook eigen bij de uitvoering. Had hij eenmaal het handschrift voor een door hem uit te geven boek in handen, en was er over den gang der uitgave met den auteur door hem eene afspraak gemaakt, dan liep alles geregeld als een uurwerk af, zoover het van WOLTERS afhing. Op dag en uur, waarop de drukproeven moesten verschijnen, waren ze altijd stipt aanwezig, en WOLTERS had er den slag van om allen, die voor hem werkten, met denzelfden geest van orde te bezielen, die hem zelve vervulde. Er zouden voorbeelden te noemen zijn van lijvige boekdeelen, wier uitgave zonder eenige storing afliep naar den rooster van dagen en uren, vóór den aanvang van den druk voor 't geheele boek opgemaakt. Van het eerste vel werd niet zelden in verschillend formaat, en met verschillende letter een stuk gezet, ten einde te zien, wat den aangenaamsten indruk op het oog zou maken. Was de keuze ten opzigte van den vorm beslist, dan ging er geene proef naar den auteur, dan vergezeld van eene, door WOLTERS zelve nagezien, en hij corrigeerde naauwkeurig en scherp. Geene proef werd voor schoon verklaard, zoolang de laatste correctie ook nog maar eene comma te corrigeren aanwees, en zelfs als de laatste correctie niets meer aan te wijzen had, vroeg WOLTERS nog het eerste afgedrukte vel, en zag dat na, om te zien, of soms bij 't persklaar maken het een of ander uitgevallen of verschoven mogt zijn. Eerst als zijn „afdrukken" op het eerste schoone vel geschreven stond, mogt er met het afdrukken worden voortgegaan. Langs dezen voor hem zeker niet gemakkelijken weg, verkreeg WOLTERS die zuiverheid van correctie, welke de bij hem uitgegevene werken doorgaans kenmerkte, en den doorgaans netten en aangenamen vorm.

Zoo onophoudelijk in zijne zaak bezig, was WOLTERS bijna altijd te huis te vinden. Hij liet zich evenwel niet zoo door zijn vak

wegnemen, dat hij daardoor als dood was voor zijn gezin, of geen tijd overhield voor lectuur, gezonde beweging of het genot der muziek, van welke hij een groot beminnaar en eenigermate een beoefenaar was. Hij kon naar waarheid zeggen: al wat ik uitgegeven heb, heb ik aandachtig en herhaaldelijk gelezen, maar daarenboven had hij zich een kleine uitgelezene bibliotheek tot eigen gebruik verzameld, in welke hij op verre na geen vreemdeling was. In de laatste jaren zijns levens gaf hij ook ten behoeve eener kerkelijke betrekking bij de Doopsgezinde gemeente, tot welke hij behoorde, een gedeelte van zijnen tijd ten beste.

Den 27sten April 1839 trad WOLTERS in het huwelijk met mejufvrouw W. TER HORST, die hem geene kinderen schonk, en als weduwe achterbleef. Beide echtgenooten hadden in den laatsten tijd van hun huwelijksleven, met ziekte en bezorgdheid voor elkanders leven te kampen. Een gestreng diëet en een hoogst voorzichtige levenswijze hielden de gezondheid van WOLTERS geruimen tijd tamelijk in orde, tot dat eene rheumatische ziekte zijnen dood veroorzaakte. Zijn firma overleefde hem, gedreven door zijnen zwager, den heer J. TER HORST, die sedert 1845 onder WOLTERS zijne opleiding voor het vak van den boekhandel ontving.

L. S. P. MEIJBOOM.

(Alg Adresb. v. d. Boekhandel 1866.)

——— ——

JACOBUS ENSCHEDÉ

EN

Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ.

Eer wij een blik slaan op het persoonlijk leven der twee mannen, aan wier nagedachtenis wij een eenvoudig woord van hulde wenschen te brengen, vergunne men ons een vlugtig overzigt van dit geslacht van Boekdrukkers, dat zich op eene geschiedenis van twee eeuwen beroemen mag.

MENSE ENSCHEDA, zoon van den te Groningen gevestigden HENDRIK ENSCHEDA, werd omstreeks het jaar 1659 daar ter stede in het boekdrukkersvak opgeleid bij den boekdrukker HENDRIK HOORENDICH en in 1668 opgenomen in het gild der boekdrukkers, boekverkoopers en boekbinders. JOHANNES ENSCHEDA, een tweede zoon van HENDRIK, vertrok in 1670, na te Groningen het horlogiemaken te hebben aangeleerd, vandaar naar elders tot uitoefening van zijn bedrijf, en ontving bij die gelegenheid van Burgemeesteren en den Raad van Groningen een aanbevelingsbrief met loffelijke getuigenis van zijne bekwaamheid, levensgedrag en inborst. Deze JOHANNES ENSCHEDA vestigde zich te Haarlem en overleed daar in 1706.

Diens zoon, IZAAK ENSCHEDÉ (te Haarlem geboren in 1681 en overleden in 1761) oefende zich te dier stede in het boekdrukkers-

bedrijf en werd de stichter van de thans onder de firma JOHANNES ENSCHEDÉ EN ZONEN bestaande inrigting. Krachtig ondersteund door zijn zoon JOHANNES (geboren in 1708, overleden in 1780) breidde hij zijne boekdrukkerij en boekhandel, die onder de firma IZAAK en JOHANNES ENSCHEDÉ gedreven werden, allengs aanmerkelijk uit. In 1736 en 1737 bekleedde IZAAK ENSCHEDÉ de waardigheid van deken van het boekdrukkersgild, en den 6den Julij 1737 werden hij en zijn genoemde zoon door de stedelijke regering van Haarlem, met een getuigenis van „bequaamheid, naarstigheid en vigilantie" aangesteld tot „ordinaris stadsdrukkers en courantiers der stad Haarlem." Den 9den dierzelfde maand gaven zij voor 't eerst, als bij hen gedrukt de *Oprechte Haarlemse Courant* uit, welke tot dusver gedrukt werd bij ABRAHAM CASTELEYN, die dat nieuwsblad gesticht en den 8sten Januarij 1656 daarvan het eerste nommer, onder den titel van *Weeckelycke courante van Europa*, uitgegeven had. In 1743 werden IZAAK en JOHANNES ENSCHEDÉ door aankoop eigenaars van de geheele lettergieterij van den vermaarden Amsterdamschen boekdrukker en boekhandelaar RUDOLF WETSTEIN, en daarmede ook van de voortreffelijke letterschriften, die de niet minder beroemde stempelsnijder JOAN MICHAËL FLEISCHMAN voor die gieterij vervaardigd had. Tot aan zijn overlijden, in 1768, bleef deze FLEISCHMAN voor de Haarlemsche gieterij werkzaam en verrijkte hij haar nog met eene menigte letterschriften, van wier verscheidenheid en zuivere vormen de volledige letterproef getuigde, welke in dat jaar door de firma in het licht gegeven werd en die de aandacht al meer en meer op deze typografische inrigting vestigde.

In het laatst van het jaar 1776 nam JOHANNES ENSCHEDÉ, terwijl zijn viervoudig bedrijf van lettergieter, boekdrukker, boekhandelaar en courantier zich hoe langer hoe meer uitbreidde, zijne drie zonen — JOHANNES ENSCHEDÉ Jr. (geboren 1750, overleden 1799), JACOBUS ENSCHEDÉ (geboren 1753, overleden 1783) en ABRAHAM ENSCHEDÉ (geboren 1760, overleden 1820) — als deelgenooten in zijne zaken op en veranderde hij dien ten gevolge den naam zijner firma in dien van JOHANNES ENSCHEDÉ EN ZONEN.

Deze drie zonen, en meer bepaaldelijk de eerste en de derde, zetteden gezamenlijk het voorvaderlijk bedrijf met voorvaderlijken ijver en bekwaamheid voort tot aan hun dood. JACOBUS overleed zonder mannelijke nakomelingen; JOHANNES had bij zijn overlijden

twee zonen, te weten, JOHANNES (geboren 7 Maart 1785) en CHRISTIAAN JUSTUS (geboren 9 December 1788); ABRAHAM liet één zoon na: JACOBUS (geboren 16 Maart 1787). Deze drie kleinzonen van den in 1780 overleden JOHANNES ENSCHEDÉ waren, van hun jongelingsleeftijd af in de verschillende vakken van het steeds bloeijende établissement der firma gezamenlijk werkzaam, en bouwden met vereende krachten voort op de in de vorige eeuw door hunne nijvere voorzaten gelegde grondslagen. CHRISTIAAN JUSTUS, die in het bijzonder met de lettergieterij belast was en haren bloei niet weinig bevorderde door de kennis in het vak, die hij ook door buitenlandsche reizen opdeed, werd reeds in Junij van het jaar 1829 aan zijn nuttigen werkkring ontrukt. De twee overige hoofden der firma, JACOBUS ENSCHEDÉ en Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ, bleven tot in 1865 en 1866 voor haar gespaard.

Van het leven dezer beide onlangs overleden mannen, voor zooveel eene schets daarvan hier eene gepaste plaats vindt, zij nu het een en ander vermeld.

JACOBUS ENSCHEDÉ.

JACOBUS ENSCHEDÉ, den 16den Maart 1787 te Haarlem geboren, ontving, na het elementair onderwijs, gedurende de jaren 1799 tot 1804 zijne wetenschappelijke opleiding te Beverwijk in de private inrigting voor opvoeding en onderwijs van den geleerden predikant WIGERI. Ofschoon niet voor de academische studiën bestemd, beoefende hij daar, naar de gewoonte van dien tijd en naar de rigting zijns meesters, in ruime mate ook het Latijn en de Mathesis, en wel met eene bijzondere ingenomenheid voor deze vakken van wetenschap, die hem tot gevorderden leeftijd bijbleef. In 1804 betrad hij de loopbaan, die voor zijn volgend leven afgebakend was. In de werkplaatsen der ouderlijke fabriek, aan de letterkast, de drukpers, het gietersfornuis als leerling werkzaam, maakte hij zich door gestadige oefening al het praktische van zijn beroep volkomen eigen, waardoor hij in staat geraakte om later als ervaren meester in het vak het bestuur te voeren over de veelomvattende industriëele inrigting. Meer in het bijzonder stond onder zijn onmiddellijk beheer de afdeeling drukkerij, en menig daar vervaardigd

kunstwerk was de vrucht van zijn vernuft en het gewrocht zijner geoefende hand. Steeds bedacht op hetgeen den vooruitgang van hun bedrijf kon bevorderen, ook door invoering ten hunnent van hetgeen in het buitenland met goeden uitslag werd toegepast, besloten de hoofden der firma in 1816 om in hunne fabriek ook de stereotypage aan te wenden De mededeeling van het geheim dezer kunst — want destijds was deze, ofschoon zij reeds in 1718 hier te lande op breede schaal was toegepast, nog aan zeer weinigen bekend — kochten zij van den Engelschen typograaf WATTS, die ook praktisch hen daarin onderrigtte. Gedurende vele maanden oefenden ABRAHAM ENSCHEDÉ, zijn zoon JACOBUS, Mr. JOHANNES en diens broeder CHRISTIAAN JUSTUS, met een tweetal hunner meest vertrouwde werklieden, in het daarvoor ingerigte geheime laboratorium, de nieuwe kunst persoonlijk uit; doch hun werk bleef gebrekkig en mislukte ondanks alle aangewende inspanning maar al te dikwijls. Uit dien hoofde ondernamen JACOBUS en CHRISTIAAN JUSTUS ENSCHEDÉ te zamen eene reis naar Engeland, ten einde zich daar verder in het stereotyperen te bekwamen en tevens om door persoonlijke bezigtiging van voorname boekdrukkerijen en lettergieterijen zich bekend te maken met hetgeen daar te lande tot verbetering hunner eigene industrie te vinden was. De goede vruchten van deze reis bleven niet achter; zij openbaarden zich weldra en in volgende jaren in hetgeen de werkplaatsen der firma opleverden.

In Augustus van 1820, bij het overlijden van zijn vader ABRAHAM ENSCHEDÉ, trad JACOBUS ENSCHEDÉ als hoofd der firma op, en sedert dien tijd voerde hij ook hare geldelijke administratie. Het mogt hem en zijne medebestuurders Mr. JOHANNES en CHRISTIAAN JUSTUS ENSCHEDÉ, welke beiden in Julij van 1826, na den dood hunner moeder, nevens hem als hoofden der firma optraden, gelukken den alouden roem der Haarlemsche drukkerij en lettergieterij te handhaven, zoo niet te verhoogen. Tot dit laatste droeg niet weinig bij de bekrooning met den gouden eerepenning, die in 1825, bij gelegenheid der eerste algemeene tentoonstelling van voortbrengselen der nijverheid van het koningrijk der Nederlanden, aan hun druk- en lettergieterijwerk ten deel viel. Deze eerste bekrooning werd in 1829, 1851, 1855, 1861 en 1862 bij de te Brussel, Londen, Parijs en te Haarlem gehouden nijverheids-tentoonstellingen door gelijksoortige onderscheidingen gevolgd. Niet min-

der voldoening en aanmoediging verschafte het algemeen vertrouwen, hetwelk in toenemende mate aan de firma te beurt viel.

Zich geheel aan zijn bedrijf toewijdende bleef JACOBUS ENSCHEDÉ, ook bij het klimmen zijner jaren, aanhoudend werkzaam in zijne zaken. Eerst in de allerlaatste jaren van zijn leven, toen de hartkwaal, die hem ten grave sleepte, hem het gaan meer en meer bemoeilijkte, deed hij afstand van zijne vaste gewoonte om dagelijks de werkzaamheden in de onderscheidene localen der fabriek persoonlijk gade te slaan; doch steeds, ook nog in de laatste weken zijns levens, toen hij aan het ziekbed gekluisterd was, liet hij zich naauwkeurig onderrigten van alles wat er belangrijks in de zaak voorviel, en gaf hij, voor zooveel hij dit dienstig achtte, zijne voorschriften. — Den 3den Junij 1865, in den ouderdom van ruim 78 jaren, blies hij zacht en kalm den laatsten adem uit.

Zijn werkzaam en nuttig leven, waarvan ruim zestig jaren aan de belangen zijner firma gewijd waren, was als het ware tusschen haar en zijn gezin verdeeld. Beiden, aanhoudend de voorwerpen zijner grootste zorgen, waren tevens de hoofdbronnen van zijn levensgeluk.

Ook in den wijderen maatschappelijken werkkring en als staatsburger maakte JACOBUS ENSCHEDÉ zich verdienstelijk en staat zijn naam eervol aangeschreven. Met de wakkere bedrijvigheid, welke hem in alles bezielde, en met de ingenomenheid met hetgeen het krijgswezen betrof, die van jongsaf (welligt als eene vrucht van den door hem beleefden onrustigen oorlogstijd) zich in hem openbaarde, vervulde hij in 1811—1813 de vaak moeijelijke betrekking van kapitein bij de dienstdoende schutterij zijner woonplaats. Met diezelfde energie werkte hij, als een der zes kapiteinen van de tot bewaring der rust en orde bij den te verwachten val van het fransche bestuur opgerigte burgerwacht, in de gedenkwaardige dagen van November 1813 aldaar krachtig mede tot het zonder botsingen tot stand komen der gezegende omkeering van zaken, en nam hij deel aan het aanstellen van een Nederlandsch provisioneel bestuur in die stad. In het daarop volgende jaar voerde hij als luitenant-kolonel het bevel over een der bataillons van den gewapenden Landstorm. In 1819, bij de eerste verkiezing van leden van het stads-bestuur door het kiezers-collegie, werd hem de betrekking van lid van den stedelijken Raad opgedragen, die hij tot October 1851 met ijver en naauwgezetheid bleef vervullen. Buiten-

dien was hij gedurende het grootste gedeelte zijns levens in verschillende andere maatschappelijke betrekkingen, o. a. als diaken en ouderling bij de Walsche gemeente, als lid der plaatselijke schoolcommissie, als regent van het Oude-mannenhuis, als lid van het bestuur der gevangenissen, enz. werkzaam. Hierbij mogen niet onvermeld blijven zijne veeljarige bemoeijingen ten voordeele der naburige gemeente Zandvoort, welke aan hem en aan zijnen vriend W. VAN DER VLUGT het daarstellen eerst van een bruikbaren rijweg door de woeste duinstreek, vervolgens van den nog bestaanden straatweg en van het Badhuis te danken heeft, die de bronnen zijn geworden der betrekkelijke welvaart van dit voortijds diep armoedige zeedorp.

Wij zeggen niet te veel als wij getuigen, dat de waardige man, van wiens openbaar leven wij hier eene korte schets gaven, de algemeene achting zijner stadgenooten, en meer in 't bijzonder die van allen met wie hij in betrekking stond, in zeldzaam groote mate wegdroeg. En dit, voorwaar, te regt. Aan een helder hoofd paarde hij een regt edel en fijngevoelig hart, een innig godsdienstig gemoed. Opregtheid en goedhartigheid waren de karaktertrekken die zich in geheel zijn wezen afspiegelden en in al zijne daden openbaarden. Het was een man op wiens woord men kon staat maken, op wiens trouw men kon bouwen. Voorkomend en toegeeflijk in den omgang, doch pal staande waar pligt standvastigheid gebood, — wars van alles wat naar zelfverheffing en openbare loftuiting zweemde, — voor zich zelven weinig behoevend, maar voor anderen mild en hulpvaardig, won hij het ontzag en de liefde zijner ondergeschikten, de toegenegenheid, het vertrouwen en de achting van alle braven. Door zeer velen betreurd daalde hij ten grave, diep betreurd vooral door zijne dierbare gade, die 's levens geluk en tegenspoed ruim 58 jaren met hem deelde, en door zijne kinderen, die den zorgvuldigsten vader in hem vereerden.

JOHANNES ENSCHEDÉ.

JOHANNES ENSCHEDÉ was de oudste zoon van MR. JOHANNES ENSCHEDÉ en Vrouwe JOHANNA ELIZABETH SWAVING. Hij werd geboren te Haarlem den 7den Maart 1785. Reeds vroeg, op zijn 15de jaar, trof hem de ramp dat hij zijn voortreffelijken vader verloor.

Gelukkig vond hij in den predikant WIGERI te Beverwijk, aan wiens opvoeding hij, even als zijn neef JACOBUS reeds een tijd lang was toevertrouwd, een leidsman, die zijn hart en verstand uitnemend wist te vormen. Nogtans had dit verlies ten gevolge, dat de jonge ENSCHEDÉ vroeger dan anders het geval zou geweest zijn zich genoodzaakt zag met allen ernst zich voor te bereiden ter inneming van zijns vaders plaats als een der hoofden der typografische inrigting, welker medeëigenaar hij thans geworden was. In 1801 naar de Leidsche hoogeschool vertrokken, genoot hij daar ter stede in het huis van den hoogleeraar M. SIEGENBEEK eene ouderlijke zorg en liefde, die hij steeds met groote dankbaarheid gewoon was te erkennen. Na in 1805 gepromoveerd te zijn, keerde hij op twintigjarigen leeftijd naar Haarlem terug, waar hij reeds aanstonds de leiding op zich nam van de Opregte Haarlemsche Courant, daarin bijgestaan door den Walschen predikant TEISSÈDRE L'ANGE, en blijk gaf volkomen voor die taak berekend te zijn. De courant, in die dagen al een veel gelezen blad, won gaandeweg in degelijkheid en verzekerde zich daardoor bij voorkeur het vertrouwen van het publiek. Geen wonder, dat de fransche regering in dit orgaan groote gevaren zag voor de leiding van de openbare meening. Op last van Keizer Napoleon werd in 1811 de courant als nieuwsblad verboden en veranderd in een advertentieblad. Gedwee moest men zich aan deze schorsing onderwerpen, al werden veler belangen hierdoor ook gevoelig benadeeld. Bovenal trouwens was zij geen geringe grieve voor den jeugdigen redacteur, die niet alleen zijn belang, maar evenzeer de vrijheid van zijn vaderland door deze daad gekrenkt zag. Met hart en ziel Hollander, wachtte hij slechts op het oogenblik dat de magt van den overheerscher eindelijk gebroken mogt worden, en naauwlijks was hier te lande de tijding vernomen van Napoleons nederlaag in Rusland, of JOH. ENSCHEDÉ, door zijn stand en betrekking in zijne geboorteplaats reeds in aanzien [1]), nam onverwijld zijne voorbereidende maatregelen, ten einde bij een omkeer van zaken ten gunste van zijn vaderland mede te wer-

---

1) Bij zijne komst te Haarlem was Mr. JOH. E., in 1806, al dadelijk aangesteld als kapitein der schutterij, en, na de inlijving van het land bij Frankrijk bekleed met het lidmaatschap van den Municipalen Raad en het adjunctschap bij den Maire, waarbij hij meer in het bijzonder belast was met het toezigt op de gevangenissen en de militaire aangelegenheden. Zijn invloed steeg te meer, toen, bij den omkeer van zaken in 1813, de Maire zijn ontslag genomen en het stadsbestuur aan zijn adjunct overgelaten had.

ken en de orde in de stad zijner inwoning krachtdadig te handhaven. Op de gewone burgerlijke magt viel ten behoeve van dit laatstgenoemde niet veel te rekenen. Weinige dagen toch vóór den veldslag bij Leipzig was bevel gegeven om wat nog van de stedelijke schutterij was overgebleven te ontbinden, zoodat Haarlem in het begin van November 1813 geheel ontwapend was. Op eigen gezag riep JOHANNES ENSCHEDÉ de welgezinde burgers heimelijk zamen, waarschuwde hen voor de op handen zijnde gebeurtenissen en verdeelde hen overeenkomstig de wijken der stad in zes compagnieën. Naauwelijks was, op den 19en November, vernomen dat zich in Amsterdam een provisioneel bewind had gevestigd, en was hier en daar in Haarlem eene oranje cocarde gezien, of, terwijl de fransche bezetting nog in de stad lag, verscheen op eens, zonder eenige magtiging of bescherming der overheid, de Opregte Haarlemsche Courant weder in haar ouden vorm en bragt niet weinig bij om de goede zaak der onafhankelijkheidsverklaring in den lande te bevorderen. Bij gelegenheid van het vijftigjarig herinneringsfeest in 1863, heeft Mr. JOH. ENSCHEDÉ op verzoek van zijne betrekkingen zijne aanteekeningen betreffende deze gewigtige dagen doen drukken en met alle ruimheid dit merkwaardig geschrift aan vrienden en belangstellenden uitgedeeld. Zonder de minste aanmatiging of zelfverheffing van de zijde der stellers, blijkt uit die mededeelingen, hoe de Haarlemsche Courant van grooten invloed geweest is op de verdere gebeurtenissen en hoe deze daad verbonden was met geen geringe persoonlijke gevaren voor de uitgevers. De stad Haarlem, gedachtig aan de diensten door Mr. JOH. ENSCHEDÉ haar en den lande in die belangrijke dagen bewezen, maakte het zich bij de Oranjefeesten in 1863 tot een pligt, een harer meestgeachte burgers een openlijk blijk van hulde te brengen door het aanbieden van een album, voorzien van duizenden handteekeningen van ingezetenen van allen rang en stand.

Van toen af, November 1813 tot in het jaar 1828, dus gedurende ruim veertien jaren, heeft Mr. JOH. ENSCHEDÉ de courant, die toen drie malen 's weeks verscheen, *geheel alleen* geredigeerd en zelfs hare drukproeven, tot de persrevisie toe, gecorrigeerd.

Is de werkzaamheid aan deze taak verbonden op zich zelve even verbazend als voorbeeldig, ze wordt nog hooger te waarderen als men nagaat hoe zij gepaard ging met zoo vele andere tijdroovende betrekkingen en bemoeijingen. JOHANNES ENSCHEDÉ leefde, bij al

zijne liefde voor de vaderlijke instelling aan welker hoofd hij zich mede geplaatst zag, niet voor eigen belang alleen. Het kon wel niet uitblijven dat een man, die in een benarden tijd zoo moedig zich geschaard had in de rijen van hen die het fransche dwangjuk hadden afgeworpen, ja men mag zeggen zich te Haarlem aan de spits der beweging had gesteld, zich in zijne woonplaats vereerd zag met een vertrouwen, waaraan hij meende zich in het belang der stad en harer burgerij niet geheel te mogen onttrekken. Reeds kort na het vertrek der fransche troepen uit Haarlem had JOHANNES ENSCHEDÉ eenigen der aanzienlijkste burgers op het Raadhuis zamengeroepen, daaruit een voorloopigen Raad gevormd en niet geweigerd daarvan zelf lid te zijn; eene betrekking die hij met ijver en opoffering onafgebroken tot in 1850 heeft waargenomen. Volledig met de stad, hare geschiedenis en belangen bekend, zijn er gedurende dien tijd geen gewigtige maatregelen ten gerieve der gemeente genomen, of JOHANNES ENSCHEDÉ heeft daarin groot aandeel gehad, en bewezen hoe hij niet alleen met raad maar evenzeer metterdaad werkzaam was ten behoeve van alle standen zijner medeburgers. Dien ten gevolge dan ook werd zijn arbeid al meer en meer in allerlei betrekking en kring ingeroepen. Zijn helder oordeel, zijn vast advies, zijn krachtig besluit werden overal evenzeer op prijs gesteld. Zoo werd hij in 1827 uit den Raad gekozen om Haarlem te vertegenwoordigen in onderscheidene Waterschapsbesturen, waaronder hij in dat van Rijnland eene plaats als Hoofd-ingeland tot in 1857 bekleedde. Voorts was hij lid van de Weeskamer en van daaraan verbonden administratiën, Regent van onderscheiden burgerlijke en kerkelijke gestichten; lid van het collegie van Curatoren der Latijnsche school; al welke ambten hij met de grootste belangstelling waarnam. Voeg daarbij zoo menige landsbetrekking waar hij toe geroepen werd. Reeds in 1809 werd hij als Leenman benoemd in de Hooge Vierschaar van Kennemerland en Brederode en tot lid van de Kleine Bank van Justitie. Onder het fransch Bestuur en bij de invoering der fransche regtspleging werd hij verkozen als Regterplaatsvervanger in de Regtbank te Haarlem. In 1814 is hij aangesteld tot Regter van instructie in die Regtbank, een post waar veel werks aan verbonden was en die hij tot in 1827 bekleedde, toen hij benoemd werd tot Auditeur-militair in het provinciale commandement van Noord-Holland (nu de vierde militaire afdeeling). Dit laatste hooge ambt

stelde hem aan het hoofd van de militaire justitie in dit gewest, eene betrekking welke hij tot aan zijn dood vervuld heeft en waarin hij zich om zijne uitstekende verdiensten de achting van alle officieren des Nederlandschen legers, met wie hij achtereenvolgens zoo menigmaal in aanraking kwam, verworven heeft. Toen Mr. JOH. ENSCHEDÉ in 1859 den vijftigjarigen gedenkdag van zijn eerste optreden in regterlijke betrekking plegtig met een aantal genoodigden herdacht, viel hem de onderscheiding te beurt van door Z. M. den Koning vereerd te worden met het Commandeurskruis van de Orde der Eikenkroon.

In het jaar 1840 kwam bij al deze ambten eene nieuwe benoeming, welke in den maatschappelijken toestand van Mr. JOH. ENSCHEDÉ eene geheele wijziging, maar niet eene mindere beslommering te weeg bragt. Door de Provinciale Staten van Noord-Holland vereerd met het mandaat van Lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal, meende Mr. JOH. E. deze opdragt niet te mogen weigeren. Tien jaren lang heeft hij de plaats van volksvertegenwoordiger vervuld met al die naauwgezetheid en ijver, welke zijne staatkundige overtuiging en een warm vaderlandsch hart hem ingaven. De aanteekeningen uit dit gewigtige tijdvak, van zijne hand onder zijne nagelaten papieren gevonden, getuigen er van, welk een werkzaam aandeel hij genomen heeft in de maatregelen ten algemeenen nutte niet alleen, maar evenzoo van zijne uitgebreide kennis van 's lands aangelegenheden.

Het kon wel niet anders of bij zoo vele en velerlei tijdroovende bemoeijingen, was de geheele leiding der Haarlemsche Courant op den duur niet te vereenigen. Hoe noode ENSCHEDÉ de taak, die hij zooveel jaren achtereen gansch alleen op zich had genomen, ook maar voor een deel aan anderen afstond, zoo begreep hij nogthans in 1829 voorzigtig te handelen door een gedeelte dier taak aan anderen op te dragen en een medearbeider te kiezen. Maar toen nu deze werkzaamheden vaster en gemakkelijker geregeld waren, kon ook van het blad meer partij getrokken worden en werd het van eene courant die driemaal 's weeks uitkwam, in 1847 tot een dagblad, hetwelk zich zoowel door de uitbreiding zijner berigten, als door de doelmatige inrigting zijner advertentiën, al meer en meer de plaats zocht te verzekeren, die het onder de dagbladen had ingenomen.

Tot aan het einde van zijn leven heeft Mr. JOH. ENSCHEDÉ, boven

alles in zijne uitgebreide zaken, hart gehad voor zijne geliefkoosde courant. Zelfs toen hij in November 1865 het ongeluk had door een noodlottigen val het regter dijbeen te breken en maanden lang bedlegerig was, bleef de zorg voor het blad een troost en afleiding in zijne pijnlijke en gedwongene rust. Een treffend voorbeeld van die gehechtheid kwam nog na 's mans dood aan het licht. Sinds eenigen tijd hadden de medeëigenaren van het blad begrepen, dat het allezins geraden werd, de courant overeenkomstig de eischen van het oogenblik uit te breiden en ook haar uiterlijken vorm dien ten gevolge te vergrooten. Natuurlijk hadden zij hierin, gelijk in alles, het oordeel ingeroepen van het bejaarde hoofd der firma. Deze had zijne persoonlijke en zeer ernstige bezwaren; maar vermits hij, op 81jarigen leeftijd, zich bewust was dat jonger blik de behoefte des tijds welligt scherper kon peilen dan die van een man die aan het oude gehecht was, liet hij zijne opvatting gewillig voor die van anderen varen en verzette hij zich niet tegen de nieuwe maatregelen. Ook was hij, toen het besluit eenmaal genomen en in October des vorigen jaars het blad in zijne nieuwe gedaante voor het eerst verschenen was, met die wijziging volkomen tevreden. Dat hij evenwel bij die gebeurtenis een zeker gevoel van weemoed niet onderdrukken kon, blijkt uit de volgende regels op dien dag in zijn zakboekje geschreven en na zijn overlijden gevonden. „Vaarwel dan, oude Opregte Haarlemsche Courant, die ik, ik alleen, „in 1814 uit het slijk heb opgehaald en tot in 1828 goede vruchten „heb doen dragen. Vaarwel! Andere tijden, andere zeden. Gedu„rende meer dan vijftig jaren heb ik u gekoesterd en verzorgd. „Bij vele goede, heb ik ook sommige kwade, angstige dagen gehad, „als in 1815, na de landing en voor den slag van Waterloo; — „naderhand over Spanje; maar die zijn wij te boven gekomen. „Thans wordt eene radicale verandering onvermijdelijk geacht. Het „zij zoo. Vaarwel derhalve, oude Vriendin. Mijne dagen zijn geteld; „gij zult herleven in een anderen vorm. De Heere geve dat gij zult „blijven leven!"

Het was evenwel niet alleen in wetenschappelijke en praktische bekwaamheden der typografie, dat Mr. JOH. ENSCHEDÉ uitmuntte. Voor zijne taak als redacteur had hij meer noodig. Behalve zijne kennis en bedrevenheid in de klassieke talen, was hij vertrouwd met vele der levende europesche. Zijne moedertaal was hij in den grond, ook als stylist, meester. Op het terrein van geschiedenis

en aardrijkskunde was hij, zelfs in onderdeelen, voorbeeldig en soms verbazend te huis. Het krijgswezen en de marine-aangelegenheden, vroeger ook de sterrekunde, behoorden tot zijne liefhebberij-studiën. Evenzoo de geschiedenis der typografie in haren geheelen omvang, meer bijzonder die wat Haarlems regt betreft op de uitvinding, en de daaraan verbonden kennis der incunabelen, waarvan de familiebibliotheek der ENSCHEDÉS kostbare exemplaren bevat.

Gaven de eerstgenoemde bekwaamheden aanleiding dat Mr. JOH. ENSCHEDÉ lid en bestuurder was van onderscheiden instellingen en geleerde genootschappen, als bij voorbeeld Directeur, eenige malen Voorzitter, van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen; de laatstgemelde schat van technische en historische kundigheden werd vaak te baat geroepen door mannen als Dr. A. DE VRIES, SCHINKEL en NOORDZIEK, daar waar het de verdediging van Haarlem betrof tegenover de aanmatiging van Maintz. Zoowel deze als de praktische hoogte van zijn standpunt in de maatschappij gaven ENSCHEDÉ eene eereplaats overal waar COSTERS kunst beoefend of zijne vinding erkentelijk herdacht werd. In 1823 was hij lid van de Commissie ter regeling van het vierde eeuwfeest der uitvinding van de boekdrukkunst; in 1856 stelde de Vereeniging van Haarlemsche Boekhandelaren er bij hare oprigting eene eer in, de Heeren Dr. A. DE VRIES en Mr. JOH. ENSCHEDÉ tot honoraire leden te mogen benoemen; in 1856 begreep de commissie voor de feesten bij gelegenheid van de onthulling van COSTERS standbeeld te Haarlem, den Heer JOH. ENSCHEDÉ als hoofd der typografen in ons Vaderland te moeten uitnoodigen, de talrijke van elders opgekomen typografische vereenigingen plegtig toe te spreken bij het bezoek aan de plek in den Hout, waar de eerste letter gesneden was. Mr. JOH. ENSCHEDÉ, ofschoon eerst kort geleden van eene zware ziekte hersteld, onttrok zich aan dit verlangen niet. Immers, waar zou hij zich beter op zijne plaats gevoeld hebben dan te midden van die honderden Boekdrukkersgezellen, zijne „vrienden en medearbeiders," gelijk hij hen herhaalde malen in zijne toespraak noemde, „hier op de plek, waar onze onvergetelijke COSTER zijne houten „letters schikte en verschikte en alzoo den grond legde tot een „bedrijf, 't welk bij de toenemende behoefte aan middelen ter ver-

„breiding van kennis, bestemd was om den maatschappelijken toe„stand van ons werelddeel te hervormen." De woorden, bij die gelegenheid door den waardigen grijsaard met krachtige stem gesproken en in het Gedenkboek der Costersfeesten bewaard, maakten op allen die ze hoorden een diepen indruk.

Wie na de noodlottige beenbreuk in 1865, toen de ijverige man die gewoon was onvermoeid op zijn bureau werkzaam te zijn, aan het ziekbed gekluisterd was, uit belangstelling aan zijne deur klopte — wie hij ook was, hij werd op de ziekekamer toegelaten en met toegestoken hand welkom geheeten. Nog ziet schrijver dezes hem voor zich, dien eerbiedwekkenden grijsaard, gedoken in zijn leuningstoel, de handen gevouwen op de borst, de oogen, door zware wenkbraauwen overschaduwd, meestal uit gewoonte gesloten, den bril hoog op het voorhoofd geschoven, aandachtig luisterend naar elke mededeeling, soms alsof hij, in eigen gedachten verzonken, niet hoorde. Maar vermoeddet gij dit, hoe zoudt ge u bedrogen zien. Naauwelijks hadt ge uitgesproken en iets gezegd wat zijne aandacht getroffen had, of, na eene korte poos zwijgens van wederzijds, was zijn oordeel gereed, geregeld, helder, bepaald, geen oogenblik weifelende. Gij mogt aanroeren wat ge wildet; gij mogt spreken over wetenschap, over kunst, over maatschappelijke belangen, over feiten of personen — had Mr. Joh. Enschedé eenmaal zijne herinneringen en gedachten verzameld, dan opende zich voor U eene encyclopedie, die ten allen tijde en voor iedereen zijne mededeelzame bladen had.

En wat hij in zoo rijke mate uit hoofd en hart gaf aan vreemden, dat vloeide wel te weliger in den kring van betrekkingen en huisgezin.

Mr. Joh. Enschedé had het volle geluk, maar niet minder de diepe smart van het leven leeren kennen. Reeds op jongen leeftijd, in Maart 1810, in den echt getreden met Vrouwe Catharina Hillegonda van Walré, dochter van den bekenden dichterlijken vriend van Bilderdijk, had hij in de eerste jaren van zijn huwelijk al de weelde genoten, aan liefde en voorspoed verbonden. Tien kinderen waren uit dien echt geboren, vijf zoons en vijf dochters. Twee van deze laatsten stierven op vroegen leeftijd; vier kinderen verloor hij in de bloeijende jaren van het leven. Zijne echtgenoote ontviel hem in 1845. Sinds was dat overvloedig gezegende gezin, een toonbeeld vroeger van vrolijk genot waartoe ieder van het zijne

bijbragt, eer somber dan benijdenswaardig. Toch, bij al deze huiselijke rampen, bij alle leed van buiten, bij zorgen voor vaderland en have, hield Mr. Joh. Enschedé het hoofd boven, met christelijk vertrouwen zich onderwerpend aan Hem, uit wiens hand hij het zoete aannam met dankbaarheid, het bittere met ootmoed. Niemand heeft ooit die fiere persoonlijkheid langer dan voor een oogenblik gebroken gezien. Eigen leed verbergende daar binnen, straalde zijn ernstig-vriendelijke, zijn helder-doordringende blik weldra iedereen weder toe. In zijn werkkring vond hij zijne afleiding, zijne plaats en zijn pligt. De oudvaderlijke erflating, den roem van het geslacht: de typografische inrigting en de daarmede verbondene courant ook van zijne zijde te handhaven in hare eer, uit te breiden, degelijker en duurzamer te maken en beiden beter dan hij ze ontvangen had over te dragen aan zijne opvolgers, dat was, vooral in zijn laatste levensjaren, het doel van zijn rusteloos streven. Arbeiden zoolang het dag is: weinigen hebben deze les zoo in praktijk gebragt als Mr. Joh. Enschedé. Nog op zijn tachtigste jaar was hij 's morgens de eerste, 's avonds de laatste op zijn bureau. Eerst toen het verval zijner krachten er hem toe dwong, liet hij zijn post over aan wie hem vervangen zouden. En dat deed hij toen ook volkomen kalm en vol vertrouwen. „Jongen, valt er niets meer te bespreken?" was een zijner laatste woorden tot zijn oudsten zoon, zelf reeds man van gevestigden leeftijd, maar die toch nog altijd zoo gaarne de oude kinderlijke toespraak uit zijns vaders mond hoorde. En toen het antwoord daarop ontkennend was, legde de grijsaard het nog altoos heldere hoofd tot sterven neêr, na alvorens al zijn kinderen en naaste betrekkingen de hand gedrukt en vooral den kleinzoon die zijn naam droeg als met een aartsvaderlijken zegen vaarwel te hebben gezegd.

Mr. Johannes Enschedé ontsliep op den 8sten October 1866, betreurd door velen, geëerbiedigd door allen, die beseften wie hij geweest was en wat hij gedaan had.

(Algem. Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel 1867.)

P. NIJHOFF.

Hoe naauw verwant boekhandel en letterkunde zijn, hoe groot hun wederzijdsche invloed is, hoeveel glans de beoefening der letteren aan den handel verleent, en welke voordeelen ze aan deze schenken kan, is wel nergens zoo zeer zigtbaar, als in de firma NIJHOFF te Arnhem. Sedert anderhalve eeuw dreven de leden dier familie daar eenen boekhandel, die wel steeds de voornaamste dier plaats was, maar zich nooit boven het middelmatige van eene toenmaals kleine provinciestad verhief, en daar buiten aan weinigen dan aan beroepsgenooten bekend was. Aan de letterkundige bekwaamheid van ISAAK ANNE en zijnen zoon PAULUS NIJHOFF was het voorbehouden die oude gevestigde firma eenen hoogeren glans te verleenen, hunnen handel tot eene wijd en zijd bekende en geëerde zaak te maken; door hunne literarische relatiën de mercantiële uit te breiden, en op zeldzame wijze boekhandel en letterkunde te vereenigen en aan elkander dienstbaar te maken. Hoe voortreffelijk I. A. NIJHOFF hierin slaagde, is overtuigend aangewezen in de zoo juiste schets van zijn leven en werken, welke eene zeer bevriende en bevoegde hand voor 4 jaren in dit jaarboekje geplaatst heeft. [1]) In dat werken en streven, gelijk in zijne geheele werkzaamheid, was zijn zoon PAULUS zijn waardige opvolger. In het leven van den vader is veelzins dat van den zoon geschetst, die het zijn hoogste eer rekende zijnen voorganger, den baanbreker op wetenschappelijk gebied gelijk, althans nabij te komen. Reeds 4 jaren na den dood van zijnen vader, aan de maatschappij ontrukt, is hem een te kort leven vergund geweest, zelf veel te beginnen en tot stand te brengen, maar hetgeen hij geleverd heeft doet zien, dat hij een

1) Zie hiervóór bladz. 108.

allezins waardige erfgenaam van den vader was en de spreuk tot waarheid maakte: *Noblesse oblige*.

Paulus Nijhoff was den 9 Augustus 1821 geboren; na de Fransche en Latijnsche scholen bezocht te hebben kwam hij in den voorvaderlijken boekhandel, en bragt daarna de jaren 1842 tot 1846 te Amsterdam in den bloeijenden Duitschen boekhandel van Joh. Müller door. De veelzijdige gelegenheid tot leering, die beide zaken hem verschaften, gebruikte hij met allen ijver en gaf daarvan de doorslaandste blijken, toen hij in zijne vaderstad terugkeerde op een' tijd, dat die eene nieuwe en krachtige ontwikkeling verkreeg.

Eerlang deelgenoot in de zaken zijns vaders geworden, werkte en wedijverde hij met hem om door den handel niet alleen zijn eigenbelang maar ook dat der wetenschap te bevoordeelen en veelzijdig waren zijne mededeelingen aan geleerden en particulieren die zijnen winkel bezochten. Van die rigting van zijnen geest getuigden ook de werken die in den korten tijd dat hij de zaken alleen bestuurde van zijnen handel uitgingen, namelijk: het werkje van Mr. Lenting, *Nederlands Staatsbestuur* en het door hem zelven geschreven boek: *Het voornaamste uit de geschiedenis van Gelderland aan kinderen verteld*; 2 *stukjes*, die eigentlijk eene populaire bewerking zijn van het belangrijkste wat de 6 lijvige quartijnen bevatten van zijns vaders uitmuntend werk: *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Deze werkjes en de voortzetting der zoo belangrijke *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis* en de uitgave van de *Kerkgeschiedenis van Nederland door Prof.* Moll, waren de eenige die van zijne werkzaamheid als Uitgever getuigden; maar ze zijn voldoende om den geest te doen kennen, waarin hij werkzaam was.

Dit zijn streven was dan ook de aanleiding dat bij de reorganisatie der oude Arnhemsche Bibliotheek en hare vereeniging met andere daar bestaande boekerijen, Nijhoff tot Bibliothecaris dier inrigting benoemd werd, en de geheele herschepping hem werd opgedragen. In die betrekking gaf hij in 1858 den vrij aanzienlijken en goed bewerkten *Catalogus* dier Bibliotheek uit en wijdde haar een groot deel van zijnen tijd. Groot waren de diensten die hij als bestuurder dier inrigting aan zijne medeburgers bewees, die in hem eenen steeds dienstvaardigen en bekwamen gids en raadsman vonden. En toch was deze werkzaamheid gering in vergelijking van die als Archivaris, eerst der stad, later der Provincie. Reeds in

1854 tot adjunct van zijnen vader benoemd, volgde hij hem in 1863 als Archivaris van Gelderland op. In die betrekkingen onderzocht, regelde en beschreef hij de belangrijke en uitgebreide archieven der steden Nijmegen, Hattem, Doetinchem en van andere plaatsen en zond eenige dier Registers, met historische inleidingen voorzien, in het licht, stukken die ten overvloede aantoonen, hoe groot zijne werkzaamheid en naauwgezet zijne tijdsverdeeling was. Bij dit alles had hij, na den dood zijns vaders, het redacteurschap der *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis* op zich genomen en was eindelijk in het laatst van 1867 zoo verre gekomen, dat hij zich kon aangorden tot de voortzetting en voltooijing van de *Gedenkwaardigheden voor de Geschiedenis van Gelderland*, een kolossaal werk, gelijk geen onzer andere provinciën kan aanwijzen. Dat werk ten einde te brengen beschouwde hij als zijne voorname wetenschappelijke levenstaak, en daarvoor arbeidde hij zoo onvermoeid, dat het zijne gezondheid afbreuk deed. In November reisde hij, reeds een weinig ongesteld, naar Brussel om nieuwe bouwstoffen voor dit werk te verzamelen; hij vond meer dan hij verwachtte en had kunnen hopen; teruggekeerd sprak hij met groote opgewondenheid van zijne belangrijke ontdekkingen over het leven van Karel van Egmond, en betreurde het, dat zijn vader deze niet meer had kunnen zien; hij bereidde zich nu voor den ontgonnen schat te bewerken, toen eensklaps zijn levensdraad werd afgesneden! In den morgen van den 19 November 1867 op zijne kamer voor zijne schrijftafel zittende, werd hij door eene hevige beroerte getroffen die hem des avonds door den dood aan echtgenoote, moeder en vele dierbare betrekkingen en vrienden ontrukte. Slechts 48 jaren levens zijn hem vergund geworden, veel had men bij een langer leven van hem mogen verwachten! Nederig en steeds naar hoogere voorbeelden van kennis opziende, had hij een innig, godsdienstig besef van onze pligten hier beneden, met magt al dat te doen wat op onzen weg ligt. Aangenaam en gemakkelijk in den omgang, was hij een hartelijk vriend en ijverig medeburger, laat hij zeer velen in en buiten de stad zijner inwoning achter die zijn verlies voor zich, voor stad en wetenschap opregtelijk betreuren, en die van hem met vollen nadruk getuigen, dat hij niet vergeefs geleefd en ijverig gewoekerd heeft met de talenten hem geschonken.

(Algem. Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel 1868.)

Amsterdam, 5 Mei 1868. F. Muller.

Mr. J. T. BODEL-NIJENHUIS.

E. J. BRILL.

Het is mij een weemoedig doch tevens een groot genoegen aan de herinnering van de hierboven genoemde mannen eenige regelen te kunnen wijden. Gedurende eene reeks van meer dan vijfendertig jaren toch, heb ik met beiden in onafgebroken vriendschap of met groote hartelijkheid verkeerd. Zoo ik nu beider werkzaamheid, niettegenstaande het verschil van hunne loopbaan — immers de een was meer een man van wetenschap, de ander praktisch boekhandelaar – in één opstel wil trachten te schetsen, zoo doe ik dit niet omdat de een slechts weinige maanden na den ander aan de maatschappij ontviel, maar om beider betrekking tot de beroemde Leidsche boekhandelaars-firma S. J. Luchtmans. Door en voor die firma hebben beide tot voor vijfentwintig jaren geleefd en gewerkt; die firma gaf aan beider leven een bepaalde richting, en van geen hunner kan men spreken zonder den andere en tevens die firma te gedenken. Laat mij dan vooraf in enkele hoofdtrekken de geschiedenis van het huis Luchtmans geven.

Het beste bericht dienaangaande vinden wij in een opstel van de hand des Heeren Bodel in het fraaie werk van H. Lempertz: *Bilderhefte zur Geschichte des Bücherhandels*, Heft van 1856, waar men op pl. 1 eene schets van de werkzaamheid, en de afbeeldingen van vier leden der firma Luchtmans met hunne handteekeningen vindt.

Een uitmuntende bron voor de kennis der veelvuldige handelsbetrekkingen van dit huis, en tevens voor de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, zal zonder twijfel de belangrijke reeks kantoorboeken der firma aanbieden, welke van 1697, dus bijna van de stichting af, tot 1850, het jaar der opheffing van het huis loopt, alsmede de brieven en papieren van 1800 tot 1850, die alle door den heer Bodel met prijzenswaardige zorg bewaard en thans in het bezit zijner erven overgegaan zijn. Een ander hoogst belangrijk dokument voor de geschiedenis van dit huis is een Katalogus van fondsartikelen, in het midden der vorige eeuw gedrukt en omstreeks 1760 van eene geschreven taxatie voorzien, waarschijnlijk ten dienste eener boedelscheiding tusschen de kinderen van Samuel Luchtmans (den Ouden), toen zijne zonen Samuel en Johannes de zaken overnamen en den anderen kinderen, waaronder Petrus Luchtmans, later Hoogleeraar in de medicijnen te Utrecht, het hun toekomend deel uitkeerden. Te eeniger tijd hoop ik gelegenheid en tijd te vinden al deze papieren nader te onderzoeken en daaruit voor de geschiedenis van onzen handel iets belangrijks mede te deelen. Het huis Luchtmans toch is, voor zoover ik mij herinner, niet alleen een der oudste, maar ook een der meest invloedrijke van de vele groote boekhandelaars-huizen geweest, waarop Nederland bogen mag. Bij de ontbinding in 1850 mocht het op een werkzaamheid van 187 jaren roem dragen; het meerendeel der groote werken, gedurende de 18e eeuw in Nederland uitgegeven draagt die firma, en zal den naam Luchtmans in welverdiende eere doen houden.

Jordaan Luchtmans, in 1652 te Woudrichem geboren, richtte in 1683 te Leiden, waar hij bij den grooten uitgever Daniël van Gaasbeek zijne leerjaren had doorgebracht, een boekhandel op. Hij bracht dien in 1697 over naar het huis op het Rapenburg nabij de Akademie, No. 69, sedert door zijn nazaten bewoond tot 1872, toen het na den dood van Mr. Bodel-Nijenhuis door de Leidsche Hoogeschool werd aangekocht. De boekhandel en het kantoor zijn, waarschijnlijk in het begin dezer eeuw, overgebracht naar het huis aan de overzijde van het Rapenburg, geteekend N°. 60, waar het tot aan de liquidatie gebleven is. Niettegenstaande Jordaan Luchtmans zijn werkzaamheid begon toen de vermaarde Pieter van der Aa, later met den titel: Ridder van St. Marcus vereerd, zijne groote zaken dreef, toen het wereldberoemde huis der Elze-

VIERS nog niet uitgestorven was, maar in ABRAHAM ELZEVIER, den Akademie-drukker voortleefde, toen de gebroeders HAAK en nog andere groote huizen te Leiden bestonden, deed hij zich toch ook spoedig als een hunner waardigen mededinger kennen door zijn goede en groote uitgaven, vooral van de in die dagen zoo gevierde klassieke letterkunde. Toen hij in 1708, slechts 56 jaar oud, stierf, liet hij aan zijn 23jarigen zoon SAMUEL, Meester in de beide rechten, een bloeiende, met roem bekende zaak na. Door dezen nam de zaak een zeer groote vlucht. Bijna geene uitgave van eenig gewicht, hetzij van klassieke, hetzij van Nederlandsche of Fransche letterkunde, verscheen in die gouden dagen van onzen boekhandel, of de naam van SAMUEL LUCHTMANS, alleen of in vereeniging met anderen, kwam er op voor. In 1757 overleden, zetten zijne beide zonen SAMUEL en JOHANNES, geboren 1724 en 1726, beide als hun vader Meesters in de rechten, de zaken voort onder de weldra zoo beroemde firma SAM. & JOH. LUCHTMANS. Zij volgden het voetspoor van hunnen vader en grootvader, breidden de ondernemingen en betrekkingen steeds verder uit, en verwierven het huis een meer dan Europeeschen roem. Hunne ondernemingen beperkten zich evenmin als die huns vaders alleen tot het uitgeven; een groote ruilhandel, toen algemeen gebruikelijk, de verkoop van eigene en anderer boeken, het houden van veilingen, de beslommeringen eindelijk van eene groote drukkerij, waren aan hunne zaken verbonden. Onder de vruchten van hunne persen behooren de Bijbeluitgaven wel in de eerste plaats genoemd te worden, inzonderheid den gestereotypeerden folio Bijbel, reeds in 1718 in het licht gegeven, van welke uitgave nog ééne plaat in de bibliotheek van den heer BODEL gevonden is; de andere vormen zijn sedert voor letterspecie versmolten, uitgezonderd die welke in de bibliotheek des Heeren ENSCHEDÉ was, wijl deze firma zich met LUCHTMANS voor het drukken van deze Bijbels vereenigd had; — een afdruk dier bladzijde was gevoegd bij den catalogus der bibliotheek der Heeren ENSCHEDÉ in December 1867 uitgegeven. De uitgave van deze stereotyp-bijbels vermeld ik zoo bijzonder, omdat daardoor de prioriteit der Hollandsche stereotypie boven de latere uitvinding van den Franschman HERHAN, tusschen 1795 en 98, onwederlegbaar bewezen wordt, en omdat ze evenzeer aantoont dat de Heeren LUCHTMANS niet uitsluitend ééne richting in het uitgeven volgden, maar als verstandige kooplieden alle boeken van

goeden aard en strekking onder hunne fondsartikelen opnamen, — zij het dan ook dat zij zich voornamelijk wijdden aan de voortbrengselen der Grieksche en Latijnsche letterkunde.

Toen SAMUEL LUCHTMANS (de tweede) in 1780 overleed, zette zijn broeder, eerst alleen, daarna met zijn broeders zoon, mede SAMUEL geheeten (geb. 1766) de zaken voort. Hij eindigde in 1809 zijn rijk gezegend leven en werd reeds in 1812 door zijn neef in het graf gevolgd. Deze, een zeer vermogend man, lid van den Raad en in velerlei betrekkingen, daarbij het laatste mannelijk lid der familie, had sedert 1806 een steun voor de zaken gezocht in de hulp van den bekwamen en hooggeachten boekdrukker JAN BRILL. De opdracht, dezen geworden om de zaken te besturen in de treurige jaren der Fransche overheersching, was voorwaar niet gemakkelijk; doch met zeldzamen ijver, doorzicht en trouw vervulde de waardige man zijn moeilijke taak. Toen in 1814, na den val van Napoleon, het allen Hollandschen handel doodende continentale stelsel werd opgeheven, onze boekhandel daardoor nieuw leven kreeg, ja voor eenigen tijd een ongekende vlucht nam, en scharen van Engelsche, later ook van Amerikaansche handelaars en liefhebbers hierheen stroomden om de zoo gewaardeerde uitgaven der classici uit de 17e en 18e eeuw, vervolgens ook de werken der Kerkvaders en andere Theologen aan te koopen, — vonden zij in het huis LUCHTMANS steeds een voortreffelijk magazijn en in den Heer JAN BRILL een even werkzaam en kundig beheerder als nauwgezet bezorger der belangen van de erven van S. en J. LUCHTMANS. De firma verwierf zich toen groote voordeelen door den verkoop van den opgestapelden voorraad van goede oude boeken; de oude handel herleefde, en later werden ook de veilingen der uitmuntende bibliotheken van TE WATER, MEERMAN, KEMPER, REUVENS e. a. haar opgedragen, gelijk in de vorige eeuw de beste boekverzamelingen steeds door hare handen waren gegaan. Tevens werd de goede naam van het huis in stand gehouden en verhoogd door de uitgaven van classici in de jaren 1820 tot 1830, en later door de werken van KIST en ROYAARDS, *Archief*, GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Orange Nassau*. DA COSTA enz.

Na veertigjarigen arbeid in deze zaak wenschte de heer BRILL zijne laatste dagen in welverdiende rust te slijten, zoodat hij zich in 1846 aan de leiding der zaken onttrok. Daar geen der toen

levende erven van S. en J. LUCHTMANS geneigd was de leiding der zaken op zich te nemen, en de zoon en medewerker van den heer BRILL een andere richting wenschte in te slaan, werd de geheele zaak, firma en voorraad door de erven aan schrijver dezes aangeboden, doch dit vereerend aanbod (te goeder of te kwader ure? ?) afgeslagen. Daarop heeft men het huis geliquideerd, de fondsartikelen in ééne veiling verkocht, en den enormen voorraad boeken in vier auctiën geveild. De vele oude en gevestigde betrekkingen gingen over op het nieuwe huis, door den Heer E. J. BRILL in de nabijheid van het oude opgericht.

Gedurende meer dan anderhalve eeuw was de firma LUCHTMANS een sieraad van ons land. Voor zooverre de geheel veranderde richting van studie, politieke en sociale toestanden gedoogden, werd zij waardig opgevolgd door die van E. J. BRILL. Ook deze is, helaas! reeds na een bestaan van slechts vijfentwintig jaren in andere handen overgegaan. Laten wij hopen dat de traditiën der vorige firmaas bij hunne opvolgers goed bewaard blijven; dat ook zij de teekenen des tijds mogen weten op te merken, met den stroom des tijds weten mede te gaan, zoo mogelijk dien te leiden, om er niet in onder te gaan. Zij bedenken: „*Noblesse oblige.*"

Hoewel door den dood van den derden SAMUEL LUCHTMANS de mannelijke tak dezer familie uitgestorven was, zoo bestond er bij zijn overlijden toch veel uitzicht, dat deze schoone zaak door een zijner nazaten zou worden voortgezet. JAN LUCHTMANS namelijk had twee dochters, van welke de jongste ongehuwd bleef, doch de oudste uit een huwelijk met den heer BODEL-NIJENHUIS, koopman te Amsterdam, een zoon en dochter had. Na het vroegtijdig overlijden van zijne moeder in 1799, kwam de zoon, JOHANNES TIBERIUS geheeten, te Leiden onder de zorg en leiding van zijn grootvader en tante, groeide in de traditiën van het huis en geslacht LUCHTMANS op, en promoveerde in 1819 op twintigjarigen leeftijd in de rechten met eene doorwrochte en hoogst belangrijke dissertatie: over de rechten en privilegiën van Nederlandsche boekhandelaars en boekdrukkers, die ruimschoots de bewijzen droeg van zijn afkomst uit het voorouderlijk huis. Hoezeer dit onderwerp ook in latere jaren zijn aandacht is blijven boeien, blijkt uit een belangrijk exemplaar van dit werk, met aanteekeningen van zijne hand meer dan ter helfte vermeerderd, in zijne bibliotheek gevon-

den. Bij zijne meerderjarigheid trad hij 1o Januari 1821 als werkzaam deelgenoot der firma op en behield de teekening van het huis tot aan de dissolutie. Het schijnt evenwel dat zoowel de goede leiding der zaken door den heer BRILL, als ook de zucht voor letterkundige studiën, hem reeds spoedig bewogen hebben zijn aandeel in de practische werkzaamheden der zaak te beperken. Doch het aandeel dat hij nam aan de wetenschappelijke samenstelling der catalogi van de bibliotheken zijner voormalige leermeesters TE WATER, KEMPER, M. TIJDEMAN, e. a. vooral aan die van de hoogst aanlokkelijke boekenverzameling door de beide MEERMANS, vader en zoon, was zeer groot, en de exemplaren dier catalogi in zijne nalatenschap voorhanden, getuigen door menige curieuse, zoo bibliografische als bibliopolische, aanteekening van zijne medewerking en liefde voor dezen arbeid. In lateren tijd was het voornamelijk aan zijne medewerking toe te schrijven, dat de boven vermelde reeks van het *Archief* van KIST en ROOIJAARDS, de uitmuntende arbeid van zijn vriend GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, en andere werken van zijn en diens geestverwanten, als DA COSTA, HELDRING, e. a. bij het huis LUCHTMANS het licht zagen. De correspondentiën, aan die uitgaven verbonden, werden voornamelijk door den heer BODEL gevoerd, alsmede de veel tijd roovende correctiën door hem behartigd. Zoowel deze arbeid als vele onbezoldigde wetenschappelijke betrekkingen onttrokken hem meer en meer aan alles wat met den boekhandel in betrekking stond. Zijn tijd werd geheel en al door letterkundige en historische studiën en de zorg voor zijne zeer uitgebreide kunst- en boekenverzameling ingenomen. Nadat hij in 1834 den grooten historischen atlas, door den baron VAN HEECKEREN VAN WALIËN te Zutphen verzameld of geërfd, aangekocht had, breidde hij die in alle mogelijke richtingen uit, en bracht langzamerhand die ongeëvenaarde collectie van kaarten bijeen, welke na zijn dood bij legaat aan de Bibliotheek der Hoogeschool overgegaan is; terwijl liefde voor geschiedenis en kunst hem aanvuurden den grooten schat van portretten en platen te vergaderen, waarvan de catalogi eerst al den rijkdom zullen aantoonen.

Van zijne historische studiën gaf hij blijk door de uitgave van de *Gedenkschriften* van ROGER WILLIAMS, opgenomen in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, door het samenstellen van eene *Bibliographie van Nederlandsche plaatsbeschrijvingen*, het

opmaken eener merkwaardige lijst der portretten van boekhandelaars en boekdrukkers, die hij bezat, welke lijst, in 7 aflev. uitgegeven, tallooze historische bijzonderheden vermeldt. In vele tijdschriften, als: *De Vriend des Vaderlands*, NIJHOFF'S *Bijdragen*, *De Recensent*, e. a. komt menig stuk van zijne hand voor, maar boven alles schonk hij zijn tijd aan het in die dagen zoo veeleischende secretariaat der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. Niet alleen dat geen deel der werken van deze Maatschappij in het licht verscheen, zonder aan zijn beschavende hand en scherpziend oog onderworpen te zijn geweest, maar aan de samenstelling der bibliographische werken, door de Maatschappij uitgegeven, nam hij een zeer werkzaam aandeel; dit getuigen de uitvoerige Catalogus der Boekerij van 1834 tot 1840 in het licht gegeven, en de beide repertoria der letterkunde over Vaderlandsche Geschiedenis en Plaatsbeschrijving. Voegt men bij deze uitgebreide letterkundige werkzaamheid de waarneming van andere maatschappelijke betrekkingen, zoo zal men lichtelijk tot de overtuiging komen, dat het leven van BODEL-NIJENHUIS een der werkzaamste geweest is, die men zich kan voorstellen. Laat mij ten slotte zijne onbegrensde dienstvaardigheid en opoffering van veel tijd en moeite voor anderen niet onvermeld laten. Waar het gold anderen voor te lichten, anderer wetenschappelijk streven door zijn boekenschat en medewerking te schragen, was geene inspanning hem te groot. Wel mag op zijn leven toegepast worden het zinrijk emblema (van een oud Amsterdamsch uitgever, J. WOLTERS): een brandende kaars met bijschrift: „*Aliis inserviendo consumor.*" (Door anderen van nut te zijn word ik verteerd.)

Onze Vereeniging ter bevordering van de belangen des Nederlandschen Boekhandels erkende zijne vele verdiensten voor de geschiedenis van den boekhandel door hem tot haar Eerelid te benoemen; eene onderscheiding alleszins verdiend en door BODEL zeer gewaardeerd.

Schoon tweemaal gehuwd, eerst gedurende korten tijd met de dochter van den Hoogleeraar H. W. TIJDEMAN, daarna met Mejuffrouw BRILLENBURG, hem in 1866 ontvallen, heeft hij geene kinderen, doch eene zeer breede rei van vrienden nagelaten. -- De vrome en zeer beminnelijke man daalde na eene kortstondige ziekte in Januari 1872, hooggeëerd en bemind, ten grave.

In de bovenstaande regelen is reeds meermalen gewaagd van E. J. BRILL. Zijn vader, JAN BRILL, bekleedde voorheen eene aanzienlijke betrekking ter Secretarie van prins WILLEM V, doch toen hij door diens vertrek in 1795 zijn ambt, later door den loop der tijden, inzonderheid door de beruchte tierceering, zijn vermogen grootendeels verloren had, richtte hij te Leiden eene boekdrukkerij op en aanvaardde reeds omstreeks 1806 de eervolle doch moeielijke betrekking van administrateur der firma S. J. LUCHTMANS. Onder het oog van dezen verdienstelijken vader vormde zich EVERT JAN BRILL voor den boekhandel. En het was een uitstekende oefenschool, waarin hij werd opgeleid; immers zijn vader, ook hierin de gewoonte van het huis LUCHTMANS getrouw, wilde nooit iemand tot tijdelijke hulp in zijne zaken opnemen, die later als mededinger zoude kunnen optreden; van hier dan ook dat zich reeds vroegtijdig bij den jongen BRILL die groote werkzaamheid, die zucht om alles zelf te doen, ontwikkelde, waardoor hij zich later zoozeer onderscheidde. Aan de vereende krachten van vader en zoon was het mogelijk, de uitgebreide zaken der groote firma in stand te houden, die in de laatste jaren van het huis bijna geheel op de schouders van den zoon drukten. Het was dan ook de rechtmatige erkenning van zijne verdienste, dat, toen E. J. BRILL in 1850 een eigen zaak oprichtte, de betrekkingen van het huis LUCHTMANS aan hem, den veeljarigen administrateur, overgingen. Hoewel in enkele opzichten de traditiën der vorige firma volgend, wist hij toch eene eigenaardige richting aan zijne zaak te geven. Sedert jaren was zijn vader, voor het huis LUCHTMANS, de drukker geweest van de Oostersche werken, die Bestuurderen van het Warneriaansch legaat ter perse zonden. Hierdoor met de uitgave van Oostersche werken vertrouwd geraakt, en de nieuwe richting opmerkende, welke mannen als BOPP en anderen aan deze letterkunde gaven, en dat de verovering van Algiers door Frankrijk een nieuw veld voor de verspreiding van Oostersche boeken geopend had, legde hij zich voornamelijk toe op het aanknoopen van betrekkingen met Oriëntalisten als DOZY, KREHL, WRIGHT, TORNBERG, en anderen. In weinige jaren mocht hij een reeks van even belangrijke als welgeslaagde uitgaven van Oostersche literatuur op eigen drukkerij ter perse leggen en door zijn handel verspreiden, waardoor hij aan zijn jonge firma een naam bezorgde, die zoowel hier als buitenlands een goeden klank had. Ook op ander gebied,

met name op dat der Hollandsche taal- en letterkunde, was hij met eer en voordeel werkzaam. Van der jeugd af aan gewoon zonder hulp van anderen te arbeiden, beperkte hij zijn zaak voornamelijk tot deze wetenschappelijke uitgaven. Bijna 60 jaren geworden dacht hij er ernstig aan, zijn werkzaam leven voor een rustiger te verwisselen, toen hij, na eene echtvereeniging van slechts weinige maanden, plotseling weggerukt werd. Zijne rechtschapenheid, rondheid, ijver en kennis hadden hem vele vrienden verworven, die zijn heengaan betreuren, maar zijn arbeid is niet te vergeefs geweest; immers zij laat sporen na, die niet licht zullen uitgewischt worden.

FREDERIK MULLER.

(Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel. 1873.)

G. B. VAN GOOR.

Binnen één jaar tijds ontvielen aan den Nederlandschen Boekhandel twee mannen, die beiden op het uitgevers-terrein een hoogst belangwekkende en invloedrijke rol hebben vervuld.

Nog geen jaar geleden stierf in Frankrijk Dirk van Haren Noman, chef der firma Joh. Noman & Zoon te Zalt-Bommel, en voor weinige dagen overleed in Duitschland een der vroegere, uitstekendste leerlingen der firma: de Gouda'sche uitgever G. B. van Goor. Beide gaven alzoo den geest in den vreemde, op verren afstand van het tooneel van hunnen eenmaal zoo noesten arbeid.

Zoo het al niet een zeker gevoel van pieteit was, dat mij dreef een woord van herinnering te wijden aan den man, wien ik veel verschuldigd ben en altijd hoog heb geëerd, ik meen dat de uitgevers-loopbaan van G. B. van Goor wel waardig is herdacht te worden in dit blad.

Gerard Benjamin van Goor was te Buren in Gelderland gebo ren op 29 October 1816. Nadat hij zijn leerlingsjaren had volbracht in bovengenoemde Bommelsche firma en later met eene der dochters van het hoofd van dat huis in 't huwelijk was getreden, vestigde hij zich reeds in 1839 (dus op nauw drie en twintig jarigen leeftijd) te Gouda als Boekhandelaar. Doch het was vooral als Boekdrukker, dat hij in de stad van den oudsten Hollandschen printer Gheraerd Leeuw zijn naam zou vestigen.

Waren het, gelijk doorgaans in de eerste jaren op de uitgevers-

loopbaan, minder beduidende artikelen waaraan VAN GOOR zijn zorgen wijdde, ik herinner mij toch dat reeds een der eerste voortbrengselen van zijn pers: BÜCHNER'S *Bijdragen tot de geneeskundige topografie en statistiek van Gouda* aller aandacht tot zich trok van wege de fraaie en smaakvolle typografische uitvoering. Weldra verliet hij echter dit enge lokale terrein en voorgelicht door wetenschappelijke vrienden, overzag hij de leemte die in dien tijd nog bestond op het veld van leerboeken, hoofdzakelijk voor de natuur-wetenschappen, die toen meer en meer op den voorgrond traden.

In Maart 1845 verscheen GIRARDIN'S *Scheikunde voor den beschaafden stand*, een werk van aard en strekking nog geheel nieuw, en waarvan de drie herdrukken wel hebben getoond, dat het in een bestaande behoefte voorzag. Nog grooter opgang, als meer in 't algemeen bereik liggende, maakte de kort daarop gevolgde uitgave van: VAN DER BURG'S *Eerste grondbeginselen der Natuurkunde* die in 1847 voor 't eerst werd uitgegeven. Velen zullen zich nog herinneren wat ongewoon succes dit boek bij de eerste verschijning te beurt viel. Hier bleek een veld onzer litteratuur nog geheel braak te liggen. Sedert is het door vele uitgevers afgeploegd. Maar vier oplagen, telkens bij grooter getallen, gaven blijk hoe VAN GOOR'S eersteling op de boekenmarkt gewild bleef.

Ongeveer in dien tijd of iets vroeger, had een gebeurtenis plaats, die aan VAN GOOR'S uitgeversnaam groote kracht zou bijzetten. Het was zijn aangeknoopte betrekking met den beroemden letterkundige en lexicograaf JB. KRAMERS JZ., eene betrekking, die voortduurde tot 's mans noodlottigen dood in 1868; en het pleit wel voor den uitgever dat de auteur tot zijn einde hem immer ware vereering en hoogachting is blijven toedragen.

Sedert KRAMERS aan VAN GOOR'S établissement verbonden was, verdrong de eene kolossale uitgave de andere. CLAVEL'S keurige editie der *Vrijmetselarij* en CLAVEL'S *Geschiedenis der Godsdiensten* waren daarvan de eerste uitvloeisels.

In 1847 verscheen het eerste Woordenboek dat KRAMERS' reputatie zou vestigen, namelijk zijn *Algemeene Kunst-Woordentolk*, die in een dozijn jaren drie herdrukken beleefde.

Van denzelfden schrijver verlieten daarna VAN GOOR'S persen: het *Historisch-Statistisch woordenboek*; het *Geografisch Woordenboek;*

later het *Vreemd-Woordenboek*, maar op die allen werd de kroon gezet door het uitvoerige *Fransch-Hollandsch. Hollandsch-Fransch Woordenboek*, waarvan de bekende van MOOCK'S *Dictionnaire*, welker copy door VAN GOOR was aangekocht geworden, de grondslag was geweest.

Denkt men onder al deze reusachtige ondernemingen aan VAN GOOR's uitgaven van EMMERT'S *Heelkunde*; TERWEN'S *Etymologisch Handwoordenboek*; KARMARSCH *en* HEEREN, *Technologisch Woordenboek*; RIETSTAP'S *Armorial général*; VAN DER PALM'S vernieuwde *Uitgave van den Bijbel voor de jeugd* en vooral TERWEN'S oorspronkelijk prachtwerk *Het Koningrijk der Nederlanden* met zijn talrijke staalgravuren, en voegt men daarbij den stortvloed van kleinere Woordenboeken, Prentenboeken, Handboeken, tot keukenboeken inkluis, die in een vijf-en-twintigtal jaren bij G. B. VAN GOOR het licht zagen, dan mag men verbaasd staan over den immer wakkeren ondernemingsgeest en de énergie van een uitgever, wiens oog den scherpen praktischen blik gaan liet op ieder terrein van boeken-cultuur. En zonder in beoordeeling te treden over den inhoud zijner uitgaven, waarover het groote publiek trouwens door den gragen aankoop voldoende uitspraak heeft gedaan, vrees ik geen tegenspraak, dat VAN GOOR's uitgaven een sieraad van de Nederlandsche pers mogen genoemd worden. Opmerking verdient het, hoe VAN GOOR met zijn uitgaven steeds met zijn tijd trachtte mee te gaan; hoe hij van iedere nieuwigheid in 't buitenland gebruik maakte en verwerkte in zijn eigen editien. Wanneer men de eerste uitgaven zijner boeken naast de latere drukken legt, valt het een ieder op dat typografische uitvoering, houtsnee, bindwerk en papier, dat alles is verbeterd en met reuzenschreden vooruitgegaan en blijken draagt van degelijkheid en goede keus.

VAN GOOR spaarde geen kosten om zijn boeken een smakelijk solied aanzien te geven in de oogen van het groote publiek. Daaraan is voor een belangrijk deel het ontzaglijk debiet toe te schrijven dat de meeste zijner uitgaven ten deel viel.

Dat ondervond hij vooral bij de uitgave van zijn Prachtbijbel, een werk van *f* 80 à *f* 100, en waarvan de ongehoorde oplage van vijf-en-twintig honderd exemplaren in ons kleine Holland bijna geheel werd uitverkocht. VAN GOOR moge bij zijn aanprijzing van dezen Bijbel met verschoonbare uitgeversemphase zeggen:

„dat dit werk het schoonste is, wat de oudere en nieuwere school „der gewijde schilderkunst heeft voortgebragt, en dat al wat „graveerstift en typographie voortreffelijks vermogten te leveren, „men hier vereenigd vond," ontwijfelbaar is 't, dat deze kostbare pracht-uitgave een zeldzame aantrekkelijkheid moet bezeten hebben, om het in zooveel handen te brengen.

Voor een zoodanige onderneming behoorde stoute moed, en een groote takt van exploitatie. En wie heeft vooral deze laatste eigenschap niet in groote mate aan VAN GOOR toegekend?

Men moge beweren dat aan VAN GOOR op de meeste zijner uitgaven *succès de fortune* is te beurt gevallen *) — anderen hebben dat voor en na hem ook wel ondervonden; weinigen hebben daarvan zooveel partij getrokken.

VAN GOOR bezat gelijke takt om zijn fonds-artikelen onder het publiek, als in den boekhandel te brengen.

Wie hem nog herinneren uit het beste tijdvak van zijn uitgeversloopbaan, zullen hem wellicht beschuldigen van overdrijving in zijn verkoop-zucht, maar toch ook erkennen (gelijk ik in mijn Indischen handel ruimschoots mocht ondervinden) dat weinige artikelen meer grif van de hand gingen dan die uit het fonds van G. B. VAN GOOR.

Aan hem vooral dankt ook de boekhandel de nieuwe richting, sedert algemeen in zwang gekomen, namelijk: de aanbiedingen voor rekening op groote schaal, die voor geen gering deel den commissie-handel verdrongen hebben.

Na een achttienjarige scheiding zag ik in Augustus 1868 mijn vriend VAN GOOR weder, versierd met de Wurtembergsche Huisorde van Verdienste 1e klasse, getooid met een vorstelijk geschenk van de Koningin der Nederlanden, aan het toppunt van zijn uitgeversroem.

Zoo ontmoette ik hem nog eenige malen, en de laatste spranken zijner oude geestkracht en ondernemingszucht trof ik nog bij hem aan. Maar het duurde niet lang of dat vroeger zoo krachtvolle lichaam werd bezocht door een aanhoudend lijden, dat al zijn

*) Zoo staat het mij nog levendig voor den geest hoe in 1848 de concurrentie door wijlen VAN DER VLIET KRAMERS' *Kunst-Woordentolk* aangedaan, de oorsprong is geweest van de uitgave van het verkorte Tolkje in het aangenaam formaat, waarvan in 15 jaar tijds zes aanzienlijke oplagen verschenen zijn en even aanzienlijke winsten afwierpen. In zes weken tijds was de eerste uitgave ontworpen en in den handel!

levensgeluk benam. Nu en dan kwam er wel eenige verademing. Hij betrok nog zijn nieuwe, aangename woning; hij zocht nog telkens des zomers in badplaatsen toevlucht voor zijn ziekte, maar hij keerde telkens zwakker naar lichaam en verlamder van geest weder. De beide laatste jaren sleepte hij zijn treurig bestaan voort tusschen ziekensponde en ziekenstoel.

In 't laatst van Mei jl. beproefde hij nog eenmaal heul te vinden in zijn oude badplaats Mildungen. Hij toog er heen, maar te nauwernood aangekomen begonnen zijn weinige krachten hem te ontzinken en na pijnlijk lijden bezweek hij op den 5den dezer maand, terwijl niet eenmaal al de leden van zijn gezin het treurige voorrecht mochten smaken aan zijn sterfbed tegenwoordig te zijn.

Evenals de meeste mannen van scherpgeteekend karakter en niet alledaagsche persoonlijkheid, heeft van Goor in zijn leven aan velerlei beoordeeling bloot gestaan. Dat was vooral het geval, tijdens zijne kolossale uitgaven aan de boekenmarkt predomineerden en hij zelf den impuls daaraan gaf. Zijne vormen waren niet altijd en voor een ieder even aangenaam. In zijn voortstuwende voortvarendheid ging hij misschien de gewone sleurpaden wel eens voorbij!...

Maar wie het voorrecht hadden in zijne naaste omgeving te verkeeren, kunnen getuigen van zoo menige eigenschap die zijn hart eere aandeed. Dat mogen zijn werklieden die hem innig aanhingen, wier lot hij zich aantrok en voor wie hij op jaarlijksche gedenkdagen zijn liefste feestvieringen aanrichtte; dat mogen zijn leerlingen die korter of langer tijd het voorrecht hadden onder dezen uitmuntenden meester te arbeiden: dat moge zijn gade en kinderen, voor wie hij een trouwhartige echtgenoot en vader was; dat getuig ik gaarne. die met een erkentelijk gevoel in deze regelen een bloem heb wenschen te leggen op het graf van mijn onvergetelijken vriend.

G. B. van Goor heeft zich zelven een monument gesticht in zijn uitgaven: zijn naam blijft verbonden aan het rijke fonds en de firma die hij zijnen zonen naliet. Mogen deze in vele opzichten de voetstappen drukken van den vereeuwigden vader!

Leiden, 10 Juni 1871. Gualth. Kolff.

(Nieuwsblad van den Boekhandel 1871.)

In ter Gouw, waar Gherart Leeu reeds
Zijne Printconst had gesticht,
Toen Europa naauw beschenen
Was van Haarlem's heerlijk licht:
Dáár, dáár zijn nog trouwe priest'ren,
Na verloop van eeuwen tijd,
Die het outer brandend houden,
Aan de Drukkunst toegewijd.

Zoo rijmelde ik nu ruim vier en twintig jaren geleden, toen de gezellen der drukkerij van G. B. VAN GOOR, op wiens kantoor ik destijds werkzaam was, een kopperdicht van mij verlangden.

Men ziet, ik geloofde toen nog (gelijk aan meer andere dingen, die de Oosterzon sedert heeft weggebrand) aan het „Haarlem's licht." Maar de Coster-legende had destijds reeds voor mij niet zooveel waarde, als de zekerheid, dat mijne vaderstad in de eerste eeuw der drukkunst aan Nederland de schoonste en talrijkste incunabelen heeft opgeleverd.

Daar was ik fier op; even als het mij bedroefde, dat Gouda in de volgende eeuwen zoo achterlijk was gebleven op het gebied der typografie. Althans ik herinner mij niet, dat met één enkele uitzondering eenig belangrijk werk in 't licht is verschenen, dat Gouda als de plaats van uitgave aanwijst.

Met het optreden van GERARD BENJAMIN VAN GOOR brak een nieuw glansrijk tijdvak voor de Goudsche boekdrukkunst aan. Van 1839 sedert zijne vestiging tot 1871 (zijn overlijden) zwoegden zijne persen onder de meest grandiose ondernemingen, die in den Nederlandschen boekhandel 't aanzijn ontvingen.

Voorzeker het beeld van dien man mag prijken onder de voorname boekhandelaren, die ons in de laatste jaren door den dood zijn ontvallen.

De uitgever van dit boeksken, bekend met mijn innige betrekking tot den overledene, vroeg mij om een levensbericht van G. B. VAN GOOR.

Non bis idem, mocht ik daarop antwoorden, want hoe gaarne ik nog in een vertrouwelijk gesprek over de deugden en hoedanigheden van mijnen onvergetelijken vriend uitweid, wat ik in het openbaar behoefte had van hem te zeggen, deed ik, uit eigen beweging, kort na 's mans overlijden in het Nieuwsblad voor den Boekhandel (Juni 1871) en tot eene herhaling voelde ik geen opgewektheid.

Voor wie hier nog eenige biografische aanteekeningen verlangt,

sta vermeld, dat GERARD BENJAMIN VAN GOOR op 29 October 1816 te Buren in Gelderland was geboren; dat hij zijn leerjaren bij de firma JOH. NOMAN & ZOON te Zalt-Bommel doorbracht; in 1839 zich te Gouda vestigde en aldaar onafgebroken den boekhandel en de boekdrukkunst uitoefende, totdat hij na veelvuldig lijden op de badplaats Mildungen op den 5den Juni 1871 zijn werkzaam leven eindigde.

Wie een zeer vluchtig overzicht wenscht van de uitgaven, in een dertigjarig tijdvak door G. B. VAN GOOR in 't licht gezonden, vindt hier alleen de voornaamste:

VALENTIN, *Natuurkunde van den Mensch;* VAN DER BURG, *Natuurkunde;* CLAVEL, *Geschiedenis der Vrijmetselarij;* van denzelfden *Geschiedenis der Godsdiensten;* TERWEN, *Etymologisch Handwoordenboek der Nederlandsche Taal;* J. KRAMERS JZ., *Historisch-statistisch Woordenboek; Geografisch Woordenboek; Vreemd Woordenboek; Algemeen Kunstwoordenboek* en *verkorte Tolk;* het groot *Hollandsch-Fransch en Fransch-Hollandsch Woordenboek;* EMMERT, *Heelkunde;* KARMARSCH en HEEREN, *Technologisch Woordenboek;* RIETSTAP, *Armorial général;* VAN DER PALM'S vernieuwde Uitgave van den *Bijbel voor de Jeugd;* TERWEN, *Koningrijk der Nederlanden* met oorspronkelijke staalgravures; en ten laatste, doch niet het minste, de kostbare *Prachtbijbel* met Engelsche staalgravures.

Zoo aanschouwe men in het beeld van G. B. VAN GOOR den man, wiens krachtige wil in betrekkelijk korten tijd, reusachtige werken in ons klein vaderland heeft tot stand gebracht; die ofschoon zelf met geen buitengewone wetenschappelijke kennis begaafd, den takt heeft gehad wetenschappelijke mannen aan zich te verbinden niet alleen, maar met zijn scherpen blik en helder verstand hun den weg aanwees op welk gebied zij den fakkel van geleerdheid en kennis zouden doen lichten: den man wiens schranderheid aan den boekhandel in menig opzicht een nieuwe richting wist te geven en die bij eigen genot van zijne wèl doordachte ondernemingen ongetwijfeld ook tot voordeel en voorbeeld van zijne handelsgenooten heeft gearbeid.

In de geschiedenis van Neêrlands boekhandel en typografie heeft G. B. VAN GOOR een blijvenden, eervollen naam verworven.

Leiden, 18 Februari 1873. GUALTH. KOLFF.

(Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel. 1873.)

PIETER FRANÇOIS BOHN.

Pieter François Bohn was de type van een degelijk boekverkooper. Dat wil zeggen, hij was van de twee naturen, die in ons vak onafscheidbaar behooren te wezen: hij was volop handelsman en te gelijk van eene wetenschappelijke conscientie. Er zouden voorbeelden in overvloed te noemen zijn van beroepsgenooten, die, òf meegesleept door zucht tot eigen studie, òf bij hunne uitgeversplannen verlokt tot aanbidding van de heilige geleerdheid, het lieve dagelijksch brood wat al te veel uit het oog verloren hebben en dientengevolge zijn ondergegaan in hun handelsvak. Er zijn er, helaas, maar al te veel, die ons beroep het liefst opnemen als een bloote geldmakerij en geen aasje begrip schijnen te hebben van eenige hoogere opvatting onzer maatschappelijke verantwoordelijkheid. Met een gestreng geweten ons eigen belang te toetsen aan dat van het algemeen, dat is voor ons inderdaad de strijd van ons bestaan. In het eene met het andere te vereenigen, ligt de tact, de plicht, laat ons zeggen de deugd van den boekverkooper-uitgever.

Bohn had die in zeldzame mate.

Hij was van deftigen Doopsgezinden huize en van echt boekverkoopers ras. Zijn vader en grootvader waren hem in de bloeiende en eervolle firma voorgegaan; Adriaan Loosjes was zijn oom van moederszijde; Vincent Loosjes, diens zoon, zijn tijdgenoot; Beijerinck zijn zwager. In de atmosfeer van boeken was hij gewonnen en grootgebracht.

In Maart 1800 geboren, was de eenige zoon al bij zijne komst ter wereld voorbestemd om 's vaders opvolger te worden. Daarop werd natuurlijk al aanstonds zijne opvoeding gericht. Na eenige goede voorbereidende scholen doorloopen te hebben, was het zijns vaders begeerte dat het gymnasium en de beoefening der klassieke talen zijne letterkundige vorming zouden helpen ontwikkelen. Eigen lust en ijver maakten er een gretig gebruik van; omgang met even vlijtige en beschaafde jongelui bracht er toe bij. Als BOHN, in later jaren, op zijn praatstoel zat — en wie hem gekend hebben weten, hoe gaarne en hoe geestig hij keuvelde — was het een lust, hem onder zijne oude scherpe herinneringen te hooren oprakelen, hoe hij op de latijnsche school schier vocht om het primusschap zijner klasse met zijn mededinger, den tegenwoordigen President van de Rechtbank te Haarlem, of hoe hij in gestolen oogenblikken zich vermeide op het gebied van nieuwere geschiedenis en letterkunde, vooral met den huidigen Griffier der Tweede Kamer Mr. DANIËL VEEGENS, die tot zijn dood toe zijn hartelijke vriend gebleven is, onder al het lief en leed, dat een zeventigjarig leven te genieten en te dragen geeft. BOHN zou zeker een glansrijke toekomst zijn te gemoet gegaan, indien hij had kunnen botvieren aan zijn aanleg en neiging om zich ten volle aan de studie te kunnen toewijden.

Maar een meer praktische loopbaan riep hem. De oude heer BOHN, toen al een man op jaren, begreep, dat het op achttienjarigen ouderdom tijd werd ook den handelsgeest in zijn erfgenaam wakker te maken. En welke school kon daartoe beter zijn dan de uitgebreide zaak van zijn vriend JACOB VAN BAALEN te Rotterdam, een firma waar àlles omging en waar te leeren viel hoe zoowel oude als nieuwe boeken in benijdenswaardigen overvloed aan den man konden worden gebracht.

Die leertijd duurde trouwens niet lang. BOHN was ter nauwernood een jaar te Rotterdam geweest, of de plotselinge dood zijns vaders riep hem, reeds op zijn negentiende jaar, aan het hoofd der firma, die van toen af door hem voor „de Erven", dat wil zeggen ook in gemeenschap met zijne zusters, werd voortgezet.

Ofschoon zijne debietzaak allesbehalve verwaarloozende, stak toch in BOHN veel meer de uitgever. Dat toonde hij reeds spoedig door met een spekulatief oog acht te geven op de teekenen des tijds. Ons vaderland was tot een zelfstandig bestaan terugge-

keerd; de fransche geest, de fransche invloed, de fransche dwang lagen achter den rug; alles kon weêr hollandsch worden: het nationale bewustzijn herleefde. Het onderwijs werd op nieuw geregeld; voor hollandsche letterkunde was weêr plaats, voor de geschiedenis des vaderlands en de ontwikkeling onzer koloniën kwam de oude warmte terug. BOHN trok van al deze dingen partij. Een reeks van degelijke schoolboekjes, waarvan de meesten herhaalde malen herdrukt werden — wij noemen slechts die van ANSLIJN, BREDOW, MULLER, PRINSEN, VAN STEENDEREN — zag achtereenvolgens bij hem het licht. Kinderboekjes geschikt voor prijzen en geschenken — de werkjes van ROBIDÉ VAN DER AA, ARRENBERG, Vrouwe BILDERDIJK, LASTDRAGER, en later die van NIERITZ, SCHIPPER enz. waren vruchtbare fondsartikelen — plaatsten zich daarnaast. Kopijen als die van den verzamelden letterarbeid van RHYNVIS FEITH en JACOBUS KANTELAAR werden hem door menigeen benijd. Op het gebied der Geschiedenis mocht eene onderneming als die van BECKER'S 21 deelen wel een zeer kloeke gerekend worden; werken als die van SCHELTEMA, *Rusland en de Nederlanden*, OUDEMANS, *Chronologisch handboek van de geschiedenis der voornaamste Staten*, YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederl. Hervormde Kerk*, waren boeken van waarde. Maar bovenal moet hier gewezen worden op die gansche reeks van den in zijnen tijd zoo gevierden Prof. N. G. VAN KAMPEN, wiens vruchtbaarheid in het vak van geschiedenis, ook van die der letterkunde, schier voorbeeldeloos was en wiens gezamenlijke werken een vijftigtal lijvige boekdeelen beslaan.

Reeds toen evenwel was de firma BOHN mede beroemd om de degelijkheid van de zoogenoemde werken van smaak, die zij in het licht zond. Reisbeschrijvingen en romans, die steeds zoo welkome voeding voor de toenmaals zoo talrijke leesgezelschappen, vonden in BOHN een ijverigen en kieskeurigen uitgever. Nauwelijks had de buitenlandsche pers daarin iets buitengewoons geleverd, of men kon er zeker van zijn, dat BOHN er zich de vertalingsrechten van had meester gemaakt, om het, maar niet voor dat hij-zelf het nauwgezet gelezen en gekeurd had, in zoo onberispelijk mogelijk hollandsch straks uit te geven. In die keuze vooral kende en leidde BOHN met voorbeeldige fijnheid den goeden smaak van het publiek; en dit van zijnen kant had zooveel vertrouwen op hem, dat de naam van „de Erven BOHN te Haarlem" voldoende was om de

boeken vandaar uitgaande een goede ontvangst te waarborgen. De werken van den AFGESTORVENE (prins PÜCKLER MUSKAU), BERNHARD, FREDERIKA BREMER, BULWER, FLYGARE CARLÈN, GERSTÄCKER, DOUGLAS JERROLD, MÜHLBACH, WALTER SCOTT, SPINDLER, STAEL HOLSTEIN, THACKERAY, vonden in BOHN een waardigen uitgever, en door hem een dankbaar publiek.

Voor het meerendeel kunnen deze uitgaven tot het eerste tijdperk van BOHN'S leven gerekend worden. Er stond hem een nog wijder werkkring te wachten. Op 35jarigen leeftijd in den echt verbonden met DOROTHEA PETRONELLA BEETS, oudste zuster van onzen beroemden dichter, prozaschrijver en kanselredenaar, vond BOHN zich door dit huwelijk van zelf in aanraking gebracht met dezen en diens tijdgenooten, die „het jonge Holland" uitmaakten. Een tal van oorspronkelijk-hollandsche uitgaven was daarvan het gevolg. Al de werken van NICOLAAS BEETS, vele van J. P. HASEBROEK en diens zuster ELIZE, enkele van S. J. VAN DEN BERGH, I. DA COSTA, J. KNEPPELHOUT, Mevrouw BOSBOOM-TOUSSAINT, C. P. TIELE en anderen gingen van zijne pers uit, en het was dus wel geen wonder, dat menig jong auteur het zich tot eene eer rekende, als hij zijn letterarbeid naast dien van bovengenoemde sprekende namen bij een zoo soliede firma als de Erven BOHN, kon uitgegeven krijgen. In de 48 jaren, dat P. F. BOHN alleen aan het hoofd zijner firma stond, kon hij zich beroemen meer dan 400 grootere en kleinere editiën in de wereld te hebben gezonden waarvan verreweg de meesten te gelijk van innerlijk goed gehalte waren en getuigden van spekulatief inzicht. De verkoop van zijn fonds in het laatst van het vorige jaar heeft bewezen welke waarde er aan vele zijner uitgaven gehecht werd.

Sommigen onzer vooral hedendaagsche uitgevers staan in vruchtbaarheid en vlijt met BOHN gelijk of overtreffen hem; enkelen waren hem voor in uiterlijken vorm en in manier van exploitatie. Ook was BOHN geen man tot het opzetten van plannen of het wagen van kordate ondernemingen. Ruimheid van blik en breedheid van handeling waren zijne eigenaardigheden niet. Maar waarin niemand hem overtrof, dat was in het hart dat hij voor zijne zaken had, in nauwgezetheid van uitgeversgeweten, in zorg voor degelijkheid. In zijne geheele loopbaan toonde hij, wellicht meer dan eenig ander, de vereeniging van den handelsman en den geletterde. En juist dit wenschen wij op den voorgrond te brengen.

Bohn was op en top handelaar, mits dit woord opgenomen worde in den geest van zijnen tijd en niet zoo zeer in dien van den onzen. Gelijk thans vlugheid, handigheid, heen en weêr vliegen tot de middelen behooren om geld te verdienen, zoo waren een veertig jaar geleden een bedaard overleg, stalen ijver, orde en het passen op de kleintjes de gewone wegen tot fortuin. Van Bohn kan gezegd worden, dat hij in dat alles een héél man was, in en bij zijne zaken altijd en overal. Gij kondt geen half uur met hem in aanraking zijn en spreken over dingen van den dag, over welk onderwerp ook — en hij wist waarlijk over alles uitmuntend meê te praten — of gij hadt het vermoed of uit zijn eigen mond gehoord, welk beroep hij uitoefende. Geen punt van kennis, litteratuur of maatschappelijk belang was aan de orde, of een der titels van zijne vroegere of latere edities was hem ontsnapt. Zijn fonds was zijne doorgaande gedachte, buiten zijn gezin en een paar kerkelijke betrekkingen, zijn wereld. Bewonderenswaardig was in dat opzicht zijn geheugen; getallen, prijzen, datums, ja de geheele historie van zijne verschillende fondsartikelen lagen muurvast in zijne herinnering. Geene enkele verouderde kopij verloor hij uit het oog, hoeveel nieuwere er ook bijkwamen. Zijne zorg om ze verkocht te krijgen was over allen gelijkelijk verdeeld. Liet hij de gewone boekhouderij voor 't grootste deel aan anderen over, niemand dan hij zelf maakte 's avonds de bestelbriefjes open als het pak kwam, niemand dan hij mocht raken aan het naontbod-boekje, dat hij, zoo 't scheen, van buiten kende, maar waardoor hij dan ook den meest praktischen blik had bij het regelen van de verzendlijsten zijner nieuwe edities. Al liet hij dan ook de meeste kantoorwerkzaamheden aan bedienden over, niemand toch was in de details zijner zaak beter op de hoogte dan hij.

Zijne spaarzaamheid was die onzer voorvaderen waardig. Wee hem, die bij het openmaken van pakjes een touw durfde doorsnijden en niet den elst gebruikte om elken knoop geduldig los te worstelen; wee hem, die zelfs het oudste pakpapier verfrommelde en niet uitstreek om het den volgenden dag op nieuw te kunnen gebruiken. Tot kleingeestigheid toe mocht soms deze zuinigheid worden doorgedreven; de leer dat veel kleinen een groote maken heeft zich bij hem, even als bij zoo velen van denzelfden stempel, allervruchtbaarst bewaarheid. Daartoe werkte ook zijne zucht tot orde en regel in zijne zaken mede. Bohn was door eene hevige

ziekte in zijne jeugd voor zijn heele leven getroffen; zijn gang was eenigszins strompelend, en vooral zijne oogen hadden ernstig geleden. Honderdmaal maakte hij, hoffelijk als hij was in zijne manieren, verontschuldigingen dat hij u wellicht voorbij stapte zonder te groeten, „omdat hij zoo heel slecht zien kon". Maar als Bohn telken morgen zijn gewone ronde deed over zetterij, drukkerij en fondszolders, dan kondt ge er zeker van zijn, dat, hoe ook verborgen, geen in pastei gevallen page, geen ongewasschen drukvorm, geen in de haast opengelaten fondsbaaltje aan dien schijnbaar doffen, maar niettemin onbedriegelijken blik ontsnappen zou.

Zaken doen zonder persoonlijke moeite en opoffering gaat in ons vak evenmin als in ieder ander; met stilzitten en sleurgang komt men er niet. Daarvan was Bohn zoo doordrongen, dat hij in zelfopoffering menig jonger confrater beschaamd maakte. Wie het ooit bij de hand heeft gehad, weet het dat het geen wandelen op rozen is, het land door te reizen van provincie tot provincie, van stad tot stedeke, onder den strijd van allerlei concurrentie aankloppende bij elk collega, altoos met dezelfde boodschap: koop wat uit de mars die ik bij mij heb! Maar als de gure Maart daar was, dan trok Bohn, hoe ook in zijne woning aan gemak en gezetheden verwend, zelfs tot in zijne laatste ziekelijke jaren toe, „om af te rekenen" zoo heette het, den lande door, maar in al de menigte zijner zakken — zij waren spreekwoordelijk geworden — gewapend met oud of nieuw goed, waar ge, door zijne overredingskracht meêgetroond, aan gelooven moest eer ge den tijd hadt uw plan van verzet ten uitvoer te brengen. Hij kende de soortelijkheid van ieders handel, hij kende ieders kracht en zwak, en welvoldaan over menig opgeruimd artikel of gesteund door een goedgeslaagde vooruitbestelling, keerde Bohn naar eigen haard terug, om er het overige van het jaar, een enkel zomerreisje uitgezonderd, in de enge cel van zijn kantoor of in de vrij wat gezelliger huiskamer door te brengen, maar altijd omringd en vervuld van zijne boeken en drukproeven.

Bohn corrigeerde met eigen oog al het werk zijner drukkerij. Daarin lag een van zijne bijzondere, persoonlijke verdiensten. Toegerust met een schat van veelzijdige kennis, vooral in geschiedenis en letterkunde meer dan gewoon bekwaam, heeft hij als uitgever aan menig schrijver stillen en goeden dienst bewezen. Voor de boe-

ken die bij hem het licht zagen was BOHN een onverbiddelijk cri ticus, zelfs al wist hij dat hij daardoor menig onvriendelijk woord te verduren zou hebben van een al te licht geraakte ijdelheid of auteurstrots. Zijne dreigende NB's, zijne grimmige vraagteekens, zijne overmoedige zinsomzettingen in proef of revisie hebben hem menig bittere bejegening op den hals gehaald. BOHN verdroeg ze, schijnbaar althans, met onverstoorbare kalmte, in de bewustheid van zijn plicht. Hij begreep dat het tot zijne taak behoorde, de kopijen, die men hem toevertrouwde, in druk uit te geven zoo goed als hij ze leveren kon, en tegenover deze stem des gewetens was elke daad van zwakheid of toegeven hem een gruwel. Met strikte nauwgezetheid, maar zonder er zich ooit op te beroemen, deed hij wat hij meende te moeten doen; hij verdroeg er al het leed voor, en maakte niet de minste aanspraak op dank. Gelijk in zijn geheele leven was plichtbesef hem ook hier een onomkoopbare wet. BOHN was alles behalve een werktuigelijk, een gedwee, een gemakkelijk uitgever; veeleer wat men noemt een lastig man, die meermalen met zijne auteurs overhoop lag. Maar bij slot van rekening werd er menig boek toch te beter door, en bij slot van rekening over BOHN's geheele lange loopbaan is juist dit zijn kroon, dat hij, bij al de nederigheid van ons beroep, zich bij de uitoefening daarvan eischen stelde en offers getroostte, waarmeê de wereld niets te maken heeft, maar waarvan alleen de stille voldoening in eigen gemoed hem kon toefluisteren: „niet alleen om den broode, maar met geweten heb ik mijn taak gewerkt."

Deze onvoldaanheid, ja deze lastigheid tegenover zijne kopijen toonde zich wel allermeest in betrekking tot zijne vertalers. Wat al bittere brieven moesten er geschreven worden aan personen, die hem om de overbrenging van den een of anderen roman gefleemd hadden, maar wier werk blijk droeg hoe slordig zij er over heen waren geloopen. Alsof goed vertalen geen zorg, geen inspanning, geen kunst kost! Alsof het geen onverantwoordelijk vergrijp is, het werk van eenig vaardig stylist, die zich bij zijn schrijven heeft afgesloofd op de keus zijner woorden, op den bouw zijner volzinnen, om de eer zijner taal, te verbroddelen door een vluchtig afgeknutselde broodtaak, waarin alle kleur en geur van het oorspronkelijke verloren gingen! Al wist BOHN dat hij er geen exemplaar méér om verkoopen zou, ja al kostte het hem nòg zooveel extra-correctieloon en nòg zooveel pijnlijke uren om het knoeisel

van anderen zoo goed mogelijk te verhelpen, hij had geen vrede eer hij getracht had aan ieder werk zijn eisch te geven.

Ook dit was eene der redenen, waarom BOHN liefst zelf deed wat hij slechts zoo schoorvoetend durfde toevertrouwen aan anderen. De reeks boeken die hij zelf vertaalde getuigt evenzeer van zijne arbeidzaamheid als van zijne keurigheid. BOHN, altijd even huiselijk en bescheiden, rekende dit tot zijn dagelijkschen arbeid; hij maakte zijn naam nooit bekend en heeft zelfs niet aangeteekend wat hij in dit opzicht al heeft gedaan. Maar wanneer wij, de onbekenden daargelaten, met zekerheid kunnen opgeven, dat van zijne hand zijn al de kinderwerkjes van ARRENBERG en NIERITZ; SPINDLER'S *Bastaard, Jezuiet, Non van Gnadenzell, Pest te Marseille, Tafereelen uit den ouden tijd;* PÜCKLER MUSKAU'S *Afgestorvene in Griekenland, Nieuwe omwandelingen;* BULWER'S *Pelham, Roover;* BREMER'S *Huiselijk Lief en Leed;* CARLÈN'S *Roos van Tistelon;* BERNHARD'S *Kamerheer, Noordsche Tafereelen;* DOUGLAS JERROLD'S *Bedsermoenen, Lotgevallen van een struisveer, Arm en Rijk, Zakbibliotheek;* LEMON'S *Toekruid* — dan leveren wij bewijzen genoeg van goedbesteden tijd en brengen wij te gelijk eene welverdiende hulde aan zijne nagedachtenis, eene hulde, waarop zijne ingetogenheid bij zijn leven nooit eenige aanspraak begeerde te maken.

Wat BOHN zich zelv' zoo zwaar ten plicht stelde, eischte hij in zekere, al was het in mindere mate in alle boekverkoopers. Vooral zijnen leerlingen werd het ernstig op het hart gedrukt, dat men zonder wat algemeene beschaving in den boekhandel meer kwaad dan goed doet. Ik, die het mij tot een voorrecht reken mijne eerste leerjaren onder zijne leiding te hebben mogen doorbrengen, ik herinner mij nog levendig hoe ik, als opgeschoten jongen, voor het eerst hierin terecht gewezen werd. Mij werd opgedragen een korten brief te schrijven aan den graveur DANIEL VEELWAARD over een te lang uitgebleven vignet. Met wat besef van eigen gewicht zette ik mij voor dezen eersten kantoor-arbeid neêr! Met wat zelfvoldoening over eigen schrift reikte ik mijn epistel den patroon over! Maar hoe bekoelde mijne eigengerechtigheid en hoe vloog het bloed mij naar de kaken, toen „Mijnheer" mij in tegenwoordigheid van het kantoorpersoneel toewierp: „Waar heb je je Hollandsch geleerd? Moet je boekverkooper worden en schrijf je *wij hopen* met twee o's?" — Dat ik voor mijne spaarduiten dienzelfden dag een WEILAND kocht en niet rustte eer ik door het verwerken van diens

Spraakkunst de hoop had van mij niet andermaal aan zulke beschaming te zullen blootgeven, spreekt wel van zelf: — harde lessen in onze leerjaren worden vaak het dankbaarst herdacht.

Het kon niet uitblijven, hoe weinig BOHN ook met zijne uitgebreide kennis en kritischen zin trachtte te pronken, of zijne persoonlijkheid, overigens door zoo menige deugd gekenmerkt, werd door velen in hare waarde erkend. Mannen van letterkundigen en wetenschappelijken naam zochten zijn omgang, en vooral jeugdige gepromoveerden, die zich in Haarlem metterwoon kwamen neêrzetten, rekenden het zich tot eene eer in zijn huiselijken kring te worden toegelaten.

Hoe was die huiskamer een tijdlang zonnig en aantrekkelijk! Als wij daaraan gedenken, aan U wel allereerst onze eerbied, neen ons hart, liefelijke schim van eene afgestorvene, u, voortreffelijke zuster van onzen BEETS, u, onvergetelijke gade en moeder in dat benijdenswaardige gezin! Wie het voorrecht heeft gehad u te kennen, heeft het geluk gehad u lief te hebben, u, toonbeeld van vrouwelijke bevalligheid en beschaving, u, met die volheid van leven en die fijnheid van vormen, u — gelijk uw broeder u toespreekt: „hart vol gevoel, ziel vol geest, oog vol opmerking, tot vertelster geboren!" [1]) — Ja, tot vertelster geboren, waart ge. In u had de genius van uw geslacht zetel gekozen op uwe lippen. Uwe mondelinge verhalen waren teekeningen met het woord, door frischheid en natuurlijkheid boeiend tot betooverens toe. Had uw blik iets bespied — en in welk geslacht wordt er scherper een gevonden? — dan was voor u niet de geschreven letter, niet de geteekende lijn, de weg ter mededeeling — het was het persoonlijk *verhaal*, dat ons portretten gaf sprekend van gelijkenis, groepen van vleesch en bloed, handeling aanschouwelijk alsof wij zagen met eigen oogen. Wie het gegund was u te ontmoeten, even zedige als gevierde schrijfster van *Onze Buurt*, zij zien u onuitwischbaar vóór zich; zij vergeten het nooit hoe zij hingen aan uw vertellen; zij vergeten ze nooit die stralende oogen, die bezielde trekken, die plooibare stem, die ongekunsteldheid van uw kunstvolle schetsen, al die teederheid van gevoel bij al die flikkering van vernuft, die, bij uwe nobele vormen, u stempelden tot eene vrouw bij uitnemendheid, vrouw en kunstenaresse, maar altoos echtgenoot en moeder het meest.

1) Verscheidenheden III 148.

Bohn mocht met zijne gade 29 jaren vereenigd zijn. In 1864 ontviel zij hem. Zij overleefde slechts een jaar eene lieve, dierbare dochter, in den bloeitijd des levens naar het graf gebracht bij reeds zoo menig vroeg gestorven kind. Sinds lag er sombere schaduw over die vroeger zoo zonnige woning. In den arbeid vond Bohn voor zijn geschokt gestel de beste verademing. Niettemin werd, bij eene ondermijnde gezondheid, op den duur de leiding zijner zaken hem te zwaar. Tot eigen steun en ten behoeve van zijn vermoedelijken opvolger en oudsten zoon, die 49 jaren met zijn vader verschilde, koos hij zich in 1866 een deelgenoot in zijne zaken in den Heer J. K. Tadema.

Na nog vijf jaren een ziekelijk leven te hebben geleid, overleed hij op 31 Januari 1872, na eene gevaarlijke kunstbewerking ondergaan te hebben.

Bohn schertste gaarne. Onder de droevigste omstandigheden en bij eigen lichamelijk leed, wist hij soms smart en lijden als ware het te plagen met een glimlach. Toch lag een diepe en echt vrome ernst op den bodem van zijn gemoed. Wie had opener hart voor den rouw van anderen, dan hij, die zijn eigen smart bijwijlen bedekte met een grilligen kwinkslag; wie had milder hand tot leniging van behoefte en nood, dan hij, die toornde over een stukgesneden paktouw. Maar de ernst van zijn christelijken zin, die door al de daden van zijn leven heenliep, al schroomde hij in zijne nederigheid zich te laten herkennen, toonde zich wel het krachtigst en openbaar in de laatste martelaarsdagen van zijn leven. Bohn wist welk lijden hem wachtte. Hij liet er zich volkomen van verzekeren. Toen drukte hij zijn kinderen de hand en gaf zich gelaten over. Geen klacht kwam over zijne lippen. Hij onderging met heldenmoed zijn lot — hij leed en stierf in het onwankelbaar vertrouwen, dat het goed zou zijn wat door Wijzer beschikking over hem besloten was.

Bohn is eerst mijn leermeester geweest; later mocht ik hem mijn vriend noemen. Voor beiden zal ik hem erkentelijk blijven in mijn hart; ik heb hem voor veel te danken.

Februari 1873. A. C. Kruseman.

(Adresboek v. d. Nederl. Boekhandel 1873.)

LEVENSBERICHT

VAN

WILLEM JOSEPHUS VAN ZEGGELEN.

WILLEM JOSEPHUS VAN ZEGGELEN werd geboren te 's Gravenhage den 15^den^ September 1811. Zooals hij zelf in de voorrede van de in 1874 verschenen volksuitgaaf zijner gedichten schreef, was hij „een zoon van het volk". Maar begaafd met een vlug opmerkingsvermogen, gesteund door stalen vlijt en door een niet licht te ontmoedigen veerkracht, verhief hij zich uit nederigen stand tot gezeten burger, en verwierf hij zich door aangeboren talent en eigen studie een letterkundigen naam.

In 1838 schreef hij, op zeven-en-twintigjarigen leeftijd, zijn bekend berijmd verhaal *Pieter Spa*, dat, in October van dat jaar voltooid, grooten opgang maakte en sedert voor goed aan zijn dichtersnaam verbonden bleef. VAN ZEGGELEN was toen geplaatst op de drukkerij van de gebroeders GIUNTA D'ALBANI. Van leerjongen af had hij er zich spoedig onmisbaar gemaakt, vooral in het administratieve werk — hij was vroeger een korte poos advocaatsklerk geweest. Zijn patroon gaf hem zijn dochter ten huwelijk en nam hem weldra als deelgenoot in zijne zaak op. De drukkerij legde op den tijd van VAN ZEGGELEN zoo geheel beslag, dat hem alleen de nachten overbleven om er zijn *Pieter Spa* in te schrijven.

De opgang van dit verhaal kan geen raadsel zijn voor wie dien

tijd beleefd hebben, toen men nog gebukt ging onder den preektoon en er een hooge witgedaste deftigheid heerschte. BEETS' *Camera Obscura* verscheen eerst een jaar later, KNEPPELHOUT'S *Studententypen* dagteekenen uit denzelfden herlevingstijd van natuur en waarheid.

De spreektaal, die VAN ZEGGELEN durfde gebruiken, moest aantrekken; men luisterde, men gevoelde zich eindelijk thuis, men herademde bij het hooren en lezen van een samenspraak tusschen man en vrouw, die aldus aanving:

„Dat moet ik zien!" riep Pieter Spa,
Bij de avondthuiskomst tot zijn ga,
Die, onverwachts, door manliefs woord
In 't kousenbreien werd gestoord.
„Wat, vaderlief, wat wou je zien,
De Dordtsche kermispret misschien?
'k Ga met je mee naar Dordrecht, hout!"

Dat was de stijl van onze oude blijspeldichters, in onbruik geraakt en schier geheel vergeten.

VAN ZEGGELEN zelf was ook niet in dien trant begonnen, ook hij had eerst den toon van zijn tijd aangeslagen. Onder zijne „eerste misbaksels" zooals hij ze zelf later doopte, behooren gedichten, waarvan de opschriften alleen duidelijk genoeg spreken: *Eeuwigheid*, *'t Ontvloden geluk*, *Bertha's laatste oogenblikken*, *Lucia's weeklagt* en een aantal *Aan's*: *Aan Amanda*, *Aan een rampspoedig meisje*, *Aan mijne ziel*.

Onder deze eerste gedichten behoort ook een opgewonden *Uitboezeming, bij den dood van mijnen dierbaren vriend den kunstschilder* A. R. RIETSTAP (overleden 1 April 1837), waarin ons nochtans de reinheid van hart van den jongen dichter treft. Evenwel, ook tusschen deze ernstige, of wil men *sentimenteele* proeven, zijn er toch andere, waarin reeds de komische trant zich gelden laat: zoo, al in 1834, een gesprek in boerentongval tusschen JAAP en KRIJN over het woord *muiteling*, misschien het eerste vers van VAN ZEGGELEN dat gedrukt werd; zoo vier jaar later een ander boerengesprek tusschen Klaas en Teunis; en na den *Pieter Spa*, in Maart 1839, *De groote Beer*, weldra gevolgd door *De Sermoenen van Pater Brom*, gedagteekend November 1839, en Februari 1840; want nu was de toon voor goed gevonden [1]).

1) De eerste verzen van VAN ZEGGELEN zijn geplaatst in de door het Genootschap „Oefening kweekt Kennis" uitgegeven bundels: *Ochtendschemering* en *Morgenrood*.

Spa's onvoorspoedige reis naar Londen om koningin Victoria's kroning bij te wonen, verscheen het eerst in het tijdschrift *Europa;* maar weldra werd het verhaal overgedrukt en alom verspreid.

Van Zeggelen droeg het ook zelf voor. Hij deed dit op eigenaardige wijs: het koddige en luimige in zijn verzen liet hij bij de voordracht guitig uitkomen; het was een genot hem te hooren; men wist, als men Van Zeggelen zag optreden, zeker, dat men lachen zou. Toch kon hij naar waarheid getuigen: „nooit heb ik personen willen bespotten of krenken, nooit eene onreine gedachte willen openbaren."

Wij zien hem nog, zooals hij zoo dikwijls in *Oefening kweekt kennis* voor ons stond, klein van gestalte, bescheiden van voorkomen, met innemenden glimlach, ooljjken blik en koddige mimiek; wij hooren nog het gegier van pret zijner hoorders en de uitbundige toejuiching waarmeê men hem dankte voor het gesmaakte genot.

De groote opgang van *Pieter Spa* drong Van Zeggelen om in dien trant door te schrijven. In 1841 ging *Pieter Spa* naar Amsterdam om daar de inhuldiging van koning Willem den Tweede bij te wonen; en veertien jaren later toog *Koen Verklat*, een geestverwant van Pieter Spa, met vrouw en buurmeisje naar de Parijsche tentoonstelling. Maar de eerste onbetaalbare inval, om den ongeluksvogel, als hij eindelijk na allerlei hindernissen het doel van zijn streven bereikt heeft en den lang verbeiden optocht zien zal, den hoed over de oogen te laten slaan — die prachtige inval kon niet meer worden herhaald. Vandaar dat de *Pieter Spa naar Londen* zijn roem behouden bleef, al mocht ook het verhaal van *Koen Verklat* in vele opzichten beter en fijner zijn, meer kennis van taal en versificatie verraden, en ook tintelen van aardige zetten, gelijk de verzuchting van juffrouw Verklat, die, als ze haar vriendin meedeelt hoe koningin Victoria naar Parijs gaan zal en hoe haar man daarom zoo'n jacht maakt om weg te komen, er bijvoegt:

„. . . . . nu is al dat jagen,
Alleen om England's koningin;
Dat die nu juist in de inmaakdagen . . . .
Maar och, zoo'n mensch maakt zelf niet in."

Nog andere langere verhalen kunnen onder de rubriek *Pieter Spa* gebracht worden, zooals *De valkenvangst op de Noorweegsche kust* (1840); *Eene avondpartij; Indrukken en brieven van een bezoeker*

der Londensche tentoonstelling in 1851. Misschien zou men kunnen zeggen dat Van Zeggelen zich had laten verlokken om te veel van deze verhalen te maken; maar toch zouden wij ze niet gaarne missen: er komt daarvoor te veel moois en luimigs in deze verzen, en geen geringe verdienste er van is, dat, ofschoon hij zelf nooit in Londen, in Parijs of op zee geweest was, hij toch, uit hetgeen hij daarover las en vooral daarover hoorde, zulke juiste grepen te doen wist, alsof hij hetgeen hij beschreef met eigen oogen aanschouwd had.

Van Zeggelen meende echter zelf dat hij lang genoeg met deze soort van verzen voortgegaan was. Hooger stelde hij zijne kleinere, naïeve gedichten, als: *Grietje's verzuchting*, *Betrachting van Louw den timmerman*, *Bloode Piet*, *Van dik hout zaagt men planken*. Ook riep hij voor zich de eer in, van het eerst verzen gemaakt te hebben in den trant van *Soldatenstand*:

„Een leven vol wisseling,
Een lokaas der jeugd,
Een manlijke roeping,
Een strik voor de deugd."

Of wel:

„Zestien jaar, gewenschte tijd!
Weg de kinderschoenen!
Van den schoolschen dwang bevrijd,
Duizend visioenen!
Bals, comedies in 't verschiet;
Uitgaan zonder moeder;
Dagen van gewaand verdriet:
Kiescher, ware 't vroeder!"

Deze trant van gedichten eischen een levendig gevoel voor contrasten, een grooten woordenschat, en tevens het vermogen om een gedachte bondig uit te drukken. Het zou kunnen bevreemden, hoe hij, die zulke verzen in elkaâr zette en schaafde, geen fijner stijlgevoel aan den dag legde als hij proza schreef, zoo men niet wist dat in de dagen van Van Zeggelen's opkomst het proza over het algemeen nog zeer werd verwaarloosd, en schier ieder, die iets zeggen wilde dat indruk maken moest, dit liefst op maat en in rijm deed. Men besefte toen veel minder dan thans, dat het proza even goed zijn wetten van rhythmus, welluidendheid en klank heeft als de poëzie. Toch schreef Van Zeggelen een paar prozastukjes: *Een Haagsche wegwijzer*, *Een Antwerpsche gids* en *Een*

duinhut aan het Scheveninger strand, die om de juiste locale kleur en den afgeluisterden eigenaardigen tongval en spraak, verdienden dat de schrijver ze niet vergat. [1])

Het hoogst echter stelde VAN ZEGGELEN zijn ernstige verzen [2]). Geen wonder! Daarin toch school het meest zijn hart, daarin sprak zijn gevoel zich het sterkst uit. En nu hebben wij slechts één voorbeeld te geven van de wijs waarop VAN ZEGGELEN gevoelde, van zijn ruim hart, dat zijn lieve afgestorvenen ook over het graf trouw bleef. Nadat hij een dochtertje door den dood verloren had — helaas, hoe velen zijner kinderen moest hij sedert nog zien wegmaaien! — schreef hij:

„Vergeten? neen, 't blijft met ons leven,
Ook nu 't in reiner leven roemt:
Haar beeld blijve in ons midden toeven,
Heur naam zij ieder uur genoemd!
Spreek vrij, herinnert vaak elkander
Haar vroolijk spel, haar vriendlijk oog,
Herdenkt de tijden, toen zij dartlend
Van mijne in moeders armen vloog."

VAN ZEGGELEN leefde in waarheid met zijn dooden; niet dat hij zich met hen begroef, maar hij sprak gaarne over hen, hij deelde zijne herinneringen over hen meê, ook en vooral de vroolijke; want in één opzicht is VAN ZEGGELEN zeker niet dikwijls geëvenaard: in blijmoedigheid. Als men in een tijdperk van zijn leven, toen hij slag op slag door vreeselijke verliezen getroffen werd, met beklemd gemoed tot hem kwam, niet wetende wat hem te zeggen tot troost, dan vond men kalmte door zijne berusting, vrede door zijn medeleven met zijn afgestorvenen, eerbied voor zijn kinderlijk vertrouwen op Hooger Bestuur.

VAN ZEGGELEN heeft de thans gelukkig geweken „almanakkenkoorts," zooals hij zelf het in een gedichtje noemde, beleefd. De redacteuren van een aantal pracht-jaarboekjes, de *Aurora*, de *Ver-*

---

1) Nog zijn mij van VAN ZEGGELEN een drietal prozastukjes ter hand gekomen: een verhaal, *de Conscrit*, waarschijnlijk vóór 1840 geschreven, een *Nieuwjaarsschets*, waarin de geest van goedheid van den schrijver ademt, en *Piano-souvenirs*, een oudejaarsavondschets, uit later tijd.

2) Onder VAN ZEGGELEN's ernstige verzen behoort het door CD. BUSKEN HUET geprezen *Aan Maria*, door den dichter in 1848 gericht aan Mejuffrouw LOOSJES, die zijne tweede vrouw worden zou, nadat hij met haar, voor het eerst na zijn overgang van het katholieke tot het hervormde kerkgenootschap, het avondmaal gevierd had.

geet-mij-niet, de *Holland*, de *Muzen-almanak*, klopten jaar op jaar bij schrijvers en dichters om bijdragen aan. Reeds in 1851 schreef onze dichter aan den redacteur van den *Vergeet-mij-niet*, dat zijn vierspan, zijn kinderen, hem van 't verzenmaken afhielden, daar hij in zijn schaarsche ledige uurtjes liever met hen speelde.

„Word ik in 't werk gehinderd
Door wildzang en getier,
Ik berg heel graag het schrijftuig
Bij 't kinderlijk „pleizier",
En 'k spring met hen in 't ronde,
Schoon moeder 't woelig vindt,
En 'k denk aan werk noch zorgen,
En . . . 'k word met hen een kind."

Zulke verzen teekenen den maker.

Zeven jaren later toonde hij nog eens zijn koddige knorrigheid aan zijn vriend S. J. VAN DEN BERGH. Toen deze hem voor de *Aurora* plagen kwam, riep hij uit:

„Als ge wist hoe 't mij verveelde,
Briefjes, prentjes en zoo voorts,
Och, dood toch de zomerweelde
Niet door Almanakken-koorts!"

Toch hebben diezelfde, soms zoo erg lastige redacteurs menig lief versje, ook zelfs „bij een plaatje", aan VAN ZEGGELEN's pen ontlokt. Want weigeren deed hij niet graag: als hij maar eenigszins kon, hielp hij.

Ik sprak daar van zijn „koddige knorrigheid", en zelden verloor hij, zelfs in drift of ongeduld, zijn goede luim; ook dan trof hem het lachwekkende. Dit was zoo sterk, dat wanneer hij zelf op een aardige wijs gefopt of bedrogen werd, hij de eerste was om er pret in te hebben. Levendig herinner ik mij zoo onder anderen zijn verhaal van een boer, die hem een haantje voor een kip had verkocht en nog stond te zweren dat het een kip was, toen het beest door een luid gekraai de waarheid openbaarde en den boer met het reeds ontvangen geld op den loop joeg.

Gedurende den treurigen tijd zijns levens, toen zoovele smartelijke verliezen hem troffen, toen drie volwassen kinderen en zijn tweede vrouw hem kort na elkaâr ontvielen, dichtte VAN ZEGGELEN niet meer; maar zoodra was er niet een nieuwe zon voor hem doorgebroken,

toen hij een derde levensgezellin [1]) mocht vinden, of de oude zanglust ontwaakte weder. Maar nu ook stond hem nieuwe beproeving te wachten, en in zijne avonduren vond hij afleiding door het vertalen van MOLIÈRE'S *Misanthrope*. Zijn ideaal was, deze vertaling in zijn geliefd *Oefening kweekt kennis* te zien opvoeren. Zelf kon hij er niet meer voordragen; zwakte van borst en kortademigheid beletten hem dit; maar zijn werk wilde hij er toch zoo gaarne ten gehoore zien brengen. De drang om daartoe te geraken deed hem het zware van zijne taak wat te licht tellen, en toen de kritiek hem daarop, soms in geen malsche termen, wees, erkende hij het ronduit en had hij de veerkracht om zijn gansche vertaling in alexandrijnen om te werken.

Ook MOLIÈRE'S *Tartuffe* vertolkte hij in zijn verzen, en ondanks de groote moeilijkheid zijn sommige tooneelen voortreffelijk geslaagd: het zijn juist die, waarin de meeste luim schuilt, waarin bij voorbeeld de vrijpostige meid, Dorine, optreedt.

In een kleinen bundel *Verstrooide gedichten*, kort voor VAN ZEGGELEN'S dood bij enkele exemplaren voor eigen gebruik gedrukt, vind ik een paar verzen, die de levenswijsheid van den opgeruimden dichter volkomen uitdrukken. In het eene, *Levenswijsheid, een liedje voor het volk*, getiteld, lezen wij:

„Het leven biedt
Wel eens verdriet,
Maar blijdschap drijft toch boven;
Elk krijgt zijn maat
In breuk of baat
Om zuur of zoet te loven."

Het tweede, een *Gezelschapslied*, zouden we geheel willen mededeelen. Reeds het begin trekt aan:

„Laat ons toch nimmer het leven vergallen
Door over steentjes en strootjes te vallen;
Hij, die te prikkelbaar is van natuur,
Wordt licht geschuwd als een lastig gebuur."

En zoo gaat het voort:

„Is het dan raadzaam naar slangen te peuren?
Brengt het geluk aan om alles te treuren?
Leert om ons heen niet de lieve natuur:
Leven is liefde, hoe kort ook van duur?

. . . .

1) VAN ZEGGELEN'S derde vrouw, die hem, bij twee zonen uit zijn tweede huwelijk overgebleven, nog twee kinderen schonk, was zijne tegenwoordige weduwe C. H. MASTENBROEK.

Liever gejuicht, dan elkander te kwellen,
Beter gedarteld, dan kwaad te vertellen;
Scharen wij ons om den vriendlijken disch,
Als het genoegen de saus er van is.
Hebben wij wijn — dan ons welzijn gedronken,
Geeft het slechts water — ook daarmeê geklonken.
Wij zien de lichtzij van 't leven maar aan,
Wij zijn het eens en volkomen voldaan,
Vredebest, vredebest, zoo moet het gaan!"

Is het wonder dat VAN ZEGGELEN, met zulke blijmoedigheid en veerkracht begaafd, allen innam met wie hij omging?

Ook in het letterkundig genootschap *Oefening kweekt kennis* zal hij niet vergeten worden. In 1834 hielp hij dit Genootschap mede oprichten, en zijn talent en gaven deden het ontluiken en ontwikkelen. Na den dood van zijn vriend S. J. VAN DEN BERGH volgde hij hem als voorzitter op, en in de tien laatste jaren nam hij deze taak waar met ijver en toewijding, soms als met jeugdigen lust bezield. Nog toen het de vraag gold om het Genootschap, bij de feestelijke VONDEL-herdenking in Amsterdam op 5 Februari jl., te vertegenwoordigen, zei mij VAN ZEGGELEN: „Als ik nog in mijn goeden tijd was, zou ik alle feestelijkheden willen bijwonen, van het concert af tot het diner toe." En op zijn sterfbed dacht hij nog om *Oefening* en om hen, die daar als sprekers zouden optreden en die hij niet zou kunnen opleiden.

Zijn bescheidenheid, zijn eenvoud, zijn ruimte van hart, de geest van vergevingsgezindheid en liefde, die van hem uitging, zullen in dankbare herinnering blijven bij allen, die VAN ZEGGELEN gekend en dus ook van hem gehouden hebben.

Hoezeer hij bemind werd en gezien was en hoe hij èn op het gebied van nijverheid èn op dat van letterkunde inderdaad iets beteekende, blijkt onder anderen daaruit, dat er in Den Haag schier geen commissie gevormd werd, of VAN ZEGGELEN moest er toe behooren. Dit duurde tot het laatst van zijn leven toe, totdat hij in den nacht van den 15den op den 16den Februari 1879 bezweek aan een borstkwaal, die hem lang bedreigd had, maar gelukkig niet veel lijden deed.

Tot VAN ZEGGELEN'S letterkundigen arbeid behoort nog, dat hij zeventien jaren lang het maandschrift *Europa* redigeerde, en wel sedert 1840, toen de uitgever hem de redactie aanbood en hij die aanvaardde onder beding dat S. J. VAN DEN BERGH zijn helper zijn zou. Met dienzelfden vriend zijner jongelingsjaren zorgde hij ook

geruimen tijd voor het verschijnen van den *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen*. Kwamen er in *Europa* verschillende vertalingen in proza uit het Fransch en Engelsch van VAN ZEGGELEN voor, in den Almanak gaf hij koddige verzen.

Ook voor de jeugd heeft VAN ZEGGELEN geschreven [1]). Met den steller van deze levensschets bewerkte hij het *Groot* en *Nieuw Nederlandsch Prentenboek*, bij K. FUHRI in 1847 uitgekomen. Daarin zijn van VAN ZEGGELEN'S hand de berijmde *Geschiedenis van Tijl Uilenspiegel* en de berijmde *Rarekiek van korporaal Smit*. Ook in den *Almanak voor de jeugd*, waarvan hij de redactie voor den jaargang 1853 met mij op zich nam, om ze mij het volgende jaar geheel over te laten, kwamen versjes van hem voor. Eindelijk bewerkte hij nog met mij twee kinderboekjes, bij COUVÉE te Leiden verschenen: *In de speeluren* en *Mariette*, waarin de versjes van zijne hand zijn.

Van deze liedjes voor kinderen zijn er, of zouden er door RICHARD HOL op muziek gebracht worden.

VAN ZEGGELEN schreef voor onze Maatschappij de levensberichten van zijn in 1868 overleden vriend SAMUEL JOHANNES VAN DEN BERGH en van den dichter P. T. HELVETIUS VAN DEN BERGH, gestorven in 1873.

Tot zijne gedichten, niet in den in 1874 verschenen bundel opgenomen, behooren, behalve de reeds genoemde uit den sentimenteelen tijd, nog de volgende:

Onder den titel van *Waarschuwing*, waagde VAN ZEGGELEN zich misschien voor de eerste en voor de eenige maal van zijn leven op de baan der kritiek, en dat wel om op te komen tegen eene beoordeeling in het eerste nommer van *de Gids* van 't jaar 1840. Daarin was een beschouwing gegeven over den *Nederlandschen Muzen-Almanak*, de *Aurora* en de *Tesselschade*, drie jaarboekjes allen voor 1840, en, naar aanleiding van een paar verzen, waarvan het eene *Bij moedersmart* door VAN ZEGGELEN, werd er aldus herinnerd aan eene teekening van een der vrienden. „Op een groot ijsvlak rijdt onze verdienstelijke dichter BEETS schaatsen; aan een langen stok houden hem A. B. C. en anderen onzer jeugdige dichters

---

1) Bij NOOTHOVEN VAN GOOR te Leiden verscheen een zonder zijn naam door VAN ZEGGELEN zeer aardig en los bewerkt bijschrift: „*Haantje Kukeleku, eene geschiedenis ter waarschuwing van de lieve jeugd, in rijm en prent gebracht.*"

vast; de voorman is zijne zaak ten volle meester; maar de Heeren A. B. C. en de gansche reeks slingeren en dwalen en struikelen en buitelen zonder orde dooreen. Het onderschrift karakteriseert duidelijk de mislukte poging en de wijze, waarop zij hem trachten na te volgen, door de woorden:

„Neen, zeg niet, dat de schaats, die Klaas Beets slaat, zoo ligt is".

Dit trok VAN ZEGGELEN zich aan, en hij, die inderdaad beweren mocht BEETS niet na te volgen, maar een eigen schaats te slaan, velde onder het pseudoniem van P. VAN GEENKLUB de speer tegen de toen zoo gevreesde *Gidsianen*, wie hij ten slotte in zijn trant dit wachtwoord in den mond legde:

„Weet, dat we al uw zoetsappig gebabbel versmaân,
Nog veel minder ons daardoor uit 't veld laten slaan!
Want bevreesd zijn wij ook niet zoo spoedig, contrarie!
We zijn sterker dan gij, en uw regt.... dat's maar larie!
Daarom eens en voor altijd aan ons blijft de baan!
Hoepel op met je schaatsen! zeg, heb je 't verstaan?"

Voorts vond ik eenige gelegenheidsgedichten als:

Aan den toondichter VERHULST op den avond van zijn concert, gegeven te 's Gravenhage den 22sten Januari 1843;

Een koddige beschouwing van de voornaamste gebeurtenissen in het toen pas verloopen jaar 1840;

Een tienjarige knaap, voorgedragen in het Genootschap *Oefening kweekt kennis*, toen het in Februari 1844 zijn tiende jaarfeest vierde;

Betrachtingen en overdenkingen van de Concierge in Diligentia, voorgedragen in hetzelfde Genootschap, waarop het gedicht ook sloeg, den 30sten April 1855;

Herinnering aan H. TOLLENS, uitgegeven ten voordeele van de Vereeniging tot het verschaffen van arbeid aan behoeftigen te 's Gravenhage, in 1857;

Een gedicht op Oefening's vijfentwintigjarig jubilé, den 28sten Februari 1859 in dat Genootschap voorgedragen;

Aan de nagedachtenis van S. J. VAN DEN BERGH, den 4den Januari 1869 in *Oefening* gelezen.

In het reeds aangehaalde bundeltje *Verstrooide gedichten*, dat VAN ZEGGELEN in Januari 1879 op zijn eigen drukkerij drukken liet, komen de navolgende verzen voor: *Een nieuw Wilhelmuslied* (1872 bij den 300jarigen gedenkdag van de inneming van Den

Briel), *Vrijheid*, *Een Zeemansliedje*, *Levenswijsheid*, *Een liedje voor den werkman*, *Gezelschapslied*, *Minnelied*, *Jan Kloek*, *De Haringvisschers* en *De Mijnwerkers*, (beiden geschreven om als cantaten te dienen), *Aan ons nakomertje* [1]) (1878), eindelijk: *Aan prinses Marie* en *Drie kronen*, bestemd voor de albums, aan de prinses en aan koningin Emma bij gelegenheid van haar huwelijk door eenige kunstenaars en letterkundigen aangeboden.

Wat het aantal drukken betreft, die verschillende gedichten van VAN ZEGGELEN beleefd hebben, neem ik hier ten slotte volgende opgaaf over, door F. SMIT KLEINE in overleg met VAN ZEGGELEN in 1877 samengesteld.

De *reis van Pieter Spa naar Londen* werd twaalf malen gedrukt; *Pieter Spa naar Amsterdam* tien malen, *de Valkenvangst*, *de Avondpartij* en *Koen Verklat*, elk zes malen. De gezamenlijke dichtwerken, waaronder vertalingen uit het Fransch, Engelsch en Duitsch, zijn minstens vijf malen uitgegeven, eerst in een drietal bundels *Lach en luim* [2]), *Kijkjes in 't leven*, *Hoofd en hart*, waarvan in 1851 in miniatuurformaat met houtsneden van C. ROCHUSSEN, bij A. C. KRUSEMAN de tweede of de derde druk verscheen; eindelijk bij D. NOOTHOVEN VAN GOOR, in 1861 in acht deelen postoctaaf, in 1866 in één deel royaal octaaf, in 1874 en 1877 in één deel klein octaaf.

A. ISING.

(Levensberichten d. Mij. v. Nederl. Letterk. 1879.)

---

1) Dit lieve gedichtje is gewijd aan zijn laatste kind CONSTANTIJN uit zijn derde huwelijk, bij zijn sterven nog slechts één jaar oud.

2) Van *Lach en Luim* verscheen reeds in 1846 bij A. C. KRUSEMAN de tweede druk.

D. A. THIEME. [1]

Te Velp overleed, den 11den Juni, op negen en veertigjarigen ouderdom, onze vriend en voorganger als redacteur DIRK ANTONIE THIEME. Den bescheiden bloei, dien ons blad geniet, heeft het aan zijne organisatie te danken; zijne energie en doorzicht waren oorzaak, dat het in 1853 herleefde en zich meer en meer ontwikkelde.

Die zelfde invloed, dien zijn geest en werkzaamheid op de *Arnhemsche Courant* uitoefende, openbaarde zich in alle zaken, waaraan hij zich wijdde. Allereerst in zijne eigene zaak, die, uit niets door hem in het leven geroepen, allengs zich uitbreidde tot eene der eerste uitgevers-firma's van ons land.

Ieder, die met hem in aanraking kwam, erkende zijn helder oordeel en juisten blik en kreeg tevens de overtuigende bewijzen, dat hij eerlijk was in handel en wandel. Talloos zijn dan ook zijne vrienden en even talrijk zij, die hem raad en hulp vroegen. En nooit te vergeefs. Zijne voorlichting werd in het particulier leven zoowel als in zaken door allen op prijs gesteld.

Hij was bij herhaling bestuurder der Vereeniging tot bevordering van de belangen des Boekhandels; in de laatste jaren directeur van de Maatschappij van Nijverheid, en in tal van vereenigingen geraadpleegd. Hij was een der medestichters van onze ambachtsschool, een der invloedrijkste leden van onze tentoonstelling van 1868 en in alle kringen geacht en bemind. Gedurende de laatste jaren, dat hij in Arnhem gevestigd was, had hij zitting in den gemeenteraad, en ook daar ondervond men zijn invloed. De reorganisatie van het dagblad *het Vaderland*, waarvan hij een der

[1] Van D. A. THIEME bestaat geene voldoende levensschets. De verzamelaars dezer bladen hebben gemeend in dat gemis eenigermate te moeten voorzien door het opnemen van de twee volgende schetsen.

oprichters was, noopte hem zich naar 's Gravenhage te verplaatsen, om persoonlijk deze zaak mede te besturen. Ook aan hem is *Het Vaderland* verschuldigd, dat het thans onder de eerste dagbladen van het land wordt geteld.

Onvermoeid werkzaam, altijd met den geest bezig, niets ten halve doende, met een naar het scheen krachtig lichaamsgestel bedeeld, was THIEME een man, zooals men er weinigen aantreft. Even als hij uitmuntte door intellectueele gaven, muntte hij ook uit in edele deugden: trouw, hulpvaardigheid, mildheid, bezadigdheid en ware humaniteit kenmerkten den man, dien velen met ons betreuren en die niet licht zal worden vergeten door zijne vrienden en voormalige stadgenooten.

(*Arnh. Courant* 1879). GERARD KELLER.

In den vroegen morgen van den 11den Juni is aan Nederland een zijner beste burgers ontvallen: DIRK ANTONIE THIEME. Die eeretitel komt hem toe. Arnhem en 's Gravenhage, waar hij het grootst en werkzaamst deel van zijn leven doorbracht, zullen 't in de eerste plaats toestemmen, maar ook daarbuiten strekte zijn werkkring zich uit en vond hij rechtmatige waardeering.

Voor alle dingen was THIEME uitgever en directeur van *Het Vaderland.*

Als uitgever trad hij te Arnhem op in het jaar 1852. Een gansch nieuwe zaak moest hij vestigen, opbouwen van den grond af. Hij is er uitnemend in geslaagd; èn als uitgever èn als directeur heeft hij van zijn scheppend en organiseerend talent afdoende bewijzen gegeven.

Tot de reeks belangrijke geschriften, die hij ons volk heeft bezorgd, behoort — om niet meer te noemen — de *Tijdspiegel*, die door zijne en DE KEYSER'S leiding een nieuw, roemvol tijdperk inging, *het Morgenlicht*, *Neerlands kansel*, de *Bijbel van* DORÉ, 124 deelen *Guldens-editie* en, in vereeniging met de HH. SIJTHOFF en NIJHOFF, het *Woordenboek der Nederlandsche taal.* Gevierde schrijvers, als VAN LENNEP, DE KEYSER, TER HAAR, GERARD KELLER, hebben de vruchten van hunnen geestesarbeid geheel of ten deele hem toevertrouwd.

Toch, hoe prachtig de uitgeverszaak ook bloeide, hoeveel ook van zijn tijd en kracht voor haar gevergd werd, langzamerhand breidde

zijn horizont zich uit en rijpte in zijn brein het plan tot stichting van een residentieblad, dat de vaan van het liberalisme op ieder gebied breed zou laten wapperen. Een stout plan! In het hart der reactie, onder stikkende hof- en kerklucht, met machtige tegenstanders den strijd aan te binden!

Maar 't is hem gelukt, en niemands verdiensten — ook niet van wie de grootsche onderneming met hem op het touw zetten — worden er door verkleind, zoo het vooral aan zijne energie wordt dank geweten dat *Het Vaderland* den strijd om 't leven zegevierend volstreed.

Dat hij voor zijn dood dit nog heeft beleefd, ja, dat stemt ons tot weemoedige vreugde, want dat *Vaderland* was zijn troetelkind.

Energiek was hij in hooge mate, daar en waar hij 't maar toonen mocht. Allereerst kwam dit den Nederlandschen boekhandel ten goede, en al had hij voor niets anders gewerkt, ieder die weet wat in het raderwerk der maatschappij deze springveer beduidt, zou hem reeds daarom de burgerkroon waardig gekeurd hebben. Maar ook voor andere belangen had hij een oog en een hart. Zulke mannen zijn goud waard voor de stad hunner inwoning. Dat heeft vooral Arnhem begrepen, waar hij twee-en-twintig gelukkige jaren van zijn leven doorbracht. Aan den vriendelijken drang, laat ons liever zeggen: aan de stem van plicht gehoor gevend, heeft hij in 1871, ondanks zijn drukke zaken, zitting genomen in den gemeenteraad en daar aan meer dan éëne hervorming op practisch gebied den stoot gegeven. Nog vond hij tijd om de Ambachtsschool en de Handwerksschool voor Meisjes te helpen oprichten, de Nijverheidsstichting, die den ambachtsman goede en goedkoope woningen verschaft, tot stand te brengen, en de eerste als voorzitter te besturen, met zijn geest te bezielen tot zijn vertrek naar den Haag.

Daarheen moest hij zijn woonplaats verleggen, ter wille van *Het Vaderland*. Maar zijn Arnhemsche vrienden en vereerders hebben hem daarheen niet zonder een blijk hunner dankbare hulde laten gaan. Van wege de verschillende vereenigingen, waartoe hij behoord had, werd hem een artistiek bewerkte schrijftafel tot een aandenken aangeboden.

Noode zagen de Arnhemmers in 1875 hem uit hun midden vertrekken. Ook in de residentie leerde men hem spoedig kennen. In den hoofdbestuurder der Maatschappij van Nijverheid, die zijn krachten wijdde ook aan het Haagsche Departement; in den hoofd-

bestuurder van den Nederlandschen boekhandel en meer in 't bijzonder in den voorzitter der Haagsche Boekhandelaarsvereeniging werd van lieverlede steeds meer de uitnemende burger gewaardeerd en hem een rechtmatige invloed toegekend, ofschoon zijn uitgeverswerkkring en zijn *Vaderland* daar meer dan ooit de taak zijns levens bleken.

Midden uit dien veelzijdigen arbeid, in de volle kracht van 't leven, nog geen vijftig jaar oud, werd hij weggenomen, aan vrouw en kroost, aan tal van vrienden ontrukt.

Tal van vrienden, van mannen die hem — vaak zonder dat hij zelf 't wist — een vriendenhart toedroegen, moest hij zich wel verwerven. Aan zijn helder oordeel, aan zijne onuitdoofbare wilskracht, aan zijn ijzeren volharding, aan dat alles wat voor de groote ondernemingen, die van hem uitgingen, zoo oneindig veel waard was, paarde hij een zoo goed en edel hart, zoo innemende vormen; bij dat alles toonde hij zich, zonder aanzien des persoons, met raad en daad zoo hulpvaardig en liet hij op al die heerlijke gaven zich zoo bitter weinig voorstaan; was hij in allen eenvoud en oprechtheid zoo nederig en bescheiden, dat hij den nijd wel ontwapenen en de harten wel winnen moest.

Het is een ramp als zulke mannen zoo vroeg sterven, maar een zegen toch ook dat wij hen in ons midden gehad hebben.

In den laatsten tijd zijn aan Nederland's goeden naam, aan den roem onzer degelijkheid schier onherstelbare slagen toegebracht, het onderling vertrouwen heeft schokken gekregen, die lang zullen voortdreunen. Toch wanhopen we niet.

Zoolang wij kunnen wijzen op mannen als Dirk Thieme, op mannen, die niet alleen met geweldige energie zichzelf baan hebben gebroken, en, door machtigen ondernemingsgeest bezield, groote dingen hebben tot stand gebracht, maar ook uitblonken door eerlijkheid, rechtschapenheid en goede trouw, met één woord, door onbaatzuchtige toewijding aan wat hun goeds en edels te doen werd gegeven.....

zoolang zulke mannen in steeds wijderen kring bij hun leven geëerd en bij hun sterven betreurd worden...

Zoolang hebben wij goeden moed en gelooven wij aan de toekomst van ons volk.

Arnhem, 25 *Juni* 1879. Dr. L. H. Slotemaker.

(Eigen Haard 1879.)

LEVENSSCHETS

VAN

WOPKE EEKHOFF.

Toen de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden haar eeuwfeest vierde, mocht bij het openen der vergadering de Voorzitter op een kostbaar geschenk wijzen, namelijk dat van een keurig bewerkten, met zilver gemonteerden hamer, bestemd, om in zijne en zijner opvolgers handen te dienen tot handhaving der orde. 't Was het geschenk van een lid, dat niet genoemd wilde worden. Slechts enkelen wisten, wat Dr. du Rieu in de vergadering van 1880 openlijk mededeelde, dat wijlen ons medelid Eekhoff in deze gave het bewijs zijner ingenomenheid met onze Maatschappij had gegeven.

In 1839 lid geworden, had hij een titel verworven, waarop hij prijs stelde en dien hij gewoon was achter zijn naam te plaatsen naast dien van het lidmaatschap der Zuster-genootschappen te Utrecht en Middelburg.

Doorgaande woonde hij om de twee jaren de Algemeene vergadering bij; hij behoorde onder de leden, die, om een welbekend gezegde te herhalen, aan de Maatschappij van Letterkunde gelooven, en vergat nooit, dat zij de eerste geweest was, die getoond had oogen te hebben voor zijn werken. Wie hem daar ontmoette, werd spoe-

dig met hem bevriend; hij had er altijd behoefte aan, den kring zijner vrienden uit te breiden, en hoe klein het blijk van welwillendheid was, dat hem bewezen werd, voorwaar, het was wel besteed.

In zijn ware kracht leerde men hem best kennen in zijn eigen woning, bijna schreef ik liever, in zijne eigene werkplaats. Niet zonder gevoel van voldaanheid leidde hij u rond in de vertrekken, waar hij zijn boeken en platen en kunstschatten bewaarde; het was alles gedenkteeken van zijn vlijt, zijn studie, zijn inspanning; het zijne dus in den vollen zin des woords, maar het zijne geworden, naar zijne diepste overtuiging, door den zegen van God.

Neen: de knaap heeft niet durven hopen op hetgeen hij op den leeftijd des mans verkregen heeft. Geboren 2 Maart 1809 te Leeuwarden maakte EEKHOFF vroeg met de bitterheden des levens kennis; gelukkig, dat een uitstekend onderwijs bij hem den leerlust opwekte en zelfs voor korte poos zijne keus bepaalde om aan het schoolwezen zijn leven te wijden. Doch hij besloot boekhandelaar, althans boekhandelaarsbediende, te worden en trad in die betrekking bij de Heeren SURINGAR, later bij SCHIERBEEK in dienst. Wat er van vrije uren hem geschonken werd, besteedde hij aan zijne eigen vorming in het aanleeren van vreemde talen en het verzamelen van boeken en platen betreffende de provincie en de stad zijner geboorte.

Toen het Leeuwarder departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een eereprijs uitloofde voor eene verzameling levensschetsen van beroemde Friezen, rees de gedachte bij hem op, aan dat onderwerp zich te wagen. Of was het geen wagen, bij de bekrompen hulpmiddelen waarover hij, toenmaals nog een vreemdeling onder de geleerden van zijn vaderstad, beschikken kon? Het waagstuk gelukte en bracht hem niet slechts het accessit van tien gouden ducaten, maar gaf voedsel aan zijn ijver en wees hem den weg aan, dien hij met goede vrucht betreden kon. Tengevolge van het behalen dezer onderscheiding vestigde hij de belangstelling van den toenmaligen Gouverneur van Friesland, Jkhr. VAN HUMALDA, op zijn persoon en genoot geruimen tijd het voorrecht, wekelijks een avond bij dezen Maecenas te mogen slijten. Van nu af werden Friesland's geschiedenis en oudheden het onderwerp, dat hij letterlijk nooit uit het oog verloor. Reeds in 1829 ving hij aan breede aanteekeningen te maken betrekkelijk Leeuwar-

den en legde zóó de grondslagen van een zijner beste werken. In den loop van het genoemde jaar plaatste hij de eerste bijdrage in het Mengelwerk der Leeuwarder Courant, waarin hij jaren lang de vruchten van zijn onderzoek in populairen vorm, nu en dan ook proeven van zijn dichterlijk talent, mededeelde.

Die eerste bijdrage handelde over de geboorteplaats van Balthasar Bekker en had dus betrekking op een van de mannen, voor welke hij in Friesland's Pantheon een eereplaats begeerde. — Voor vele andere heeft hij er later een bereid.

Het laat zich gemakkelijk verklaren, dat in en buiten Leeuwarden zijn naam begon geëerd te worden en meer dan een van Friesland's geschiedkundigen den man zocht, die het tot levenstaak scheen gekozen te hebben, Friesland's eere luider te doen spreken dan tot heden geschied was. Bibliotheken en kunstverzamelingen werden hem ontsloten, in welke het hem vaak gelukte schatten te ontdekken, wier waarde den bezitters zelven òf onbekend òf niet genoeg bekend was geweest. Wat den stempel van Friesland droeg, wekte zijn belangstelling; de steden en dorpen en vooral de stinsen door eigen aanschouwing te leeren kennen en zoodoende zich te verplaatsen in de dagen van het grootsche verleden, rekende hij tot de uitspanningen, voor welke hij gaarne zijne middelen ten offer bracht, vooral wanneer het hem gebeuren mocht, den kring zijner bekenden en begunstigers te zien uitbreiden. Reeds toen hinderde het hem, als anderen niet altijd deelden in zijne ingenomenheid en kon hij het moeielijk verkroppen, dat de copy van een door hem vervaardigd geschrift: *De krijgsroem der Friezen het nageslacht ten voorbeeld en ter aanmoediging voorgesteld,* geen uitgever kon vinden.

Nogtans ontving hij van bevoegde zijde aanmoediging. Mr. Van Halmael, wien door de regeering van Leeuwarden het vrij gebruik van het Stedelijk archief was toegestaan, om daardoor geholpen eene geschiedenis van Leeuwarden te schrijven, droeg hem dien arbeid over en beloofde hem de vergunning te verschaffen, waarvan hij zelf voor dat doel nu geen gebruik maakte.

Van Halmael werd en bleef zijn raadsman; hoeveel Eekhoff hem verschuldigd was, hoe hij hem als den vader van zijn intellectueele vorming roemde, heeft hij en in den kring van zijn vrienden en openlijk uitgesproken. 't Was hem niet genoeg, in de *Levensschetsen* door onze Maatschappij uitgegeven in 1851 eene hulde

aan VAN HALMAEL te brengen; ook in de vergadering van het Friesch Genootschap eerde hij diens nagedachtenis door eene voorlezing, die in het tijdschrift *De Vrije Fries* deel VI is opgenomen. En reeds bij het leven zijns weldoeners had hij diens verdiensten jegens hem erkend in de voorrede van de *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden* waarvan EEKHOFF de auteur worden mocht; want van de stedelijke regeering verkreeg hij verlof om het archief te raadplegen. Ja nog meer, ook het Provinciaal archief werd hem ontsloten, en het nazien van alle bescheiden hem toegestaan. Ras bleek het, hoe goed hij in de papieren-wereld der vroegere eeuwen te huis was; op hem sloegen dan ook de voogden van het St. Anthonij-Gasthuis het oog om het archief te ordenen en de stukken voor den druk gereed te maken. Toen werd eene door hem vervaardigde *Geschiedenis* van dit Gasthuis met daarbij behoorende lijst der archieven en der voogden gedrukt in 1834, doch niet in den handel gebracht; zij bereidde echter de uitgaaf voor, die veertig jaren later het licht gezien heeft onder den titel: *Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonie gasthuis te Leeuwarden uit de 15e en 16e eeuw*, voorzien van een door EEKHOFF vervaardigd glossarium. Het werk, twee deelen beslaande, werd door Heeren Voogden met groote liberaliteit aan belangstellenden ten geschenke gegeven; het is een monument voor deze grootsche liefdadige stichting en een getuigenis voor de ijzeren vlijt van EEKHOFF.

Gelijken dienst bewees hij aan het archief van het Burger weeshuis en andere inrichtingen, een werkzaamheid die zijnen vrijen tijd aanvulde en tevens in zijn onderhoud hielp voorzien; want hij had zijne betrekking in den boekwinkel verlaten. Hoe langer hoe beter leerde hij de leemten in zijne wetenschappelijke opleiding kennen en begreep hij, dat het aanleeren ook van de Latijnsche taal voor zijne vorming tot archivaris — dergelijke betrekking toch werd zijn ideaal – onmisbaar mocht heeten. Zijn ideaal heeft hij bereikt. Den 8sten December 1837 kwam een verzoekschrift van acht aanzienlijke ingezetenen bij het dagelijksch bestuur der stedelijke regeering in, om over te gaan tot het benoemen en aanstellen van eenen archivaris, naar het voorbeeld van andere zelfs minder bevolkte plaatsen dan Leeuwarden. In Maart des volgenden jaars werd hij met eenparige stemmen door den Raad benoemd voor den tijd van zes jaren. Daar was de rechte man op de rechte plaats gekomen. Een archief, als dat van Leeuwarden, een archief, welks inhoud

opklom tot het jaar 1149, te ordenen, te registreeren; alzoo toegankelijk te maken voor ieder, wien het om grondige bronnenstudie te doen was; welk een begeerlijke taak. Het toegezegde honorarium mocht slechts de som van f 600 beloopen: Eekhoff zag in de vreugde zijner aanstelling meer op het werk, dat hem te doen stond, dan op het geld, dat hij ontvangen zou. Dadelijk na benoemd te zijn zond Eekhoff een groot aantal charters en andere bescheiden uit zijne eigene verzameling, benevens eenige platen, portretten en schilderijen ten geschenke aan de stedelijke inrichting, bij welke hij voortaan een goed deel zijns levens slijten zou.

Of hij werkzaam, ijverig werkzaam geweest is; of hij bij belangrijke zaken aan het archief stem en spraak heeft weten te geven? Laat mij hem, die dat vraagt, met enkele bewijzen uit vele mogen beantwoorden. Het voormalig St. Annaleen in de kerk van Oldehove was sedert jaren — wel een dertigtal — een onderwerp van twist en tweedracht geweest; zij, die daarop aanspraak meenden te mogen maken, eischten van de regeering de teruggaaf eener som van bijna twee millioen gulden. Wat deed de regeering? Zij gelastte den archivaris de zaak op het grondigst na te sporen, en hij deed het in zijne *Beknopte Geschiedenis* zoo flink, dat Gedeputeerde Staten van Friesland de regeering volkomen in het gelijk stelden en den eisch als ongegrond afwezen. In het verslag der raadscommissie van 1843 werden dankbaar de bemoeiingen van den archivaris herdacht in zake de quaestie over de kosten van de sluiting der Dockumer-Ee; want men was het aan zijne onderzoekingen verschuldigd, dat een uitgaaf van f 8000.— voor de gemeente bespaard bleef. Toen de zes jaren zijner werkzaamheid verloopen waren, adviseerde eene commissie des Raads, aangesteld om bepaaldelijk te onderzoeken de blijvende noodzakelijkheid van den post en de geschiktheid van Eekhoff voor dien post, tot zijne herbenoeming, niet voor een bepaald getal van jaren, maar tot wederopzeggens toe. Grooten en welverdienden lof kent hem de commissie in haar rapport toe: alleen vraagt zij, of het catalogiseeren niet met grooter spoed kan geschieden; doch zij vergat, dat geen ambtenaar misschien meer blootstaat aan het gevaar, om telkens en telkens alweêr in het geregeld voortzetten van zijn werk te worden gestoord, dan de archivaris, dagelijks door tal van vragen en brieven, ik zal niet zeggen lastig gevallen, maar ik mag toch wel zeggen, opgehouden in het voortwerken aan zijn

eigen arbeid. Men heeft van onderscheiden zijden, vooral in latere jaren, de klacht geuit, dat de archiefkamer te Leeuwarden door Eekhoff beschouwd is als de geschiktste plaats voor het schrijven zijner werken. Die klacht moet teruggebracht worden tot het kader der opmerkingen. De vraag is immers eenvoudig deze: of Eekhoff, het archief voor zijn eigen studien bezigende, te kort is gekomen in de vervulling van de plichten, die hij te volbrengen had jegens hen, die het archief kwamen of lieten raadplegen. Heeft hij niet door zijne geschriften den rijkdom der daar bewaarde schatten aangetoond? Zijne *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden* in twee deelen, is zij niet goeddeels uit de archieven voortgekomen?

Eéne aanmerking laat ik in volle kracht gelden, dat hij aan de catalogiseering der Bibliotheek en der Kunstverzameling van de stad eerder de hand geslagen heeft dan aan die van het Archief, waardoor het moeielijkst en belangrijkst onafgedaan gebleven is, hoewel het leveren „van den inventaris der stedelijke archieven behoord heeft tot de hoogste wenschen ten aanzien zijner levenstaak en „veeljarige werkzaamheid aan Leeuwarden's schoone stedelijke in„richting besteed"; zoo schreef hij zelf in 1875. In dat lange verloop van jaren had de Raad der stad het zegel van goedkeuring op die werkzaamheden gedrukt; bij besluit van 12 Maart 1863 schonk zij hem de van gemeentewege bestaande medaille van verdienste in zilver, bij gelegenheid zijner vijf-en-twintigjarige ambtsbediening, waarbij de schriftelijke verklaring gevoegd was, dat hij het vierde eener eeuw mocht werkzaam zijn niet alleen in het belang van het archief, maar ook in het belang der gemeente, die hem hoogachting toedroeg en zijne talenten op prijs stelde. Dergelijk gunstig getuigenis werd in 1878 herhaald, toen de raad zijne blijdschap te kennen gaf, dat Eekhoff veertig jaren lang zijne „belangrijke be„trekking steeds met nauwgezetheid en met onverdroten ijver „vervuld" had „en gedurende een zoo lange reeks van jaren on„vermoeid was werkzaam geweest, om de aan zijne zorg toever„trouwde belangen der gemeente op zoo uitstekende wijze te be„hartigen". In den daaraan toegevoegden wensch, dat hij nog lang mocht werkzaam blijven, werd door allen gedeeld, die zijne hulp en voorlichting nooit te vergeefs inriepen.

Na zijn dood, bij gelegenheid, dat in de raadsvergadering van 19 Aug. 1880 over het bezetten van den post gehandeld werd, sprak

de geachte burgemeester van Leeuwarden in het openbaar deze woorden: „de Heer EEKHOFF was op zijn gebied geheel eenig. Van „de jeugd af zich op de beoefening der geschiedenis hebbende „toegelegd, had hij eene ervaring opgedaan, die met recht eenig „of althans zeldzaam mag heeten. Steeds was de Heer EEKHOFF „in het archief bezig, zij het dan ook niet ten allen tijde uitslui„tend ten behoeve der gemeente." Hij erkende, dat EEKHOFF een zeer wetenschappelijk man was, doch dat het administratieve deel der betrekking hem minder ter harte ging. Ik hecht aan zulke woorden veel waarde, omdat zij blijkbaar de vrucht zijn eener billijke waardeering van EEKHOFF'S verdiensten. En daarop komt het aan. Daarin ligt de waarborg voor de eer zijner nagedachtenis.

Niet alleen de regeering, neen, ook het publiek schonk hem bij herhaling bewijzen van sympathie.

Vele zijner geschriften vonden groot debiet; van zijn *Friesland in* 1813 werden van November 1863 tot Februari 1864, het tijdstip waarop de tweede uitgaaf verscheen, ongeveer 1800 exemplaren verkocht; een vriendelijke hulde voor den schrijver, een niet te versmaden winst voor den uitgever.

Hij zelf was de uitgever. Sints 1839 had hij zich als boekhandelaar te Leeuwarden gevestigd in het huis *de Keizerskroon*, waarbij negen jaar later een tweede huis in de *Peperstraat* werd aangetrokken, verbouwd en ingericht tot winkel en woning. In de laatste werd door ieder die hem bezocht, met groote belangstelling het vertrek betreden, waar hij zijne kunstschatten, op Friesland betrekking hebbende, verzameld had. Door hem was eene *Bibliotheca Frisiaca* bijeengebracht, zeker eenig in haar soort. Ja, de collectie van zoovele bescheiden, als eene verzameling van papieren betreffende de Friesche academie, het geslacht Burmania, een Atlas van Friesland, bestaande in 2500 platen en kaarten van de steden en dorpen der Provincie; eene collectie van 1500 portretten van Friesland's beroemde mannen — verdient met volle recht den naam van *Frisia illustrata*.

Legde hij u zijn kunstboek voor, de platen en afbeeldingen van hetgeen hem op zijne reizen had geboeid; hij deed ze eerst binnen, daarna buiten de grenzen van ons Vaderland door geheel Midden- en Noord-Europa; gij vondt oorzaak om zijne kennis te bewonderen en zijn smaak te huldigen.

Sinds den 9en Juni 1841 genoot hij in die woning het geluk van den

echt met Mej. Margjen van Haagen. Godsdienstige zin deed hem het goede met ootmoed genieten, het leed met onderwerping dragen. Meer dan één kind stierf op zeer jeugdigen leeftijd; een zoon verloor hij in 1867 aan de toen in Rotterdam heerschende cholera, diep betreurd door de ouders, die veel van des jongelings aanleg mochten verwachten. Eén zoon en twee dochters bleven hem gespaard; aan eerstgenoemde kon hij in 1874 zijne zaken overdragen, om zich onverdeeld aan letterkundigen arbeid te wijden. Hij zag den door hem geopenden handel bloeien en de goede naam, dien hij er aan gegeven had, bleef voortbestaan. Trouwens reeds spoedig na de vestiging zijner zaak mocht hij zich in haren voorspoedigen gang verheugen. Nauwkeurig, vlug, solide, werd de commissiehandel en het debiet van het door hem uitgegevene gedreven. Tot het gewichtigste van het laatst bedoelde behoorde gewis de *Nieuwe atlas van Friesland* met de *Algemeene kaart dier provincie*, gedrukt op 36 koperen platen en uitgegeven namens en voor rekening van het provinciaal bestuur, dat daaraan *f* 40.000 ten koste legde en waarschijnlijk geen uitgever zou hebben gevonden, meer geschikt voor dezen geographischen arbeid, dan onzen vriend.

Over Eekhoff te schrijven en te zwijgen van zijne betrekking tot het Friesch Genootschap, is wel niet mogelijk. Dertig jaren is hij voorzitter der oudheidkundige afdeeling, vijf-en-twintig jaren lid van het bestuur en penningmeester geweest. Toen het in 1877 zijn vijftigjarig jubilé had gevierd, hield hij, in de eerste maandelijksche vergadering na dat tijdstip, eene voorlezing over *Onze Voorgangers*, geplaatst in het 49ste verslag, waarin hij met dankbaarheid de mannen herdacht, die weleer voor het genootschap geijverd hadden. Sedert 1840 waren die maandelijksche samenkomsten ingevoerd en Eekhoff van deze een trouw bezoeker en een gezocht spreker. Het tijdschrift van het Genootschap bevat vele der door hem voorgedragene stukken, die bijna zonder uitzondering met de geschiedenis en letterkunde van Friesland in het nauwste verband staan. Wien meer dan hem kon dan ook het plan tot het houden eener nationale tentoonstelling van Friesland belangstelling inboezemen? Hij bedong voor de afdeeling: platen en kaarten een afzonderlijk lokaaltje, waar hij de liefhebbers ontving en ter nauwernood hun het heengaan veroorloofde. Wie hem daar bezocht, werd zijn aandachtige toehoorder. Geen blijk van belangstelling liet hij van zijne zijde onbeantwoord. Met genoegen luisterde men naar

hem, als hij van den dag verhaalde, waarop hij in 1873 Z. M. den Koning tot gids had mogen verstrekken bij het bezichtigen van het kabinet van Friesche oudheden. Zeer voldaan over hetgeen daar het oog had geboeid, gaf de Koning aan EEKHOFF een bewijs van tevredenheid, dat deze op hoogen prijs stelde. De orde van den gouden Leeuw van het huis van Nassau, 4e klasse, werd hem geschonken, een koninklijk gunstbewijs, dat in beteekenis verhoogd werd door 's Konings verklaring, dat Z. M. „twee mannen in het Vaderland kende, namelijk NIJHOFF te Arnhem en EEKHOFF te Leeuwarden, die bij getrouwe waarneming hunner handelszaken, zichzelven gevormd en vele uitmuntende historische geschriften vervaardigd hebben."

De buitengewoon gunstige geldelijke uitkomst der Tentoonstelling van 1877 wekte EEKHOFF op, om in de vergadering des Frieschen Genootschaps van September 1878 voor te stellen, een deel dier inkomsten aan te wenden tot het verbeteren van de inrichting der Bibliotheek, het uitgeven van een kerkelijk Gedenkboek voor de Hervormden in Friesland, het doen bewerken van een verhandeling over het leven en de verdiensten van BALTHASAR BEKKER en eene uitgave der verspreide dichtstukken van den hem onvergetelijken VAN HALMAEL. Hij diende dit voorstel gedrukt in en deelde het onder de leden rond, omdat hij helaas! opgehouden had de maandelijksche vergaderingen bij te wonen.

Het ligt niet op mijn weg, de gerezen geschillen te beoordeelen. Ik kan alleen afgaan op schriftelijke bescheiden, mij in vertrouwen ter inzage afgestaan, en ik zou vreezen, dat vertrouwen te schenden. Alleen zij het mij vergund, de getuigenis af te leggen. dat, wat er ook aan den vorm van EEKHOFF's ijveren mocht te laken zijn, die ijver zelf ruimer erkenning verdiend had.

Mijn vriend was een autodidact in den eigenlijken zin des woords. Hij had er al de deugden van; zou hij niets van de gebreken gekend hebben? Alles zichzelven verschaffende en alles zelf doende, komt men er onwillekeurig toe te meenen, dat ook alleen datgeen goed gedaan wordt, wat men zelf verricht; men is er aan gewoon geworden, zijn eigen weg te gaan en aan niemand rekenschap af te leggen, dan aan zich zelven.

Maar één klip, waarop menig autodidact strandt, heeft hij zorgvuldig ontweken; hij heeft zich streng gehouden bij hetgeen hij noemen mocht zijn onderwerp, namelijk Friesland's geschiedenis.

Raadpleegt men de titels en den inhoud zijner geschriften, — ik acht de lijst inderdaad een lofrede gelijk — zoo leert men een schrijver kennen, die met zijn krachten is te rade gegaan, en zooveel goeds heeft kunnen leveren, omdat hij zijn onderwerp ten volle meester is geweest. Wellicht is er geene provincie in ons Vaderland, wier geschiedenis zoo veelzijdig is toegelicht als Friesland; men danke het goeddeels aan Eekhoff's ijver en hulpvaardigheid. Wie over haar schreef, kon op zijne medewerking rekenen. Wat haren roem bevorderde, vond bij hem toejuiching en steun. De bewerking en uitgaaf van de voortreffelijke nieuwste beschrijving van de lotgevallen der Friesche academie hield jaren lang zijne aandacht in hooge mate geboeid. Eigen ondervinding van zijn hulpvaardig dienstbetoon geeft mij recht tot spreken en danken.

Inmiddels was de oude dag genaderd; maar de lust tot onderzoeken en verzamelen niet verminderd. Hij heeft kunnen arbeiden tot de ure van heengaan sloeg; 12 Februari 1880 ontsliep hij, na korte ongesteldheid. Als bewijs van zijne niet verflauwde ingenomenheid met het doel van het Friesch Genootschap voeren wij eenige regelen aan uit zijne laatste beschikking: „ik legateer aan „het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde, al„hier, al mijne wetenschappelijke aanteekeningen en schriftelijke „verzamelingen voor zoover deze Friesland betreffen — om gevoegd „te worden bij al de losse stukken en portefeuilles in en op het „kleine kastje in de zaal, die alle gedurende vele jaren door mij „als lid van het bestuur des Genootschaps zijn bijeengehouden; „onder voorwaarde, dat het bestuur ze ten gebruike van het nage„slacht beware in een afzonderlijke loketkast in het locaal des genoot„schaps met het opschrift voorzien: *nalatenschap van* W. Eekhoff."

Die schenking is dankbaar aanvaard.

Over andere gedeelten zijner letterkundige nalatenschap had hij eveneens bepalingen gemaakt. Hij had verlangd, dat aan het Bestuur der provincie Friesland voor een bepaalden prijs ter aankoop zouden worden aangeboden, vier verzamelingen: *de eerste* bestond uit handschriften over het tijdvak loopende van 1587 tot 1843; drie portefeuilles met stukken over en betrekkelijk de academie van Franeker, van 1587 tot 1816; twintig portefeuilles en twaalf boekdeelen, bevattende alle handschriften van E. M. v. Burmania; *de tweede*: a. onder den naam van *afgebeeld Friesland*, 2500 kaarten, platte gronden, afbeeldingen van gebouwen, kleeding, enz.; b.

onder den naam van *beroemd Friesland*, ongeveer 1500 stuks portretten en kunstwerken van Friesen, teekeningen en gravures, enz.; *de derde*: handschriften en boeken betreffende de familie HEMSTERHUIS; *de vierde*: boeken over Friesland of door Friesen geschreven, alle systematiesch geordend.

De Staten van Friesland achtten de 3e en 4e verzameling van minder rechtstreeksch belang voor het provinciaal archief: de 2e beschouwden zij als een hoogst merkwaardige collectie, den prijs waard, voor welken zij aangeboden werd, namelijk *f* 6900; doch zij vonden geen vrijheid, om uit de kas der provincie zich zulk een uitgaaf te veroorloven.

Het voorstel van eenige leden in de vergadering der Staten, om toch den aankoop te doen, vond geene ondersteuning.

De in de 1e plaats genoemde verzameling is voor de som van *f* 990 het eigendom der provincie Friesland geworden en bewaart alzoo den naam des ijverigen en bekwamen mans, die zijne beste krachten aan de beoefening van hare geschiedenis en letterkunde gewijd heeft.

Leiden. C. SEPP.

(Levensber. van de Maatsch. d. Ned. Letterk. 1881.)

GESCHRIFTEN VAN W. EEKHOFF.

1829. Levensschetsen van beroemde Friesen, bekroond door het Departement Leeuwarden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

1830. Verzameling van Friesche spreekwoorden, gezegden, anecdoten. 2e stuk.

N.B. Het 1e stuk was in 1826 geleverd door P. C. Scheltema.

1834. Nasporingen betrekkelijk de geschiedenis der voormalige Middelzee in Friesland.

(Mede bewerkt door P. Brouwer Pz.)

1835. Willem Loré, zijn leven geschetst door Mr. J. W. de Crane en zijne dijk- en waterwerken geschiedkundig beschreven door W. Eekhoff.

» Het leven en de lotgevallen van Jacobus Martinus Baljée, in leven Raad van Nederl. Indië, weleer voedsterling en later weldoener en behouder van het stads-weeshuis te Leeuwarden. Met 5 Bijlagen en 10 Feestgezangen bij de inwijding van de gedenkzuil, voor hem in het Weeshuis opgerigt.

1840. Beknopte aardrijkskundige beschrijving van de provincie Friesland; bevattende een overzigt van den Algemeenen en Bijzonderen Toestand van dat Gewest.

» Hetzelfde werkje voor schoolgebruik, 2 stukjes.

» Friesland, Handboekje voor reizenden door de steden en voornaamste oorden van de provincie Friesland.

1842. Bijzonderheden omtrent de jeugd en de eerste verstandelijke ontwikkeling van den beroemden Elias Anne Borger.

1846. (Met Mr. J. T. Bodel Nyenhuis) De algemeene Kaarten van de provincie Friesland verzameld, beoordeeld en geschiedkundig beschreven.

» Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, vermeldende den oorsprong, den aanwas en de uitbreiding van deze stad en hare

gebouwen, gestichten, inrigtingen enz. van den vroegsten tijd tot den jare 1846. Met kaarten en platen. 2 dln.

1848. De Grietmannen in Friesland, bijdrage tot de kennis en waardeering van het Plattelandsbestuur der Grietenijen in die provincie.

1849. Twaalf gezigten op de voornaamste gebouwen en beplantingen der stad Leeuwarden, in den tegenwoordigen tijd. Naar de natuur geteekend door J. Reijnders en met eene beschrijving voorzien van Eekhoff.

1851. Beknopte Geschiedenis van Friesland in hoofdtrekken, bevattende een overzigt van de lotgevallen der Friesen en van de voornaamste gebeurtenissen, gedurende bijna twee duizend jaren in dit land voorgevallen. Met een schetskaart van den waarschijnlijken toestand des lands, omstreeks het begin onzer jaartelling.

» Het leven van Eise Eisinga en geschiedenis van het Planetarium, door hem van 1774 tot 1780 vervaardigd.

1855. Merkwaardigheden van Hindeloopen, bevattende historische bijzonderheden omtrent de woningen, kleeding, gebruiken en taal der Hindeloopers, benevens taalproeven in rijm en onrijm door S. O. Roosjen, N. D. Kroese en Eekhoff.

1858. Dr. E Halbertsma, de jonkerboer of Krystyd in Sint Steffen yn ald Frieslân. Met eene levensbeschrijving van den schrijver door E.

1860. Beknopte geschiedenis van het voormalig Sint Anna Leen in de kerk van Oldehove te Leeuwarden. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de geestelijke goederen in Friesland.

1862. Bloemlezing uit den Frieschen Lusthof en andere gedichten van Jan Janszoon Starter, toegelicht door geschiedkundige berigten omtrent zijn levensloop en geschriften.

» Hetzelfde werkje als volksuitgaaf, voorafgegaan door eene levensschets van den dichter.

1863. Friesland in 1813. Historische bijzonderheden omtrent hetgeen voor en tijdens de verlossing en herstelling van Nederland, van 1810 tot 1815 in Friesland en inzonderheid te Leeuwarden is voorgevallen. Namens het Friesch Genootschap uitgegeven als feestgave bij het vijftig jarig herwonnen volksbestaan van Nederland. Naar officieele bescheiden en berigten van tijdgenooten bewerkt.

» Hetzelfde werk, tweede druk.

1864. Korte beschrijving van de provincie Friesland, bevattende een overzigt van den tegenwoordigen toestand van dit gewest, toegelicht door statistieke berigten omtrent den uit- en invoer, veestapel, fabrijken, armwezen, veeren, scheepvaart, kunst- en spoorwegen en andere provinciale belangen.

1864. Hetzelfde, uitgegeven als Friesch schoolboek. I. zonder de statistieke berigten.

1865. Friesland in 1815. Historische bijzonderheden omtrent de deelneming der Friesen aan de volkswapening en de krijgsbedrijven bij Quatrebras en Waterloo. Naar officieele bescheiden en berigten van tijdgenooten bewerkt en namens het Friesche Genootschap uitgegeven naar aanleiding der viering van het vijftigjarig feest der bevestigde onafhankelijkheid van Nederland. Met talrijke bijlagen, levensschetsen enz.

1868. Dichterlijke nalatenschap van E. A. BORGER, zesde druk, veel vermeerderd en met een levensberigt en aanteekeningen voorzien door E.

1869. Dr. JUSTUS HIDDES HALBERTSMA, zijn leven en geschriften. Voorlezing in het Friesch genootschap. Met aanteekeningen en bijlagen benevens Herinneringen aan HALBERTSMA van Mr. B. W. A. E. Baron SLOET TOT OLDHUIS.

1870. De stedelijke bibliotheek van Leeuwarden, bevattende voornamelijk de werken van schrijvers uit en over deze hoofdstad van Friesland en hare geschiedenis, beschreven en toegelicht. Gevolgd door eene geschiedkundige bibliographie van Leeuwarden.

1875. De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden, bevattende afbeeldingen van vorsten, beroemde mannen, merkwaardige gebeurtenissen en voorname gebouwen, benevens platte gronden, gezigten, nieuwe kunstvoortbrengselen en bijzonderheden dezer hoofdstad van Friesland.

IN TIJDSCHRIFTEN.

1827. Bijdragen in het *Friesch Jaarboekje* waarvan E. redacteur was.

1830—1850. » » » Mengelwerk van den Dinsdagschen *Leeuwarder Courant*, *Provinciale Vriesche*, *Groninger en Bildsche Courant*, *Weekblad van Dokkum en Omstreken.*

1836—1877. » » *Friesche Volksalmanak*, *Alg. Konst- en Letterbode*, *de Navorscher.*

1839—1877. In *de Vrije Fries.*

Deel I. Geschiedkundige beschrijving van eene zilveren medaille of gedenkpenning voor Michael Högelcko.

» II. Verkort verslag van het provinciaal Friesch Genootschap wegens gevondene geschiedkundige stukken op twee wetenschappelijke reizen door ons Vaderland.

» II. Afschriften van de Friesche Charters in het archief van Utrecht.

» » Scholae Leovardiensis S. collegii Leovard. in inclyta acad. Franeq. leges.

» VI. Voorlezing over het leven van MR. A. VAN HALMAEL JR. en zijne verdiensten omtrent geschiedenis en letterkunde.

Deel VII. Geschiedenis van de zamenstelling en uitgave van het groot Plakkaatboek en Charterboek van Friesland, benevens levensschetsen van de bewerkers: G. F. Baron THOE SCHWARTZENBERG, DR. NICOLAAS THOLEN en MR. I. F. M. HERBELL, met nog twee bijvoegselen.

» » Betoog, dat de eerste druk van de oude Friesche wetten, bezorgd door Heer HIDDE CAMMINGHA, omstreeks den jare 1484 is gedrukt te Leeuwarden, als een nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van de boekdrukkunst in Nederland.

» VIII. Voorlezing over het leven van PETRUS WIERDSMA en zijne verdiensten omtrent geschiedenis en letterkunde van Friesland.

» » Voorlezing over het leven en de verdiensten van FOEKE SJOERDS, historieschrijver van Friesland.

» » Voorlezing over het leven van JACOB VAN LEEUWEN en zijne verdiensten omtrent de geschiedenis en letterkunde van Friesland.

» IX. Voorlezing over het leven van CASPAR VAN ROBLES en de lotgevallen van de voor hem opgerigte gedenkzuil op den Zeedijk nabij Harlingen. Met aanteekeningen en bijlagen.

» » De belangrijkheid van de kennis der Friesche geschiedenis en van het oud Friesche regt voor het tegenwoordige Duitschland, betoogd door DR. KAREL, vrijheer VON RICHTHOFEN. Met eene inleiding.

» X. Friesland in 1813 (ook afzonderlijk uitgegeven).

» XI. Friesland in 1815 (ook afzonderlijk uitgegeven).

» » Geschied- en letterkundige nalatenschap van SIMON ABBES GABBEMA, behelzende eene levensschets van dezen geleerde, de lijst van zijne nagelaten boeken en handschriften, van zijne historische staatkundige stukken en zijne onuitgegeven brieven.

» » Lijst van de opvolgende historieschrijvers van Friesland.

» » Hulde der regeering van Leeuwarden aan UBBO EMMIUS

» XII. Voorlezing over J. H. HALBERTSMA (ook afzonderlijk uitgegeven.)

» » De edelmoedige wijze, waarop Hertog GEORGE VAN SAXEN in 1504 aan Friesland eene nieuwe regeling van de justitie en politie schonk.

» » PETRUS WIERDSMA uitgever van de oude Friesche wetten.

» XIII. Nieuwe berigten uit oude papieren omtrent DUCO MARTENA, 1530—1605.

Deel XIII. De Geldersche en de Friesche stad Staveren, Stavoren, Steveren.
» » Nog iets tot lof van CASPER VAN ROBLES.
» » Het proces van Heer GODSCHALK VAN JONGEMA en de ingezetenen van Westergo in 1538.

1840. In *de Aardbol.*
Beschrijving van Friesland.

1840—1860. In *Vaderlandsche Letteroefeningen.*

1847—1868. In *Almanak voor Landbouwers en Veehouders* bevattende vele nuttige zaken, om van den landbouw en veeteelt de meeste voordeelen te trekken.
(W. E. was 30 jaar lang Redacteur van den Almanak v. L. en Veet. Jaarg. I—XXX.)

1848. In *Nederlandsch Museum.*
Merkwaardigheden betreffende Hindeloopen.

1851—1859. In *Levensschetsen, uitgegeven door de Maatschappij der Ned. Letterkunde.*

1851. Levensschets van MR. A. VAN HALMAEL JR.
1858. » » J. VAN LEEUWEN.
1859. » » JHR. M. H. BAERT VAN SMINIA.

1880. In *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij.*
Eene bijdrage tot de vaderlandsche cartographie, over JACOBUS VAN DEVENTER.

1855. In *Volksalmanak, uitgegeven door de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen.*
Uitspanningsreizen in Leeuwarden en door Friesland.

1856. In DE JAGER, Nieuw Archief voor Nederl. taalkunde.
Levensschets van JOH. HILARIDES.

1862. In *Europa.*
De vrouw van REMBRANDT. Bijzonderheden omtrent het huwelijk van den schilder REMBRANDT VAN RIJN, van Leiden, met SASKE ULENBURGH van Leeuwarden. Met acht historische bijdragen en aanteekeningen.

1868. Het slot Fürstenstein in Silezie. Reisherinneringen.

1867. In *Godgeleerde bijdragen.*
De levensloop van JOHANNES REGENBOGEN en zijn invloed op de hervorming van de Nederlandsche Hervormde Kerk.

1879. In *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis II.*
Geschiedenis van het Zilversmidsgilde te Leeuwarden.
Hiervan zijn de platen opgenomen, dewijl deze gereed waren.
De copij van den tekst is echter niet voltooid onder de nagelaten papieren van E. gevonden.

LEVENSBERICHT

VAN

GUALTHERUS KOLFF.

Als aan het slot dezer bladzijden, aan de nagedachtenis van GUALTHERUS KOLFF gewijd, de lijst moest volgen zijner werken op letterkundig gebied, slechts luttel plaatsruimte zou daarvoor vereischt worden. Waarlijk, indien de Maatschappij van Letterkunde bij de benoeming van leden, de vraag op den voorgrond stelde, *hoeveel* zij die voorgedragen werden geschreven hadden, aan KOLFF zou die onderscheiding niet ten deel gevallen zijn. Slechts een tweetal letterkundige opstellen in Nederlandsche tijdschriften bestaan er van hem: en deze zijn niet van zoo overwegende waarde om op dien grond alleen hem het lidmaatschap op te dragen van eene Letterkundige Maatschappij. Zijn „Zondag morgen te Batavia", vijf-en-twintig jaar geleden in het *Leeskabinet* opgenomen en zijne beschrijving van het Parapattan Weezengesticht onder den pseudoniem van MANDOR in den loopenden jaargang van hetzelfde tijdschrift, zijn lezenswaardige opstellen, het eerste meer bijzonder voor hen, die den schrijver persoonlijk kenden — maar stempelen hem niet tot beoefenaar der letterkunde. Hetgeen van hem voorkomt in de jaargangen van het Indische jaarboekje *Warnasari*

is eveneens allezins leesbaar, maar het zijn slechts losse opstellen, waaraan de schrijver geen litterarische verdienste toekende.

Toch was hij dit van zijne jeugd af. In Gouda, waar hij den 8sten November 1826 geboren werd, richtte hij reeds een letterkundig gezelschap op, indien deze naam mag gegeven worden aan den kleinen kring van jongelieden, die voordrachten hielden en verzen opzeiden. KOLFF was het middenpunt van dien kring en als boekverkoopers-bediende in de zaak van den heer G. B. VAN GOOR, was hij in de gelegenheid kennis te nemen van hetgeen er op letterkundig gebied verscheen en moest hij voor zijne medeleden wel een autoriteit zijn. Hij genoot daarbij ook de voorlichting van een man, die door kennis uitmuntte, den samensteller der woordenboeken, KRAMERS. De redenen te vermelden, waarom die voorlichting slechts van tijd tot tijd verstrekt kon worden, is hier niet noodig. Ik neem ze liever als bekend aan.

In die dagen aanvaardde hij zelfs de betrekking van redacteur, maar van een zeer bescheiden jaarboekje, den Goudschen Almanak, die bij zijn patroon werd uitgegeven. Hij wenschte daaraan een eenigzins letterkundig karakter te schenken en trachtte bijdragen ervoor te bekomen van zijne vrienden. Ook ik ontving eene mondelinge uitnoodiging en dit was verklaarbaar. KOLFFS vader was een zeer goed vriend van mijn vader, die ontvanger der registratie in Gouda was geweest, en de beide familiën hadden den vriendschapsband in stand gehouden, die tot zijn dood toe tusschen GUALTHERUS en mij bleef voortbestaan. Toen, in 1849, was die Goudsche Almanak de oorzaak, dat wij de eerste „zaak" samen deden; hij wist me te overreden om een schetsje, dat ik geschreven had, in *zijn* almanak te doen drukken, waartegen de schrijver met huivering opzag. Het denkbeeld dat zijn werk gedrukt zou worden, boezemde hem evenveel angst in als zijn ijdelheid er door gestreeld werd. De laatste behield de overhand; de eerste stap werd gezet en nadat hetgeen nu gedrukt in den Goudschen Almanak te lezen was ook door anderen werd gezien, met name door S. J. VAN DEN BERGH, den redacteur van het maandschrift *Europa*, werd ik langzamerhand ingelijfd in het gild der schrijvers. KOLFF is daarvan de oorzaak en schertsend beweerde hij later nog dikwijls, dat ik zijn eerste „creatuur" was. Zijn eenige was ik geenszins: menigeen is aan KOLFF zijne loopbaan verschuldigd.

Zijn redacteurschap van den Goudschen Almanak was niet van

langen duur. Het hield op met zijn vertrek uit zijne geboortestad. Hij was de man niet om in een klein stadje zich te bepalen tot het verkoopen van boeken. Hij wilde de wereld zien en daartoe bood zich eene uitnemende gelegenheid aan. De ondernemende uitgever K. FUHRI, te 's Gravenhage, die op eene wijze, zooals hij alleen verstond, zijne zaken exploiteerde, wilde aan de Kunstkronyk, waarvan hij eigenaar was geworden, meer debiet bezorgen. Aan die uitgave was en is nog eene verloting van kunstwerken verbonden en FUHRI begreep dat het zien van de prijzen velen bewegen zou, om zich op het werk te abonneeren. Een geschikt persoon moest er zijn om met de schilderijen de verschillende steden te bezoeken. KOLFF was daarvoor juist de geschikte man: hij was jong, vol ambitie, onvermoeid, solide, onbepaald te vertrouwen en bezat een welbespraaktheid, die hem hierbij uitnemend te stade zou komen, en die hem steeds is bijgebleven. Hij kweet zich voortreffelijk van zijne taak en waarschijnlijk had hij ze eene volgende maal weder ondernomen, want hij had lust en smaak voor dit zwervend leven gekregen, toen zich eene andere loopbaan voor hem opende.

Nog zie ik hem op een morgen in het begin van het jaar 1850 bij mij komen, en hoor ik hem juichend mij toeroepen: „Kerel! ik ga naar de Oost!" Hij voelde dat dit zijne roeping was en zoo het scheiden van zijne ouders hem zwaar viel, — want KOLFF dweepte met zijn vader en moeder en had hen zoo lief als een zoon zijn vader en moeder maar liefhebben kan — hij ging met opgewekten zin, vol hoop en met het vaste plan carrière te maken.

Hij was dan ook geen twee jaren in de zaak van den heer VAN HAREN NOMAN te Batavia of reeds werd hij deelgenoot en werd zijn naam bij dien van de met lof bekende firma gevoegd. Vijf jaren later stond hij alleen aan het hoofd ervan, terwijl hij in dien tusschentijd ook eene andere indische zaak van gelijken aard, die van den heer P. J. DE GROOT te Samarang, die overleden was, in gemeenschappelijke rekening met den heer J. H. DE GROOT, neef van den overledene, overnam en voortzette, later onder dien van DE GROOT, KOLFF en Co., terwijl de firma te Batavia bij liquidatie later werd veranderd in G. KOLFF en Co., onder welken naam ze thans nog hare zaken drijft, ofschoon alle firmanten uit de vennootschap zijn getreden.

In 1862 kocht die firma in vereeniging met den heer W. THIEME

de boekhandelszaak van wijlen den heer EDUARD FUHRI te Soerabaia aan, en werd door haar de *Oostpost* uitgegeven, terwijl zij te Soerakarta eene filiaal vestigde, waaraan de uitgave van het blad *de Vorstenlanden Brômartani* (Javaansch Weekblad) was verbonden. Een belangrijk deel van den boekhandel was alzoo in handen van KOLFF en zijne compagnons, maar ook, zoo als men ziet, een belangrijk deel der journalistiek, want behalve de genoemde bladen gaf hij te Batavia *De Java-Bode* uit en later, te Samarang, *De Locomotief*.

KOLFF was dan ook journalist in het hárt. De Indische couranten waren in den tijd dat hij in Indië kwam niet veel meer dan advertentiebladen, waarin slechts een enkel nieuwsbericht van plaatselijken aard voorkwam.

LION was de baanbreker, voor een nieuw leven: zijn *Bataviaasch Handelsblad* was het eerste Indische blad dat leading-artikels bevatte. KOLFF was zeer bevriend met LION; hij schatte hem hoog om zijne veelzijdige kennis en ook om den moed, waarmede hij voor zijne overtuiging durfde uitkomen; in richting verschilde hij echter geheel met dien publicist en dit was wel een van de drijfveeren die hem bewoog om het redacteurschap op zich te nemen van de *Java-Bode*. Voor het redigeeren van het blad bezat hij de vereischte bekwaamheid, maar zijne kennis was niet groot en algemeen genoeg om over alles te oordeelen; voor zijne hoofdartikels ontving hij dan ook de stof van vrienden en bekenden, geestverwanten, die geleidelijk hooge betrekkingen in Indië hadden verworven. Want KOLFF was bevriend of bekend met allen die op intellectueel gebied zich onderscheidden; reeds bij hunne komst in Indië was een bezoek aan *Kebon-Sirih* een der eerste bezoeken, die zij op aansporing van anderen aflegden. Die betrekkingen hield KOLFF aan en zij stelden hem in staat belangrijke artikelen te leveren, welke hij met zijn vaardige pen voor de *Java-Bode* had omgewerkt. Later echter schreef hij op grond van eigen onderzoek en kwam dan mannelijk voor zijne overtuiging uit, ook al streed die met het inzicht der gestelde machten. Vaak echter oordeelde hij het beter zijne meening door middel van ingezonden stukken te doen kennen en zoowel de vorm ervan als de geestig gevonden pseudonymen, waaronder hij dan schreef, deden ze de algemeene aandacht verwerven.

Toen KOLFF in Indië kwam, wist hij weinig van politieke zaken

af en ook de Indische toestanden waren hem onbekend; maar geleidelijk maakte hij er zich in 't'huis en daarvan dragen zijne artikelen in de dagbladen en zijne brieven naar Nederland het blijk. Menig „particuliere" brief van hem deed in Nederlandsche bladen de ronde, en niemand giste den schrijver.

Uit die velerlei bemoeiingen, die hij in zekeren zin vrijwillig op zich genomen had, blijkt wel zijne groote werkkracht. „Weinigen," zoo schrijft een zijner vrienden, „zijn bekend met de werkkracht van Kolff. Hij was zeer stipt in het beheer voeren van zijne zaken; die stonden bij hem op den voorgrond; maar daarbij onderhield hij eene zeer uitgebreide briefwisseling en elken dag moest hij nu dezen dan genen spreken om de belangen te behartigen van hen, die bij hem steun gezocht hadden, en zoowel des morgens als des avonds gaf hij een uur aan de lezing van de nieuwsbladen. En toch vond hij tijd om op de hoogte der letterkunde te blijven en notitie te nemen van hetgeen er op kunstgebied voorviel.

„Des Zondags avonds verzamelde hij zijne vrienden om zich heen; dan was het reunie op *Kebon-Sirih*. Het was een voorrecht daar te worden binnengeleid en Kolff vormde het middenpunt van den kring van beschaafde, intelligente mannen en vrouwen, die op zijne voorgalerij bijeen waren. Nooit verflauwde het gesprek, dank zij den takt van den gastheer om allen en ieder bezig te houden en te boeien".

Daar zamelde hij ook de stof voor menige mededeeling in zijn dagblad, dat hij zoo aangenaam mogelijk wilde maken en waarvoor hij ook de hulp van vrienden in Nederland inriep. In de *Java-Bode* opende hij onder anderen eene rubriek „Correspondentie uit Nederland", eene soort van causerie, welke later door de meeste Indische bladen werd nagevolgd en ook in Nederland in zwang kwam. Kolff stelde er prijs op, dat hij van deze soort van dagblad-literatuur, die zeer in trek was, het vaderschap zich mogt toekennen. Het was weder een bewijs, dat hij wist wat het publiek verlangde. Den bloei van zijne zaak heeft hij aan die gave te danken, die hij ook in andere opzichten aan den dag legde.

Een boekhandelaar in Indië toch is tevens eenigermate en aanvankelijk bijna uitsluitend toko-houder. Met boeken bemoeide men zich bij zijn komst in Indie, 1850, zeer weinig. De verandering in dit opzicht te weeg gebracht is Kolffs werk, maar hij verwaarloosde daarom anderen handel niet; hij was er steeds

op uit het „Nederlandsche element in Indië" in de gelegenheid te stellen het nieuwste en beste uit Europa zich aan te schaffen.

Onverdeeld wijdde hij zich dan ook aan zijne zaak, maar — wat geenszins algemeen is onder hen die zich in Indië vestigen — hij onderhield, zooals reeds werd gezegd, de banden met het moederland door eene getrouwe correspondentie. Zijne brieven aan betrekkingen en vrienden waren geen korte berichten, waarin niets anders stond als hetgeen volstrekt noodig was; integendeel; het waren uitvoerige mededeelingen en beschouwingen, waarin hoofd en hart spraken. Hoeveel moeite het ook vaak kostte om die vliegend snel met onduidelijke letters geschreven brieven op beide zijden van het mailpapier, soms nog wel gekruist, te lezen, men getroostte zich gaarne de inspanning voor het ontcijferen vereischt, omdat de inhoud die ten volle beloonde. Aan ieder schreef hij over hetgeen dezen het meest belang kon inboezemen, en daar hij ook lange brieven terug kreeg, bleef hij volkomen op de hoogte van aller toestand.

Hij was dan ook voor zijne vrienden geen vreemdeling geworden, toen hij in 1868 in Nederland terugkeerde, eene bloeiende zaak achterlatende, die hem in staat stelde hier te leven, zoo als hij begeerde, niet in weelde en overdaad, maar onafhankelijk, zoodat hij kon genieten en bijwonen datgene, waarin hij altijd het meest belang stelde, wat voedsel schonk aan den geest en zijne kennis kon vermeerderen.

Was in den aanvang zijner loopbaan die kennis gering, wat te verschoonen was, daar hij geboren werd in een tijd toen het onderwijs nog zeer veel te wenschen overliet, op later leeftijd trachtte hij steeds het verlorene in te halen en hij slaagde hierin volkomen; zijne talrijke vrienden in Indië zochten gaarne zijn omgang, omdat zijn gezelligheid met degelijkheid gepaard ging. Een geleerde, een streng wetenschappelijk man, was Kolff niet, maar zijn gezond en helder oordeel deden hem veel weten, wat anderen slechts uit boeken leerden. Hoe hij zijne kennis had uitgebreid mogen zijne reizen getuigen; hij, die als knaap slechts zijne moedertaal had geleerd, bezocht na zijne terugkomst Parijs, Londen, Weenen, Leipzig, volkomen in staat om zich in de taal van het land uit te drukken. Naar Leipzig was hij gegaan, omdat het tot zijne illusiën behoorde — de illusie van een boekverkooper, zooals hij het uitdrukte — om eene Leipziger Mis bij te wonen. Hij ging

er bij zulk een gelegenheid heen, knoopte kennis aan met de voornaamste vakgenooten en aan den gemeenschappelijken maaltijd hield hij eene toespraak in het Duitsch, die hem onder de Duitsche collega's eene populariteit gaf gelijk aan die, welke hij onder zijne landgenooten bezat.

Ook te Weenen, waarheen hij zijne uitgaven op de tentoonstelling had gezonden, knoopte hij met Oostenrijksche boekhandelaren betrekkingen aan, daarbij steeds bedacht op hetgeen zijne zaak in Indië tot voordeel kon zijn. Want deze verloor hij nooit uit het oog. Hij bleef boekhandelaar en koopman in het hart.

Ook in eigen land zag men KOLFF steeds daar, waar vakgenooten of beoefenaars der letteren bijeen waren. Hij was een getrouw bezoeker van congressen en terwijl hij met belangstelling de behandeling der zaken volgde of daaraan deelnam, kon men hem na afloop daarvan steeds vinden in den kring der besten, en maakte hij een der brandpunten van de gezellige bijeenkomsten uit.

Ten onrechte zouden zij, die zulke gezellige avonden met hem bijwoonden, hieruit afleiden, dat hij slechts voor zijn genoegen leefde. Dit bewijzen de uitgaven, die hij na zijne terugkomst in het vaderland bezorgde. Zijn voornemen was slechts datgene uit te geven wat voor Nederlandsch-Indië tevens van belang was. Bijna al zijne uitgaven dragen dan ook dit karakter. De voornaamste dier werken waren romans en novellen van Melatti van Java (Mejufvrouw SLOOT). Hare eerste vruchten werden uitgegeven door hem, terwijl haar pseudoniem, waaronder zij bekend is geworden, door hem aan haar werd gegeven.

PERELAER, Bonische expeditie.
» Ethnographische beschrijving der Dajaks.
MELVILL en VERSTEEG, Alg. Atlas van Ned. Indie.
DE MULENAERE, Huwelijken onder en zonder de Wet.
LUYMES en BAERS, Alg. Orders, Instr., Reglement voor het leger in O. Indië.
PRUYS V. D. HOEVEN, Woord over Sumatra.
VERSTEEG, Maleische atlas.
UILKENS, de Dochter van den Toovenaar.
BRUMUND, Schetsen op een Mailreis.
FILET, Plantkundig woordenboek van Nederlandsch Indië.
GRASHUIS, Holl. Maleisch Woordenboek.
Nederlandsch-Indische prenten voor kinderen.
Zes Indische prenten voor het aanschouwelijk onderwijs.

FREDERIK MULLER.

„Onvermoeid werkzaam" zooals zijn devies luidde, maar talentvol werkzaam en met scheppende kracht, werkzaam in het belang van wetenschap en letteren, maar vooral in het belang van den boekhandel, was het leven van FREDERIK MULLER. Eene korte schets van zijn werken en streven, vooral op het gebied van den boekhandel, zal dit overtuigend doen blijken.

Geboren den 22 Juli 1817 genoot MULLER eene meer dan zorgvuldige opvoeding door zijn vader S. MULLER, den bekwamen hoogleeraar aan het Seminarie der Doopsgezinden te Amsterdam. Terwijl hij nog de latijnsche school bezocht, was het vooral de hoogleeraar N. G. VAN KAMPEN, die een belangrijken invloed op zijne wetenschappelijke vorming uitoefende. Aan hem vooral, dien hij steeds zijn vaderlijken vriend noemde, had hij te danken die historische kennis en liefde voor historisch onderzoek, die hem zijn geheele leven bijbleef en die zijne richting bepaalde bij al zijn werken en streven. Toen hij later eenige lessen aan het Athenaeum bijwoonde waren het behalve die van v. KAMPEN, ook de colleges van D. J. VAN LENNEP, die hij zelden verzuimde.

Intusschen was bij den jongen MULLER een zin ontwaakt voor algemeene kennis dien hij door het lezen van tallooze boeken zocht te bevredigen. De boeken trokken hem weldra zoo sterk aan, dat hij deze niet alleen meer voor het lezen waardeerde maar ook voor hen zelven, als de dragers en bronnen van het menschelijk

denken, handelen en streven door alle eeuwen heen. Zoo ontwikkelde zich bij hem de zucht naar boekenkennis en begon hij reeds met belangstelling bibliographiën en catalogussen te doorbladeren. Het was in dien tijd, en terwijl hij nog de latijnsche school bezocht, dat een huis in de Kalverstraat eene bijzondere aantrekkelijkheid voor hem verkreeg en waarheen hij telkens zijne schreden richtte. Het was de woning en de zaak van zijn oom Joh. Muller en het is waarschijnlijk dat deze talrijke bezoeken Muller's beroepskeuze vestigden.

Johannes Muller behoorde in dien tijd tot de bekwaamste en meest geachte boekhandelaren hier te lande. Reeds in 1809 te Amsterdam gevestigd, had hij zijne zaak tot die hoogte opgevoerd, dat met weinige uitzonderingen, al de mannen van wetenschap niet alleen te Amsterdam maar in het gansche land hem raadpleegden bij den aankoop hunner boeken, velen bij de uitgaven hunner werken. Zijne uitgebreide boekenkennis, vooral van de nieuwere wetenschappelijke duitsche literatuur, zijn scherpe blik en juist oordeel werden algemeen gewaardeerd en gaven aan zijne zaak een prestige zooals in dien tijd weinige boekhandelaren bezaten. [1]). In die zaak begon F. Muller, in Sept. 1834, zijn boekhandelaarsloopbaan. Spoedig vertrouwd met den gewonen loop van zaken in den boekhandel hier te lande en met de organisatie van den Duitschen handel, wist hij met zijn helder hoofd en ontwikkelden geest zijne dagelijksche bezigheden dienstbaar te maken tot vermeerdering zijner kennis, en verzuimde daartoe geene gelegenheid ook in het verkeer met de talrijke bezoekers van den boekhandel van Joh. Muller. Daarbij bleef hij zijne historische en bibliographische studiën met ijver voortzetten. Zijn oom moedigde dit aan. Hij belastte hem met de samenstelling van den merkwaardigen magazijncatalogus, die in 1837 het licht zag, met het catalogiseeren der Doopsgezinde bibliotheek en van andere bijzondere verzamelingen aan de zorgen van Joh. Muller toevertrouwd, met dat gevolg, dat reeds toen de aandacht van velen op den jongen Muller als bekwaam boekenkenner gevestigd was.

In 1837 werd ten huize van Joh. Muller, door Radink en Groebe, de vermaarde bibliotheek van Prof. Wilmet verkocht. Het was misschien naar aanleiding dezer verkooping en bij de

1) Zie het Levensbericht van Joh. Müller, hiervóór, blz. 55.

toenemende liefde voor de bibliographische wetenschap die hem bezielde, dat MULLER het besluit nam zich vooral toe te leggen op dien tak van den boekhandel, die gewoonlijk de oude handel genoemd wordt.

De oude handel genoot in die dagen hier te lande geen grooten bloei. De tijdsomstandigheden waren daarvoor niet gunstig, en zij die dien handel uitoefenden volgden, op misschien eene enkele uitzondering na, te veel den ouden sleur van afwachten totdat de boeken gevraagd werden, of waren te weinig ontwikkeld om kennis te nemen van den inhoud der boeken en er iets meer in te zien dan gewone koopwaar, of bepaalden zich tot eene specialiteit van betrekkelijk geringen omvang waarbuiten zij niet gingen, of bepaalden zich uitsluitend tot het houden van auctiën. Onder hen was er een, die zonder zorgvuldige opvoeding, zonder eenige letterkundige studie eene merkwaardige plaats in den ouden handel bekleedde. Het was JACOBUS RADINK. [1]) Van nature bedeeld met een wakker hoofd en een gezond verstand, wist hij met die gaven te woekeren en ze in die mate te ontwikkelen, dat hij op dit gebied belangrijke zaken kon doen. Hij kende de boeken bij intuitie; hij had den *flair* der boeken zonder er ooit een ingezien, laat staan gelezen te hebben; daarbij een uitstekend geoefend geheugen, zoodat het hem niet kon gebeuren, dat hij een werk later niet herkende wanneer hij het eenmaal in de handen had gehad, alle eigenschappen die den boekhandelaar-antiquaar onmisbaar zijn en van onberekenbaar nut en voordeel in zijn werkkring. Ook FR. MULLER bezat van nature die eigenschappen in hooge mate, maar bij hem kwamen zij tot haar volkomen recht door den wetenschappelijken grondslag in zijne jongelingsjaren gelegd; daardoor was het hem mogelijk in betrekkelijk weinige jaren meer routine van den ouden handel te verkrijgen dan anderen in hun geheele leven.

In Oct. 1840 verliet MULLER de zaak van JOH. MULLER en werd bediende bij JAC. RADINK. Als zoodanig bleef hij bij hem werkzaam tot Dec 1842, ofschoon hij reeds in dit jaar met RADINK voor gezamenlijke rekening auctiën hield. Daarmede gingen zij voort, maar inmiddels had MULLER zich gevestigd, 1 Jan. 1843, als boekhandelaar-antiquaar in een kelder op het Rokin.

---

1) Zie het Levensbericht van JAC. RADINK, hiervóór blz. 115.

Wie MULLER kende zal meermalen uit zijn mond vernomen hebben met welke moeielijkheden hij in de eerste jaren van zijne vestiging als boekhandelaar te worstelen had. Het waren nog minder geldelijke bezwaren dan wel die verbonden aan de praktijk van den ouden handel die hem in den weg stonden. En geen wonder. MULLER had geene gelegenheid gehad in het buitenland, waar de oude handel bloeide en hoogst bekwame vertegenwoordigers telde, het handelsbedrijf te leeren. Hij moest dus zelf den weg zoeken. Wel gevoelde hij terstond dat hij den tot dusver gevolgden sleur verlaten en een nieuwen weg moest inslaan, maar aanvankelijk scheen het hem onmogelijk met de traditiën van den ouden handel in Nederland te breken. Daartoe behoorde vooral het geheimhouden der prijzen waarvoor de boeken naar het buitenland werden verkocht, hetzij op bestellingen, hetzij persoonlijk aan die vele Engelsche, Duitsche en Fransche boekverkoopers, die herhaaldelijk ons land bezochten en onze letterkundige en kunstschatten in groote menigte wegvoerden. Terwijl in het buitenland reeds vele gedrukte catalogussen met prijzen werden uitgegeven, werd hier alles schriftelijk en mondeling behandeld en veelal door den patroon zelven, buiten zijne bedienden om. Hoezeer MULLER zelf onder den invloed van dit beginsel gebukt ging, blijkt daaruit dat hij nog in 1848 een catalogus zijner godgeleerde boeken zonder prijzen liet drukken, met het bericht dat de prijzen er niet bijgesteld waren, omdat deze naar de aanvragen gewijzigd werden, alsof dit de natuurlijkste zaak der wereld was.

Maar zijn zoekende geest zou weldra zijn eigen weg vinden. Hij begreep, dat het er vooral op aankwam hier te lande de liefde voor het verzamelen van boeken aan te wakkeren en daarvoor in de eerste plaats de aandacht te vestigen op die boeken, die ofschoon toen van betrekkelijk geringe handelswaarde, om hun inhoud meer dan tot dusverre verdienden gezocht te worden. Hieraan verbond hij het vormen van verzamelingen van boeken over een onderwerp van wetenschap, kunst of letterkunde, waarvan het meerendeel weinig of geen handelswaarde hadden, maar die als verzameling van de literatuur van een onderwerp, zoowel uit een praktisch als historisch oogpunt, eene groote waarde kunnen vertegenwoordigen. Leverde dit zoeken in den beginne al weinig voordeel op, daarin moesten de auctiën voorzien, die ook de noodige en zeer gewenschte betrekkingen aanbrachten. Want MULLER's

auctie-catalogussen onderscheidden zich terstond van die tot dusverre werden uitgegeven, door nauwkeurige bewerking en door de belangrijke aanteekeningen, die getuigden van zijn uitgebreide boekenkennis. Zoo ging hij voort, zoekende en tastende op het groote veld dat hier te lande nog braak lag en het was alleen door zijne geestkracht en onvermoeide werkzaamheid dat het hem gelukte de vele moeilijkheden te overwinnen en zich zoo vroeg reeds eene eereplaats in den boekhandel te verwerven.

Inmiddels was het lokaal op het Rokin voor het steeds aangroeiend magazijn te klein geworden en betrok MULLER in Mei 1846 het huis op de Pijpenmarkt, waarvan de kelder weêr tot kantoor of winkel werd ingericht, terwijl groote zolders zijn uitgestrekt boekenmagazijn bevatten. In dit huis genoot hij zijne eerste, gelukkige huwelijksjaren met Mej. YNTEMA, de dochter van den bekenden letterkundige en uitgever J. W. YNTEMA, en mocht hij zich verheugen in de geboorte van een zoon en eene dochter. Het huis beantwoordde evenwel niet aan de verwachting daarvan gekoesterd en werd ook spoedig te klein voor den steeds toenemenden stroom van boeken. Het werd reeds in Mei 1849 verwisseld voor een groot huis op de Heerengracht bij de Oude Spiegelstraat, dat voor de zaak doelmatig werd ingericht en dat zich uitstrekte tot aan het Singel, waar het woonhuis zich bevond. In dien tijd, omstreeks 1850, ontving MULLER het aanbod de zaak en de firma van S. en J. LUCHTMANS te Leiden voort te zetten. Hoezeer met dit aanbod vereerd, moest hij het afslaan omdat hij te veel gehecht was aan de stad zijner geboorte en zijne zaak daar reeds een goeden naam had gekregen.

Het was nog op de Pijpenmarkt dat MULLER persoonlijk kennis maakte met den boekhandelaar A. ASHER van Berlijn, een der meest ontwikkelde en in zijn vak bekwaamste boekhandelaren van Europa. ASHER bereisde het geheele werelddeel van Stockholm naar Rome, van Petersburg naar Londen, boeken koopende, verkoopende, hier filialen vestigende, daar verbindingen aanknoopende. Bij zijne herhaalde bezoeken aan Nederland hield hij zich lang te Amsterdam op en MULLER erkende steeds dat zijn onderhoud met ASHER den belangrijksten invloed op zijne vorming als boekhandelaar uitgeoefend had. Toen ASHER's zoon in 1848, op goed geluk

te Amsterdam kwam, trok MULLER zich hem bijzonder aan, en het was door hem dat het eerst zijne aandacht gevestigd werd op een gedeelte onzer letterkunde, tot dus verre bijna geheel verwaarloosd, namelijk de oorspronkelijke reisjournalen der Hollanders naar O. en W. Indië en de geschriften die betrekking hebben op de vestiging der Nederlanders in N. Amerika. De jonge ASHER liet daarbij niet na met oosterschen gloed van de fabuleuze prijzen te gewagen, waarvoor deze boeken in de Vereen. Staten van N. Amerika werden verkocht. Dezen belangrijken wenk liet MULLER niet verloren gaan. Van toen af wijdde hij aan dit onderwerp gedurende jaren zijne beste krachten en rustte hij niet vóór hij de literatuur van het onderwerp meester was en eene rijke verzameling daarvan had bijeengebracht. In 1850 verscheen de eerste Catalogus van boeken over Amerika in zijn magazijn voorhanden, nog door den jongen ASHER bewerkt. Deze Catalogus was wel met prijzen voorzien maar werd om bekende redenen alleen in Amerika verspreid. Het was nog slechts een begin om het handelsterrein te verkennen en het bleef voorloopig daarbij. Want het onderwerp hield in die mate MULLER's belangstelling geboeid, dat hij zich voorloopig bepaalde tot het verzamelen en het bewerken en beschrijven van het verzamelde. Als eerste vrucht daarvan verscheen in 1854 de „*Lijst van uitgaven van en vragen aan letterkundigen over oude reizen*, enz." en later in 1859 een „*Overzigt zijner verzameling van oude reizen*" in den Alg. Konst- en Letterbode. Inmiddels had, op zijn initiatief, G. M. ASHER gereed gemaakt het voortreffelijke werk: „*Bibliographical and historical Essay on the Dutch books and pamphlets, relating to New-Netherland and to the Dutch West-India Company and to its possessions in Brazil, Angola, etc. as also on the maps, charts etc. of New-Netherland*", dat van 1854—1867 het licht zag, en had P. A. TIELE het niet minder belangrijke werk: „*Mémoire bibliographique sur les journaux des Navigateurs Néerlandais réimprimés dans les collections de* DE BRY *et de* HULSIUS *et dans les collections Hollandaises du 17e siècle, et sur les anciennes éditions Hollandaises des journaux de navigateurs étrangers, la pluspart en la possession de* FREDERIK MULLER" in 1867 uitgegeven.

Eerst toen de wetenschap aldus gediend was, achtte MULLER de zaak rijp voor uitgebreider exploitatie. Reeds had hij vroeger,

in 1858, eene uitgebreide verzameling Americana en oude reizen verkocht aan BROCKHAUS te Leipzig, waarvan door den bekenden bibliograaf P. TRÖMEL een model-catalogus werd samengesteld, en in 1866 eene dergelijke collectie aan STEVENS te Londen; maar zoowel deze verzamelingen als die welke hij in publieke veiling in 1869 ten zijnent verkocht, verlieten zijn huis niet vóór al de boeken zorgvuldig beschreven waren. Want de titels dezer boeken werden allen nog eens opgenomen in den grooten catalogus met prijzen die eerst in 1872 verscheen onder den titel: *Catalogue of books, maps, plates on America and of a remarkable collection of early voyages, offered for sale by* FREDERIK MULLER. *With historical and bibliographical notes and presenting an essay towards a Dutch-American Bibliography.* Deze Catalogus bevatte o. a. een facsimile van de 1e bladz. van het door MULLER eerst ontdekte ex. der Nederl. vertaling van VESPUCIUS, brief over zijn derde reis, gedrukt te Antwerpen omstreeks 1506. Dit boekje groot 16 blz. kl. 4to. had MULLER op eene verkooping te Antwerpen veroverd voor den prijs van *f* 830. Deze catalogus bevatte alleen de boeken, het 2e gedeelte, dat de Platen, Kaarten en Autographen bevatte, verscheen achtereenvolgens in 4 stukken in 1873 en 74. Een Supplement op het 1e gedeelte verscheen in 1875; eindelijk in 1877 een geheel nieuwe catalogus van omstr. 4000 Nrs. Al deze catalogussen onderscheidden zich zoowel door nauwkeurige titelbeschrijving als door de belangrijke aanteekeningen bij de titels gevoegd, en zijn van blijvende waarde voor de bibliographie en letterkundige geschiedenis van dit onderwerp.

Nauw verbonden met de studie en exploitatie der Americana was het onderwerp, dat MULLER's aandacht ook in dien tijd trok, daartoe bijzonder opgewekt door de verschijning van de bekende *Bibliotheca Rossica* van baron VON KORFF, namelijk de Nederlandsch-Russische literatuur, waarover hij onvermoeid alles bijeenverzamelde wat maar te vinden was en waarvan het resultaat werd neêrgelegd in den merkwaardigen catalogus van boeken, kaarten en platen betreffende Rusland en Polen die in 1859 onder den titel: *Essai d'une Bibliographie Néerlando-Russe* het licht zag. Een dergelijke catalogus minder uitvoerig maar niet minder belangrijk verscheen in 1870.

Maar ook bij dat verzamelen en catalogiseeren der Americana en Rossica bepaalde MULLER zich niet. Behalve de belangrijke

werken van ASHER en TIELE gaf hij nog een aantal facsimile-herdrukken uit van zeldzame of unieke boekjes en portretten of onuitgegeven handschriften en brieven, die hij meestal in de archieven of bibliotheken had weten op te sporen, en liet steeds door bevoegde handen de uitgave bewerken. Op deze wijze verschenen door zijne zorg de volgende uitgaven:

Extracts from a work called „Breeden Raedt aan de Vereen Nederl. Provintien" printed in Antwerp 1649, transl. from the Dutch original by Mr. C(OWAN). kl. 8°.

Dit is een afzonderlijke afdruk uit den Catalogus van 1850.

Trois Lettres sur la découverte du Yucatan et les merveilles de ce pays. Ecrites par des compagnons de l'expédition sous JEAN DE GRIVALJA, *Mai 1518. Impr. sur vieux papier d'après le MS. original d'une version allemande de 1520 et en traduction allemande et française. Avec les caractères de l'Imprimerie de MM.* JEAN ENSCHEDÉ ET FILS *à Harlem pour le Libraire* FREDERIK MULLER *à Amsterdam. 1871.*

Gedrukt in 30 exx. Het HS. was gevonden in den omslag van een ouden band.

Van die wonderlichede en costelicheden van Papa Jans landen. Antw. z. j. (omstr. 1508.) 4to.

Photolithogr. herdruk (procédé ASSER) naar het eenig bekende ex. in MULLER's bezit, in 1873 in 30 exx. gedrukt. Hetzelfde boekje liet hij ook in 30 exx. herdrukken met goth. letter door ENSCHEDÉ; bij deze uitg. werd gevoegd de fransche text van den brief in der tijd door JUBINAL uitgegeven.

The Arctic North-East and West Passage. Detectio freti Hudsoni or HESSEL GERRITSZ'S *collection of tracts by himself,* MASSA *and* DE QUIR *on the N. E. and W. Passage, Siberia and Australia. Reproduced, with the maps, in Photolithography in Dutch and Latin after the editions of 1612 and 1613. Augmented with a new English translation by* F. J. MILLARD, *and an Essay on the origin and design of this collection by* S. MULLER Fz. *1878. 4to.*

Herdruk van 4 hoogst zeldzame boekjes, die een dubbele waarde verkrijgt door de historische verhandeling van Mr. S. MULLER Fz. Gedrukt op 200 exx.

Histoire du pays nommé Spitsberghe ..... Escrit par H(ESSEL) G(ERRITZ). *Amst. 1613.* 4to.

Facsimile herdruk door Enschedé, 1872, op oud papier, in 50 exx.

Facsimile van S. MUNSTERS Wereldkaart behoorende bij de Baseler uitg. van GRYNAEUS, Novus Orbis van 1532, 37, 55, en van die van ORONTIUS FUMAEUS behoorende bij de Parijsche uitg. van GRYNAEUS van 1532.

Facsimile van de Wereldkaart behoorende bij het werk: STOBNICZA, *Introductio in* PTOLEMAEI *Cosmographiam*. Cracov. 1512. Daar deze kaarten meestal in genoemde boeken ontbreken, liet MULLER ze in photolithographie namaken.

Facsimile der titels van oude Hollandsche reizen uit de verzameling van FRED. MULLER *op steen gebracht door* E. SPANIER. 1867. 30 bladen langw. 4to.

Zeer curieuse verzameling op 50 exx. gedrukt. De 30 boeken, waarvan de titels hier zijn afgebeeld, zijn allen zeer zeldzaam: van enkelen zijn slechts 1 of 2 exx. bekend; in geene bibliotheek hier te lande worden ze allen aangetroffen.

Testimony to JOHN ROBINSON, *Minister to the English Brownist Congregation at Leyden*. 1628. fol.

Facsimile van een Hs. gevonden in het Archief van de Eng. Presbyt. kerk te Amsterdam. ROBINSON vertrok in dat jaar met zijn volgelingen naar Amerika.

J. MICHAELIUS, *the first Minister of the Reformed Church in the Un. States* (1628—33), *by* H. C. MURPHY *with Facs. in photolithogr. of* MICHAELIUS' *letter, accompanied by the Dutch transcript, the Engl. transl. of* H. C. MURPHY *and preface by* FRED. MULLER. gr. 4to.

De brief van MICHAELIUS werd door MULLER gekocht, uit de bibliotheek J. LUZAC. Het voornemen van MULLER om zelf de voorrede voor het werk te schrijven werd niet volvoerd; het werk zal thans door zijn zoon Mr. S. MULLER, Fz. worden uitgegeven.

Facsimile van de kaart van Nieuw-Nederland behoorende bij het zeldzame werk „*Beschrijvinghe van Virginia,*" enz. 1651 en van het portret van D. Pz. DE VRIES.

Deze ontbreken ook dikwijls aan de boeken waarin zij behooren.

Portret van ISAAC MASSA. Facsimile van de gravure van A. MATHAM naar de schilderij van F. HALS, in photolitogr. op oud-Hollandsch papier. [1]

---

1) Onder de werken die op dit gebied onder MULLER's invloed het licht zagen, kan ook

Zooals te verwachten was bleef de invloed van dezen arbeid niet uit. De meeste boekverzamelaars, geleerden en bibliographen in Amerika en Europa, die zich met deze studie bezig hielden, wendden zich tot MULLER om inlichting of hielpen hem weder met hunne kennis en schatten. Onder hen moet in de eerste plaats genoemd worden de bekende bibliomaan en bibliograaf JOHN LENNOX te N.-York, verder de door zijne vele geschriften over N.-Nederland bekende H. C. MURPHY te Brooklyn, de bekwame boekhandelaren RICH. STEVENS en SABIN te Londen en N.-York en de beroemde bibliothekaris van Petersburg baron VON KORFF. Met deze allen onderhield MULLER steeds de levendigste briefwisseling, die ook voor zijn handel geen geringe voordeelen afwierp. Ook met den beroemden reiziger NORDENSKJÖLD was MULLER in correspondentie, die niet naliet tijdens zijn oponthoud in Holland hem te bezoeken. Hier te lande waren het, behalve de bibliothekarissen en archivarissen, vóór allen zijn vriend J. T. BODEL NYENHUIS te Leiden en de kol. GEYSWEYT VAN DER NETTEN te Zwolle die zijne sympathie voor dien arbeid deelden, terwijl de belangrijkste invloed daarvan zich deed gevoelen in de steeds stijgende prijzen, welke deze boeken op de auctiën opbrachten, bij welke gelegenheid het zelden of nooit gebeurde dat MULLER zich uit het veld liet slaan. Den laatsten en zeker belangrijksten slag op dit gebied leverde hij in 1873 te Leipzig, toen daar de belangrijke bibliotheek van Prins SOBOLEWSKY verkocht werd, waar MULLER voor 5000 Thaler kooper werd van het fraaist en meest kompleet bekende ex. der zoogenaamde reizen van DE BRY.

Men zou meenen dat een menschen-leeftijd vereischt werd om dit eene onderwerp zoo ter harte te nemen; toch is het nog maar een zeer gering gedeelte van alles wat door MULLER zelven, op zijn initiatief en onder zijne leiding werd verricht.

Reeds vroeger was zijn aandacht gevallen op de ongemeen talrijke vlugschriften, blauwboekjes en pamfletten hier te lande van de 16e tot de 18e eeuw verschenen, die als gelijktijdige getuigen van de gebeurtenissen die zij behandelen, dikwijls een onschatbare bron opleveren zoowel voor de staatkundige geschiedenis als voor

genoemd worden het werk van zijn zoon Mr. S. MULLER Fz., Geschiedenis der Noordsche Compagnie, 1615—1642. Utr. 1874. 8o. bekroond door het Prov. Utr. Gen.

de geschiedenis der beschaving. Deze boekjes kwamen in groote menigte voor, maar waren weinig of niet geacht. Het was in 1849 bij gelegenheid van den aankoop eener belangrijke verzameling dezer stukken, dat MULLER het voornemen opvatte, door het uitgeven van een catalogus dezer pamfletten, hen meer onder de aandacht van het geletterd publiek te brengen. Door andere bezigheden bleef het plan rusten, maar werd niet vergeten. Onvermoeid ging hij voort met verzamelen, tot dat het hem eindelijk, omstreeks 1857, gelukte den heer P. A. TIELE over te halen zich de zaak aan te trekken, die daarvan in de jaren 1858—62 een uitmuntend bewerkten beredeneerden catalogus uitgaf onder den titel: »*Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten. Eerste afdeeling, verzameling van* FREDERIK MULLER *te Amsterdam. Naar tijdsorde gerangschikt en beschreven.*" In 3 deelen 4to bevat dit werk de beschrijving van omstreeks 10,000 dezer stukken, verschenen van de jaren 1500 tot 1702. Van het voornemen om ook de 18e eeuw aldus te behandelen is niet gekomen. Intusschen werd die arbeid met bijzonder veel belangstelling hier te lande ontvangen, met dat gevolg dat de aandacht op deze literatuur meer dan ooit werd gevestigd, dat zich talrijke verzamelaars vormden en de boekjes daardoor belangrijk in waarde stegen. MULLER had zich voorgesteld op de beschrijving zijner verzameling die van anderen te doen volgen; van dit voornemen is niet gekomen, maar het was aan zijn initiatief te danken dat de bekende boekverzamelaar Is. MEULMAN de beschrijving van zijne niet minder uitgebreide collectie pamfletten, voor zooverre die niet in MULLER's verzameling aanwezig waren, toevertrouwde aan Dr. J. K. VAN DER WULP, die zich van dien last niet minder uitmuntend dan vroeger TIELE kweet, dat H. C. ROGGE de beschrijving ondernam der pamfletten van de Remonstrantsche Bibliotheek te Amsterdam, en dat de directiën der Bibliotheca Thysiana te Leiden, van de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage en van andere openbare bibliotheken hier te lande de handen aan het werk sloegen om de uitgebreide verzamelingen daar aanwezig op dezelfde wijze ten dienste der wetenschap te doen beschrijven. MULLER kon dus met de meeste zelfvoldoening terugzien op dit initiatief door hem genomen. Reeds elders is het opgemerkt, maar het mag hier herhaald worden: »Alles wat hij van heinde en ver bijeen haalde, en dat daardoor tot hoogere beteekenis en waarde kwam, was wel bestemd om weder in den

handel gebracht of althans geplaatst te worden, maar eerst moest het zijn tol aan de wetenschap betalen." [1])

Dezelfde behoefte om de belangen zijner zaak met die der wetenschap te vereenigen vertoont zich in al de magazijncatalogussen, sedert 1850 door hem in het licht gegeven. In 1851 was hij begonnen catalogussen te drukken van zijne uitgestrekte verzameling dissertatiën; daarmede ging hij tot 1879 voort; al deze catalogussen bevatten te zamen de beschrijving van meer dan 30,000 stuks. Zij zijn allen naar de faculteiten afgedeeld en de meesten zijn voorzien van wetenschappelijke registers, waardoor zij eene blijvende waarde hebben. In 1850, 54 en 58 verschenen catalogussen over de O. en W. Ind. bezittingen, in 1855 de eerste rechtsgeleerde catalogus, in 1854 de tweede, beiden met systematische registers. In 1858 gaf MULLER ook uit een zeer belangrijken catalogus, waarop in 1858 een supplement volgde, van boeken enz. over Neêrlands waterstaat, te zamen 1200 Nos., die nog als eenige bibliographie van dit onderwerp dienst doet. In 1857 en 58, herhaald in 1865, verschenen uitgebreide catalogussen over godgeleerdheid, waaronder die eener »uiterst zeldzame verzameling van hollandsche bijbels, psalmen, incunabelen, geestel. liederen, enz. der 16e en 17e eeuw" de bijzondere aandacht verdient, als met buitengewone zorg opgesteld. Catalogussen van boeken over oostersche letteren, waarbij zeer veel betreffende joodsche litteratuur, werden in 1857, 62 en 74 verspreid. In 1859 verscheen een vrij belangrijke catalogus over Nederl. geschiedenis en plaatsbeschrijving, in alphab. orde met systematisch register, veel gebruikt door J. T. BODEL NIJENHUIS voor zijn Bibliographie van plaatsbeschrijvingen. Eindelijk van 1868 tot 79 een aantal catalogussen van Gr. en Lat. schrijvers, wis- en natuurkundige wetenschappen, algemeene en Europeesche geschiedenis, letterkundige geschiedenis, enz. waaronder bijzonder melding verdient die van boeken, enz. over Scandinavische geschiedenis, taal- en letterkunde, 1870, en die van Calligraphiën, 1873.

De verspreiding van al deze catalogussen, waarbij nog die van de vroeger vermelden over Amerika en Rusland moeten gevoegd worden, gaven weldra aan MULLER'S zaak eene bekendheid over de geheele wereld waarvan de stoffelijke gevolgen niet uitbleven. Bestellingen uit de catalogussen volgden elkander spoedig op, en

1) Dr. CAMPBELL in *Ned. Spectator*, 1881, No. 3.

omdat in den samensteller een meer dan gewoon boekenkenner opgemerkt werd, volgden daarop uitgebreide correspondentiën en niet minder bestellingen van boeken die niet in de catalogussen stonden. Zoo werden verbindingen aangeknoopt van blijvende beteekenis, in de eerste plaats met buitenlandsche boekhandelaren, met bibliotheken, geleerden en boekverzamelaars op ieder gebied. Zoo werd hij gelast de bibliotheek samen te stellen van het Indisch Genootschap te 's Gravenhage, zoo droeg hij zorg dat de Bibliotheek der Vereen. Doopsgezinde gemeente te Amsterdam langzamerhand in het bezit kwam van de bijna volledige literatuur der Doopsgezinden, van welk onderwerp hij een nauwgezette studie had gemaakt. Zoo leverde hij eene belangrijke verzameling oude hollandsche astronomische en mathematische werken aan de bibliotheek van het Observatorium te Pulkowa, eene uitgebreide verzameling Hollandsche belletrie, en eene curieuse verzameling Jansenistica aan het British Museum. Door bemiddeling van den geleerden M. ROEST Mz. in het bezit gekomen van eene hoogst zeldzame verzameling Hebreeuwsche en Joodsche boeken wist hij die eene plaats te bezorgen in de bibliotheek der Groote Synagoge te New-York. De bibliotheek der Surgeon-General's Office te Washington werd door hem voorzien van eene bijna volledige verzameling van Nederlandsche medische literatuur. Aan een andere bibliotheek in de Vereen. Staten leverde hij en bloc eene collectie theologische dissertatiën van ruim 10,000 stuks, waarvan vooraf door zijne zorgen een catalogus gedrukt was [1]. Voorts stond hij in levendig verkeer met de Public Library te Melbourne. de bibliotheken te Oxford, Cambridge, enz. om niet allen te noemen. De herhaalde reizen naar Engeland, Parijs, België en Duitschland brachten er niet weinig toe bij de handelsbetrekkingen te vermeerderen; overal waar hij kwam, vond hij vrienden en kennissen, overal boeken, overal gelegenheid zaken te doen. Zijne meer bijzondere handelsvrienden kunnen daarvan getuigen: AUG. DURAND, E. BAILLIÈRE, CH. PORQUET, E. GOUIN te Parijs, D. NUTT, M. HAAS, N. TRÜBNER, T. & W. BOONE, C. J. STEWART, B. QUARITCH en vele anderen meer te Londen, ALB. COHN, FRIEDLÄNDER te Berlijn, BAER te Frankfort, BROCKHAUS, T. O. WEIGEL,

1) Catalogus dissertt. et oratt. theolog. defens. et hab. ab a. 1650 ad 1870 in acad. Neerlandiae, Germaniae, Sueciae coll. a FR. MULLER. Acc. Indices rerum et loc. S. S. cur. J. C. VAN SLEE. Amst. 1868. 8vo. 673 pp.

List, Kirchhoff, Ulm, Harrassowitz te Leipzig; de meesten bezochten hem weêrkeerig en gingen zelden heen zonder iets van hun gading bij hem gevonden te hebben.

Die uitgebreide handelsbetrekkingen hadden nog ten gevolge, dat men zich herhaaldelijk, ook uit het buitenland, tot Muller wendde om inlichtingen van historischen en bibliographischen aard, of over het lot van oude archieven en handschriften, of over zeldzame boeken en de literatuur van speciale onderwerpen. Dan was het hem een genot, tijd noch moeite te ontzien, om aan het verlangen te voldoen en waren die vragen hem steeds eene aanleiding, eene studie van het onderwerp te maken, waardoor tegelijk aan zijne zucht werd voldaan zijne kennis te vermeerderen. Ook ontzag hij zich niet daarvoor uitstapjes te maken om provinciale en stedelijke archieven en bijzondere verzamelingen te bezoeken. Gebeurde het dan wel dat hij niet vond wat hij zocht, veelal werd hij schadeloos gesteld door het vinden van andere bescheiden, die hem om andere redenen belang inboezemden en die zijn scherpe geoefende blik onder de groote massa's wist te ontdekken en daardoor ook dikwijls van den ondergang te redden. De „*Ervaringen in Nederlandsche Archieven*" door hem in den Nederl. Spectator van 1874 medegedeeld bevatten daarvan een aantal voorbeelden. Zoo was het hem ook gelukt de hånd te leggen op de handschriften van eene tot dusverre onbekende Hollandsche vertaling van het Tractaat van Spinoza „*de Deo et homine*", en van het verloren gewaande Tractaat „*de Iride*". Een bezoek om andere redenen aan het Archief van het Doopsgezinde Weeshuis te Amsterdam, deed hem daar eenige gedeeltelijk onuitgegeven eigenhandige brieven van denzelfden wijsgeer ontdekken. Nu rustte hij niet voor hij deze driedubbel belangrijke vondst had bekend gemaakt en vond hij weldra in Prof. v. Vloten den bevoegden uitgever dezer stukken. Later, in 1876, toen Muller zijn zomerverblijf te Rosendaal hield, was hij niet tevreden vóór hij de bibliotheek van het kasteel aldaar had bezocht, waar hij onder eene menigte oude papieren eene merkwaardige correspondentie met Descartes ontdekte van Christina van Zweden en Elisabeth van de Paltz. Ook deze vondst maakte hij, met goedvinden des eigenaars, wereldkundig en deelde hem mede aan Foucher de Careil, den bekenden uitgever van de brieven van Descartes, die er dankbaar gebruik van maakte bij zijne uitgave: *Descartes, la Princesse Elisabeth et la reine Christine. Paris 1879.*

Dat was steeds MULLER'S streven, zoowel met handschriften als met boeken van beteekenis die in zijn bezit kwamen, dat hij voor alles alle pogingen aanwendde deze ter plaatse te brengen waar zij behoorden, waar zij het best aan hun doel konden beantwoorden. Gaarne getroostte hij zich eene opoffering wanneer daarmede eene Nederlandsche openbare bibliotheek of een Nederlandsche verzameling kon worden gediend, maar was het al niet mogelijk in dezen zich zelven en anderen altijd te voldoen, dat streven moet gewaardeerd worden, omdat het uitging van een handelsman, en omdat het gepaard ging met die zeldzame diensten die hij in zoovele opzichten, door zijn handel, aan de geleerde en geletterde wereld bewees.

Een belangrijk gedeelte van de praktijk van den ouden handel bestaat in het houden van boekverkoopingen. Ieder die met het vak slechts een weinig bekend is, weet hoeveel werkzaamheden en inspanning van krachten daaraan verbonden zijn, terwijl de uitslag niet altijd aan den daaraan besteden tijd en moeite beantwoordt. Toch zijn die veilingen voor den antiquaar hier te lande onontbeerlijk en hem alleen is het mogelijk, als de tijdsomstandigheden niet al te slecht zijn, een goeden uitslag te verzekeren. Daartoe wordt vereischt een goed opgestelde catalogus, doelmatige verspreiding van den catalogus, geschiktheid om de veilingen te leiden, maar vóór alles kennis van de waarde der boeken. Aan de beide laatste eischen beantwoordde RADINK. Ofschoon zelf niet in staat een catalogus samen te stellen, had hij vooral in het leiden der veilingen zelve eene routine gekregen die zelden geëvenaard is. Vroeger met den niet onbekwamen boekhandelaar D. GROEBE verbonden, was deze het die de catalogussen samenstelde; toen MULLER bij RADINK kwam, was dit hoofdzakelijk zijn werk. Aanvankelijk volgde hij hierin het voorbeeld door zijn voorgangers gegeven, maar kon spoedig niet nalaten, door aanteekeningen bij sommige titels der boeken te voegen, de bijzondere aandacht daarop te vestigen. Daarmede ging hij steeds voort, terwijl het altijd zijn streven bleef ook aan de auctie-catalogussen eene blijvende waarde te geven door nauwkeurige titelbeschrijving en streng systematische indeeling, waardoor deze steeds met vrucht kunnen geraadpleegd worden. Eerst later, in 1855, week hij van de tot dus verre gevolgde gewoonte af, de boeken naar de for-

maten te catalogiseeren, dat spoedig daarop door de meeste auctionarissen hier te lande werd nagevolgd [1]).

Radink erkende spoedig Muller's bekwaamheid en diensten en plaatste reeds in het begin van 1842 Muller's naam naast den zijnen op de auctie-catalogussen. Toen Muller zich in 1843 als boekhandelaar vestigde, bleven zij samen auctiën houden tot in 1847. In October van dit jaar hield Muller alleen zijn eerste boekverkooping in het huis op de Pijpenmarkt, en leidde zelf voor het eerst de veiling. Het was de verkooping van de bibliotheek van Prof. Plüschke. Zooals bekend is had Muller een spraakgebrek, dat hem dikwijls zeer hinderde en dat hem tegen deze veiling nog al deed opzien. Maar ook hier verloochende zich zijn geestkracht niet. Met vasten wil niet te falen, werd de verkooping, met forsche stem geleid, zonder moeielijkheid ten einde gebracht. Nog in hetzelfde jaar volgde de verkooping der bibliotheken van Prof. Clarisse en reeds deed Muller voor niemand onder in routine. Evenals Radink „wist hij de koopers als het ware te biologeren en hen te doen bieden dikwijls meer dan zij zelve bedoelden of wenschten." Zoo ging hij voort met het houden van auctiën, en werd er wel eens geklaagd dat het moeilijk was op zijne verkoopingen wat men noemt „een koopje" te doen, van andere zijden werd het hoogelijk gewaardeerd dat Muller de goede boeken op hun waarde hield en ook hier zijn uitgebreide boekenkennis toepaste, om die waarde, zoo mogelijk, steeds te doen stijgen. Daarom kwam men tot hem, wanneer het de verkooping gold eener belangrijke bibliotheek en had men de zekerheid, dat de boeken niet beneden de waarde zouden verkocht worden.

De eerste verkooping met Radink gehouden schijnt die te zijn van de bibliotheek van den Bisschop van Haarlem J. Born in Mrt. 1842, 11 April volgde die van den boekh. Immerzeel, in Dec. 1843 het laatste gedeelte van het magazijn van den Utrechtschen antiquaar J. Altheer. Van 1843 tot 47 waren het de belangrijke bibliotheken van Hoeufft, Wiselius en Rooijens, die de aandacht verdienen. Na 1847 volgden de verkoopingen elkander snel op, gewoonlijk 2 à 4 in het jaar. Van de belangrijkste verdienen vermeld te worden de bibliotheek van P. L. J. Huet 1849, D. J. van Lennep 1853, van Steenwyk 1854, van Voorst in 5 ver-

---

1) Zie v. Someren, *Verkoop- en Magazijn-Catalogi*, in Nieuwsblad, 1881, No. 12.

koopingen, 1859, 60, G. VROLIK 1860, ACKERSDYCK, te Utrecht door hem verkocht 1862, A. DE VRIES 1864, W. VROLIK 1865, SANDENBERGH MATTHIESSEN 1856, v. OOSTEN DE BRUYN 1860, beiden te Haarlem verkocht, DA COSTA 1861, ALMANZI, EMDEN en LEWENSTEIN, bijna uitsluitend Hebreeuwsche boeken 1868, JOH. ENSCHEDÉ & Zonen met NYHOFF te Haarlem verkocht 1867, IS. MEULMAN, ook met NYHOFF 1869, J. LUZAC met Gebr. v. D. HOEK te Leiden verkocht 1872, BODEL NYENHUIS, 4 verkoopingen met de firma BRILL 1874/75, A. V. D. WILLIGEN 1876, W. MOLL 1880. Het is niet overdreven wanneer het aantal boekverkoopingen door MULLER aldus gehouden van de jaren 1842 tot 1880 op meer dan 100 gesteld wordt.

Maar behalve deze boekverkoopingen hield MULLER nog een aantal kunstverkoopingen, voornamelijk van historieprenten en portretten. Deze zullen zooveel noodig vermeld worden bij de beschouwing van MULLER's kunsthandel, waartoe wij thans overgaan.

Was de boekhandel bij MULLER's optreden in geen bloeienden toestand, de kunsthandel was in diep verval of liever bestond in het geheel niet. Er was niet één kunstkooper van eenige beteekenis, die grondige kennis bezat van oude gravuren, etsen, enz. en ofschoon ook thans hun getal nog zeer schaarsch is, de zin voor oude kunst op dit gebied is zeer toegenomen, de algemeene kennis er van is meer ontwikkeld, de waarde der prenten is sedert tien- en meervoudig gestegen. Behalve aan buitenlandsche invloeden is dit weêr voor een groot deel te danken aan MULLER's initiatief. Een eigenlijk kunsthandelaar was MULLER evenwel niet. Ook hierin bleef hij zijne richting getrouw, dat hij, zonder de kunstwaarde der prenten en portretten voorbij te zien, deze meer zocht, achtte en lief had om hun historische waarde. Voor het eerst werd zijne aandacht daarop gevestigd bij den aankoop eener belangrijke verzameling historische pamfletten van de 17e eeuw, waarin, zooals bekend is, zich een aantal spotprenten en andere bevinden, die tot dien tijd, evenmin als de pamfletten zelve, iemands aandacht trokken, — maar het was in 1850, toen hij eigenaar werd van den bekenden Atlas van historieprenten en portretten van DE BURLETT, dat zijn groot plan tot rijpheid kwam, zich met ernst op de studie daarvan toe te leggen, de reeds uitgebreide verzameling door aankoopen nog meer uit te breiden en haar door nauwkeurige beschrijving aan de wetenschap dienstbaar te maken.

Het scheen dat aanvankelijk en ook later de vele bezigheden aan zijn boekhandel verbonden hem geen tijd zouden laten dit groote werk te beginnen, laat staan te voltooien, maar zoo ooit toonde MULLER hier wat een ijzeren wil vermag, wanneer hij gepaard gaat met geestkracht, toewijding, heilig vuur. In de vroège morgenuren, vóór zijne zaak geopend was, werd het werk begonnen en met die kracht voortgezet, dat reeds in 1853 het eerste gedeelte in druk verscheen onder den titel: *„Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders en van buitenlanders, tot Nederland in betrekking staande, afkomstig uit de collectiën* DE BURLETT, VERSTOLK VAN SOELEN, LAMBERTS, *enz.; met twee uitvoerige registers, enz. alles verzameld en beschreven* door FREDERIK MULLER." [1]) Behoeft het herinnerd te worden, dat dit werk met meer dan gewone belangstelling en sympathie ontvangen werd. Het was eene geheel nieuwe verschijning; het was een werk zooals geen land (Engeland uitgezonderd) van zijne portretten kon aanbieden; daarbij beantwoordde het aan de eischen der wetenschappelijke ikonographie en werd aldus een legger, een vraagbaak, niet alleen voor de verzamelaars van portretten, maar ook voor alle beoefenaars van staat- en letterkundige geschiedenis en biographie. De zeer belangrijke voorrede van den catalogus bevat eene uitvoerige verhandeling over „1o. het verzamelen van historische prenten in 't algemeen en in 't bijzonder van portretten; 2o. de verschillende inrichting, meest wenschelijke schikking en beschrijving dier verzamelingen, zoowel hier te lande als buitenslands, eindelijk 3o. de zoogenaamde Historische Atlassen en Portretverzamelingen die er, zoo hier te lande als buitenslands bestaan hebben, en derzelver lotgevallen, voor zooveel ze mij bekend geworden zijn." Daarbij zette MULLER zijn plan uiteen om de verzameling zijner historische en topographische prenten op dezelfde wijze maar in andere volgorde beschreven, uit te geven.

Intusschen ging hij onvermoeid met verzamelen voort, waartoe de verkoop der collectiën van J. SCHOUTEN, V. VOORST, OLTMANS, MUNNIKS VAN CLEEF en anderen hem ruimschoots gelegenheid aanbood. In 1858 verscheen de door hem bewerkte verkoopcatalogus van den historischen Atlas van Ds. VAN VOORST, waaruit

1) Amsterdam, FRED. MULLER 1853 gr. 8o. Het werk is geheel uitverkocht, maar eene nieuwe uitgave, verbeterd en ruim het dubbele bevattende van de eerste uitgave, is nog door MULLER voor de pers gereed gemaakt.

reeds bleek hoe zeer hij voor dit werk berekend was en wat men later te verwachten had. De voorrede voor dezen catalogus bevatte eene belangrijke verhandeling van zijne hand *„over Historische Atlassen in het algemeen, gelijk die hier te lande in de 18e eeuw en later gevormd werden."* [1]) In 1861 gaf hij een Prospectus en proeve van bewerking van zijn Historischen Atlas in het licht, eindelijk verscheen, in Nov. 1863, de 1e aflevering van *„De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten, en historische kaarten, verzameld, gerangschikt, beschreven door* FR. MULLER." Hierin waren beschreven de prenten van het begin der geschiedenis tot het jaar 1625. [2]) De beschrijving werd voorafgegaan door *„Eenige opmerkingen over Nederlandsche historieplaten,"* waarin MULLER uitvoerig behandelde de wijziging, door inmiddels opgedane ondervinding, in zijn oorspronkelijk plan aangebracht, hoofdzakelijk daarin bestaande, dat de beschrijving der topographische platen werd opgegeven, voorts over de vorming zijner verzameling, hare rangschikking, methode van beschrijving, haar belang voor geschiedenis, bibliographië en kunst. Talrijke bezigheden van allerlei aard, daarbij groote aankoopen, waardoor de verzameling gaandeweg meer dan het dubbel uitgebreid werd, waren oorzaak, dat de volgende afleveringen niet zoo spoedig het licht zagen als MULLER zelf gewenscht had. De 2e afl., bevattende de platen van 1626–1702, zag het licht in 1870, de 3e, 1702—1749, in 1876, de 4e, 1750—1795, in 1877, eindelijk de 5e of het 3e deel van het geheele werk, de platen bevattende van 1795 tot 1879 in Juli 1879. Deze afleveringen bevatten alle alphabetische registers, die later met een nog te verschijnen Supplement, dat nog grootendeels door MULLER voor de pers gereed is gemaakt, aanmerkelijk uitgebreid in het licht zouden worden gegeven. In de voorrede vóór de laatste afl. slaat MULLER een terugblik op het volbrachte werk, waarmede hij vóór ruim 20 jaren een aanvang had gemaakt en kan niet nalaten zijne voldoening uit te spreken dat hij voor zijn land geleverd heeft wat geen ander land bezit, eene „Geschiedenis in platen."

---

1) Herdrukt in de voorrede voor de 1e afl. van de *Beredeneerde Beschr. van Ned. Historieplaten.*

2) Waar in de Beschrijving platen of andere stukken zijn opgenomen uit andere verzamelingen, is dit steeds gemeld.

Het is niet noodig van dit uitgebreide werk hier een voldoend verslag te geven; binnen- en buitenlandsche tijdschriften hebben bij de verschijning der afleveringen het werk uitvoerig besproken en om strijd gewaardeerd. Genoeg zij het hier te vermelden dat het geheele werk in streng chronologische orde de beschrijving bevat van ruim 12,000 Nederlandsche historie-, spot- en zinneprenten, daarbij van een aantal teekeningen en enkele schilderstukken waarvan geen prenten bestaan. Bij de beschrijving is niets verzuimd te vermelden wat tot opheldering der plaat of der voorstelling kan dienen, terwijl de verschillende staten der prenten, de copiën, de navolgingen enz. met de grootste nauwkeurigheid zijn aangegeven. Welke moeielijkheden daarbij te overwinnen waren, welke onderzoekingen daartoe vereischt werden, welke uitgebreide correspondentie met verzamelaars, kunstkenners, binnen- en buitenlandsche geleerden daarvan het noodzakelijk gevolg was, welk taai geduld, welke inspanning en onvermoeide ijver daartoe gevorderd werd, kan alleen hij beseffen die zich aan dergelijk werk gewaagd heeft. Om eenig denkbeeld te geven van het duizelingwekkende van dien arbeid worde hier slechts herinnerd, dat hij voor de beschrijving der 480 platen van het beroemde werk van Hogenberg, Muller niet minder dan 13 verschillende exx. heeft moeten vergelijken, daarbij de 6 uitgaven van Aitsinger en de navolgingen van Baudart in het oog houdende. Bij de beschrijving van het *Tafereel der Dwaasheid* heeft hij meer dan 2000 platen moeten vergelijken om de 74 platen, waaruit het werk bestaat, tot haar recht te doen komen.

Het was Muller's wensch, dat de verzameling zelve, die alle vroeger bestaan hebbende en nog bestaande verzamelingen in uitgebreidheid en innerlijke waarde overtreft, en die door de beschrijving een dubbele waarde heeft gekregen, in haar geheel zou blijven en eenmaal deel zou uitmaken van een onzer openbare instellingen van kunst of wetenschap. Nog kort vóór zijn overlijden had hij daartoe de eerste stappen gedaan; in het belang der Nederlandsche geschiedenis en kunstbeoefening is het te hopen, dat zijn wensch vervuld worde en dat deze unieke verzameling aldus ten algemeenen nutte in haar geheel en voor ons land bewaard blijve [1]).

1) Zooals bekend is, werd de verzameling werkelijk door de Regeering in haar geheel aangekocht en bevindt zij zich thans in het Kon. Prentenkabinet te Amsterdam.
(Noot van de uitgevers).

Men meene intusschen niet, dat MULLER bij deze gewichtige werkzaamheden zijn handel een oogenblik uit het oog verloor of veronachtzaamde. Toonde hij met zijne boeken het zeldzame talent te bezitten de wetenschap aan zijn handel dienstbaar te maken, niet minder was dit het geval met zijne portretten en prenten. In hetzelfde jaar 1853 van het verschijnen van zijn portretten-catalogus werd het meerendeel dezer verzameling in publieke veiling te koop aangeboden. Spoedig daarop volgden catalogussen van portretten met prijzen, en toen hij later, in 1875, het geheele magazijn portretten, ten getale van meer dan 50,000 van den kunsthandelaar DRUGULIN te Leipzig aankocht, kreeg zijn handel daarin nog grooter beteekenis en volgden de catalogussen elkander nog spoediger op. Van geen geringen invloed op zijn handel waren ook de kunstveilingen, die hem werden opgedragen of die hij van zijn eigen voorraad hield. Met een woord is reeds gesproken van de verkooping van den historischen Atlas van v. VOORST in 1858, in welken catalogus MULLER voor het eerst een model leverde voor het beschrijven van historieprenten. Van later tijd verdienen melding de verkoopingen der collectiën van M. CALISCH 1871, JONKERS 1872, BODEL NYENHUIS 1873/74 in 4 afdeelingen. Deze waren de laatste catalogussen door MULLER zelven nog geheel bewerkt, met bijzondere voorliefde omdat het hier gold de nalatenschap van zijn vriend met wien hij zoo vele jaren op dit gebied had samengewerkt. Na dien tijd treffen wij nog aan de kunstveilingen OLTMANS 1873, TER BRUGGEN 1877, VAN PARYS 1878, LIBERT 1878, ELLINCKHUYSEN 1878, VAN DER WILLIGEN 1878, VAN KAATHOVEN 1879, VERLOREN VAN THEMAAT 1880, maar de zorg voor deze veilingen werd grootendeels overgelaten aan den ijverigen en kundigen deelgenoot in zijne zaak, den heer F. A. VAN SCHELTEMA.

Het spreekt van zelf dat al deze verkoopingen aan MULLER de gelegenheid verschaften zelf vele aankoopen te doen en daarmede zijn eigen verzameling te vermeerderen of het overtollige zijner collectiën te verkoopen. [1]) Daarbij evenwel bepaalde zijn handel

1) In eene dezer verkoopingen verkocht hij o. a. eens voor een belangrijk bedrag een 20-tal der zeer zeldzame portretten van Engelsche koningen, door ELSTRAKE en anderen gegraveerd in het begin der 17e eeuw, die hij te gelijk met eene partij oude boeken van een kleinhandelaar voor weinige guldens gekocht had. MULLER placht later steeds met een

zich niet. Zijne talrijke binnen- en buitenlandsche betrekkingen verschaften hem de gelegenheid vele publieke en particuliere verzamelingen te completeeren; zoo leverde hij o. a. eene aanzienlijke verzameling Nederlandsche spotprenten op Engeland's geschiedenis betrekking hebbende aan het British Museum, zoo verkocht hij eens eene unieke collectie portretten van de vorsten van het huis van Oranje aan een aanzienlijk verzamelaar, zoo kwamen door zijn toedoen merkwaardige verzamelingen lokale teekeningen en prenten op hare plaats, kortom MULLER werd het middelpunt der beweging op dit gebied hier te lande, ieder verzamelaar had met hem te rekenen, kon niet buiten zijn hulp en voorlichting, zooals hij wederkeerig hun hulp inriep wanneer het stukken gold, die hem ontbraken of onbekend waren. MULLER's zaak bepaalde zich voortaan niet meer alleen tot den boekhandel maar was ook een geregelde kunsthandel geworden.

Reeds is MULLER meermalen als uitgever genoemd waar sprake was van zijn eigen werken of van die door zijn onmiddellijk initiatief in het leven geroepen, die als het ware een uitvloeisel waren van zijn werkzaamheid op het gebied van den ouden handel. Een uitgever in den eigenlijken zin des woords was MULLER niet; hij ontwierp zelden andere uitgaven dan de bovengenoemden en had geen zin voor het aanwenden van die exploitatie-middelen welke de groote uitgevers hier te lande voor het welslagen hunner ondernemingen noodig achten. Toch liet hij zelden de gelegenheid voorbijgaan zich met de uitgave te belasten van een werk van blijvende beteekenis en waarde. Daarbij was ook het vooruitzicht op geldelijk voordeel niet de eenige drijfveer. Geheel vervuld met het denkbeeld om een werk uit te geven, dat eene lacune in de wetenschap of letterkunde zou aanvullen, dat de vrucht was van grondige studie of dat onuitgegeven stukken bevatte tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis en letteren, rustte hij niet voor hij den auteur in het opzoeken der bronnen voor zijn onderwerp was behulpzaam geweest, en liet zich dan gaarne tot menige mercantiel gevaarlijke onderneming verleiden. Reeds in het jaar zijner vestiging verscheen bij hem het werk van A. DES AMORIE

---

zekere wellust op deze vondst terug te zien; hij erkende gaarne dat de verkoop zijne verwachting verre overtroffen had, maar liet ook niet na den koopman door een milde gift daarvan te doen blijken.

van der Hoeven Jr., *de Jo. Clerico et Phil. à Limborch*, spoedig daarop de *Horatiana Prosopographica*, van J. F. G. Estré. In 1854 vereenigden zich eenige jonge geleerden, waaronder Mr. S. Vissering en Dr. Spakler, om bij hem uit te geven het tijdschrift *De Referent*, dat uit gebrek aan deelneming slechts een paar jaar kon bestaan. Gelukkiger in dit opzicht was hij met de uitgave van den bekenden *Navorscher*, waarvan de 1e jaargang onder redactie van J. H. van Lennep in 1850 het licht zag. Men weet met hoeveel sympathie dit tijdschrift werd ontvangen, en hoe de eerste jaargangen nog steeds gezocht zijn om den veelzijdigen inhoud en de talrijke belangrijke artt. over letterkundige geschiedenis en bibliographie, waaronder velen van Muller zelven. Niet minder voldoening had hij van de uitgave van Vissering's vertaling van het *N. Testament*, 1854, die een 2en druk beleefde, van de *Nederlandsche Geschiedzangen*, 869—1609, door J. v. Vloten bezorgd, 1852, en van de nieuwe uitgaven van *Justiniani Institutiones cum Theophili paraphrasi ex vers. Reitzii*, 1860, en van v. d. Keessel, *Theses*, 1861, beiden door Mr. C. C. E. d'Engelbronner op verzoek van Muller bewerkt, zoo ook van den *Horatius ed.* Peerlkamp, 1862. Hierboven is reeds melding gemaakt van de vondst der onbekende geschriften van Spinoza, waarvan de uitgave in 1862 verscheen. Met bijzondere voorliefde werd door hem uitgegeven het 1e deel van Bakhuizen v. d. Brink's *Studiën en schetsen*, 1863, Fokker's *Geschiedenis der loterijen*, 1862, Pijnappel's *Maleisch woordenboek*, 1863, herdrukt in 1875, Hartog's *Geschiedenis der predikkunde*, 1861, de Jonge, *Opkomst van het Ned. gezag in O. Indië* 1862, Jo. à Lasco *Opera ed.* Kuyper, 1866, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1868, (de drie laatsten voor gezamenlijke rekening met M. Nijhoff), het tijdschrift *Mnemosyne* en andere geschriften van Cobet e. a. Met ondersteuning van de Akademie van Wetenschappen gaf hij uit het *Vervolg op* v. Loon's *Nederl. Historiepenningen*, 1861—69, met die van het Historisch Genootschap te Utrecht: Wicquefort, *Histoire des Prov. Unies des P. B.*, 1861—74. In 1857 droeg de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan Muller, met de Lange en Sythoff, de bezorging harer uitgaven op. Toen de uitgever Fuhri in 1854 het land verliet werd Muller belast met de uitgave der werken van het Kon. Instituut voor taal-, land- en volkenkunde van N. I., waarvan door zijne zorgen niet minder dan 16 dln. het licht za-

gen, tot 1865 toen het Instituut voor eigen rekening zijne werken ging uitgeven. Zoo werd hij insgelijks belast met het in den handel brengen van de bijbels in de talen van den Indischen Archipel en andere linguistische werken bezorgd door het Ned. Bijbelgenootschap, vele uitgaven van de persen van MIELING en van den *Atlas ichthyologique* van DR. BLEEKER. Tot de laatste uitgaven van beteekenis door MULLER bezorgd behoorde de dissertatie van zijn zoon MR. S. MULLER FZ, *Mare clausum,* 1872. [1])

Intusschen was het uitgevers-fonds ook aanmerkelijk vermeerderd geworden door aankoopen op de fondsveilingen van DE GREBBER en LUCHTMANS in 1849 en 50, welke beide veilingen onder mededirectie van MULLER plaats vonden, voorts op de fondsveilingen van V. BOEKEREN, RADINK, VAN CLEEF, BRILL en anderen. Het waren alle werken van bekende reputatie die in zijn handel pasten en waarmede hij op de Europeesche boekenmarkt met voordeel zaken kon doen. Wij treffen daaronder aan de *Anthologia Graeca* van DE BOSCH, APULEJUS van OUDENDORP, JABLONSKI *Opuscula*, SCHULTING, *Notae ad Digesta*, V. LIMBURG BROUWER, *Histoire de la civilisation des Grecs*, LUCIANUS, *edd.* HEMSTERHUYS et REITZ en nog vele anderen, die een sieraad waren van zijn fonds-catalogus. Maar de massa groeide te sterk aan, de fondszolders waren overladen, en wat het meeste gold, MULLER zelf bemerkte weldra dat zijne vele andere bezigheden hem beletten de noodige zorg aan de exploitatie van het fonds te besteden, dat hij toch altijd als eene bijzaak bij zijn handel beschouwde. Reeds vóór 1860 was hij begonnen enkele artt. op fondsveilingen te verkoopen; daarmede ging hij achtereenvolgens voort tot weinige jaren vóór zijn overlijden toen hij zich meer uitsluitend aan zijne portretten en historieprenten wijdde. Maar verre was het, dat zijn belangstelling in dit gedeelte van zijn vak verminderde. Gaf hij zelf niet meer uit, gaarne ondersteunde hij door geldelijke voorschotten, of op andere wijze, de uitgaven zijner confraters, wanneer de verschijning van een goed of belangrijk werk daardoor kon bevorderd worden, gelijk hij ook niet zelden meêwerkte eene boekdrukkerij te vestigen of te ondersteunen. MULLER was geen uitgever, zeiden wij, in den eigenlijken zin van het woord en toch wanneer men

---

1) In 1863 werd MULLER uitgenoodigd zich te belasten met de uitgave van het groote Woordenboek der Nederl. taal. Hoewel aanvankelijk met de opdracht hoogelijk ingenomen, kwam hij weldra tot de overtuiging, dat dit zijn werk niet was, en liet het aan anderen over.

het veld overziet waarop hij zich op dit gebied bewoog, zal ieder erkennen, dat hij meer geleverd heeft dan menig ander die zich uitsluitend op het uitgeven toelegt, terwijl de uitgaven waaraan zijn naam verbonden is, op zeer weinige uitzonderingen na, eene blijvende waarde zullen behouden.

Het sprak van zelf dat Muller als wetenschappelijk gevormd man, als zeldzaam bekwaam boekhandelaar, als intelligent uitgever, met zijn uitgebreiden kring betrekkingen en vrienden, de eerbewijzen niet kon ontgaan waarin hier te lande meerendeels de eenige openbare onderscheiding bestaat. Hij was de eerste boekhandelaar die, als zoodanig, lid werd van de Maatschappij der Nederl. letterkunde. Weldra volgde de benoeming tot lid van het Prov. Utrechtsch Genootschap, van het Zeeuwsch en N. Brabantsch Genootschap. Het Friesch Genootschap benoemde hem tot zijn eerelid, in het Aardrijkskundig Genootschap maakte hij een tijd lang deel uit van het Bestuur. Het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, waarvan hij mede-oprichter was, en welks belangen hem bijzonder ter harte gingen, benoemde hem vele jaren tot zijn president. De vele betrekkingen met N. Amerika verschaften Muller voorts de benoeming tot Correspondent Member of the Rhode Island Historical Society, Providence, U. S. en tot Literary Agent of the Smithsonian Institution in Washington; eindelijk had hij nog den titel ontvangen van Literary Agent of the Public Library in Melbourne, Australia.

Maar voor geen dezer genootschappen en lichamen gevoelde Muller zoo veel hart, voor geen dezer was hij zoo werkzaam als voor de „Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels". Nauwelijks in 1843 lid geworden was hij het die reeds in 44 het voorstel deed tot het oprichten eener bibliotheek der Vereeniging, en daarvoor als grondslag zijne geheele bibliographische verzameling ten geschenke aanbood. Hij ging daarbij uit van het beginsel dat de Vereeniging hare medeleden in de gelegenheid moet stellen kennis te nemen van alles wat op bibliographisch en bibliopolisch gebied verschenen was en niet minder het opkomend geslacht „om het waardige vak waartoe zij zich voorbereiden, grondig te leeren kennen en de liefde voor eene meer wetenschappelijke beoefening van hetzelve aan te kweeken". Het voorstel en het aanbod werd met geestdrift aangenomen. Jaarlijksche bijdragen werden aan Muller toegestaan tot ver-

meerdering der bibliotheek, terwijl hem een krediet werd geopend voor het drukken van den catalogus. Daar de bibliotheek aanvankelijk nog te veel leemten bevatte, maakte MULLER eenige jaren van het toegestane krediet, in het belang der zaak, ruimschoots gebruik, totdat hij eindelijk in 1855 aan zijne medeleden den catalogus kon aanbieden. Deze catalogus, waarop door hem nog in 1868 een Supplement geleverd werd, is eenig in zijn soort. Hij bevat in streng systematische orde de beschrijving van omstreeks 2000 geschriften over geschiedenis van den boekhandel en der boekdrukkunst, letterkundig eigendomsrecht en drukpers-wetgeving, bibliographie en bibliotheekkennis, maar wat den catalogus bijzondere waarde geeft, zijn de aanteekeningen bij het meerendeel der titels door MULLER gevoegd over den inhoud en de strekking der geschriften, daarbij vermeldende een aantal bijzonderheden betreffende de geschiedenis van den boekhandel of van enkele boekverkoopers, vermengd met nuttige wenken en opmerkingen, alles de vrucht van zijn geheugen, van zijne persoonlijke ondervinding of van zijn uitgebreide lectuur over dit onderwerp. Deze catalogus is een blijvend gedenkteeken van MULLER's kennis van en liefde voor het vak dat hij uitoefende en zal altijd een onmisbare handleiding zijn voor ieder die zich in den boekhandel wil bekwamen. Bij bijzondere overeenkomst met de Vereeniging bleef de bibliotheek ten huize van MULLER berusten tot in 1877, toen zij werd overgebracht naar een der lokalen van het Bestelhuis van den boekhandel. Sedert aanzienlijk uitgebreid staat zij onder het beheer van een bibliothecaris door het Bestuur der Vereeniging aangesteld en maakt zij een sieraad uit van de Hoofdstad, maar MULLER's naam als stichter zal altijd aan haar verbonden blijven.

Intusschen bepaalde zich daartoe niet alleen MULLER's betrekking tot de Vereeniging [1]). Van 1847–51 was hij lid van het Bestuur en het eerste jaar tevens Secretaris. Van 1852—55 andermaal tot Bestuurslid verkozen nam hij in 1854 daarbij de betrekking van Penningmeester waar. In 1847 en 52 maakte hij deel uit van eene Commissie tot oprichting eener Boekhandelaars-beurs; in 1856 en later bracht hij, als lid eener Commissie daarvoor be-

1) In Oct. 1851 verdedigde hij in de Vrijdagsche Vereeniging te Amsterdam de stellingen, dat aaneensluiting van beroepsgenooten nuttig en heilzaam is, dat dit geen Gild behoeft te zijn, en dat de Vereeniging als voorbeeld voor soortgelijke inrichtingen kan gelden.

noemd, belangrijke verslagen uit over het samenstellen van een systematisch register op de Naamlijsten van v. CLEEF en BRINKMAN. In 1864 en 65 was hij lid eener commissie om rapport uit te brengen over het afschaffen van het zoogenaamde Vertalingsrecht, in 1873 en 74 lid der commissie voor het beoordeelen der ingekomen prijsvragen. In dezelfde jaren en later nam hij ijverig deel aan het oprichten van het Bestelhuis van den boekhandel en was hij herhaaldelijk lid van de finantieele commissie en van die van arbitrage in zake de overeenkomst van het Bestelhuis met de firma SCHALEKAMP c. s. Van 1874 tot 77 was zijn invloed merkbaar als lid der commissie voor het Nieuwsblad v. d. Boekhandel, niet minder van 1876 tot 79 als lid der commissie van het Ondersteuningsfonds. In 1875 vertegenwoordigde MULLER (met A. W. SYTHOFF) de Vereeniging op het 50jarig jubilé van het Börsenverein der Deutschen Buchhändler te Leipzig en was hij het die den Duitschen brief van gelukwensching, namens de Vereeniging, opstelde [1]). Eindelijk, in Sept. 1877, nam hij nog ijverig deel aan de beraadslagingen der commissie door de Vereeniging benoemd om rapport uit te brengen over het Ontwerp-wet op het auteursrecht. Dit en het bestrijden van den nadruk van buitenlandsche werken was steeds een zijner geliefkoosde onderwerpen, waarover hij in vroegere jaren menigmaal van gedachten gewisseld en waaraan hij in jaarboekjes en nieuwsbladen menig artikel gewijd had. — Behoeft het herinnerd te worden, dat MULLER, zoolang zijne gezondheid het toeliet, zelden het bezoek der jaarlijksche Vergaderingen verzuimde en daar met zijne forsche stem op de hem eigenaardige wijze, menig advies uitbracht over zaken den boekhandel of de Vereeniging betreffende; ten overvloede zij het vermeld om de schets te voltooien van een Lid der Vereeniging die gloeide voor de belangen die zij voorstaat en aan wien zij meer dan gewone verplichting heeft.

Terwijl MULLER aldus voor de belangen van den boekhandel ijverde stonden hem steeds twee groote plannen op hetzelfde gebied

---

1) Bij die gelegenheid sloeg hij, op het Festessen, een toast op Leipzig als de *heilige* stad der boekhandelaars, waarheen de *geloovige* opgaat, die als eerste artikel in zijn *katechismus* heeft: dat indien iemand den boekhandel alleen om winst drijft, en overigens den boekhandel niet *lief* heeft, bijna als vrouw en kind, zijns niet waardig is; dat hij evenmin iets aan den boekhandel zal verliezen als de boekhandel aan hem, enz.

voor den geest die hij nog eenmaal hoopte uit te voeren. Het eerste was de samenstelling eener Nederlandsche bibliographie, een werk zooals BRUNET voor Frankrijk, nog meer zooals LOWNDES en BOHN voor Engeland leverden. Reeds als jongeling van 17 jaren had hij het groote belang van zulk een werk en het gemis er van gevoeld, en had reeds toen het voornemen gekoesterd daaraan zijne krachten te beproeven. Maar de meer dan gewone drukke beroepsbezigheden verhinderden telkens, zelfs het begin van uitvoering van een werk waarvoor alleen een menschenleeftijd vereischt werd. MULLER zag dit ook wel in, maar kon toch niet nalaten zijn geheele leven door het denkbeeld vast te houden, voortdurend bouwstoffen er voor te verzamelen en vele zijner werkzaamheden er op in te richten. Eindelijk, in 1878, toen hij zich meer uit de dagelijksche beslommeringen zijner zaak had teruggetrokken, verzamelde hij op nieuw zijne gedachten over dit onderwerp en verzond aan alle belangstellenden zijn „*Voorslag tot eene Nederlandsche Bibliographie*". In dit geschrift zette hij zijn plan uiteen. Hij was tot het bewustzijn gekomen, dat het plan te uitvoerig was en te veel moeielijkheden aanbood om het alleen uit te voeren, maar noodigde nu allen die zich meer bijzonder met de geschiedenis van eenig vak van wetenschap of letteren hadden beziggehouden uit, daarvan de bibliographie te bewerken, terwijl hij zelf zich zou belasten deze verschillende bibliographiën later tot een geheel om te werken. Aanvankelijk werd zijn Voorslag met belangstelling ontvangen en mocht hij zich in de toezegging tot medewerking verheugen van Prof. D. BIERENS DE HAAN, den heer P. A. TIELE, Prof. A. H. ISRAELS en Mr. S. C. SNELLEN VAN VOLLENHOVEN (ook sedert overleden.) Al kwam het nooit tot de samenstelling van een geheel, zou de verschijning dezer bijzondere bibliographiën reeds een belangrijke stap voorwaarts zijn geweest tot het doel dat MULLER zich voorstelde. Daarvan was ook hij overtuigd, en weldra gevoelende dat zijn leeftijd hem niet meer zou vergunnen het geheel of slechts enkele gedeelten van het plan voltooid te zien, maakte hij eene beschikking waardoor na zijn overlijden het plan toch voortgezet, wellicht eenmaal voltooid zou kunnen worden. Deze beschikking bestaat in het vaststellen van een zeker kapitaal, uit welks renten de eerste onkosten aan de bewerking of uitgave verbonden, zouden kunnen bestreden worden. Het is moeielijk in de toekomst te zien, maar

dit mag vastgesteld worden, dat zoo eenmaal MULLER's plan tot werkelijkheid wordt, hetzij dan zooals hij het zich had voorgesteld of in gewijzigden vorm, het weêr voor een groot deel te danken zal zijn aan zijn initiatief, aan zijne liefde voor wetenschap, kunst, letteren en bibliographie.

Het andere plan, dat MULLER zijn geheele boekhandelaarsleven bij zich droeg, bestond in de samenstelling van eene geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel van de vroegste tijden tot heden. Dit achtte hij het belangrijkste gedeelte van de geschiedenis der ontwikkeling en beschaving in de Nederlanden, en betreurde het steeds dat de bouwstoffen daarvoor voor een groot deel òf verloren waren gegaan òf zoo verspreid en moeielijk op te sporen waren, dat aan eene bewerking daarvan vooreerst niet gedacht kon worden. Intusschen hield hij ook hier de zaak steeds in het oog, en liet geene gelegenheid voorbijgaan, oude gildeboeken, fondscatalogussen, circulaires, prospectussen, correspondentiën en alle andere stukken, die maar eenig onderdeel van de geschiedenis des boekhandels ophelderden, te verzamelen, en het meerendeel eene plaats in de bibliotheek der Vereeniging te verzekeren. Toen, bij gelegenheid van het 50jarig jubilé van het Börsenverein te Leipzig, dáár het besluit genomen werd eene geschiedenis van den Duitschen boekhandel te doen bewerken, trad hij met de commissie daarvoor benoemd in ijverige correspondentie en begon het door hem verzamelde te regelen, werkelijk met het voornemen bezield, het ontwerp voor een plan van behandeling op te stellen en der uitvoering nader te brengen. Hiermede was hij nog bezig in de laatste dagen zijns levens, maar al zal dit plan nooit het licht zien, de bouwstoffen en verzamelingen over de geschiedenis van den Nederl. boekhandel door hem bijeengebracht, zullen altijd moeten geraadpleegd worden door ieder ander die dit onderwerp nog eens zal opvatten. Zij zullen nog eens en alweêr getuigen van MULLER's uitgebreide kennis, onvermoeide en toewijdende liefde voor het vak dat hij uitoefende. [1])

Daarvan getuigen ook de talrijke grootere en kleinere opstellen die hij, sedert hij in den boekhandel werkzaam was, in weekbladen

---

1) Tot de plannen die het aan MULLER niet mocht gelukken uit te voeren behoort nog dat eener Bibliographie der in Nederland verschenen werken over opvoeding en onderwijs en voor het lager schoolwezen. Een Prospectus en proeve van bewerking verscheen daarvan in Juli 1858.

en tijdschriften schreef, steeds wanneer hij behoefte gevoelde zijne gedachten mede te deelen over onderwerpen van den dag die op zijn weg lagen, of over nieuwe verschijningen op bibliographisch gebied, of wanneer het zaken gold, met zijne bijzondere studiën in verband staande. Ze worden hier in chronologische orde kortelijk vermeld. [1])

1840. De nieuwe uitgave van SAXO GRAMMATICUS. Konst- en Letterbode, I, 116. — Iets over de pogingen welke tegenwoordig in onderscheidene landen worden aangewend ter vaststelling van het recht op den letterkundigen eigendom. Jaarb. v. d. boekh.

1841. Iets over de pogingen, enz. 2e art. Ald.

1845. Bericht van een catalogus van drie boekverzamelingen. K. en L. B. I. 220.

1852. Catalogue de la Bibliothèque de LOUIS-PHILIPPE, Weekbl. v. d. boekh. No 9. — Aankondiging van Catalogus MSS. bibliothecae L. B. Ald. No. 11. — Nadruk. Ald. No. 39. — De nieuwe Boekzaal. Ald. No. 46.

1853. Leerlingen. Ald. No. 8. — De uitdrukking kerk- en schoolgoed en bijdrage tot de geschiedenis van den vroegeren boekh. Ald. No. 18.

1856. De Catalogus der Haagsche bibliotheek. Nieuwsbl. v. d. boekh. No. 36. — Nadruk (van MOTLEY) Ald. No. 49.

1857. Nadruk. Ald. No. 20, 21.

1859. De oudste dagbladen in Nederland. K. en L. B. 371.

1860. Mededeelingen over de bibliotheek v. VOORST, en over verkoopprijzen. K. en L. B. — HOGENBERG'S Historieprenten. Navorscher, 21. — Portret van KENAU HASSELAAR, Ald. 66. — CATS' Emblemata en hunne oorspronkelijkheid. Ald. 353. — Over Free Libraries en het Rotterd. Leeskabinet. Economist, Jan. 1862. — Over volksbibliotheken, volksletterkunde, colportage. Pract. volksalm. — Overlijden van H. SCHONEKAT. Nieuwsbl. 238.

1862. Creditverweigerung und der Holländ. Buchhandel beleuchtet. Börsenbl. 3 April. — Toelichting tot de circulaire van O. PETRI. N. Blad. 56. — Amsterdamsch zeekaartenboek. Navorscher, 44. — Schilderij van TERBURG over den Munsterschen vrede. Ald. 182.

1865. Verslag over het Repertorium van FRUIN, BODEL NYEN-

1) Deze lijst hebben wij grootendeels te danken aan den heer J. F. VAN SOMEREN, die MULLER in de laatste jaren zijns levens bij zijne vele werkzaamheden krachtig ter zijde stond.

HUIS e. a. N. Blad, 61. — J. RADINK en J. L. C. JACOB. Ald. 19 Aug. — L. HACHETTE en G. H. GUILLAUMIN. Ald. 15 Aug.

1866. De planteekeningen van Nederl. steden van JAN VAN DEVENTER. Navorscher, 193. — Levensschets van J. L. C. JACOB. Adresb. v. d. boekh.

1867. De betrekking van den boekhandel tot de letterkunde (brieven van H. WETSTEIN.) Nieuwsbl. 27 Juni.

1868. Het nut van de kennis der prijzen van oude boeken. Ald. 8 Febr. — Het gedenkboek van het 50j. bestaan der Vereeniging v. d. boekh. Ald. 181. — Levensbericht van P. NIJHOFF. Adresb. v. d. boekh.

1869. Tooneelspelen van RACINE in het Hollandsch vertaald. Navorscher 178.

1870. Bibliographie: WHITAKER. P. HEYMANS, Catalogus MILLIES. Nieuwsbl. 20 Mei, 4, 8 en 11 Juni. — Teregtwijzingen aan Dr. A. v. D. LINDE (over J. H. HESSELS). Ald. 248. — Levensschets van Is. MEULMAN. Levensber. Maatsch. v. lett.

1871. JOHN LOCKE in Nederland. Ned. Spectator. — Aankond. van MULDER BOSGOED'S Ichthyol. bibliographie. Nieuwsbl. 71.

1872. Aankond. van LEDEBOER, Boekdrukkers in Nederland. Ald. 487. — Uitvoer van Nederl. boeken. Ald. 488.

1873. Over nadruk van GEIBEL'S Gedichten. Nieuws v. d. dag. 15 Juli. — Antwoord aan de heeren TIMMERMAN c. s. in zake bovenst. nadruk. Nieuwsbl. 311. — Levensschets van J. T. BODEL NYENHUIS en E. J. BRILL. Adresb. v. d. boekh.

1874. Ervaringen in Nederl. archieven. Ned. Spectator. Aankondiging van RUELENS, Légende de St. Servais, CHISWICK, Press. Almanack, v. D. KELLEN, Catalogue vente DE RIDDER. Nieuwsbl. 20 Jan.

1875. De Heeren- of patriottenpartij in 1787. Eigen Haard 1879. — Leesteekens op titels van boeken. Nieuwsbl. 122. — Feestgave der firma E. J. BRILL. Ald. 79. — Naschrift op een art. van J. SCHUITEMAKER. Ald. 348. — 50-jarig jubilé des Börsenvereins te Leipzig. Ald. 4 Mei, 1, 8 Juni.

1876. Oudheid van papier en schrift van het Oera Linda Bok. Ned. Spect. — Onuitgegeven brieven van DESCARTES. Ald. Aankond. van v. D. MEULEN, Bibliographie van technische wetenschappen. Nieuwsbl. 13 Oct. — Petitiën. Ald. 477. — De verandering in het Bestelhuis. Ald. 585.

1878. Boeken op Ceylon gedrukt. Ald. 222. — Aankond. van BRINKMAN'S Naamlijsten en v. D. MEULEN'S Wetenschappelijk register. Ald. 442. — Over de invoering van Reken.-Bestelhuis, alias Baar-systeem. Ald. 493. — Plaat Unie van Utrecht. Ald. 494. — v. D. MEULEN'S Register. Open brief aan T. I. J. ARNOLD. Ald. 502.

Deze reeds uitgebreide lijst zou nog te vermeerderen zijn met artikelen van MULLER over onderwerpen die geheel buiten het gebied van den boekhandel liggen. Trok alles wat den boekhandel betreft hem bijzonder aan, wekte ieder boek dat hij onder zijne oogen kreeg eene eigenaardige aandoening bij hem op, voor andere zaken was hij verre van ongevoelig; dikwijls prikkelbaar, hartstochtelijk, wanneer op sociaal of politiek gebied iets gebeurde dat niet met zijne denkbeelden strookte. Dan moest hij zich uiten in woord of schrift, dan was op hem toepasselijk het „*indignatio disertum facit.*" Ditzelfde gevoel overmeesterde hem wanneer hij iets zag of hoorde dat volgens zijne levensopvatting onrecht was, maar kwam het er op aan eene nuttige zaak te bevorderen of noodige hulp te verleenen, dan bleef het niet bij woorden, dan wist men steeds MULLER onder de voorsten van de daad aan te treffen. Wie vergeet o. a. het werkzaam aandeel, dat hij nam in de hervorming van het Amsterdamsche Athenaeum in Universiteit en van zijne talrijke bemoeiingen bij de reorganisatie der Universiteits-bibliotheek; de goede weg daar ingeslagen is voor een groot deel aan zijne tusschenkomst te danken.

Te midden zijner drukke werkzaamheden, en toen hij, men kan het zeggen, zijne zaak tot het toppunt van bloei zag opgevoerd, trof MULLER, in Aug. 1863, in zijn huiselijk leven een geweldige slag door het verlies zijner geliefde echtgenoote. Gewoon aan een stil, huiselijk leven trof die slag hem te zwaarder omdat hij gewoon was een deel zijner werkzaamheden te midden van zijn gezin te verrichten. Verdubbelde werkzaamheid, als dit mogelijk was, verschafte hem wel eene gewenschte afleiding, maar het leed bleef voortduren. Daarbij kwam eene lastige ongesteldheid die hem reeds in het vorige jaar genoodzaakt had een badkuur te Oenhausen te ondergaan. Eindelijk, in Juli 1866, was hij zoo gelukkig door een huwelijk met Mej. DOIJER uit Zwolle zijn huiselijk geluk hersteld te zien. Toen zijn vader Prof. MULLER, in

1875, op hoogen ouderdom overleed, betrok hij de vaderlijke woning op de Heerengracht tegenover de Warmoesgracht, terwijl de zaak op de Heerengracht bij de Oude Spiegelstraat gevestigd bleef. Het was altijd MULLER's illusie dat een zijner zonen hem in zijne zaak zou opvolgen, maar ofschoon beiden in hunne studiën geheel de richting van hun vader volgden, gevoelden zij voor het eigenlijke handelsvak niet de vereischte roeping. MULLER billijkte in alle opzichten hunne gronden, maar welkom was hem toen het aanbod van den heer F. ADAMA VAN SCHELTEMA, sedert eenige jaren in zijne zaken werkzaam, deelgenoot daarin te worden. De Vennootschap kwam 1 Jan. 1876 tot stand. Sedert nam MULLER niet meer dat werkzaam aandeel aan al de beslommeringen aan zijn uitgebreide zaak verbonden [1]). Wel kon hij niet nalaten zich op de hoogte te houden van alles wat er te zijnent omging, maar, hetzij hij op zijn buitenverblijf te Rosendaal vertoefde, hetzij in zijne woning te Amsterdam, hij besteedde het grootste gedeelte van zijn tijd aan de beschrijving van zijne historieprenten en portretten, en aan het ontwerpen van talrijke plannen voor werkzaamheden in de toekomst. Want ofschoon hij sedert 1870 een aanval van longontsteking had, die zich sedert 1875 in heviger mate herhaalde en hem noodzaakte zijne kamer te houden, bleef zijn geest opgeruimd, krachtig en werkzaam. Werken zoolang het dag is, was en bleef zijne leuze en dat voorrecht genoot hij tot weinige dagen vóór zijn overlijden dat op 4 Jan. 1881 plaats vond.

MULLER is heengegaan, maar zijne werken blijven. Zijne merkwaardige persoonlijkheid, die zoo machtigen invloed uitoefende op zijne naaste omgeving en op allen die met hem in aanraking kwamen, zal door het tegenwoordig geslacht nooit vergeten worden, zijn geest blijft leven en werken en zal nog tot op het verre nageslacht zijn krachtigen invloed blijven uitoefenen.

(Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1881, No. 22, Bijv.) MART. NIJHOFF.

1) Toen, in 1880, de zaak verplaatst werd naar het huis in de Doelenstraat, belette ongesteldheid MULLER getuige daarvan te zijn; slechts een enkel maal mocht hij de nieuwe inrichting bezoeken.

PROEVE EENER GESCHIEDENIS

DER

VEREENIGING TER BEVORDERING VAN DE BELANGEN DES BOEKHANDELS, HAAR ONTSTAAN EN HARE HANDELINGEN VAN 1815 1824.

Jaren geleden hield wijlen mijn broeder, de Heer J. JACQUES PETIT in een besloten kring eene voorlezing over de oprichting onzer Vereeniging en leverde daarmede eene bijdrage tot de geschiedenis harer vestiging en eerste handelingen, daartoe in staat gesteld door de vergunning, die hij verkreeg de collectie officiëele stukken van de Vereeniging, in het bezit van zijnen toenmaligen patroon, den Heer J. H. GEBHARD, voor dit doel te raadplegen, eene collectie, die met het Archief der Vereeniging zeker eene der meest volledige is, welke bestaat; zij bevat toch, vooral wat deze jaren betreft, behalve alle gedrukte stukken, (tot de kleinste circulaire of het minste bericht) een tal van brieven en andere geschreven stukken, waarvan hij zich de over het algemeen dorre, somtijds echter amusante, lectuur tot dit doel getroost heeft. Ofschoon ik reeds vroeger het voornemen had deze lezing tot eene bijdrage voor het Nieuwsblad om te werken, behield ik haar echter in portefeuille, vertrouwende dat meer bevoegde handen wel te gelegener tijd (b. v. bij het herdenken van het 50 jarig bestaan in 1867) die geschiedenis zouden mededeelen. Nu dit echter tot dus ver niet plaats vond en op deze behoefte onlangs weder door den Heer FRED. MULLER (Nieuwsblad 1875 No. 45) gewezen werd, heb ik dit opstel weer eens opgezocht, hier eene

verbetering aangebracht, dáár het een en ander geschrapt, in één woord, het naar mijn beste vermogen ter mededeeling in het Nieuwsblad geschikt gemaakt. Ik hoop mij in deze veronderstelling niet te vergissen en durf mij vleien, dat mijne lezers deze bijdrage als niets meer dan als eene „proeve" zullen beschouwen en wel in het oog zullen willen houden, dat zij door mijn broeder oorspronkelijk niet voor den druk bestemd was.

A. 1875. LOUIS D. PETIT.

Hoewel de eerste acte van Verbintenis van 1815 dagteekent, bevindt zich in de vorengenoemde verzameling nog een zeer zeldzaam stuk, een brief gedateerd 4 Juni 1801, waarin HOLTROP (toenmaals Boekhandelaar, doch later, in den Franschen tijd en ook daarna Commissaris van Politie te Amsterdam) en CORNEL bij gelegenheid dat er eene verkooping van ongebonden boeken door den laatstgenoemde zou gehouden worden, de confrères dringend uitnoodigden tot eene comparitie, ten einde „zoodanige „middelen te beramen als genoegzaam geacht zullen worden ter „bereiking van al zulke oogmerken, als men zich voorloopig „durve verbeelden, onderling nuttig en voordeelig te zijn. De „boeknegotie in ons Vaderland toch," was de aanhef dezer oproeping, „is met te veel recht gehouden geworden, voor eenen „gewichtigen tak van handel, dan dat men deszelfs verval en „ondergang, die, naar ons inzien, onvermijdelijk te wachten staan, „niet op alle mogelijke wijzen zoude trachten te voorkomen." De klacht is dezelfde, als die welke een veertigtal jaren later geuit werd en in 1844 aanleiding gaf tot de bekende prijsvraag, die, ja beantwoord is, maar die ook gevoegelijk tot een tweede aanleiding kon gegeven hebben, waarin het nut der prijsvragen in het algemeen en van deze in het bijzonder had moeten ontvouwd worden.

„Op gemelde vergadering," vind ik aangeteekend, „zal een „Secretaris benoemd worden, die alles aanteekent wat besproken „zal worden; hij zal dit werk *gratis* doen uit ambitie en lust „tot de boeknegotie. [!] Men zal trachten de goede orde te „bewaren en door deze vergadering zooveel mogelijk de kwade „inbreuken tegen gaan." Elk jaar zou eene vergadering plaats vinden, de kosten zouden *f* 8 bedragen en daarvoor moesten zij

hebben: „eene geschikte plaats, lange pijpen, tabak en een behoor„lijk middagmaal, maar ook vooral elk een ½ bottel goeden wijn." Dit gaat voorop, nu volgen de te behandelen zaken: „Een middel „te vinden voor eene geregelde afrekening" (nog steeds, helaas, de steen der wijzen!) verder, „een middel als een boekhandelaar „een nieuw werk uitgeeft, daarvan een groot getal onder de Boek„verkoopers te kunnen afhandig maken [!], voorts zou gediscoureerd „worden over het verminderen der prijzen, over de tafelexem„plaren op verkoopingen, over het adverteeren der boeken en „over het aantal jaren dat hij, die eene boeknegotie wil beginnen, „zal behooren geleerd te hebben." Van *nadruk*, de wezenlijke aanleiding van de stichting der Vereeniging, is hier geen melding gemaakt, wellicht dat die tak van bestaan toen nog niet uitgevonden was of althans meer in het geheim gedreven werd.

De presentielijst dier vergadering bevat 32 handteekeningen; een bestuur werd gekozen, notulen werden gehouden, maar daarbij bleef het; van den uitslag en de gevolgen dier deliberatiën is ons niets gebleken, daarvan kan ik dus niets mededeelen, evenmin als van de oorzaak dat *die* Vereeniging geen stand heeft gehouden.

Veertien jaren later nieuwe pogingen tot oprichting eener Vereeniging ter bereiking van hetzelfde doel, doch nu tevens tot wering van den hoe langer hoe meer voorkomenden nadruk van hollandsche boeken. De boekhandelaren D. du Mortier, A. Loosjes en J. van der Hey, diep bewogen met het diep verval van den boekhandel in ons land, noodigden hunne medeboekhandelaren uit, met hen in 't Logement de Zwaan te Amsterdam te „compareeren" ter bespreking van de middelen welke aangewend zouden kunnen worden om den boekhandel uit dezen treurigen toestand op te heffen. Vierentwintig boekhandelaren teekenden den 11en Aug. 1815 de Acte van Verbintenis die ik, daar zij het uitgangspunt der geheele zaak, het eerste officieele stuk onzer Vereeniging is, in haar geheel hier laat volgen:

„De ondergeteekenden, Boekhandelaren in de Nederlanden, eenen geruimen tijd met de diepste verontwaardiging zijnde ontwaar geworden, dat, niettegenstaande de vastgestelde Landswetten tegen het nadrukken en verkoopen derzelve, sommigen zich echter niet ontzien, om zoo bedekt als openlijk, werken, van welke het kopy aan anderen toebehoort, op eene schandelijke wijze na te drukken, te verkoopen en te laten verkoopen, tot geen gering nadeel en

schade dergenen die tot derzelver uitgaaf alleen gerechtigd zijn. En vermeenende, dat het niet tegengaan en doen ophouden van deze zoo alleszins schadelijke, als voor den Boekhandel in het bijzonder zoo onteerende daad, voornamelijk is toe te schrijven, zoowel aan de moeielijkheid van het aanleggen, als aan de kostbaarheid in het voortzetten der proceduren tegen dezelve, zoo hebben wij ondergeteekende, tot opheffing van den, zoo door deze als andere verkeerde handelingen diep vervallen staat van den Boekhandel in ons midden zich vereenigd om zulks met gemeene kracht tegen te gaan, verder te verhinderen, en voor het vervolg voor te komen, en wel op de volgende voorwaarden:

„1°. Zij zullen voor gemeene Rekening van hun, ondergeteekende, op alle mogelijke wijzen, zich trachten te informeeren, welke werken er nagedrukt zijn of worden, die het eigendom zijn van een of meer der ondergeteekenden en de in rechten noodige bescheiden hiertoe, zich aan te schaffen.

„2°. Ofschoon ieder der ondergeteekenden, verplicht en gehouden is het zijne toe te brengen, dat door hen gezamenlijk hieraan voldaan worde, zoo machtigen zij onderling, desniettegenstaande uit hun midden, de Boekhandelaars A. Loosjes te Haarlem, D. du Mortier te Leiden en J. van der Heij te Amsterdam, om namens deze Associatie, alle preparatoren en recherches te doen, welke ten deze zouden kunnen worden noodig geoordeeld, terwijl van die drie tevens wordt gedemandeerd om te zorgen, dat deze Associatie uit verschillende personen bestaande, met dezelfde fermiteit, als een enkel individu te deze werkzaam zij.

„3°. Eenige en genoegzaam volledige bewijzen volgens de wetten gevorderd, ingevolge Art. 1 in handen bekomen hebbende, dat een of ander werk, van een of meerder ondergeteekende, is nagedrukt, zal men voor gemeene rekening, in rechten vervolgen en de procedures, hiertoe noodig, gehouden zijn vol te houden, ten einde toe, en zal men daarenboven alles aanwenden, dat mogelijk is, om te zorgen, dat zulks zoo kort en spoedig mogelijk getermineerd worde."

„Van deze Acte zijn gemaakt enz. enz."

Hier volgen 24 handteekeningen van boekhandelaren uit verschillende steden en verder nog een officieele machtiging van die H.H. aan Loosjes, du Mortier en van der Heij om in hunnen naam te handelen.

Alvorens verder te gaan, wil ik mijne toehoorders onder het oog brengen, dat volgens deze acte, die toch als het eerste bewijs van de oprichting onzer Vereeniging kan gelden, haar ontstaan bepaald en uitsluitend in den Nadruk zijn oorsprong vond; andere zaken zijn er niet in opgenomen en van het zoogenaamde Vertalingsrecht is *hier* niet slechts geen sprake, maar zelfs in de stukken tot 1825 heb ik er vergeefs naar gezocht en er geen zweem van kunnen vinden; het is eerst veel later (in 1844 of 1845) in de werkzaamheden der Vereeniging opgenomen.

Ook wensch ik nog te herinneren, vóór ik bij de vermelding harer eerste werkzaamheden namen zal moeten noemen van sommige Heeren, waarvan de afstammelingen thans nog in den handel zijn en voor wier namen wij thans met volle recht de gebruikelijke bijvoeging mogen plaatsen van „geachte firma's," dat wij, als wij ons in dien tijd verplaatsen, redenen kunnen aanvoeren, die ter verdediging hunner minder eerlijke handelingen zouden kunnen strekken, al kunnen wij de edele verontwaardiging begrijpen van hen, die als eigenaren der nagedrukte kopijen, op die wijze geheel tegen hunne bedoeling geholpen werden, die boeken algemeen te exploiteeren en ingevoerd te zien.

„Diefstal blijft diefstal, en nadruk *is* diefstal!" — Toegestemd, — men veroorlove mij echter op te merken, dat die nadruk plaats vond alleen in den Franschen tijd. In het verdrag van 16 Maart 1810, aan den Koning van Holland te Parijs *met geweld* afgeperst [1]) had Napoleon verklaard, dat het in Frankrijk een grondbeginsel was, dat de linkeroever van den Rijn de grensscheiding was van het Rijk; de Koning van Holland deed aan den Keizer afstand van Hollandsch-Braband, geheel Zeeland, met uitzondering van het eiland Schouwen en verder dat gedeelte van Gelderland, hetwelk ligt aan den linkeroever van den Waal. Deze provinciën waren dus fransch, hadden met geen Hollandsche wetten iets te maken, doch werden door Fransche wetten geregeerd en dit was voornamelijk voor den Hollandschen boekhandel noodlottig. Te midden der algemeene ontmoediging, toen niet slechts het *gedrukte* woord, maar ook het *gesproken* ja zelfs het *gedachte* woord gekluisterd was, bleefhet onder-

1) De officieele correspondentie over dit verdrag, voorkomende op pag. 233 vgl. van het dezer dagen verschenen werk van FELIX ROCQUAIN „Napoleon et le Roi Louis" (Didot 1875) deelt hieromtrent curieuse bijzonderheden mede. L. D. P

wijs, hoewel niet vrij of onbelemmerd, toch geoorloofd en dus eene hoofdzaak voor de uitgevers, welke werken zij met het minste gevaar voor de censuur konden uitgeven buiten bereik van gezochte of geheel valsche gevolgtrekkingen. In de provinciën, welke toen Fransch geworden en daardoor aan Fransche wetten onderworpen waren, bleven de bewoners natuurlijk nog gehecht aan vaderlandsche taal en zeden, welke moeite men ook aanwendde om hen door allerlei besluiten en wetten van Hollanders in Franschen te herscheppen.

De behoefte aan Hollandsche boeken, vooral voor de scholen, de moeilijkheid deze geregeld te kunnen bekomen, de woeling dier tijden waardoor men wel iets anders te doen had dan processen aan te leggen over *kopijrecht*, die toch moeilijk te voeren zouden geweest zijn, daar de nadrukkers niet naar de Hollandsche wetten konden gestraft worden, en de *baatzucht* van enkelen — alles vereenigde zich om het stelsel van nadruk te doen ontstaan, dat natuurlijk de rechtmatige uitgevers schromelijk benadeelde. Dat de vermelde oorzaken het meeste er toe bijgebracht hebben, wordt bewezen door het feit, dat de nadrukkers bijna allen woonden in de fransch geworden provinciën, met name in de steden Bommel, 's Bosch, Maaseyk enz., en dat slechts een hoogst enkel geval in de andere steden voorkomt.

Verwondering wekt het niet, dat de rechtmatige eigenaars der nagedrukte kopijen, zoodra de zaken een keer hadden genomen en die provinciën weder tot Holland behoorden, naar middelen uitzagen ter beteugeling van dit kwaad. Maar eere toch aan het drietal dat het eerst de handen aan den ploeg durfde slaan en de zware taak aanvaardde, de vele nadrukkers die er toen waren, tot hunnen plicht te brengen. Waarlijk, dit was eene gansch niet gemakkelijke taak, en vooraf reeds konden zij berekenen met hoeveel bezwaren en tegenwerking zij zouden te worstelen hebben. Niets heeft hen echter afgeschrikt, zij hebben doorgezet, met *kracht*, doch tevens met *beleid*, vooroordeelen hebben zij glansrijk overwonnen, maar wij kunnen er ook bijvoegen, zij hebben de vruchten van hun arbeid gezien; de nadruk *werd* gestuit en uit hun verbond zagen zij de *Vereeniging* geboren worden.

Maar keeren wij tot onze Acte terug.

— — — — —

Nadat zij van dit verbond kennis hadden gegeven aan den Boekhandel, hadden zij spoedig gelegenheid in de hen opgedragen functie werkzaam te zijn. Van 10 verschillende kanten ontvingen zij toch klachten, dat NOMAN te Zalt-Bommel verscheidene werken had nagedrukt. Na langdurige en drukke correspondentiën, kwam men eindelijk te weten dat door hem maar 36 (!) verschillende gezochte schoolboeken waren nagedrukt. Men kan niet zeggen dat zij met de minst moeilijke of onbeduidendste zaak begonnen; zij sloegen spijkers met koppen en vlogen dadelijk op de voornaamste af. Van deze boeken ontvingen zij, na véél geschrijf, al de resteerende exemplaren; er waren van verscheidenen oplagen geweest van 1500 à 2000 en van sommigen waren er nog slechts 200 à 300 Ex. overig; de in hout nagemaakte handteekeningen der rechtmatige uitgevers ontvingen zij er bij. — Met een boete van ƒ 600 en ƒ 850 voor de verschillende onkosten benevens eene declaratie van den schuldige voortaan geen werken meer te zullen nadrukken of te verkoopen, werd deze zaak als getermineerd beschouwd. — Verder vermeldt haar eerst rapport van 1818 (het jaar 1817 kan men dus beschouwen als haar eigenlijk vestigingsjaar) dat zij nog verschillende processen met evenveel succes gevoerd hadden tegen HOFFERS en LION te 's Bosch, HENDRIKSEN te Rotterdam, KOENE te Breda en verscheidene anderen, die zich echter veelal bij een paar werken of een enkel boek bepaald hadden.

Te betreuren is het, dat twee der oprichters, LOOSJES en DU MORTIER, in dit jaar overleden; zij werden vervangen door VAN CLEEF en VAN MARLE, die jaren achtereen met VAN DER HEY het bestuur hebben uitgemaakt en aan wier ijver de Vereeniging onnoemelijk veel verplicht is.

Nu bepaalden zij zich niet *allèèn* tot het weren van nadruk, al loofden zij ook een premie van ƒ 100 uit aan hen, die een nadrukker kon aanwijzen, en noodigden zij ook de veelal onbekende verkoopers uit, dit te laten varen, terwijl zij van de uitgevers trachtten te verkrijgen, dat zij hen hiervoor meerder rabat zouden toestaan, neen, zij gingen verder, zij breidden het doel en den werkkring der Vereeniging uit en plaatsten werkzaamheden van vredelievender aard op haar programma, en verklaarden zich bereid, alle geschillen in den handel, zoo mogelijk zonder vorm van proces, te helpen vereffenen. — Zij benoemden toen reeds eene commissie ten einde eene volledige Wet op den Boekhandel te be-

komen, (dat nu ruim een halve eeuw later nog steeds tot de vrome wenschen behoort); zij gaven eene lijst uit der ter vertaling geannonceerde boeken en verbonden zich slechts éénmaal in het jaar hunne uitgaven tegen verminderden prijs den handel aan te bieden. Ook begonnen zij in het volgende jaar aan het samenstellen van een vervolg op de Naamlijst van ARRENBERG, waaraan zij den titel gaven van „*Handboek voor Boekhandelaars*" en dat bevatten zou een Naamlijst der boeken van 1810—1818 uitgegeven. Zij kochten hiervoor het recht van kopij van den heer SAAKES voor niet minder dan *f* 2000 en beloofden aan al degenen „die „tot de zamenstelling zouden bijdragen door eene opgave hunner „fondsartikelen of die der confraters van hunne stad" een gratis exemplaar op best papier. Het verdient vermelding, dat de voor dit doel uitgeschreven leening in aandeelen à *f* 100 dadelijk door verschillende *leden* volgeteekend werd!

Hun ledental was nu, wel is waar, tot 50 geklommen, maar toch was het dringend noodig dat zij meerderen trachtten over te halen zich bij hen aan te sluiten; zij zochten dit te bereiken door aan de meeste boekhandelaren eene uitnoodiging te zenden met een afdruk van het Verslag.

Dat zij goed uit de oogen moesten zien om somtijds door de leden zelven niet misleid te worden, kan blijken uit een brief van een boekhandelaar uit Deventer (wiens naam ik maar verzwijgen zal) die, ofschoon lid der Broederschap, zooals zij de Vereeniging nog steeds bleven noemen, niet slechts voortging met het verkoopen van nagedrukte schoolboeken, maar de onbeschaamdheid zoo ver dreef, toen men het ontdekt had en de exempl. opeischte met bekendmaking van den nadrukker, te antwoorden: „dat hij den „nadrukker niet wist, dat *hij* het niet gedaan had, maar dat hij „bij de overname der zaak eenige ex. gevonden had." — Later zond hij echter meer dan 100 ex. terug, als restant van die *eenige!*

„Om de uitgevers plezier te doen wil ik ze wel defect maken," vervolgde hij, „of met *een ander fondsartikel* dat hen hoorde „ruilen daar het toch zeer slecht ging; in alle geval is de zaak „te gering om er kwestie van te maken." — Als P. S. aan dien brief durfde hij nog op te merken: „Hoe zit het toch in den Bosch (waar het Bestuur ook eene soortgelijke kwestie, maar een proces, hangende had) „dit gaat, dunkt mij, ook niet vlot."

Dat v. d. Heij hem geen malschen brief terugschreef en het Bestuur geen genoegen nam in zijn voorstel, maar eischte, dat hij *al* de resteerende ex. dadelijk overzenden zou, laat zich wel begrijpen.

Bij de tegenwerking die zij van verschillende zijden ondervonden, moet het hun echter een aangenaam bewijs van waardeering hunner pogingen geweest zijn, dat zij in dien tijd van vele voorname handelaren brieven van toejuiching en ingenomenheid ontvingen, waarin deze niet alleen hunne onvermoeide werkzaamheden erkenden, maar tevens als leden der Broederschap toetraden, zoodat het aantal leden allengs tot 70 klom. — Meer dan dit, zij ontvingen ook van verschillende schrijvers brieven met de vleiendste goedkeuringen hunner pogingen omtrent de bewaring van het kopijrecht, terwijl zij daarenboven, na de zending van hun eerste rapport aan de voornaamste boekhandelaren in Leipzig, ten antwoord bekwamen, dat deze hunne pogingen met belangstelling volgden en gemeld rapport en circulaire belangrijk genoeg hadden geacht om gezonden te worden aan de Ministers, die toen in Frankfort vergaderd waren, ten einde verordeningen te maken om ook in Duitschland het schadelijke nadrukken te beletten. F. A. Brockhaus o. a. schreef hen het volgende in keurig hollandsch schrift:

Leipzig, 20 Februarij 1819.

. . . .

„Met veel genoegen heb ik Uwe gints gepleegde verhandelingen „tegens de nadruk ontvangen en gelezen en verzoek ik met dezen „mij daarvan nog twee Ex. te zenden met de Postwagen. — Bij ons „is dit voorwerp, thans in Frankfort, ook sterk aan den gang en „is te hoopen en te wenschen dat er een wet van komt want onder „ons zelf, zooals bij U, is deze zaak niet aftemaken daar het corps „te groot en te oneenig is, de eenheid ontbreekt en de belangen „zoo veelzijdig zijn en dus zonder wetten van de Regeeringen dit „venijn voor onze handel niet zal kunnen uitgeroeid worden."

. . . .

Dat de brieven, die zij ontvingen echter niet altijd zoo vleiend en aangenaam te lezen waren, kunnen wij opmaken zoowel uit het beklag van v. d. Heij, dat ik las in een brief aan v. Cleef gericht „dat één hunner committenten het beheer der penningen „hen toevertrouwd, durfde te wantrouwen," als uit den aanhef van den volgenden brief door J. Hendriksen uit Rotterdam (die ook

was aangeklaagd als *verspreider* van verschillende nadrukken) aan VAN CLEEF geschreven:

„Uit een zoort van circulaire heden ontvangen zie ik met ge- „noegen dat gij UEd. als plaatsvervanger gesteld heb van wijle „den Heer LOOSJES, ik herhaal met genoegen en vertrouw, dat gij „het waardig caracter van wijlen Uwe beste en brave vader zult „navolgen, en strikt regtvaardig zijn zal, en juist in dit geval „komt UEd. om dit te kunnen bewijzen om welke reden ik mij, „als een oud vriend van wijlen UEd. uitmuntend, braaf, regtvaar- „dig en boven alle lof verheven vader ik mij ook direct bij U „vervoege wegens deze gedrukte. Dat UEd. de hand leent en dit „stuk onderteekent dat had ik eigentlijk niet van UEd. gedacht. „Want NOMAN e. a. zijn die niet reeds hard genoeg, ja meer dan „te hard gestraft, moet dat nu telkens herkaauwd worden ?" (dit herkauwen bestond slechts in de verplichte mededeeling aan de leden van den afloop der processen) „dit toont meer nijd dan op- „rechtheid te meer daar de oude Heer doch bekend staat voor een „door eerlijk man en om een grijze vader behoort men niet onedel „te handelen!"

„Nu is de vraag? Wie is slegter, een nadrukker of een die van „een ander zijn wettig eigendom, met geringe verandering onder „een andere tytel gebruik maakt? en dan wat moet ik denken van „de wet ons door onzen beminde Koning gegeven die duidelijk zegt: „„*Kerk en schoolgoed is vrij.*" Want om maar hard te schreeuwen „van eerlijk en braaf en onder die schijn, zijn grootheid op eens „anders puinhoopen te vestigen, is laagheid," dan gaat hij voort met op te merken dat in de verschillende commissiën zich te veel jonge, onervaren Boekverkoopers bevinden en geeft andere mannen op die onpartijdiger konden zijn en handelen, vervolgt met een reeks van kleingeestige grieven die hij denkt dat *hem* door verschillende HH. zijn aangedaan, vraagt of de Vereeniging tegen hen allen zal gaan procedeeren „dat zij regtens verpligt was" en hangt van hun werken een gansch niet aanlokkend tafereel op, als hij vraagt: „Maar zult UEd. het daar nu door verbeteren, zijt UEd. verzekert „dit kwaad geheel te zullen uitroeijen, met een enkel niets be- „duidend wezen zoo niet te ruïneren, tenminste op een groote on- „koste te jagen en door die eindelooze twisten en oneenigheden „eene vinnige oorlog onder de boekverkoopers te brengen" enz. —

Maar genoeg om ons te doen zien dat zij ook somtijds allerlei

kleingeestige beschouwingen en valsche gevolgtrekkingen hadden uit den weg te ruimen of te weêrleggen om nadrukkers of verkoopers van nadrukken aan het verstand te brengen, dat zij het recht aan hunne zijde hadden. — Zij waren niet „meedoogenloos gestreng „met dat procedeeren" zooals gemelde heer zich uitdrukte, want in een hunner circulaires stellen zij voor, toen een der HH. waarmede zij kwestie hadden, overleden was, en „dus buiten staat, ook in dit opzicht „verder te zondigen," zijn weduwe te excuseeren daar „zij in geen brillante omstandigheden was blijven zitten." In 't algemeen procedeerden zij niet buiten hooge noodzakelijkheid, zagen zij ook maar eenige kans het in der minne te schikken, dan gaven zij hieraan steeds de voorkeur, al kostte het hun ook wel meer geschrijf en moeite, waarvan ik de bewijzen zag in de vele brieven die één kwestie hen deed schrijven.

Hadden zij met een stijfhoofd te doen, die naar geen rede wilde luisteren, wel dan hadden zij groot gelijk hem zoo gestreng mogelijk te behandelen en is het te verdedigen als men over zulk een de opmerking leest. „Hij kan het zeer goed betalen en het zou „onze kas nog wat stijven die mooij wrak begint te worden" gevolgd door den dichterlijken regel:

„Verliezen wij dit proces, zoo zij het toch met eer!"

Welke ons zou doen denken aan den bekenden regel uit de „Lucifer."

„Ik zal niet wijken, en wil 't noodlot dat ik vall'
„Zulk vallen strekt tot eer en onverwelkbre lof!"

als de prozaische opmerking niet volgde: „liever dan ons door „dergelijke lage wezens bang te laten maken."

Naarmate het aantal leden klom, werden de klachten van nadruk schaarscher, een verblijdend gevolg van de macht, die zij in handen kregen en daardoor steeds doelmatiger, sterker en dus geduchter met gezamenlijke krachten tegen die enkele nadrukkers konden handelen. In 1821 werd daarom ook besloten het doel der Vereeniging uittebreiden, dit niet alleen te blijven bepalen om den nadruk tegen te gaan en te beletten, maar het verder uittestrekken, alle voorkomende zaken in den boekhandel te behandelen en zooveel mogelijk meer algemeener werkzaam te zijn. — Het natuurlijk gevolg was dat daar de Acte van Verbintenis, tot dusverre hun eenige wet, onvoldoende bleek te zijn — hunne eerste werkzaamheden

zich bepaalden, een Reglement daar te stellen dat voortaan als wet zou gelden. Dit nieuwe reglement bevat, zeer zediglijk, slechts 15 Artikels en behelsde behalve de omschrijving van het doel der Vereeniging, de artikelen van het bestuur, de leden, de correspondeerende leden, de vergaderingen als anderszins o. a. dat de contributie *f* 5 was; waren er kostbare processen te voeren dat de leden dan het te kort zouden betalen en dat er *alleen Boekverkoopers* als lid konden worden opgenomen. Dit reglement was verbindend voor alle leden „zoo als ook provisioneel al de leden verbonden „gehouden werden de wetten op boekhandel en copyrecht van 1814/15 „en 17 te handhaven." — Ook in een ander opzicht was dit een hoogst belangrijk jaar; na afloop hunner vergadering toch besloten zij die voor het eerst met een vriendschappelijken maaltijd; zij bewezen daardoor tevens dat die nog een verhevener doel kan hebben als er gewoonlijk aan toegekend wordt „als toen, ten al„gemeene genoegen, een verschil tusschen twee confraters werd „vereffend en de goede harmonie hersteld."

Ook kan ik nog het troostrijk bericht mededeelen, dat ook toen reeds na dien maaltijd geneuried en gezongen is; ik bezit toch eene verzameling van 3 „op verzoek der leden" gedrukte liedjes, waarvan een ons de hooge roeping doet kennen, die de maker toekent aan de bijwoning van die vergadering, al was het voor vele leden destijds een reis, die met vrij wat meer moeite vergezeld ging dan tegenwoordig; hoor maar eens:

Naauw klonk van Y- en Amstelboorden,
  Het opontbod van ons Bestuur,
Of allen die de roepstem hoorden,
  Ontgloeiden een zelfde drift en vuur,
Geen bezigheid kon ons meer binden,
Geen stem van huisgenoot of vrinden,
  Geen lonk, geen vleitaal, geen geween,
Geen onmacht van geliefde of vrouwen:
Niets kan ons boeien, niets weerhouên:
  Wij moeten naar den Amstel heen!

De kisten, koffers en valiezen
  Zijn dra gepakt, 't is alles reé,
Of zij, die meer 't gemak verkiezen,
  Zijn met de bonte doek te vreé.
Aldus belaân trekt men naar buiten,
Naar diligence of naar schuiten,
  Naar stoomboot, beurtman — wat men kan,

Met rol-, met huurkoets of met wagen
Of zij, wier beurs dit kan verdragen,
Met eigen tuig en eigen span!

„Vaarwel, vaarwel, geliefde vrouwe!"
Zoo spreekt de man en echtgenoot.
„Vaarwel, beminde en eeuwig trouwe!
„Dit scheiden weegt mij zwaar als lood."
Zoo schreit de minnaar, bij 't ontrukken
Aan de armen, die zoo teêr hem drukken,
Hij kust de hartgeliefde — en ging; —
Hij ging, — schoon niets hem kon verlichten,
Dan 't diep gevoel van zijne plichten,
Als broeder der Vereeniging!

De volgende 8 coupletten zullen mijne lezers mij wel schenken; — keeren wij dus tot de zaken terug.

In 1822 was hun voornaamste werk een *Adres*, dat zij tot den Koning richtten, waarin zij het onvolledige aantoonden der wet van 25 Januari 1817, en voornamelijk met betrekking tot het recht van vertaling van eenig buitenlandsch werk en de wijze om zich het recht van kopij of eigendom daarvan te verzekeren, in overweging gaven eene wet voor te dragen ter ampliatie van die van 1817, die ook hierin zou voorzien, òf te bepalen, dat de vroegere wetten van 1814 en 1815, die hierin beter voorzagen, *niet* waren afgeschaft, maar nog in volle kracht bleven. — Zij hebben het hierbij niet gelaten, maar alles gedaan wat in hun vermogen was om deze wet te verkrijgen, een wet waarnaar wij nog steeds zuchten! Jaren achtereen hebben zij dat verzoek herhaald, zij hebben eene speciale commissie benoemd, die de zaak zoo levendig mogelijk zou houden, en die, volgens het oordeel van sommige Heeren, zich al te conscientieus jaren achtereen gekweten hebben. Hoe weinig dit in den regel baat, kunnen wij, in onzen tijd, genoeg gewaar worden. — Met beter gevolg lieten zij de Wet uitspraak doen in de al te nauwgezette opvatting der zegelwet door den ontvanger der Registratie, die beweerde dat *alle* aankondigingen in gedrukte en verkrijgbaar gestelde boeken moesten gezegeld worden, dus ook die, welke voorkwamen achter in een of ander werk ter aanvulling of achter op het omslag. — Verder brachten zij voor het eerst het misbruik ter sprake, dat de beambten der

posterijen, die buitendien toch reeds hun middel van bestaan hadden, leveranciers waren van periodieke geschriften, welke zij zelfs spoediger konden leveren dan de gepatenteerde Boekhandelaren, daar zij alles portvrij direct per post ontvingen; zij besloten „de „leden uit te noodigen hen voortaan niet meer als Boekhandelaars „te beschouwen en het gouvernement de nadeelen onder het oog „te brengen, die 's lands kas leed door dit portvrij verzenden en „tevens te requestreeren, dat dit zou mogen worden verboden."

Wel lezen wij in het officieele antwoord op dit request, nog te Brussel gegeven en geteekend door Minister GOBELSCHET „dat de Koning geene redenen gevonden heeft, om in derzelver verzoek te treden"; maar men weet toch dat jaren later, in 1854. dit verzoek met beter gevolg herhaald is, en het Nieuwsblad wist later mede te deelen welk voordeel het land hierdoor getrokken heeft. In 't jaar 1855 toch was de opbrengst der binnenlandsche frankeergelden circa *f* 25000 — en in 1856 toen het besluit was gearresteerd dat de vrijdom van verzending voor de postdirectien was opgeheven, bedroegen die gelden ruim *f* 62000, dus maar *f* 37000 meer! Een niet onbelangrijke bate voorwaar die toch het land voor het grootste deel aan de Vereeniging te danken had.

Ook zou namens de Vereeniging een „Journaal voor den Boekhandel" uitgegeven worden, in den geest der Revue Bibliographique die toen te Brussel verscheen; het zou voor alle Boekhandelaars à 4 stuivers per blad verkrijgbaar zijn en alle confraters werden uitgenoodigd hunne „opgaven" (advertentiën) en stukken ter plaatsing van tijd tot tijd in te zenden aan den uitgever DE VISSER. Een goed plan dat door de leden zeer werd toegejuicht maar bij dit toejuichen had het niet moeten blijven; het had beter en flinker moeten worden aangepakt, eene commissie uit de leden had de redactie op zich moeten nemen en zelf begonnen zijn de kopij te leveren voor de 1e Nummers; dan zou deze onderneming misschien gelukt zijn, maar nu zij dit maar gemakshalve aan één man opdroegen, die ook niets anders kon doen dan het in elkaar te zetten en uit te geven, is het natuurlijk gevolg dat wij in het volgend jaar reeds moeten hooren: „dat de uitgever aan „het besluit nog niet had kunnen voldoen daar hij van niemand „(noch van de leden noch van iemand anders) eenige bouwstoffen „had ontvangen. — Zoodra hij iets ontving, of er anderszins termen

„waren om zoodanig Journaal te kunnen samenstellen, zou hij „niet nalaten aan het besluit te voldoen." Van dit Journaal is nooit iets verschenen, 't is bij het plan gebleven.

Door tusschenkomst onzer Vereeniging werd ook in dit jaar een *voorgestelde* belasting op de maandwerken vernietigd en dáárdoor een schade verhoed die wel in de eerste plaats den uitgevers dier maandwerken, maar in de gevolgen ook iederen boekhandelaar zou getroffen hebben.

Jaren achtereen sloot de Kas der Vereeniging met een *nadeelig* saldo van *f* 100 à *f* 200.—, dat geen wonder was bij de vele kostbare processen die de Vereeniging had gevoerd; dit te kort werd elk jaar op rekening van het volgende getransporteerd, zoodat ook nu weder in 1823 *f* 430.— op de nominatie stond als schuld op het volgende jaar overgeboekt te worden. Om hierin te voorzien deed het Bestuur het voorstel, dat sinds dien tijd gestrekt heeft de Kas der Vereeniging te stijven en oorzaak was dat haar *fonds* met elk jaar vermeerderde, „dat ieder lid voortaan „elk jaar één ex. der boeken die hij in het afgeloopen jaar had „uitgegeven, aan de Vereeniging ten voordeele der kas, ten ge„schenke zou geven."

Niemand maakte op dit voorstel eenige aanmerking, een der leden stelde zelfs voor om van de schoolboeken niet één maar *twaalf* ex. te geven, „daar dit artikel het meest de bescherming „der Vereeniging genoten had." Een bewijs van erkentelijkheid dat toen door ieder als juist en rechtmatig erkend werd, maar later is dit besluit toch in den zin veranderd dien het jaren achtereen gehad heeft en zooals wij het tot 1868 gekend hebben.

Als proef op de som verminderde dit jaar (1824) het gemeld te kort van *f* 930.— tot *f* 99.—, in het volgend jaar sloten zij reeds met een voordeelig saldo van *f* 200.— het zaad der sinds dien tijd gekochte effecten. Aan het einde van het rapport van 1824 kan het Bestuur reeds berichten dat het nadrukken nagenoeg geheel had opgehouden; een uitslag dien zij niet hadden durven of kunnen verwachten, door hunne bemoeiingen in zoo korten tijd te zullen bewerken.

Ook kon in 1822 nog van de Vereeniging gezegd worden, „dat „zij een verschijnsel was, dat in geen beschaafd land waar de „letteren bloeijen en Boekhandel is, nog bestond; iedere uitgever „van een goed boek in Duitschland, Frankrijk en Engeland was toen

„nog in openbaren oorlog tegen nadrukkers en zij vermogten „niets tegen den gedurig georganiseerden roof waaraan zij zich „zagen blootgesteld". — Alle pogingen bij de onderscheidene vorsten van Duitschland gedaan, waren tot dien tijd nog vruchteloos geweest. — Dit mogen wij wel onthouden, het is een der zeldzame voorbeelden van een goede zaak, die niet slechts het eerst door Nederlanders is opgevat, maar die ook is doorgezet en zich heeft uitgebreid en staande gehouden, en dus een gunstige uitzondering maakt op onze bekende, spreekwoordelijk geworden, afwachtingszucht, waardoor wij gedoemd schijnen, goede ondernemingen slechts dan te kunnen bevatten en *na* te volgen als andere natiën er reeds geruimen tijd de vruchten van hebben geplukt.

Maar het beste van alles is, dat thans haar 24tal leden tot een getal van 370 is geklommen en nog steeds toeneemt en evenzoo haar invloed uitgebreid is. Haar hoofddoel is bereikt; zij heeft niet slechts den Boekhandel maar ook de letterkunde een aanmerkelijk voordeel aangebracht; *haar* is men toch verschuldigd dat de onvolledigheid der bestaande wetten, vroeger en ook nu, niet al de nadeelen heeft teweeggebracht, die er anders zeker uit zouden zijn voortgevloeid. Zij heeft dus vrucht gedragen en belooft er nog meer. Want moet eene Vereeniging, die tot één goed doel werkzaam, alle geschillen met kennis van zaken beoordeelt en afdoet, die alle voorstellen ten algemeenen nutte gedaan, onderling overweegt en tot stand tracht te brengen, uit haar aard niet nuttig zijn?

Meent niet, dat ik zal beweren dat zij aan alle verwachtingen zal voldaan hebben of nog voldoet. Nog steeds is zij niet geslaagd in het middel te vinden dat een geregelde jaarlijksche afrekening zou bevorderen; nog steeds heeft zij niet kunnen beletten dat de postdirecteuren tevens boekhandelaars kunnen zijn, al heeft zij ook belet dat deze het daarenboven met meer voordeel dan de boekhandelaar konden doen, daar zij niet meer zoo als vroeger de tijdschriften kosteloos per post ontvingen; nog steeds zijn hare onvermoeide pogingen om een betere wet op het kopijrecht of een wet op den Boekhandel te verkrijgen onverhoord gebleven, of op de lange baan geschoven, (alsof die baan niet reeds onafzienbaar was) door zooals in 1860 het ontwerp aan de Afdeeling letterkunde der Koninklijke Akademie ter beoordeeling te geven. Maar niemand zal

het vele goede kunnen ontkennen dat zij reeds volbracht heeft en nog steeds volbrengt, dat zij reeds veel gedaan heeft, door in alles het goede gewild te hebben. Zij kan ons ook in gedachten doen houden, dat eendracht macht maakt, dat handhaving van orde en wet vastheid geeft in elke vereeniging, dat goede trouw en vriendschap onder de leden hare grondzuilen moeten zijn en dat ieder hunner, naar zijn vermogen, moet medewerken tot haren bloei. Daardoor alleen toch, is onze Vereeniging geworden wat zij is.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1875. (J. JACQUES PETIT).

DE BETREKKING VAN DEN BOEKHANDEL TOT DE LETTERKUNDE.

NAAR AANLEIDING VAN EENIGE BRIEVEN VAN DEN UITGEVER H. WETSTEIN.

geschreven in 1706 en 1707.

Onlangs vond ik de hieronder staande Brieven van den Boekhandelaar HENDRIK WETSTEIN te Amsterdam, een der grootste uitgevers in het tijdvak van den bloeijendsten staat des Boekhandels hier te lande. Mij dunkt zulk eene titulatuur zegt iets! Ik meen dan ook met de publicatie dezer brieven iets meer en beters te doen dan er alleen als curiositeit op te wijzen. Deze brieven toch (hoezeer over eene zéér weinig beteekenende uitgave van een klein godsdienstig boekje handelende,) schetsen den geheelen man zelven, en toonen hem ons als mensch en als handelaar tevens. — Daar alles wat het handelsleven van een waarlijk groot boekhandelaar betreft, mij van belang voorkomt, ja mijns inziens van meer belang is dan dat van eenig ander groothandelaar, ofschoon diens zaken de zijne honderde malen in uitgebreidheid en kapitaal overtreffen, — zoo geloof ik in deze brieven eene wezenlijke bijdrage te vinden tot de, helaas! zoo arme geschiedenis van den boekhandel, die toch een der belangrijkste gedeelten van de geschiedenis der beschaving heeten mag.

Den Heere JAN GOEDTHALS 1)
te Utrecht.

Amsterdam, 30 November 1706.

Mijn Heer!

De nevensgaende 2 boekjens weete ick niet of bij UEd. reedts zijn gesien of niet, sij komen mij zeer bondig en stichtelijk voor, En zijn van een persoon van aensien geschreven. Ick wilde die wel int nederduits doen drukken, maar weete geen overzetter. Ick ben berecht dat UEd. wel meer uit het hooghduits in het neerduits heefd overgesett, en met goed succes. Ick weete niet of UEd. ter Liefde Godts en tot stighting van d'Evennaesten ook dezen arbeidt zoude willen ondergaen. En ick zende de boekjes daarbij, om te zien wat het is, indien UEd. het nogh niet gesien heefd. Beijde boekjes zijn van eenen schrijver, dogh ick wilde maer doen drukken en oversetten het geene van hem was; maer niet de 3 tractaten die in het 2e deel: van de geduirige vreugde des Geestes begrepen zijn, alsoo die ten deele reedts door andere in neerduits zijn uitgegeven. Ick wensche UEd. meyninge daarover te verstaen, en UEd., alsmede de Hr. DE RAADT en de synen hartelijk te hebben gegroet, en UEd. aen de genaede Godts bevolen, — blijve ick altoos

Mijn Heer UEdG. Dw. Dienaar,
H. WETSTEIN.

Antwoord.

Utrecht, 9 December 1706.

Heer WETSTEIN.

Van de 2 boekjes door UEd. den 30 November aen mij gesonden, hebb ik reeds het eene in de voorlede somer tot mijn eyge voldoening verduytscht, en 't andere, mij onlangs ter hand gekomen, ook al begonnen een neerlands kleed aan te trecken, met voorneemens om er, onder Godt toelaeting, dese wintersche avonden aan te besteede. Is UEd. genegen, om so lange daarmee te wachten, tot dat ick se beyde na mijn genoegen in staat gestelt hebbe, om 't licht te konnen verdraagen, so sal ik er UEd. dan kennis van geven en daarnevens de voorwaarden melden op welke ik wel genegen ben om dese vertaaling ten dienste aller Godsoekende

1) Dit was de zoon van den bekenden Dos. JAN GOETHALS, Hofprediker van FREDERIK HENDRIK te Delft.

Gemoederen, door UEd. op de pers te laaten brengen. Ondertusschen UEd. en de uwen de genadige hoede onses Heylands beveelende, en ook uyt naam van de Heer DE RAADT, hartelijk groetende, blijve

M. H. UEd. Bereyde Dienaar,
J. GOETHALS.

Antwoord van H. WETSTEIN op een' lateren brief van J. GOETHALS.

Amsterdam, 14 April 1707.

Mijn Heer.

UEd. geeerde v. gisteren hebbe over een uur of twee wel ontvangen. Op de voorgeslaegene conditien 1) zoude ick ter wereld geene exceptien maeken, indien het laetste lidt van het 3e artykel daer niet bij was, raekende de DIOGENES LAERTIUS, gr. pap. 2) Want het waereldkundig is, dat ick die over 8 jaaren alltemaal hebbe verkoft, behalven eenige zeer weinige, die 't sedert wegh zijn gegaen, behalven 2 à 3 waeronder ick niet.ontveynse te zijn. een groot pap., de laetste van syne Makkers, daer hebbe ick 40 fl. voor gehadt, en dese enkelde hadde ick op 50 fl. gezett, dat sy ook voor een liefhebber wel waerdt is.

Het werkje door UEd. overgesett, hebbe ick zught om te drukken, om het in de wereld te brengen; niet om profijt daermede te doen, alsoo ick bij ondervindinge weete dat bij zulke werkjes geen tijdelijk profijt te behaelen is. Het geene de goede Godt vergeldt, dat is daer buyten. Maer in het tijdelijke hebbe ick bij diergelijcke niets als verlies gehadt; dan dit overgeslaegen, soo laete ick aen het oordeel van UEd. eige broeder, of aen wie het UEd. beliefd, of het mogelijk is dat zulken kleynen werkje zoo zwaeren kosten draeghen kan? als ick het all op 12 à 15 vellen reekene komen 500 te drukken op syn minst groote 106 Gl. te

1) Deze voorwaarden waren: Drukken te Utrecht. — Drie proeven. — Zes present-exemplaren en een Ex. van DIOGENES LAERTIUS 1692 gr. pap. in fraaie vergulde banden door WEBBER gebonden.

2) In 1692 heeft WETSTEIN dit werk in 2 dln. 4°. uitgegeven en nóg is die editie de beste en volledigste welke van die Levensbeschrijvingen van Wijsgeeren bestaat. Het boek kostte bij uitgave 15 à 20 Gl. en het is een uitmuntend teeken voor het vertier van dergelijke boeken in dien tijd, dat de uitgever in 1707 daarover zóó kon schrijven als hij hier doet.

kosten, dewelke met 50 à 60 Gl. beswaert, komt met andere kleyne onkosten 't staen op omtrent 6 stuivers per Ex., vercoopt daer eens de helft van voor 7 à 8 stuivers, en houdt de rest op zolder leggen, dan kan men haest uytrekenen wat profijt daervan te verwaghten is. Want dat het werkje te post lopen zoude, daer hebbe ick de minste verwaghtinge niet van; omdat 't te goddelijk, en te min nae de smaek van de wereldt is; de overtuigentheidt die daer inne zitt is te kragtigh, en daerom lijdt de duivel niet dat veele menschen daer smaek in vinden. Doch dit is hoe het is, als het boekje maer in 't light komt, ik ben daermede te vreden. Dat ik het juist drukke is niet nootzaekelijk; kan UEd. eenig voordeel daerbij behaelen, Godt weet het hoe lief het mij zijn zal! Maer bij ontstentenisse U een ander drukker (heeft) ben ik altijdt tot UEd. dienst. Het drukken tot Utreght, het leveren der proeven, ook eenige exempl. voor UEd. daer kan UEd. altijd over disponeeren. Ick wenschte van harten, dat ick UEd. niet alleen 't geene UEd. eyscht, maer zelve vrij wat meerder moghte toeleggen, en dat het de koopmanschap draegen konde, ick zoude het blijdelijck doen.

Nu moete ick UEd. nogh zeggen, dat ick onderhanden hebb int latijn eenige andere werkjes van dezelve auteur, daerbij is het tractaetje van de Volmaecktheyt agter aen gevoeght, hier en daer vrij wat vermeerdert. Zoodra het afgedrukt zal zijn, zal ick UEd. een Exempl. daer van toesenden. Nogh word in Duitsland gedrukt een nadere verklaeringe raekende het werk *van de vollmaecktheidt;* dese beyde dunken mij veel te beter te kunnen schikken. Want mij dunkt dat zelfs het geene in de *gestaedige vreughde des geestes,* raekende het voorgaende werkje, bijgedrukt is, daeruit behoorde genomen en bij het eerste gevoeght worden, om elk bij het syne te schikken. Dan UEd. zall het zelve all zoo wel beeter zien kunnen als ick. Godt zij met UEd. en met allen die UEd. lief zijn! Ick blijve.

Mijn Heer — UEdG. Dw. Dienaar,

H. Wetstein.

Antwoord van WETSTEIN op een' lateren brief van J. GOEDHALS.

Amsterdam, 28 Febr. 1708.

.... Wat vorders UEd. vraege aengaet of ick genegen was de conditien door U 13 April ll. mij voorgestelt te voldoen, daerop antwoorde ick hetzelfde als toen: Genegen, ja! Maer wat ondoenlijk is, of my te zeer belasten zoude, moete ick laten. Tydelijke winst hebbe ick int drukken van diergelijken boeken noyt gezoght en wonderlijk zelden gevonden. Veel, het contrarie. — Drukloon, papier en mijnen arbeidt wil ick gaerne daertoe spandeeren, ook gaerne aen UEd. eenige exemplaren laten toekomen, ook vrij boven het bij U genoemde getall. Drukken tot Utrecht mij wel, mits een bequaeme drukker en bequaeme letterproeven tot uw genoegen; konnen dese conditien U voldoen, ick zal tot het drukken ordre stellen. Maer weet U andere te verkrijgen die smakelijker zijn zoo versoeke het om mijnent wil niet te laeten. 1) Ick zal daerom niet nalaeten, om met genegentheidt bij te brengen alles wat ick kan, indien nogh iets tot beter voltoying van het werkje moght vereischt worden. Godt zegene UEd. met allen die t'uwen huyse zijn. Ick blijve met zeer hartelijke genegentheyt

Uw Dienstr.
H. WETSTEIN.

HENDRIK WETSTEIN (uit Zwitserland herkomstig) woonde in en na 1682 te Amsterdam in de Kalverstraat, in het negende (nu achtste) huis van den Dam, westzijde, toen door hem gekocht van de Erven van den beroemden kunstkooper CLEMENDT DE JONGHE, uitgever der platen en vriend van REMBRANDT, die dan ook zijn portret zoo uitnemend fraai geëtst heeft, dat deze plaat steeds een groot sieraad van alle prentverzamelingen is. Zijne zonen J. en R. WETSTEIN (of hij zelf nog) hebben in het jaar 1728 dat huis laten verbouwen, gelijk het tijdvers (chronodistichon) beginnende: *Dum teritur cos*, etc. wat nog in den gevel prijkt, aanwijst. Uit handen der kinderen van R. WETSTEIN is het in 1742 in die van

1) De Heer GOEDHALS heeft niet toegegeven naar het schijnt, want de vertaling berust in HS. in de Bibliotheek der Heeren ENSCHEDÉ te Haarlem, en ik heb noch daar noch elders het gedrukte werk gevonden.

Is. TIRION, den uitgever van WAGENAARS *Vaderl. Historie*, van *den Tegenwoordigen Staat der Nederl.* in 45 dln. gr. 8°. enz., overgegaan, die toen vooraan op den Nieuwendijk bij den Dam woonde en het borstbeeld van HUGO GROTIUS uit den gevel zijner vorige woning in dien zijner nieuwe huizinge overbragt, waar de latere bezitters, de boekhandelaars P. en J. DEN HENGST en JOH. MÜLLER het voortdurend gehandhaafd hebben. Men ziet, aan dàt huis, indien aan ééníg, hechten zich de schoonste traditien van boek- en kunsthandel van bijna twee eeuwen, — mogen deze daarin voortduren en ieder jaarkring er iets aan toevoegen!

Uit de talrijke werken door WETSTEIN sedert 1680 uitgegeven, blijkt het, dat hij een der corypheen van den Hollandschen boekhandel in den besten tijd was, en dat groote en degelijke werken van theologischen, historischen en classieken aard zijne voornaamste uitgaven waren. Ik wijs hier slechts op SUICERI *Thesaurus e Patr. Gr.* 1682. 2 vol. fol., vermeerderd herdrukt in 1728, en tal van andere boeken — doch inzonderheid op de uitgave van DIOGENES LAERTIUS *c. notis* M. MEIBOMII 1692 2 vol. 4°. wijl die met een Latijnsche opdragt aan FREDERIK III van Pruisen en eene Latijnsche voorrede, beide van H. WETSTEIN zelven, versierd is. Wèl zijn vele, zeer vele zijner boeken thans verouderd, maar in den tijd der uitgave waren het *goede* boeken van den eersten of tweeden rang; het waren geene *maakboeken*, te zamen geflanst uit andere, noch ook boeken van hoogst dubbelzinnigen aard gelijk er toen en later (tot schande van ons land moet 't erkend worden!) zoo zeer vele bij onze uitgevers verschenen. Dáárin is althans eene groote verbetering gekomen, en we weten genoeg hoe tegenwoordig alles wat slechts eenigszins daarnaar zweemt, veroordeeld wordt. — Behalve eenige verspreide lijsten zijner uitgaven, achter dit of dat boek gedrukt, hebben we, voor zoo ver mij bekend is, niets over WETSTEIN, en de treffelijke en zoo zeer leerrijke: *Sylloge Epistol. virorum doctorum* in 1727 in 5 quarto deelen door P. BURMAN uitgegeven, behelzen wel vele (voor ons oor niet aangename en zeker vrij eenzijdige) berigten of klagten over de inhaligheid, onachtzaamheid of kwade trouw der hooggeroemde ELZEVIERS, of hier en daar iets over de uitgevers H. STEPHANUS, PLANTYN en BLEAU, maar over WETSTEIN niets 1). En dit is zeer te beklagen,

1) Juist bij toeval het 5e dl dier *Sylloge Epistol.* opslaande vond ik daarachter het

dergelijke mededeelingen van geleerden aan elkander geven ons zulk eenen goeden blik in den toenmaligen stand van ons vak en leeren ons de verhouding van den boekhandel tot of invloed op de letterkunde zoo goed kennen. Zeer verheugd was ik dus onlangs de brieven te vinden, hierboven afgedrukt; ze zullen groote hoogachting voor den echt godsdienstigen man en tevens bekwamen handelaar doen koesteren. Over welk boekje deze brieven handelen is mij niet bekend, (1) maar door de vermelding van den heer DE RAADT, (met wien zeker de Utrechtsche mysticus ADR. DE RAADT bedoeld wordt die vele hooge godsdienstige werkjes schreef,) vermoed ik dat het theosophische boeken waren in den smaak van JACOB BÖHME (den Silezischen schoenmaker) wiens werken WETSTEIN in 1682, voor de eerste maal bijeen verzameld, op de keurigste wijze met overschoone plaatjes versierd had uitgegeven, eene uitgave thans even vermaard als zeldzaam, en waarvoor velen hem nu nog dank weten, eene uitgave die voor de verspreiding van BÖHME's denkbeelden meer gedaan heeft dan zelfs een standbeeld voor den schrijver doen kon, en die WETSTEIN's naam als

---

Latijnsche Prospectus in 1723 uitgegeven en wil daaruit de volgende bepalingen mededeelen:

1°. In September 1723 zal de druk beginnen, en wel voor slechts zoovele exemplaren als er dan ingeteekend zijn. — De lijst der inteekenaren, vind ik in Deel I; er werd voor 401 ingeteekend, waarbij 37 op Gr. pap. en nog beklaagt BURMAN zich in de voorrede dat er voor zoo weinig Ex. was geteekend: Dat waren gulden tijden! BURMAN zegt dat hem aangeraden was om het boek bij inteekening uit te geven en „dezen thans gewonen weg (via hodie frequens et trita)" in te slaan.

2°. Er zullen geene Exemplaren verkocht worden buiten die waarvoor ingeteekend is: indien iemand ons (SM. LUCHTMANS) van het tegendeel overtuigt, zullen we 1000 Gl. aan de Leidsche Armen verbeuren. BURMAN bedankt aan het einde der voorrede zijnen uitgever en zegt dat die er zich stipt aan gehouden heeft niet één Ex. meer te drukken dan waarvoor geteekend was. Ook was in het Prospectus gezegd „dat die bepalingen met echt Hollandsche trouw (vera et Batava fide) zullen uitgevoerd worden."

3°. Wij zullen het boek, als het uitverkocht is, niet herdrukken, noch ons regt op het boek aan een ander afstaan.

4°. Het boek zal naar wij meenen 400 vel groot zijn en in 4 dl. verschijnen. Indien het meerdere geene 20 vellen beloopt, geven we dat gratis. (Het boek is 532 geworden en in 5 dl. verdeeld, — alle vellen zijn berekend).

7°. De prijs per vel (zeer groot 4°; digte druk, goed papier) is 7 duiten (4¼ cent.

10°. De inteekenaars moeten betalen: bij de inteekening f 6.— (gr. pap. 9.—) bij verschijning der 2 eerste deelen f 6.— (of 9.—), bij verschijning der 2 laatste weder 6.— of 9.—. Platen of portretten „of al dergelijke onnutte en kinderachtige dingen" zullen er niet bijgevoegd worden. (Achter op de laatste bladz. van het 5e deel staat de uitrekening, dat men voor 532 vel à 7 duiten, voorrede, enz f 23.— 5½ St. dus een ducaat meer dan waarvoor ingeteekend was, moest betalen. De groot pap. Ex. kostten 34 Gl. 18 St.

1) Van denzelfden ongenoemden schrijver gaf WETSTEIN in 1707 een Latijnsch boek uit: *Fides et ratio collatae*, welke uitgave door den mysticus P. POIRET bezorgd werd, die er eene groote voorrede bij voegde.

uitgever tot op dezen tijd doet voortleven, en lang na ons, eervol zal doen bekend blijven.

En ziedaar juist aangewezen waarom ik in een der vorige regels zeide, dat het leven en werken van sommige boekhandelaars zoo zeer belangrijk, ja meer dan dat van andere groothandelaars is, ofschoon die oneindig meer kapitaal omzetten, grootere zaken doen dan wij en in het algemeen in de maatschappij eenen hoogeren rang bekleeden dan ons gegund is. Als handelaar staat de boekverkooper, wat uitgebreidheid van zaken aangaat, al zeer ligt bij een winkelier in manufacturen of andere waren achter: vergelijk onze winkels eens bij die van Bahlmann en Sinkel, en die van Longman of Willis te Londen of Appleton in New-York, bij den manufactuurwinkel van Edgar and Swan te Londen in Regent Street, waar 190 bedienden voor den winkel zijn! En ook, laten we het ronduit bekennen, staat de boek*verkooper*, zelfs de boek*handelaar* (let wel op het verschil!) in de zamenleving lager dan een koopman, zelfs dan een makelaar, en vele posten hun gegund, zullen ons niet ligt aangeboden worden. Toch acht ik het leven en streven en werken van *sommige* (doch van zeer enkele) boekverkoopers van veel meer belang dan van vele, zeer vele, zelfs invloedrijke kooplieden. De eersten bevorderen door hunnen handel de belangen der Letterkunde, der alles beheerschende, der altijd blijvende, en alle volken bijeenbrengende literatuur, — de anderen handelen met dat wat òf dadelijk gebruikt wordt òf binnen kort vergaat en oefenen geenen invloed uit op hetgeen er met hunne waren geschiedt. Ziedaar het overgroote verschil! — Ik heb een zeer geöpend en dankbaar oog voor de verdiensten van den Antwerpschen koopman Willem Usselinx, die na tweemaal gefailleerd te zijn, in 1621 hier de West-Indische en later in Zweden de Amerikaansche Compagnie oprigtte; ik bewonder de handelsondernemingen der Amsterdamsche en Middelburgsche kooplieden Is. le Maire en Balth. de Moucheron, die in een' tijd toen Java zelfs nog bijna onbekend was, togten naar Oost en West durfden te ondernemen (hoewel de eerste 1½ millioen gulden in den handel verloor en de laatste arm en gebannen werd); ik vereer den New-Yorkschen koopman Grinnell, die in 1853 op zijne kosten een wetenschappelijken togt naar het Noorden deed ondernemen, evenzeer de vier Bostonsche handelaars die onlangs eene dergelijke expeditie naar Brazilie georganiseerd hebben — zij

zeker staan hooger en oefenen hoogeren invloed uit dan de ROTHSCHILDS, die door hunne schatten alle beurzen dwingen; en voor den edelen, voortreffelijken Amerikaan PEABODY is het zeker niet de hoogste roem dat hij door de vraag om inwisseling van een millioen pond sterling aan banknoten de Engelsche Bank noodzaken kon zijne wissels aan te nemen. Naast al die groothandelaars durf ik gerust die boekhandelaars plaatsen, wier eigen vinding of vruchtbaar streven op letterkundig gebied een onberekenbaren invloed oefende en wijd en zijd ongekenden zegen verspreidde! Tot die coryphee̊n van onzen handel reken ik HENDRIK STEPHANUS, wiens *Thesaurus linguae Graecae* in 1572 in 4 foliodeelen verscheen en der Grieksche letterkunde van meer nut is geweest dan de collegies van vele tientallen Professoren der Grieksche taal aan allerlei Hoogescholen, — ook W. BLEAU en zijne zonen, wier volhardende ijver ons de uitmuntendste Atlassen schonk die ooit verschenen zijn, — ook zijn mededinger JOH. JANSSONIUS, die door wedijver aangevuurd weer andere prachtige cosmographische werken deed verschijnen die nóg eene eer, ja eene roem van ons land zijn, — ook P. VAN DER AA (later Ridder van St. Marcus in Venetie), die door zijn handelsgeest de 60 foliodeelen der Grieksche en Romeinsche antiquiteiten met tallooze platen deed verschijnen! Een allereersten rang onder die eersten van onzen handel nemen de Gebroeders CHAMBERS te Edinburgh in, (vroeger arme jongens uit een naburig dorp, terwijl WILLIAM CH. nu Burgemeester van Edinburgh is) die door hunne Weekbladen, Cyclopaedia's en andere werken door hen zelven geschreven of ontworpen, meer voor de beschaving van hun land deden dan geheele genootschappen te zamen. Wie zal den invloed berekenen die de stereotyp-uitgaven van CARL TAUCHNITZ op de verbreiding der classieke letterkunde gehad hebben; en hoe vooral zullen de gevolgen naar eisch gewaardeerd worden die de vinding van zijn' neef BERNH. TAUCHNITZ voor de kennis der Engelsche letterkunde en de propaganda van Engelsche denkbeelden nog steeds hebben! Worden de weldaden van al die speculatiën op letterkundig gebied niet genoten van Oost tot West? Hoe veel hebben KNIGHT, BOHN, PICKERING, PERTHES, HACHETTE en DIDOT in dezen niet gedaan? TAUCHNITZ heeft voor eene geheele letterkunde een nieuw veld geopend, de ondernemers der *penny-literatuur*, waartoe inzonderheid CHAMBERS en KNIGHT behooren, hebben door deze wijze

van uitgeven eene vroeger ondenkbare menigte boeken, en daardoor de zegen der letterkunde, aan alle einden der aarde verspreid; PERTHES en BOHN, HACHETTE en DIDOT hebben door hunne energie geheele seriën van werken te voorschijn gebragt, die zonder hen nooit zouden ontstaan zijn. En laten wij de verdiensten van DE BURE, BRUNET en ENGELMANN niet vergeten, waar de beide eersten door hunne *Bibliographie instructive* en *Manuel du libraire* tal van onbekende of vergeten werken uit het stof aan het licht hebben gebragt, doen kennen en waardeeren; terwijl ENGELMANN door zijne serie van Bibliographieeën het bestaande ter ieders kennis brengt en in alle Bibliotheken invoert. Om *dien* overgrooten invloed op de intellectueele ontwikkeling der menschheid acht ik het leven en werken van sommigen onzer zoo hoogst belangrijk; ja ik ben nagenoeg zeker dat de *Recollections* van zijn verkeer met letterkundigen, door CH. KNIGHT in 2 dln. uitgegeven, om den inhoud langeren levensduur zullen hebben dan de voortreffelijke *Bilder aus den beiden Hemisphären*, waarin de Hamburger koopman NOLTE veel aardiger dan KNIGHT zijne handelsondervindingen gedurende 50 jaren vertelt. — Ik herhaal het: bij benadering zelfs zijn de zegeningen niet te berekenen, die bekwame uitgevers of boekhandelaars bij hun leven en na hunnen dood door hun streven verspreiden, en waardoor zij de krachtigste medewerkers tot den voortgang der beschaving zijn kunnen! —

Even als hunne nagedachtenis in zegening is die alzóó werken, even zoo zijn de namen van hen in verachting, ja in vervloeking, die hunne energie en krachten aan de verspreiding van zedebedervende of obscoene literatuur gewijd hebben. Zoo min het voordeel van goede uitgaven te berekenen valt, zoo min het verderf, dat door die andere voortbrengselen gekweekt wordt. En toch is tegenwoordig te Brussel weer iemand met dat heillooze werk in het groot bezig, even als vroeger te Parijs en gedurig aan in Stuttgart en Hamburg door een paar welbekende firma's die handel gedreven wordt. Ook hunne namen worden in de geschiedrol van den boekhandel opgeschreven! Dat bedenke men!

Ik vermoed dat deze en gene, die zich de moeite heeft gegeven het voorgaande te lezen, mij zal vragen: Wat wil men toch van

den boekhandelaar? Wat is zijne roeping en pligt? Moet hij niets dan handelaar zijn of moet hij der letterkunde de behulpzame hand reiken? Waarin verschilt hij toch van een ander koopman en welke is zijne verhouding tot letterkunde? Beantwoorden *zij* het best aan hunne roeping, die allerlei boeken, goede en slechte, met hunne godsdienstige denkbeelden overeenkomende of daarmede geheel strijdig, boeken, hoe ook geschreven of zamengeraapt, er *induwen*, die geld maken, en alzoo bloot handelaars en niets dan dat zijn, — of wel zij, die (zij het ook van verre) het voorbeeld van HENDRIK STEPHANUS volgen, de wereld met uitstekende boeken verrijken, waarvoor het nageslacht hun dankbaar is, maar die hunnen handel ruineeren, gelijk STEPHANUS deed, die ten laatste van een jaargeld leefde, en in een gasthuis stierf? Geene der beide voorbeelden is aantrekkelijk, en de waarheid ligt ook hier in het midden.

Laat ik *trachten* dit zooveel besproken vraagstuk op te lossen en er dadelijk bijvoegen, dat het aan ieder die buiten den boekhandel staat vreemd zal voorkomen dat zóó iets nog een punt van verschil kan zijn. — Om een juist en duidelijk antwoord te geven, acht ik dat men eerst te vragen heeft: Is een boekhandelaar koopman of geleerde? Is men het algemeen eens dat hij koopman is, welnu, welke zijn dan de vereischten van een goed, van een volmaakt koopman? En ik meen dat alles begrepen zal zijn in het volgende: 1°. dat hij handelsgeest bezitte; 2°. dat hij met den handel en al wat tot het praktische daarvan behoort goed bekend zij en dat uitvoere; 3°. dat hij goede, geheel voldoende warenkennis hebbe; 4°. dat hij een beschaafd man zij.

Ik geloof dat ieder onzer het onmisbare der beide eerste dingen voor iederen boekverkooper erkennen zal. En toch, hoe velen onzer hebben waarlijk handelsgeest? hoevelen niet worden boekverkooper omdat ze in een ander vak niet bruikbaar waren, en die den boekhandel slechts aanvaarden als eene gemakkelijke handelszaak die men met weinig kapitaal en ook dikwijls met weinig kennis drijven kan, die des noods door eene vrouw of door een' goeden knecht kan waargenomen worden, — of ook wel die meenen dat boekhandel eigenlijk eene *letterkundige* betrekking is, die door een' heelen of halven geleerde best is waar te nemen! De ongelukkigen! ze misleiden zich zelven! Van hoevelen heb ik niet gehoord dat ze hun zoon maar boekverkooper zouden laten worden, men wist niet regt wat men van hem maken zoude! Ik vraag:

hoevelen onzer zijn boekverkoopers uit *liefde* tot dezen en tot geenen anderen handel? En toch! alleen van hén die deze overtuiging hebben, van hén is eenig heil voor den handel en voor hen zelven te wachten.

Als tweede vereischte heb ik eene goede kennis van onzen geheelen *handel* en al het daarin voorkomende genoemd; — welnu, hoevelen zijn er die naauwelijks hunne boeken kunnen houden, die van administratie van vervolgwerken geen begrip hebben, die nooit eenen wissel gezien hebben, die van geene vreemde talen of munten iets weten, die de namen van PLINIUS, TÉGNÈR of SPINOZA nooit gehoord hebben, — in 't kort, die van niets weten wat buiten het zéér enge kader van hunne alledaagsche bezigheden gaat? — En toch! zoodra de zoo even aangeduide boekverkoopers 1, 2 of 3 jaren bestaan hebben, vragen zij om een' *leerling!* Wat zal het jonge mensch leeren bij een' patroon die eigenlijk zelf nog leerling moest zijn! Ik weet zeer goed dat wij allen *leerlingen* zijn, van de wieg tot aan het graf, leerlingen in kennis, ja in alles! maar toch is er eene menigte van zaken die ieder die in den handel komt moet weten en door onderrigt van anderen of door zelfoefening moet kennen — en daarin zijn nu velen onzer helaas! zéér ten achteren! Zoo is het hier, zoo is het buitenslands met velen!

Het derde vereischte wat ik voor een goed koopman stelde, nl. dat hij eene goede, voldoende warenkennis hebbe, zal mij niet zoo ligt door iedereen als noodig voor een boekverkooper toegegeven worden. In de wijdere of engere opvatting van dit punt ligt het groote verschil van meening over den boekhandel, nl. van hen die meenen dat de boekverkooper bloot handelaar is, en van hen die hem hoogere, veel weidschere pligten willen toeschrijven. — Ieder zal van een *goed* handelaar in koffij, thee, suiker, wijn, hout, indigo, katoen, zijde of papier, eischen dat hij zijn artikel door en door kenne, de kenmerken, het onderscheid van soorten, enz. en hoe meer hij zijne waar kent, hoe meer hij weet over groei, bereiding enz., hoe meer hij in zijne zaak zal voortkomen en daarin (behoudens de buitengewone handelsongelukken) ook geld zal verdienen. — Wordt *die* kennis van zijn artikel ook geëischt van hem die een goed boekverkooper wil zijn? *Ik* meen já, anderen zeggen: neen! want: — die kennis zou literatuurkennis zijn, een boekhandelaar is zuiver handelaar; niets meer! Deze meening heb ik *à outrance* hooren volhouden door bekwame handelaars die

geene letterkundige kennis hadden, maar anderen, nóg bekwamer in den handel, zagen bijzonder goed in welke kennis hun ontbrak en betreurden het gemis ten hoogste.

Van waar die verschillende meening? Omdat de grenzen van die warenkennis bij ieder ander artikel gemakkelijker en juister te omschrijven zijn dan bij boeken; dat geen artikel zoo uitgebreid en zoo veelverscheiden is als dit; en bovenal: geen artikel is zoo gevaarlijk als boeken, dat wil zeggen: geene waar is zoo verleidelijk voor hem die er mee handelt, niet één artikel biedt zooveel aantrekkelijks, zooveel aangenaams om er zich méér meê bezig te houden dan voor den handel volstrekt noodig is, dan boeken! Nooit heb ik gehoord dat een handelaar in koffij, zijde, of wat ook, zijn handelsartikel lief had, nooit dat hij handelaar was gedeeltelijk uit gehechtheid aan het voorwerp van zijnen handel, — maar zeer, zeer dikwijls heb ik dit van velen onzer hier of elders gehoord, en menige geleerde of Professor heeft mij verklaard mij den boekhandel te benijden èn om de boeken èn om hetgeen men er gedurig zag en hoorde.

Tegenover deze meening staat de koele, nuchtere ervaring dat velen met zoo héél weinig kennis van hunne waar, (nl. van hunne boeken) toch goed slagen, dat zij met zoo'n héél sober beetje boekenkennis toekomen, dat ze niet alleen boekverkooper zijn, en veel geld verdienen, maar zelfs uitgevers worden. Veroorloof mij dan te zeggen dat die alléén door hunnen handelsgeest vooruitkomen, maar dat ze even goed in koffij, of gemaakte kleeren of China'sappelen konden handelen als in boeken; zij beantwoorden *niet* aan het beeld van een goed boekverkooper, noch doen ze hunnen stand eer aan. — Er zullen daarentegen anderen zijn die in hooge mate boekenkennis doch geen' handelsgeest bezitten, die eene onderneming wegwerpen waarmede een ander goud wint, ook zij voldoen niet aan het beeld van een goed, van een volmaakt boekverkooper, maar komen het mijns inziens meer nabij dan de vroeger genoemden. In de waardering van deze beide soorten van boekhandelaars, ligt ook het antwoord opgesloten, of men en in welke mate waren- (dat is hier: boeken) kennis voor een' boekverkooper noodig acht. — Ik voor mij ben er een ijverig voorstander van, en ik meen op sommigen der jongeren onder ons te mogen wijzen, die met goede en veelzijdige kennis toegerust (schoon zij zelven die mate van kennis nog hoogst onvoldoende

zullen achten) eene eervolle plaats onder ons bekleeden en spoedig aan anderen de loef hebben afgestoken! Nog nooit heb ik gezien dat zij schipbreuk leden die met handelsgeest en boekenkennis toegerust onzen kring intraden! —

Nu zullen velen misschien meenen dat ik eene *Handelsschool* voor Boekverkoopers, gelijk in Leipzig is, zou begeeren, en dat ieder die wilde en gelegenheid had daarheen zou gaan en onderwijs nemen, en niet dan na een voldoend examen boekverkooper mogt worden? – Niets minder dan dat! Ik zou zulk eene school niet afkeuren omdat men er niet veel goeds kon leeren, maar omdat vooreerst de vereischten voor de meesten onzer zoo zéér verschillen en men daar onmogelijk *alles* kan leeren, en ten anderen: omdat het onderwijs niet praktisch genoeg zou *kunnen* zijn. Ik beaam in dezen ten volle wat de Heer N. G. PIERSON in het Handelsblad van 8 Junij ll. over eene Handelsschool te Amsterdam zoo voortreffelijk heeft gezegd. – Uit eigen impulsie moet de zucht komen om meer te weten dan dat waarmee men eventjes toe kan; aan die zucht kan ieder voldoen die in den boekhandel werkzaam is, en hij moet daaraan voldoen naar zijne *eigen* behoefte. Of is de kennis die ik nu, in mijne antiquarische zaak noodig heb niet eene andere dan ik in der tijd als bediende bij JOH. MULLER behoefde? Hebben mijne vrienden GEBHARD en KRUSEMAN niet iets anders noodig dan ik? En heeft iemand in eene kleine binnenstad in Zeeland en Drenthe niet weer eene andere kennis noodig? Maar sommige dingen zullen en moeten we allen weten, en daaronder zijn er vele die op geene handelsschool *kunnen* geleerd worden! — En een examen vóór men boekverkooper wordt? Geenszins! Vrijheid boven alles! Daardoor is er wrijving, naijver, en eenig talent dat op een goed examen zou ingedommeld zijn, wordt daardoor wakker gehouden en ontwikkeld! Laat slechts iedereen zorgen dat hem niet heden of morgen onverwacht door dezen of genen bezoeker van zijnen winkel een examen afgenomen wordt, aan welks einde hij het genoeg betreuren zal dat hij steeds als de krekel in den fabel gezongen en niet als de mier gewerkt heeft! — Geen examen! de uitkomst zal van zelf aanwijzen of hij, die dés gevorderd een examen kan doorstaan, niet de vruchten zal inoogsten van het werk dat hij voor geen verpligt examen gedaan heeft! *Praktijk* moet het zijn en die *aangevuld* door eigen, zelfbewuste, met lust volbragte studie!

Van een goed of volmaakt koopman zal men evenzeer eischen dat hij een beschaafd, en ontwikkeld man zij. Waarom zal men aan een' boekverkooper niet denzelfden eisch doen? — Van de meerdere of mindere mate van onze geestbeschaving hangt voor een goed deel ons wèlslagen af. Hoe meer wij onzen geest beschaven met het oog op den boekhandel, hoe meer wij ons alles zullen assimileeren wat ons voorkomt, alles daarop zullen toepassen, hoe meer wij nieuwe wegen zullen vinden voor dat wat voor ons ligt en hoe eer wij opgewekt zullen worden tot nieuwe en vruchtbare denkbeelden.

Hij nu, die als boekverkooper deze vier vereischten in zich vereenigt: die handels*geest* vereenigt met handel- en waren*kennis* en die een beschaafd man is, — hij zal ongetwijfeld een zegen voor de maatschappij zijn en tevens voor de letterkunde veel goeds verrigten. Doch hij die zijn karakter van handelaar vergeet, die zich tot beschermer der letterkunde opwerpt, uit verkeerd geplaatste liefde voor letterkunde of voor dezen of genen schrijver, of ook die uit roemzucht boeken uitgeeft die zijne welvaart vernietigen, hij verzaakt zijn eersten pligt, nl. om een nuttig lid der maatschappij te zijn. Wil men van tijd tot tijd uit zijnen overvloed, om deze of gene studie die ons lief is, of om deze of gene bijbedoeling een werk uitgeven wat schade brengt, zoo wijte men dit niet aan den boekhandel, maar beschouwe het als een offer aan de wetenschap, godsdienst of weldadigheid gebragt! — Boven alles bedenke men dat boekhandel eene *handels*onderneming en geene geleerde speculatie is. Heeft men ooit gehoord dat men een' werktuigkundige den eisch deed zijne machinerie te gebruiken voornamelijk ten bate der wetenschap, of dat de fabriek van VAN VLISSINGEN zou werken, alleen om dit of dat geleerd vraagstuk te onderzoeken, of dat een suikerfabriekant zijne ketels zou laten gebruiken om proeven te nemen over de crystallisatie van suiker? Vraag zelfs eens aan een' geleerde of hij dit of dat werk, wat *gij* wenscht, (niet een wat hij reeds gereed heeft) zonder honorarium wil schrijven, ja zelfs met vergoeding van kosten! En toch hij leeft voor de wetenschap, maar hij zal u antwoorden dat hij eerst moet verdienen om te kunnen leven en dan wil hij dat leven der wetenschap wijden! En zal men dan van den boekhandel verlangen dat die zijn handelsbeginsel verloochene en een ongelijk ja onhoudbaar huwelijk met de letterkunde aanga! Geenszins!

Juist wijl de mannen wier namen ik als corypheën in ons vak genoemd heb, BLEAU, VAN DER AA, DE BURE, DIDOT, HACHETTE, KNIGHT, CHAMBERS, PERTHES, TAUCHNITZ en anderen, juist omdat zij zulke goede handelaars waren, wijl ze handelsgeest bezaten, handel- en warenkennis hadden en door beschaving een geopend oog voor nog andere dingen dan den dagelijkschen sleur van hun bedrijf, dáárom zijn zij, dáárom is WETSTEIN, naar de beginselen in deze brieven neergelegd, een zegen voor de maatschappij geweest, en dáárom verheffen zij allen den boekhandel tot een der belangrijkste elementen in de geschiedenis der beschaving!

Amsterdam, 14 Junij 1867. FRED. MULLER.

Na het schrijven van dit stukje maakte ik kennis met het zéér belangrijke werk van FOX BOURNE, *English Merchants.* Lond. 1866, 2 vol. 8°. en met het artikel in de Hollandsche *Economist* van Mei ll. en schoon enkele mijner meeningen daardoor eenige wijziging ondergaan hebben, toch niet die over het *afrigten* op eene Handelsschool voor boekverkoopers.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1867.

MACAULAY'S REDEVOERINGEN IN HET ENGELSCHE PARLEMENT OVER HET REGT VAN KOPIJ 1).

I.

Redevoering in het Huis der Gemeenten op den 5en Febr. 1841.

(Op den 29en Januarij 1841 kreeg Mr. SERJEANT TALFOURD verlof om een voorstel te doen tot hervorming van de wetten op het kopijregt. Het doel van dit voorstel was, om den duur van het kopijregt op een boek, tot 60 jaren na den dood des schrijvers te verlengen. Op den 5en Februarij verzocht Mr. SERJEANT TALFOURD het voorstel ten tweede male voor te lezen. In antwoord daarop werd de volgende redevoering uitgesproken, en het voorstel verworpen met 45 tegen 38 stemmen.)

Hoewel het in zekeren zin niet onaangenaam is, Sir! 2) om een onderwerp aan te roeren, waaraan alle politieke hartstogtelijkheid vreemd is, zoo is het toch met eenigen schroom dat ik u thans het woord vraag. Het hindert mij, eenen weg te moeten volgen, die mogelijk misverstaan, of verkeerdelijk zal worden voorgesteld als vijandig tegen de belangen der letterkunde en hare beoefenaren. Het hindert mij — laat ik er dit mogen bijvoegen – om mijn geëerden en kundigen vriend te moeten tegenstreven in eene zaak, die hij uit de zuiverste beweegredenen heeft aanvaard en waaraan hij zich met vaderlijke belangstelling heeft toegewijd. Dit gevoel heeft mij tot hiertoe doen zwijgen, terwijl de wetten

1) Wij gelooven onze lezers, die de Engelsche taal niet magtig zijn, geen ondienst te doen met hun uit de welsprekende *Speeches* van den welbekenden MACAULAY deze beide redevoeringen, die vooral voor ons boekhandelaren van zoo bijzonder belang zijn, in hun geheel mede te deelen.

2) Alle redevoeringen worden tot den voorzitter gerigt.

op het kopijregt in behandeling waren. Maar nu ik na rijpe overweging het met mij zelven ben eens geworden, dat de voorgestelde maatregel, indien hij aangenomen wordt, een grievend onregt aan het publiek zal berokkenen, zonder een daartegenoverstaand voordeel te schenken aan de beoefenaars der letteren, acht ik het mijn pligt voor dat gevoelen uit te komen en het te verdedigen.

Het eerste wat wij te doen hebben, Sir! is te bepalen, naar welke beginselen het vraagstuk moet beslist worden. Staat het ons vrij deze wetten te regelen naar het belang van het algemeen, of niet? Is het hier een vraagstuk van algemeen *nut*, of een vraagstuk van *regt?* Velen dergenen, die geschreven en gepetitionneerd hebben tegen den bestaanden staat van zaken, hebben het als een vraagstuk van *regt* aangemerkt. Volgens hen geeft de natuurwet aan ieder het heilig en onschendbaar eigendom van zijne eigene denkbeelden, van de vruchten zijner eigene rede en verbeelding. De wetgeving heeft wel de magt om hem van dit eigendom te ontzetten, even goed als zij de magt heeft om een besluit uit te vaardigen tot het onthoofden van een onschuldige zonder vorm van proces; maar even als zulk een besluit een wettelijke moord zou zijn, zoo moet ook eene parlementsacte, die het regt van een schrijver op zijne kopij aanrandt, volgens deze heeren, wettelijke diefstal heeten.

Indien dit zoo is, Sir! laat dan het regt zijnen loop nemen, het koste wat het wil. Dan ben ik zelfs niet eens bereid, om, even als mijn geëerde en kundige vriend, in eene minnelijke schikking te treden tusschen het regt en het algemeen welzijn, en ook het minste onregt te plegen ten nutte van het publiek. Maar ik moet zeggen dat deze theorie ver boven het bereik van mijn begrip gaat. Het is niet noodig om ons bij deze gelegenheid te verdiepen in een metaphysisch onderzoek naar den oorsprong van het regt van eigendom, en niets voorwaar dan de uiterste noodzakelijkheid zou mij nopen om een onderwerp aan te roeren, dat naar alle waarschijnlijkheid zoo weinig in den smaak zou vallen van de hier aanwezige vergadering. Ik beken het met PALEY eens te wezen, wanneer hij aanneemt dat de eigendom het uitvloeisel is van de wet, en dat de wet, die den eigendom doet ontstaan, alleen op dien grond kan verdedigd worden, dat zij weldadig is voor het menschdom. Maar het is onnoodig verder over dit punt te redetwisten. Want, ook wanneer ik geloofde in een natuurlijk eigen-

domsregt, onafhankelijk van het algemeen welzijn en welks bestaan vóór iedere wetgeving dagteekende, dan nog zou ik ontkennen dat dit regt den oorspronkelijken eigenaar kon overleven. Weinigen zullen, denk ik, geneigd zijn, zelfs zij niet, die opgeleid zijn in de meest mystieke en sentimenteele scholen der zedelijke wijsbegeerte, om staande te houden, dat er eene natuurlijke wet van erfopvolging is, ouder en van hooger gezag dan eenig menschelijk wetboek. Zoo dat waar was, dan zeker zouden wij vrij wat ernstiger misbruiken te herstellen hebben, dan die met het regt van kopij in verband staan. Want eene wet der natuur kan noodzakelijk slechts één zijn, en de verschillende wijzen, waarop de erfopvolging in de gewesten dezes rijks wordt toegepast, zijn wel twintig in getal. Om niet verder te gaan dan Engeland: meest algemeen gaan de landerijen over op den oudsten zoon; in Kent deelen de zoons ieder voor een gelijk deel; in andere deelen krijgt de jongste alles. Voorheen was een gedeelte van iemands persoonlijk eigendom aan zijne familie verzekerd, en alleen over het overblijvende kon hij bij uitersten wil beschikken. Thans kan hij dit over alles doen; maar eenige jaren geleden hebt gij zijne magt eenigzins beperkt, door te bepalen, dat het testament niet geldig zou zijn, tenzij het gemaakt was in het bijzijn van twee getuigen. Indien iemand zonder testament sterft, wordt zijn persoonlijk eigendom gewoonlijk verdeeld naar de bestaande wet op de erfopvolging, maar er zijn plaatselijke gewoonten, die deze wet wijzigen. Welke nu van al deze stelsels is overeenkomstig met den eeuwigen en onwrikbaren standaard van het regt? Het eerstgeboorteregt — of gelijke verdeeling — of het erfregt van den jongsten zoon? Zijn de uiterste willen uitvloeisels van het Goddelijk regt — zijn dit de twee getuigen? Heeft misschien de *pars rationabilis* van onze oude wet aanspraak om van hemelschen oorsprong te worden aangemerkt? Was de wet op de erfopvolging reeds in den Hemel uitgevaardigd, voordat zij door het Parlement werd aangenomen? Of mag zich het plaatselijk gebruik van Londen, of dat van York op dit voorregt beroepen? Inderdaad, Sir, zelfs zij die staande houden dat er een natuurlijk eigendomsregt bestaat, moeten toegeven, dat de voorschriften betreffende de wijze waarop de bezittingen eens overledenen verdeeld moeten worden, louter willekeurig zijn en geheel en al haren oorsprong vinden in den wil van den Wetgever. In dat geval, Sir, bestaat er geen

verschil tusschen mijn geëerden vriend en mij omtrent de beginselen, waarnaar dit vraagstuk moet beslecht worden. Want de bestaande wet geeft den Schrijver het regt van kopij gedurende zijn leven, en ik wil dat voorregt in geenen deele betwisten; integendeel ik ben bereid het met al mijn vermogen tegen iederen aanrander te verdedigen. Het eenige punt, wat er tusschen ons moet uitgemaakt worden, is: hoelang na des Schrijvers dood de Staat aan diens erven of regtverkrijgenden het kopijregt zal laten verblijven, en het kan, dunkt mij, moeijelijk door eenig verstandig man worden betwist dat dit een punt is, waaromtrent de wetgever vrijheid heeft te rade te gaan met hetgeen hem het meest bevorderlijk voorkomt aan het algemeene welzijn.

Wij mogen thans, geloof ik, uit deze hooge gewesten, waar wij gevaar loopen ons in de wolken te verliezen, naar vasten grond en helder licht terugkeeren. Laat ons als wetgevers de zaak beschouwen, en na de voor- en nadeelen wèl tegen elkander te hebben opgewogen, uitspraak doen tusschen de bestaande wet op het kopijregt en die welke ons thans wordt voorgesteld. Het vraagstuk over kopijregt is, Sir, even als de meeste bepalingen van burgerlijke voorzigtigheid, noch geheel zwart, noch geheel wit, maar tusschenbeide in. Het stelsel van kopijregt bevat groote voordeelen en groote nadeelen, en het is onze taak te onderzoeken, van welken aard deze zijn, om alsdan eene schikking te maken, waarbij van die voordeelen zooveel mogelijk wordt partij getrokken en de nadeelen zooveel mogelijk worden geweerd. De beschuldiging, die ik tegen het voorstel van mijnen geëerden vriend inbreng, is deze, dat het de voordeelen ongeveer op denzelfden voet laat als tegenwoordig en de nadeelen ten minste viermaal vermeerdert.

De voordeelen, die uit het stelsel van kopijregt voortvloeijen, liggen voor de hand. Het is wenschelijk, dat wij in het bezit geraken van goede boeken; wij kunnen dit niet, tenzij de geleerden ruim beloond worden, en de doelmatigste wijze om hen te beloonen, is door middel van het kopijregt. Gij kunt geen genoegzamen voorraad van letterkundig onderwijs en letterkundige uitspanning verwachten van de snipperuren van hen, die zich in den kring van het werkzame leven bewegen. Dergelijke lieden mogen nu en dan een zeer verdienstelijken arbeid aan het licht brengen; maar gij moet van hen geen werken verwachten, die diep nadenken en langdurig onderzoek vereischen. Dat kunnen alleen zij, die de letter-

kunde tot de bestemming huns levens hebben gemaakt. Weinigen dezer behooren tot de rijken en aanzienlijken. De rijke en aanzienlijke wordt niet door zijne behoeften tot inspanning van den geest genoopt; de begeerte naar onderscheiding en die om zijne medeburgers tot nut te zijn, moge hem daartoe drijven; maar het is meestal binnen *deze* muren, dat hij zich een naam tracht te maken of zijne medemenschen nuttig te wezen. Zoowel zijne eerzucht als zijne liefde voor het algemeene welzijn nemen in een land als dit gewoonlijk eene staatkundige rigting. Het is van hen dus, die de letterkunde tot hun beroep maken, en wier middelen niet ruim zijn, dat gij uwen voorraad van nuttige boeken verwachten moet. Dezen moeten voor hun letterkundigen arbeid beloond worden; en er zijn slechts twee manieren om die belooning te schenken: eene daarvan is de bescherming van meervermogenden; de andere het kopijregt.

Er is een tijd geweest dat de geleerden de belooning van hunne pogingen niet van het publiek, maar van koningen en vorsten of van de grooten der aarde inwachtten. Aldus was het ten tijde van MAECENAS en POLLIO te Rome; van de MEDICI te Florence; van LODEWIJK XIV in Frankrijk; van Lord HALIFAX en Lord OXFORD hier te lande. En hoewel ik weet, Sir, dat er gevallen zijn, waarin het gepast en schoon, ja waarin het een heilige pligt is, om de verdiensten van mannen van genie te beloonen of hunne rampen te lenigen door het uitdeelen van gunsten en het oefenen van milddadigheid, die gevallen zijn toch slechts uitzonderingen, en ik kan geen stelsel bedenken noodlottiger voor de eerlijkheid en onafhankelijkheid van mannen van letteren, dan waarbij hun geleerd wordt hun dagelijksch brood te zoeken bij de gunstbetooningen van prinsen en edelen. Ik kan geen stelsel uitdenken dat zekerder middel oplevert, om de gemoederen van hen, die van nature gevormd zijn om hunne medemenschen ten zegen en tot sieraad te strekken, tot openlijke schandvlekken en pesten te maken.

Ons is dus slechts één middel overgebleven. Wij moeten ons van het kopijregt bedienen, wat dan ook deszelfs nadeelen zijn. En die nadeelen zijn inderdaad niet gering in getal of gehalte. Kopijregt is monopolie en brengt al de uitwerkselen teweeg, die de algemeene stem der menschheid aan monopolie toeschrijft. Mijn geëerde vriend spreekt vrij minachtend van hen, die zich laten wegslepen door de theorie, dat monopolie de dingen duur

maakt. Dat monopolie de dingen duur maakt, is inderdaad eene theorie, even als al de groote waarheden, die door de ondervinding van alle eeuwen en natiën gevestigd zijn, en die in alle redeneringen voor onbetwistbaar gehouden worden, insgelijks theoriën mogen heeten. Het is eene theorie in denzelfden zin, als dat dag en nacht elkander opvolgen, dat lood zwaarder is dan water, dat brood voedsel, dat rattenkruid vergift is en dat alcohol bedwelmt. Indien de geheele wereld, gelijk mijn geëerde vriend schijnt te meenen, op dit punt in dwaling verkeert, indien de uitwerking van het monopolie inderdaad is om de dingen goed en goedkoop te maken, waarom blijft hij dan ten halve stilstaan? Waarom beperkt hij dan de toepassing van zulk een heilzaam beginsel tot zestig jaar? Waarom stelt hij zich dan met iets minder dan een eeuwigdurend regt tevreden? Hij meldt ons dat hij door dit te doen een minnelijk vergelijk heeft trachten te maken tusschen streng regt en algemeen nut. Maar indien zijn denkbeeld over het monopolie het regte is, dan gaan hier streng regt en algemeen nut hand aan hand. Of liever, waarom zouden wij het monopolie van den O.-Indischen handel dan niet weder aan de O.-I. Compagnie verleenen; waarom zouden wij niet al de oude monopoliën weder in zwang brengen, die gedurende de regering van ELIZABETH onze vaderen zoo hevig verbitterden, dat zij, door ondragelijk onregt verbijsterd, aan hunne vorstin zulk een fellen weerstand boden, dat haar trotsche geest voor de eerste en de laatste maal er van versaagde? Was het de goedkoopheid en de uitmuntendheid van de dagelijksche behoeften des levens, die toen de verontwaardiging des Engelschen volks zoo hevig opwekten? Ik geloof, Sir, dat het veilig mag aangenomen worden, dat het uitvloeisel van het monopolie over 't algemeen dit is: om de artikelen schaars, om ze duur, en om ze slecht te maken. En ik durf met evenveel gerustheid mijn geëerden vriend uitdagen, om eenig onderscheid te vinden tusschen kopijregt en andere privilegiën van denzelfden aard; eenige reden te bedenken, waarom een monopolie van boeken eene juist tegenovergestelde uitwerking zou teweeg brengen dan het thee-monopolie van de O.-I. Compagnie, of het wijn-monopolie van Lord ESSEX ten gevolge hadden. Zóó is dus nu de stand der zaak: Het is goed, dat schrijvers beloond worden, en de minst verwerpelijke wijze dier belooning is door een monopolie. Maar monopolie is een kwaad. Ter wille van het

goede moeten wij ons aan dit kwaad onderwerpen, maar het kwaad moet geen dag langer duren, dan noodzakelijk is voor het beoogde doel, om het goede tot stand te brengen.

Nu wil ik niet beweren, dat de bestaande wet 1) volmaakt is, en dat zij het juiste tijdstip aangeeft, waarop het monopolie dient te eindigen; maar dit durf ik gerust verzekeren, dat zij dit vrij wat naauwkeuriger bepaalt dan de wet, door mijn geëerden vriend voorgesteld. Want let wel op: de kwade gevolgen van het monopolie zijn geëvenredigd aan den langen duur van deszelfs bestaan; maar dit is in geenen deele het geval met het goede, om welks wille wij ons die kwade gevolgen getroosten. Een monopolie van 60 jaar brengt tweemaal zooveel kwaad teweeg als een monopolie van 30 jaar en driemaal zooveel als een van 20 jaar. Maar het is volstrekt niet het geval, dat een monopolie van 60 jaren na den dood des schrijvers, dezen driemaal zooveel voordeel en een driemaal sterker prikkel zal geven dan eene zelfde bepaling van 20 jaar. Integendeel, het verschil is zoo gering, dat het naauwelijks merkbaar is. Wij weten allen hoe weinig invloed het vooruitzigt op zeer verwijderde voordeelen op ons heeft, al zijn het voordeelen die wij redelijkerwijs mogen hopen nog zelf te zullen genieten. Maar een voordeel, dat meer dan eene halve eeuw na onzen dood zal genoten worden door iemand, dien wij niet kennen, die misschien nog niet geboren is, die volstrekt niet met ons in betrekking staat, is inderdaad geen prikkel hoegenaamd om ons tot handelen aan te zetten. Het is b.v. zeer waarschijnlijk, dat na verloop van eenige menschengeslachten de thans nog geheel onbebouwde en onbekende streken van het vaste land van Australie van zeer veel waarde zullen zijn. Maar niemand van ons zou vijf pond willen geven voor eene geheele provincie in het hart van Australie, daar wij weten dat noch wij, noch iemand der onzen ooit een penning rente daarvan trekken zal, en men er weinig om geeft, te mogen denken dat in het jaar 2000 of 2100, iemand, die zijn regt van ons geërfd heeft, meer schapen zal te weiden hebben dan Prins Esterhazy, of het prachtigste huis en het schoonste kabinet van schilderijen zal bezitten te *Victoria* of te *Sidney*.

---

1) Uit de later uitgesproken redevoering door Macaulay blijkt, dat de bestaande wet de bepaling inhield, dat het kopijregt 28 jaren na de uitgave duurde, en ingeval de schrijver dan nog in leven was, tot aan zijnen dood.

En het is een voordeel van dienzelfden aard, dat mijn geëerde vriend aan de schrijvers wil toekennen. Als belooning voor hen beschouwd, is het louter denkbeeldig, maar als eene belasting op het publiek is het, in stede van denkbeeldig, eene zeer ernstige en noodlottige werkelijkheid. Ik wil een voorbeeld bijbrengen. Dr. JOHNSON is 56 jaar geleden gestorven. Indien toen de wet bestaan had, die mijn geëerde vriend thans in wil voeren, dan zou iemand het monopolie van zijne werken thans in uitsluitend eigendom hebben. Wie die iemand wezen zou, is onmogelijk te zeggen, maar wij mogen eene gissing wagen. Ik gis dan, dat het een boekverkooper zou wezen, die het gekocht had van een anderen boekverkooper, die de kleinzoon was van een derden boekverkooper, den man, die het kopijregt had gekocht van BLACK FRANK, den bediende en voornaamsten erfgenaam van Dr. JOHNSON in 1785 of 1786. Nu vraag ik, zou de bewustheid dat dit kopijregt nog in 1841 bestaan zou, aan JOHNSON iets waard zijn geweest? Zou het hem hebben opgewekt tot de minste inspanning zijner vermogens? Zou het hem een enkelen keer hebben opgevrolijkt in een vlaag van zwaarmoedigheid? Zou het hem hebben aangespoord om ons ééne allegorie, één leven der dichters, één navolging van JUVENALIS meer te geven? Ik ben overtuigd van neen. Ik geloof vast, dat hij voor 100 jaren, toen hij onze debatten voor het *Gentleman Magazine* schreef, liever een dubbeltje gehad had om in een schoftkeldertje een snede ossenvleesch te koopen. Als belooning beschouwd, zou het onderscheid tusschen twintig en zestig jaren kopijregt na zijnen dood, voor hem niets, of zoo goed als niets geweest zijn. Maar is dat verschil niets voor ons? Ik kan thans *Rasselas* voor een shilling koopen, en had er anders waarschijnlijk drie gulden voor moeten geven. Ik kan thans zijn Woordenboek der Engelsche taal, het geheele echte Woordenboek, voor twee guinjes, misschien voor minder krijgen, en zou er anders vijf of zes guinjes voor moeten betalen. Zou ik het voordeel daarom aan JOHNSON hebben misgund? Volstrekt niet. Bewijs mij slechts dat het vooruitzigt op dit voordeel hem tot eene enkele krachtige poging zou hebben aangespoord, of zijn geest in neerdrukkende omstandigheden eenigermate hebben opgewekt, en ik zou gaarne den prijs van zulk een artikel, hoe hoog die ook wezen mogt, betaald hebben. Maar waarover ik zou geklaagd hebben, is dat *ik* er te slechter aan toe was en JOHNSON niets beter; dat

ik vijf pond moest geven voor hetgeen *hem* geen penning waard was.

Het beginsel van het kopijregt is: om eene belasting te vorderen van de lezers, ten einde den schrijver eene belooning te schenken. Dit nu is eene allerjammerlijkste belasting: eene belasting op de onschuldigste en heilzaamste der menschelijke uitspanningen; want laat het ons nooit vergeten: eene belasting op onschuldige vermaken is eene premie, toegekend aan zondige vermaken. Ik stem evenwel de noodzakelijkheid toe, dat aan menschen van kennis en genie eene evenredige belooning worde geschonken, en om dit te doen, zal ik mij gewillig onderwerpen aan die zware en strenge belasting. Ja, ik ben zelfs bereid, om die nog te verzwaren, indien het mij kan bewezen worden dat ik daardoor in gelijke mate de belooning zal vermeerderen. Maar ik bejammer het, dat mijn geëerde vriend de belasting verdubbelt, ja, verdrie- en vierdubbelt, en de belooning op geene merkbare wijze verhoogt. Wat zou wel het bedrag zijn der meerdere belasting, die van het publiek alleen voor Johnsons werken zou gevorderd zijn, indien de wet van mijn geëerden vriend de wet des lands ware geweest? Ik heb geene bescheiden genoeg om mij daarvan een juist denkbeeld te vormen. Maar ik durf wel zeggen, dat die op zijn Woordenboek alleen verscheidene duizend pond zou hebben bedragen: en wanneer ik de berekening maak, dat de geheele som, die de houder van zijne kopijregten gedurende de laatste halve eeuw meer van het publiek zoude geïnd hebben, minstens 20,000 pond zou bedragen, ben ik verzekerd, dat ik nog verre beneden de waarheid blijf. Nu herhaal ik, dat het niet meer dan gepast zou zijn, om de 20,000 pond te betalen, indien daardoor Dr. Johnson voor de waarde van 20,000 pond meer genoegen en aanmoediging verkregen had. Maar het komt mij schrikkelijk hard voor, dat wij 20,000 pond moeten betalen voor hetgeen hem drie gulden waard was.

Mijn geëerde vriend doet de aanspraken gelden, die het nakroost van groote schrijvers billijkerwijze van ons vorderen kan. Zonder twijfel, Sir, zou het zeer aangenaam zijn om een nakomeling van Shakespeare in weelde te zien leven van de vruchten van zijns grooten voorouders genie. Een huis, door zulk een erfgoed in aanzien gehouden, zou ons een treffender en belangwekkender voorwerp zijn, dan *Blenheim* voor ons, of *Strathfieldsaye* voor onze

kinderen wezen zal. Maar ongelukkig is het niet wel mogelijk, dat zoo iets op eenigerlei wijze zal kunnen geschieden. Mijn geëerde vriend doet het voorstel niet, dat het kopijregt op den oudsten zoon zal vervallen, of onherroepelijk op diens erfgenaam zal vastgezet worden. Het zal eenvoudig een persoonlijk eigendom zijn, en het zal daarom zeer onwaarschijnlijk wezen, dat het gedurende 60 jaar, of de helft van dien tijd, steeds van vader op zoon overgaat. De kans is dat meerderen daarbij belang zullen hebben, en men het dus naar alle waarschijnlijkheid zal verkoopen en de opbrengst verdeelen. De prijs, dien een boekverkooper er voor geven zal, zal in geene evenredigheid staan tot de som, die hij later van het publiek zal ontvangen, indien zijne speculatie blijkt te gelukken. Hij zal weinig of niets méér geven voor een regt van 60 jaren duur dan voor een van 30 of 25. De tegenwoordige waarde van een toekomstig voordeel is altijd klein, maar wanneer er groote reden van twijfel bestaat, of het toekomstige voordeel wel in 't geheel een voordeel wezen zal, daalt de tegenwoordige waarde tot bijna niets. Zóó onbestendig is de smaak van het publiek, dat geen verstandig man met eenige zekerheid zal durven beweren, wat de verkoop van een boek, in deze dagen voor 't eerst uitgegeven, in het jaar 1900 zal opbrengen. De gansche wijze van denken en schrijven heeft reeds eene volslagen verandering ondergaan in een veel korter tijdsverloop, dan waartoe mijn geëerde vriend het kopijregt na des schrijvers dood wilde uitbreiden. Wat zou wel voor het beste letterkundig eigendom gehouden zijn in de eerste dagen der regering van KAREL II? Ik denk COWLEY's gedichten. Ga nu 60 jaren voorwaarts, en gij zijt onder een menschengeslacht, waarvan POPE zeide: „wie leest nu COWLEY nog?" Naar welke werken werd steeds met meer ongeduld door het publiek uitgezien, dan naar die van Lord BOLINGBROKE, die, meen ik, ongeveer in 1754 verschenen? In 1814 zou zeker geen boekverkooper u den minsten dank geweten hebben voor het kopijregt daarvan, al hadt gij het hem voor niet aangeboden. Wat zou de geheele Paternosterrow 1) nu geven voor het kopijregt van HAYLEY's *Triumphs of Temper*, dat zoo bewonderd werd in een tijd, waarvan nog levende personen getuigen kunnen? Ik beweer dus, dat het letterkundig eigendoms-

---

1) De straat waar de meeste Londensche boekverkoopers wonen

regt uit zijnen aard zelve altijd vervreemden zal van het nakroost des schrijvers, en dat de waarde, die dat nakroost daarvoor bekomen zal, in zeer geringe verhouding zal staan tot de belasting. die de regtverkrijgende, indien hem zijne speculatie gelukt, in den loop van een langdurig tijdsverloop van het publiek zal heffen.

Indien ik een sterk sprekend en juist gekozen voorbeeld wilde aanhalen van de uitwerking, die ik mij voorstel van een langdurig kopijregt, dan zou ik — mijn geëerde vriend zal er zich niet over verwonderen — het geval met MILTON'S kleindochter kiezen. Zoo dikwijls het tegenwoordige voorstel in discussie geweest is, is het lot van MILTON'S kleindochter door de voorstanders van het monopolie ter sprake gebragt. Mijn geëerde vriend heeft herhaalde malen dat voorval met groote welsprekendheid en ophef vermeld. Hij heeft uitgeweid over het lijden, over de schamele armoede van deze ongelukkige vrouw, het laatste overblijfsel van een luisterrijken stam. Hij verhaalde ons, dat in het uiterste van haren nood, GARRICK voor haar eene benefiet-voorstelling gaf, dat JOHNSON daar eene voorafspraak voor schreef en dat het publiek eenige honderd pond bij elkander bragt. Was het gepast, vraagt hij, dat zij aldus, in den vorm van een aalmoes, een klein gedeelte ontving van hetgeen men haar inderdaad schuldig was? Waarom, gaat hij voort, in plaats van een armelijk deel te ontvangen van de algemeene liefdadigheid, leefde zij niet in gemak en weelde van de opbrengst van haars grooten voorouders werken? Maar wil mijn geëerde vriend mij wel eens uitleggen, hoe dit voorval, dat hij zoo herhaaldelijk en met zooveel gevoel heeft beschreven, door den korten duur van het kopijregt kan zijn veroorzaakt? Op dat tijdstip toch was de duur van dat kopijregt nog vrij wat langer, dan hij nu heeft voorgesteld het te maken. Het monopolie duurde geen 60 jaren, maar eeuwig. Ten tijde dat MILTON'S kleindochter de liefdadigheid inriep, waren MILTON'S werken het uitsluitend eigendom van een boekverkooper. Weinige dagen na de benefiet-voorstelling in GARRICK'S schouwburg, vroeg de houder van het kopijregt van *'t Verloren Paradijs* — ik geloof dat het TONSON was — bij de kanselarij om vonnis tegen een anderen boekverkooper, die eene goedkoope editie daarvan had uitgegeven, en verkreeg zijnen eisch. De benefiet-voorstelling geschiedde, als ik mij wel herinner, in 1750; het vonnis werd in 1752 gewezen. Hier hebben wij dus een volmaakt voorbeeld van hetgeen een

langdurig kopijregt zal uitwerken. MILTON'S werken zijn in het uitsluitend bezit van een enkelen uitgever. Ieder die ze hebben wil, moet ze in TONSON'S winkel koopen en voor den prijs, dien TONSON er voor eischt. Iedor ander dan TONSON, die ze wil verkoopen, wordt met een proces bedreigd. En wat is middelerwijl de toestand van de eenige persoon, in wie wij onderstellen kunnen dat de schrijver, die ten koste dus van het publiek beschermd was, belang stelde? Zij is tot de uiterste armoede vervallen! MILTON'S werken zuchten onder een monopolie — MILTON'S kleindochter sterft van gebrek. De lezer wordt berooid, maar des schrijvers familie wordt er niet rijker om. De maatschappij moet dus eene dubbele belasting betalen. Zij moet een buitensporigen prijs voor zijne verzen geven en te gelijkertijd een aalmoes schenken aan het eenige overgebleven nakroost van den dichter.

Maar dit is nog niet alles. Ik acht het mijn pligt, Sir! om de aandacht der vergadering op een kwaad te vestigen, dat misschien meer te vreezen is wanneer het kopijregt in de handen der familie van den schrijver blijft, dan wanneer het in die van een boekverkooper overgaat. Ik koester de ernstige vrees, dat wanneer een maatregel als deze aangenomen wordt, er vele belangrijke werken òf geheel onderdrukt en het publiek onthouden, òf jammerlijk verminkt zullen worden. Ik kan bewijzen dat dit gevaar niet hersenschimmig is, en ik ben er zeker van dat, indien het gevaar inderdaad bestaat, de middelen, die mijn geëerde vriend heeft uitgedacht om dit te voorkomen, van geen de minste beteekenis zullen zijn. Dat het gevaar niet hersenschimmig is, kan spoedig worden aangetoond. De meesten onzer hebben zeker wel lieden gekend die, zeer ten onregte naar mijn oordeel, maar uit de beste beweegredenen, liever niet zouden zien dat FIELDING'S romans of GIBBON'S *Geschiedenis van den val van het Romeinsche rijk* herdrukt werden. Sommigen uwer zijn welligt van oordeel dat het ook wèl zoo goed ware, indien dit nooit gebeurd was. Daarom wil ik aan die gevallen niet hechten; maar ik wil er een kiezen, waaromtrent waarschijnlijk geen verschil van gevoelen heerscht, en waarbij het gevaar, waarvan ik spreek, niet in de onderstelling, maar in de wezenlijkheid bestaat. Neem b. v. RICHARDSON'S romans. Hoe ook, bij deze gelegenheid, mijne gedachten mogen zijn over het juiste oordeel van mijn geëerden vriend als wetgever, ik zal altijd zijn oordeel als criticus op hoogen prijs

stellen. Hij zal, daar ben ik zeker van, RICHARDSON'S romans onder de beste, onder de oorspronkelijkste werken van onze taal rangschikken. Geene andere werken hebben meer toegebragt om den roem van het Engelsche vernuft in het buitenland te doen doordringen. Geen andere werken spreiden een verhevener gevoel ten toon. Geen andere werken, alleen die van SHAKESPEARE uitgezonderd, verraden een dieper kennis van het menschelijk hart. Wat hunne zedelijke strekking betreft, kan ik de achtingswaardigste getuigenissen bijbrengen. Dr. JOHNSON beschrijft RICHARDSON als iemand, die de hartstogten geleerd heeft zich te rigten naar de stem der deugd. Mijn geachte vriend Mr. WILBERFORCE, waar hij in zijn beroemd godsdienstig vertoog over de onchristelijke strekking spreekt van de moderomans der 18[de] eeuw, zondert bepaaldelijk RICHARDSON van dat oordeel uit. Eene uitstekende vrouw, die ik nooit zonder eerbied en toegenegenheid kan noemen, Miss HANNAH MOORE, verklaarde meermalen in hare gesprekken, en deed het zelfs in een harer uitgegeven gedichten, dat zij het eerst uit de geschriften van RICHARDSON die vrome beginselen had leeren kennen, waarnaar haar verder leven zich gerigt heeft. Mag ik nu niet gerust zeggen, dat boeken, door de geheele beschaafde wereld als kunstwerken hooggeschat en om hunne zedelijke strekking geprezen door Dr. JOHNSON, Mr. WILBERFORCE en Miss HANNAH MOORE, niet *mogen* onderdrukt worden? En toch, Sir! ben ik er van verzekerd dat dit het geval zou geweest zijn, indien toen de wet bestaan had die mijn geëerde vriend thans heeft voorgesteld. Ik herinner mij nog zeer goed RICHARDSON'S kleinzoon; hij was een geestelijke in de City van Londen; een braaf en uitmuntend mensch; maar hij had een hevig vooroordeel opgevat tegen werken van verdichting. Hij achtte al het lezen van romans niet alleen ijdel. maar zondig. Hij betuigde — ik zeg dit op gezag van een zijner geestelijke broeders, die thans een bisschop is — hij betuigde het nooit te hebben kunnen goedkeuren, dat men één van zijns grootvaders boeken las. Onderstel nu, Sir! dat de wet in werking geweest was, die mijn geëerde vriend wil invoeren; onderstel dat het kopijregt van RICHARDSON'S romans, gelijk ligtelijk het geval had kunnen wezen, op dezen man ware overgegaan, dan geloof ik zeker, dat hij het eene zondige daad had geacht om ze eene groote verspreiding te geven, en dat hij zelfs voor geen honderd duizend

pond opzettelijk gedaan had wat hij als eene zondige daad beschouwde. Hij zou ze niet hebben herdrukt. En welken waarborg tegen zulk een geval geeft mijn geëerde vriend aan het publiek? Zie hier hetgeen hij voorstelt, Sir! Indien een boek gedurende 5 jaren niet herdrukt is, en iemand anders het wenscht te doen, zal deze daarvan kennis geven in de *London Gazette*; die kennisgeving moet driemaal herhaald worden, en indien dan na verloop van een jaar de eigenaar van het kopijregt geene nieuwe uitgave in het licht heeft gezonden, dan verliest hij zijn uitsluitend privilegie. Nu vraag ik, welken waarborg geeft dit aan het publiek? Wat is eene nieuwe uitgave? Maakt de wet eene bepaling van het getal Exemplaren waaruit eene uitgave moet bestaan? Of van den prijs dien een exemplaar kosten mag? Kunnen 12 exemplaren op groot papier, die elk 30 guinjes kosten, eene uitgave genoemd worden? Het is de gewoonte, wanneer er monopoliën worden gegund, om getallen voor te schrijven en prijzen te bepalen. Maar ik merk niet dat mijn geëerde vriend dit in het tegenwoordige geval gedaan heeft. En zonder dat is de waarborg, dien hij aanbiedt, klaarblijkelijk slechts denkbeeldig. Ik ben er van overtuigd, dat onder een stelsel als dat hetwelk hij ons aanbeveelt, een exemplaar van *Clarissa Harlowe* even zeldzaam zou zijn als een druk van ALDUS of van CAXTON.

Ik zal nog een ander voorbeeld aanvoeren. Een van de leerzaamste, belangrijkste en onderhoudendste boeken in onze taal is BOSWELL's *Leven van Johnson*. Nu is het genoeg bekend dat BOSWELL's oudste zoon dit boek, ja de geheele betrekking, waarin zijn vader tot JOHNSON stond, als een smet op het wapenschild zijner familie beschouwde. Hij meende, en misschien niet geheel zonder grond, dat zijn vader zich daarin op een belagchelijke en vernederende wijze ten toon heeft gesteld. En hij werd eindelijk zoo gevoelig en prikkelbaar op dit punt, dat hij in 't geheel niet meer verdragen kon, van het *Leven van Johnson* te hooren spreken. Onderstel nu dat de wet toen was geweest gelijk mijn geëerde vriend die maken wil, en dat het kopijregt van BOSWELL's *Leven van Johnson*, gelijk ligtelijk had kunnen gebeuren, gedurende 60 jaar het eigendom van BOSWELL's oudsten zoon geweest was. Wat zou het gevolg geweest zijn? Een volledig, onverminkt exemplaar van het beste biographische boek in de wereld zou even schaars zijn geweest als de eerste editie van CAMDENS *Britannia*.

Dit zijn sterksprekende bewijzen. Ik heb u aangetoond dat, indien de wet geweest ware zoo als men haar nu wenscht te maken, het beste proza-werk van verdichting, het schoonste biographische werk in onze taal, waarschijnlijk geheel aan het publiek zou onthouden worden. Maar ik heb mijne zaak nog zwak verdedigd. De boeken, die ik vermeld heb, zijn bijzonder onkwetsende boeken, die volstrekt geene punten aanroeren, welke zelfs wijze lieden buiten de palen van het gezond verstand kunnen drijven. Er zijn boeken van een gansch verschillenden aard, boeken die als 't ware het vereenigingspunt vormen van uitgestrekte staatkundige en godsdienstige partijen. Wat zal er waarschijnlijk gebeuren, indien het kopijregt van een dezer boeken door erfenis of aankoop in het bezit komt van een vijandelijken ijveraar? Ik zal een enkel voorbeeld aanvoeren. Het is slechts 50 jaren geleden dat JOHN WESLEY stierf, en al zijne werken zouden volgens de voorgestelde wet het uitsluitend eigendom van den een of ander geweest zijn. De secte, door JOHN WESLEY gevormd, is de talrijkste, de aanzienlijkste, de vermogendste en de ijverigste van alle secten. Bij iedere verkiezing tot het parlement is het eene zaak van het grootste belang om de ondersteuning te erlangen der Wesleyaansche Methodisten. Hunne getalsterkte wordt bij honderd duizenden gerekend. Zij houden de gedachtenis van hunnen stichter in de grootste eere, en niet zonder reden, want hij was zonder tegenspraak een groot en een braaf man. Op zijn gezag beroepen zij zich aanhoudend. Zijne werken zijn in hunne oogen van de hoogste waarde. Zijne leerstellige schriften achten zij het beste godsdienstige stelsel te bevatten, dat immer uit de H. Schrift geput is. Zijne dagboeken, belangrijk zelfs voor den gewonen lezer, zijn dit in 't bijzonder voor de Methodisten, want zij bevatten de gansche geschiedenis dier zonderlinge instelling, die, zwak en veracht in den beginne, nu na verloop van eene eeuw, zoo sterk, zoo bloeijend en zoo magtig is. De lofzangen, waartoe hij zijn imprimatur verleende, maken het belangrijkste gedeelte uit van de openlijke eeredienst zijner volgelingen. Onderstel nu dat het kopijregt dezer werken aan iemand toebehoorde, die van de gedachtenis van WESLEY en van de leer en de godsdienstige gebruiken der Methodisten een bepaalden afkeer had. Er zijn er velen zoo. De kerkelijke geregtshoven zijn op dit oogenblik vergaderd om te beslissen in de zaak

van een geestelijke der gevestigde kerk, die eene christelijke begrafenis geweigerd heeft aan een kind, dat door een Methodistischen leeraar gedoopt was. Ik sloeg onlangs een werk op, dat voor een der gewigtigste organen gehouden wordt van eene aanzienlijke en aanwassende partij in de kerk van Engeland, en daar vond ik JOHN WESLEY als een meineedig priester gebrandmerkt. De mogelijkheid zou dus bestaan, dat de werken van JOHN WESLEY niet meer verkrijgbaar werden gesteld. Welnu, Sir, zoo iets zou genoeg zijn om de grondslagen onzer regering te schokken. Laat hen, die aan de gevestigde kerk gehecht zijn, voor een oogenblik nagaan, wat zij zouden gevoelen, indien het *Book of common prayer* (dagelijksch gebedenboek) in dertig of veertig jaar niet mogt herdrukt worden, of dat de prijs van een Exemplaar werd opgevoerd tot 5 of 10 guinjes. En laten zij dan durven besluiten om eene wet aan te nemen, onder welke het mogelijk, ja waarschijnlijk is, dat zulk een ondragelijk onregt zal worden aangedaan aan eene secte, die misschien een half millioen leden telt.

Ik ben zoo gevoelig, Sir! voor de welwillendheid, waarmede deze vergadering mij heeft aangehoord, dat ik haar geduld niet langer zal op de proef stellen. Ik wil alleen dit nog zeggen, dat indien de voorgestelde maatregel doorgaat en slechts het tiende gedeelte van het nadeel te weeg brengt, dat er uit *kan*, en naar ik mij voorstel ook uit *zal* voortvloeijen, — er spoedig een hulpmiddel voor zal gevonden worden, maar een hulpmiddel van een zeer bedenkelijken aard. Evenzeer als de ongerijmde strafbepalingen, die den verkoop van wild verboden, door den strooper van al hare kracht beroofd werden; evenzeer als zoo menige dwaze belasting door den smokkelaar in waarheid wordt te niet gedaan, zoo zal ook deze wet door stroopende boekverkoopers worden krachteloos gemaakt. Tegenwoordig heeft de eigenaar van het kopijregt de publieke opinie aan zijne zijde. Zij, die op dat kopijregt inbreuk maken, worden beschouwd als schurken, die mannen van verdienste het brood uit den mond nemen. Ieder is er mede ingenomen, dat zij door de wet in toom gehouden en gedwongen worden om hunne oneerlijke winsten terug te geven. Geen koopman, die op zijn goeden naam prijs stelt, zal iets te doen willen hebben met zulke onteerende praktijken. Maar neem deze wet aan, en die opinie verdwijnt. Mannen, zeer verschillend van de tegenwoordige nadrukkers, zullen dat ondragelijke monopolie trachten te vernie-

tigen. Groote kapitalen zullen aanhoudend toevloeijen om de wet te verkrachten. Iedere kunstgreep zal worden in het werk gesteld om de vervolging der wet te ontduiken, en de geheele natie zal in het komplot deelnemen. Aan wiens zijde toch zou de publieke opinie zich scharen, wanneer het de vraag geldt, of een boek, zoo populair als *Robinson Crusoe* of *Eens pelgrims bedevaart*, in iedere hut zal te vinden zijn, of alleen beperkt tot de bibliotheken der rijken, ten voordeele van den achterkleinzoon van een boekverkooper, die, honderd jaren te voren, voor een geringen prijs het kopijregt kocht, toen de schrijver zich in verlegenheid bevond? Bedenk ook wel, dat, zoo men ééns ophoudt het onregtmatig en schandelijk te achten om inbreuk te maken op letterkundig eigendomsregt, niemand kan zeggen, waar die inbreuk zal eindigen. Het publiek maakt zelden fijne onderscheidingen. Het heilzame kopijregt, dat nu bestaat, zal deelen in de ongenade en het gevaar van het nieuwe kopijregt, dat gij thans in 't aanzijn wilt roepen. En gij zult bevinden, dat in uw pogen om onredelijke perken te stellen aan het nadrukken van de werken der dooden, gij tevens voor een groot gedeelte de billijke perken zult hebben vernietigd, die nu nog de levenden voor roof en diefstal vrijwaren. Indien ik eenige kans zag, Sir, dat dit voorstel in geheim Comité zoodanig kon gewijzigd worden, dat mijne bedenkingen werden opgelost, dan zou ik de vergadering thans niet in het openbaar tot verdeelde stemmen brengen. Maar ik ben zoo ten volle overtuigd dat niet ééne verandering, waarmede mijn geëerde vriend zich slechts eenigzins zou kunnen vereenigen, voor mij aannemelijk zou wezen, dat ik, schoon met leedwezen, moet verlangen dat zijn voorstel heden over zes maanden voor de tweede keer zal gelezen worden.

II.

Den 3den Maart 1842, verkreeg Lord MAHON verlof om eene wet in behandeling te brengen, tot verbetering van de wet op het letterkundig eigendomsregt. Door deze wet zou het eigendomsregt van een boek worden verlengd, en wel tot vijf en twintig jaren na den dood des schrijvers.

Den 6den April werd het voorstel in comité behandeld, onder praesidium van den heer GREENE. Verschillende besluiten werden daar genomen, waarvan de uitslag was, dat het plan, zoodanig als het door den heer MACAULAY was voorgesteld, met eenige kleine veranderingen werd aangenomen.

Ik ben erkentelijk voor de opmerkingen, door mijn edelen vriend 1) gemaakt over de gronden, in de laatste zitting van het Huis der Gemeenten, door mij aangevoerd, tot verwerping van eene wet, door een zeer bekwaam en achtenswaardig man, den heer TALFOURD, aan de beraadslagingen onderworpen. Mijn edele vriend heeft mij daardoor eene hooge en zeldzame eer bewezen. Want dit is voor het eerst, geloof ik, dat eene redevoering in een vorig jaar uitgesproken, in een volgend beantwoord werd. Het zou mij niet moeijelijk vallen, om de gegrondheid mijner vroeger geuite redenen te verdedigen, in een helderder daglicht te plaatsen en ze door nieuwe daadzaken te bevestigen; maar ik acht het voor het oogenblik beter, de wet zelve, die nu ter tafel gebragt is, te behandelen, dan die, welke, nu veertien maanden geleden, voor ons lag. Ik ben overtuigd, dat ik een groot onderscheid zie tusschen beide wetten, en dat mijn edele vriend, hoewel hij getracht heeft mijne redenen te ontzenuwen, heeft gehandeld als of ze hem overtuigd hadden. Ik bragt mijne bedenkingen in tegen een eigendomsregt van zestig jaren, omdat zulk een regt in mijne oogen veel te lang was. Mijn edele vriend heeft dien termijn tot vijf en twintig jaren ingekort. Ik heb het Huis gewaarschuwd, dat onder de bepalingen van de wet door den heer TALFOURD voorgesteld, nuttige boeken zouden kunnen worden onderdrukt door de erfgenamen van schrijvers. Mijn edele vriend heeft eene bepaling voorgesteld, die, naar zijn gevoelen, dat gevaar zal voorkomen. Ik zal daarom den tijd van dit *comité* niet misbruiken, door de behandeling van punten, die hij heeft toegegeven, maar wil terstond overgaan tot de eigenlijke werkzaamheden van dezen avond.

---

1) Lord MAHON.

Mijne heeren, ik heb geene bedenking tegen het beginsel van het voorstel van mijn edelen vriend, en zelfs heb ik geene bedenking tegen het beginsel van dat, hetwelk in het vorige jaar behandeld is. Ik heb lang gedacht, dat de termijn van het letterkundig eigendomsregt behoorde verlengd te worden. Toen de heer TALFOURD verlof verzocht om zijn voorstel in behandeling te brengen, heb ik mij daartegen niet verzet. Ik was voornemens, te stemmen voor eene tweede lezing van dat voorstel, en hetgeen ik te zeggen had, te bewaren, tot het in comité behandeld werd. De geleerde voorsteller echter liet mij geene keus. Hij verklaarde in ondubbelzinnige taal, dat niemand, die voor eene verkorting van den termijn van zestig jaren was, het met hem eens zou kunnen worden. „Ondersteun mijn voorstel niet," zeide hij, „indien gij voornemens zijt, niets meer voor den letterkundige te doen, dan eene ellendige verlenging van veertien of vijftien jaren van den tegenwoordigen termijn. Zulk eene ondersteuning verlang ik niet. Ik veracht ze." Daar ik niet wenschte, dien geleerden spreker eene ondersteuning op te dringen die hij verachtte, had ik geene andere keus, dan met het Huis voor de afwijzing van het voorstel te stemmen.

De omstandigheden zijn nu anders. Het tegenwoordige voorstel van mijn edelen vriend is nog niet geheel goed, maar met eenige verbetering kan het goed worden, en hij zal, hoop ik, de poging om die verbetering aan te brengen niet miskennen. Hij heeft hetzelfde doel voor oogen als ik, maar wij verschillen in meening omtrent het beste middel tot bereiking van dat doel. Wij zijn even begeerig om de bescherming, welke de schrijvers genieten, uit te breiden; maar de vraag is, welke weg de beste is, om hun de meeste voordeelen van die uitbreiding te doen genieten, met het minste nadeel voor het publiek.

De tegenwoordige toestand der wet is deze: „De schrijver van een werk heeft een bepaald kopijregt over dat werk, gedurende den tijd van acht en twintig jaren. Zoo hij langer dan acht en twintig jaren na de uitgave van dat boek mogt leven, tot aan zijn dood."

Mijn edele vriend heeft niet voorgesteld, om eenige verlenging te brengen in den termijn van acht en twintig jaren, maar hij stelt voor, dat het eigendomsregt tot vijf en twintig jaren na den dood des schrijvers van kracht zal blijven. Hij stelt dus niet voor,

eene verlenging van den *zekeren* termijn, maar eene zeer groote verlenging van den *onzekeren*.

Mijn plan is geheel anders. Ik zou geene verlenging van den onzekeren termijn verlangen, maar eene groote verlenging van den zekeren. Ik stel voor, om veertien jaren te voegen bij de acht en twintig, die de wet nu aan den schrijver toestaat. Het kopijregt zal in dat geval duren tot aan zijn dood, of tot twee en veertig jaren na de uitgave van zijn werk. Ik geloof in staat te zijn, om tot tevredenheid van het comité aan te toonen, dat mijn voorstel voordeeliger voor letterkunde en letterkundigen zal zijn, dan dat van mijn edelen vriend.

Men moet ongetwijfeld erkennen, mijne heeren, dat de bescherming, welke wij aan boeken toestaan, zoo gelijk mogelijk behoort verdeeld te worden, dat aan elk boek een gelijk aandeel in die bescherming toekomt, en aan geen boek meer dan dat. Het zou klaarblijkelijk een dwaasheid zijn, indien men briefjes met verschillende nommers in een bus wierp, en de schrijvers daaruit liet trekken, de één een termijn van acht en twintig, een ander van vijftig en een derde van negentig jaren. En toch, het is niets anders dan zulk een loterij, wat mijn edele vriend voorstelt. Ik weet wel dat wij de kans niet geheel kunnen wegnemen. Gij hebt twee termijnen van kopijregt, de eene zeker, de andere onzeker, en ik geloof niet dat wij den onzekeren geheel kunnen vernietigen. Het is ongetwijfeld, billijk, dat een schrijver zoo lang hij leeft eigenaar blijft van zijn werk. Maar mijne heeren, indien wij de kans niet geheel kunnen wegnemen, wij kunnen toch het aandeel dat die kans heeft in het uitdeelen der belooningen, welke wij aan schrijvers willen toestaan, veel verminderen.

Het is zeker, dat wij door elke verlenging van den *zekeren* termijn den invloed van de kans verminderen, terwijl wij door elke vermeerdering van den *onzekeren* termijn dien invloed noodzakelijk vergrooten. Ik zal mij beter doen verstaan door voorbeelden. Neem twee uitstekende schrijfsters, die in onzen tijd zijn overleden, Mevr. D'ARBLAY en Miss AUSTEN. Volgens de tegenwoordige wet, zouden de uitmuntende verhalen van Miss AUSTEN niet langer dan acht en twintig, sommige drie en dertig jaren genoten hebben van het beschermend kopijregt, omdat die buitengewone vrouw jong stierf; zij stierf vóórdat haar talent naar waarde door het publiek was erkend. Mevr. D'ARBLAY daarentegen overleefde het geheele ge-

slacht waaronder zij gebloeid had. Het kopijregt van haar beroemd verhaal: *Evelina* bleef, onder de tegenwoordige wet, twee en zestig jaar in kracht. Die ongelijkheid is zeker groot genoeg, twee en zestig jaar voor *Evelina*, acht en twintig voor *Persuasion*. Maar die ongelijkheid schijnt mijn edelen vriend nog te klein. Hij stelt voor: het kopijregt van Mevr. D'ARBLAY met vijf en twintig jaar te verlengen, en dat van Miss AUSTEN zelfs met geen enkelen dag. Hij zou het kopijregt van dat laatste tot acht en twintig jaar wenschen bepaald te zien en dat van Mevr. D'ARBLAY tot zeven en tachtig jaren verlengd. Is dit redelijk? Beschouw daarentegen het resultaat van mijn voorstel. Ik wensch het regt van twee en zestig jaren voor de werken van Mevr. D'ARBLAY niet verlengd te zien, een regt, dat naar mijn gevoelen, lang genoeg gehandhaafd is; maar dat, voor de werken van Miss AUSTEN, wensch ik te verlengen tot twee en veertig jaren, en dit is, naar mijn gevoelen niet te lang. Gij ziet het, mijne heeren, volgens de tegenwoordige wet, heeft de kans te veel invloed in deze zaak, de bescherming door den staat aan letterkundigen toegestaan, wordt te ongelijk verdeeld. Gij ziet het, als het voorstel van mijn edelen vriend werd aangenomen, zal er nog meer aan de kans worden overgelaten dan onder de thans vigerende wet, en gij zult onregtvaardigheden in het leven roepen, die wij thans nog niet kennen. Gij ziet ook, dat wij, naar het door mij aangeprezen voorstel, geene volstrekte zekerheid, geene volstrekte gelijkheid zullen hebben, maar dat de tegenwoordige onzekerheid en ongelijkheid daardoor toch veel zouden verminderen.

Maar dit is niet alles. Het ligt niet in het voorstel van mijn edelen vriend om eenvoudig eene loterij daar te stellen, waaruit de eene schrijver eenen prijs en de andere een niet zal trekken; hij maakt het nog erger; zijne loterij is zoo ingerigt, dat in verreweg de meeste gevallen de nieten op de beste boeken zullen komen, en de prijzen op de boeken van minder gehalte.

Neem SHAKSPEARE. Aan *Love's Labour's Lost* en *Pericles, Prince of Tyre* geeft mijn geëerde vriend eene langduriger bescherming dan ik doen zou, terwijl hij daarentegen *Othello* en *Macbeth* een korter tijd van bescherming verleent dan ik wenschelijk zou achten.

Neem MILTON. MILTON stierf in 1674. Het kopijregt der groote werken van MILTON zou volgens het tegenwoordig voorstel in 1699 opgehouden hebben te bestaan. *Comus* verscheen in 1634, *Para-*

dise Lost in 1688, derhalve zou *Comus* het kopijregt gedurende vijf en zestig en *Paradise Lost* slechts gedurende een en dertig jaren hebben genoten. Is dit redelijk? *Comus* is een schoon gedicht, maar wie zal het op gelijke lijn durven stellen met *Paradise Lost*, mijn plan zou beide deze gedichten een kopijregt van twee en veertig jaren verleenen.

Gaan wij van MILTON op DRYDEN over, dan zouden de slechtste werken van den laatsten schrijver volgens het voorstel van mijn edelen vriend meer dan zestig jaren kopijregt hebben, maar voor *Theodore en Honoria, Tancred en Sigismunda, Cimon en Iphigenia*, en andere meesterstukken van denzelfden auteur zouden er slechts acht en twintig jaren van kopijregt overschieten. Het werk van POPE, waaraan mijn vriend het grootste deel van beschermend regt geeft is zijn *Pastorals*, die alleen opmerking verdienen, omdat zij door een knaap zijn geschreven. Het eerste werk van JOHNSON was eene vertaling uit eene reisbeschrijving in Abyssinia, in 1735 uitgegeven. Deze vertaling was zoo slecht bewerkt, dat hij in latere jaren er ongaarne melding van hoorde maken. BOSWELL kocht er eens een exemplaar van en vertelde dit aan den bewerker. „Spreek er niet van," antwoordde hem JOHNSON, „het is een boek dat vergeten moet worden." En aan dit boek wil mijn edele vriend gedurende den ontzettenden tijd van vijf en zeventig jaren een beschermend regt verleend hebben!

Let nu eens op BURKE. Zijn klein opstel, getiteld: „*Verdediging der natuurlijke maatschappij*," is zeker niet zonder verdienste, maar het zou toch in onzen tijd wel geheel vergeten zijn, als het den naam BURKE niet op den titel voerde. Aan dit opstel zou mijn edele vriend eene bescherming van nagenoeg zeventig jaar toekennen. Maar aan BURKE's beroemd werk: „*Over de Fransche omwenteling*," aan zijn: „*Beroep van de nieuwe Whigs op de oude*," aan zijne: „*Brieven over den vrede met de koningsmoordenaars*," zou hij niet meer dan 30 jaren of daaromtrent verleenen.

En bedenkt, mijne heeren! dat ik hier geene buitengewone voorbeelden uitzoek, om een schijn van regt aan mijne zaak te geven. Ik neem de grootste namen van onze nationale letterkunde, naar de volgorde, waarin zij geleefd hebben. Hetzij ge U tot andere volken of tot vroegere eeuwen wendt, altijd zult ge hetzelfde verschijnsel opmerken. In Athene en Rome bestond geen kopijregt; maar de geschiedenis der Grieksche en Latijnsche literatuur kan

even goed tot verduidelijking mijner bedoeling dienen, alsof zij dat regt even als wij gekend en gehandhaafd hadden als wij. Van al de treurspelen van SOPHOCLES zou mijn edele vriend de bekrompenste belooning hebben toegekend aan zijn wonderbaar meesterstuk: *Oedipus te Colonos*. Wie zou de redevoeringen van DEMOSTHENES *Tegen zijne voogden* en die *Voor de kroon* naast elkander plaatsen? Mijn edele vriend zou dat zeker wel het minst doen, want aan de eerste zou hij een regt van nagenoeg zeventig jaar toestaan en aan de onvergelijkelijke *Voor de kroon* nog niet de helft van dien tijd. Mijn edele vriend zou tweemaal zooveel tijd toestaan aan CICERO's jeugdige verdediging van Roscius Amerinus, dan aan de tweede Philippica.

Zie nu Frankrijk; mijn edele vriend zou een veel langer regt toestaan aan RACINE's *Frères ennemis* dan aan zijne *Athalie*, en aan MOLIÈRE's *Etourdi* dan aan zijn *Tartuffe*. Mijn edele vriend zou een langer regt toestaan aan de vergeten werken van CERVANTES, die niemand meer leest, dan aan zijn *Don Quixote*. In Duitschland zou volgens hem geen werk van SCHILLER langduriger bescherming hebben genoten dan zijne *Roovers;* van GOETHE geen langer dan zijn *Werther*.

Ik betuig mijn dank voor de vriendelijke aandacht, die het comité aan deze opsomming heeft geschonken. Mijne hoorders zullen, ik ben er zeker van, begrijpen, dat het geen waanwijsheid is, die mij al die namen van zooveel boeken en schrijvers deed opnoemen. Maar even als wij in onze beraadslagingen over burgerlijke zaken gedurig voorbeelden moeten aanhalen van menschen, die zich in de burgerlijke geschiedenis beroemd hebben gemaakt, zoo ook moeten wij bij de beoordeeling van het letterkundig eigendomsregt licht zoeken bij hen, die in onze letterkundige geschiedenis met roem bekend zijn. Het komt mij nu voor, mijne heeren! wanneer wij de zaak uit een letterkundig oogpunt beschouwen, dat de uitslag van het plan van mijn edelen vriend zou zijn, dat aan onrijpe en onvolmaakte werken, aan werken van den derden en vierden rang een groot voorregt boven de eerste voortbrengselen van het genie zou worden toegekend. Wanneer gij de daadzaken nagaat, die ik aan uwe overweging heb onderworpen, zult gij zien, dat het onmogelijk is den uitslag aan bloot toeval toe te schrijven. Hun aantal is te groot, de bijzonderheden te gelijksoortig. Wij moeten eene andere verklaring zoeken en zullen die gemakkelijk vinden.

Het is eene natuurwet, dat onze geest de hoogste volmaking, niet, dan door langzame opklimming bereiken kan, en dit is vooral bij de grootste geesten eene waarheid. Het is waar, somtijds hebben jonge menschen werken van groote verdiensten geleverd, maar het zou onmogelijk zijn eenig schrijver van den eersten rang te noemen, die zijne beste werken in zijne jeugd had voortgebragt. Dat alle boeken van waarde, die over geschiedenis, letterkunde, natuurkunde en wijsbegeerte, godsdienst en staathuishoudkunde handelen, door menschen van rijperen leeftijd zijn geschreven, zal wel niemand in twijfel trekken. Die zekerheid mag bij werken van smaak minder algemeen zijn erkend, ik verklaar toch, dat mij geen enkel werk van smaak van den eersten rang bekend is, dat door iemand beneden de vijf en dertig jaren geschreven is. Welke gaven een jongeling ook mag gekregen hebben, het is onmogelijk, dat zijn smaak en oordeel reeds zoo vroegtijdig rijp zijn, dat zijn geest behoorlijk met beelden vervuld, dat hij de wisselvalligheden des levens gekend, dat hij de fijnere karakterschaduwen opgemerkt heeft. Hoe kan, zooals Marmontel met waar gevoel aanmerkt, hoe kan iemand portretten schilderen, die geen aangezigten gezien heeft? In het algemeen, mag ik, zoo ik mij niet vergis, zonder vrees van tegengesproken te worden, zeggen, dat van alle goede boeken, die nu op de wereld bestaan, meer dan negentien twintigsten zijn uitgegeven, nadat de schrijver veertig jaren oud was. Indien dit waar is, lijdt het geen twijfel, of het voorstel van mijn edelen vriend rust op een verkeerd beginsel. Want terwijl hij aan voortbrengsels van jeugdigen leeftijd een veel langer regt toestaat dan zij nu genieten, doet hij in vergelijking maar zeer weinig voor de werken van mannen, die de volkomen ontwikkeling hebben bereikt, en in het geheel niets voor ieder werk, dat in de drie laatste jaren van het leven eens schrijvers is uitgegeven. Want volgens de tegenwoordige wet, duurt het kopijregt van zulk een werk tot acht en twintig jaren na de uitgave, en mijn edele vriend staat daaraan geen langeren termijn toe dan vijf en twintig jaren na den dood des schrijvers.

Ik stel voor, dat de zekere termijn, gerekend na de uitgave zal zijn twee en veertig in plaats van acht en twintig jaar. Bij deze schikking is er geene onzekerheid, geene ongelijkheid. Het voordeel, dat ik wensch toe te staan, zal gelijk zijn voor ieder boek. Geen werk zal zulk eene lange bescherming genieten, als

mijn edele vriend aan sommige wenscht toe te staan, noch zoo kort als hij het voor anderen wenscht. Geen kopijregt zal negentig jaar kunnen duren. Aan elk boek, dat in de laatste zeventien jaren van het leven eens schrijvers wordt uitgegeven, sta ik een langer regt toe dan mijn edele vriend; en ik ben verzekerd, dat niemand, die met de geschiedenis der letterkunde eenigzins bekend is, zal ontkennen, dat in het algemeen de beste boeken in de laatste zeventien jaren van het leven des schrijvers zijn uitgegeven. Ik wil met korte woorden eenige weinige en maar zeer weinige van de grootere werken onzer Engelsche schrijvers opnoemen, die volgens mijn voorstel meer zouden winnen dan volgens dat van mijn edelen vriend. Aan den *King Lear*, *Macbeth*, *Othello* en *The fairy queen* van SHAKSPEARE, *Het verloren paradijs*, BACO'S *Novum organum* en *de Argumentis*, LOCKE'S *Verhandeling over den menschelijken geest*, CLAREDON'S *Geschiedenis*, HUME'S *Geschiedenis*, GIBBON'S *Geschiedenis*, SMITH, *Rijkdom der natiën*, ADDISON'S *Spectator*, bijna al de groote werken van BURKE, *Clarisse Harlowe* en *Karel Grandisson*, van RICHARDSON, *Tom Jones* en andere werken van FIELDING en aan al de romans van WALTER SCOTT, met uitzondering van zijn *Waverley*, sta ik een langer kopijregt toe, dan mijn vriend. Kan hij daartegen eene gelijke lijst leveren? Bevat de mijne niet alles, wat Engeland in de verschillende takken van dichtkunst, wijsbegeerte, welsprekendheid, vernuft, meesterlijke teekening van het leven en der zeden groots heeft voortgebragt? Daarom verwacht ik met vertrouwen, dat het comité mijn voorstel liever dan dat van mijn edelen vriend zal aannemen. Ik heb aangetoond, dat de bescherming, die hij voorstelt aan de letterkunde te verleenen, ongelijk is, en ongelijkheid is een zeer groot kwaad. Ik zal daarom, wanneer wij aan dat gedeelte der wet komen, voorstellen dat de woorden: „vijf en twintig" worden weggelaten en verder dat in plaats van de woorden: „acht en twintig" geplaatst worde: „twee en veertig." Ik wensch hartelijk, dat het comité deze amendementen zal aannemen, en ik ben ten volle overtuigd, dat het voorstel van mijn edelen vriend, op deze wijze veranderd, een groot voordeel aan de letterkundigen zal verschaffen, met zoo weinig mogelijk bezwaar voor het publiek.

Weekbl. v. d. Boekhandel 1854.

———

LETTERKUNDIGE EIGENDOM.

De door den Keizer der Franschen benoemde Commissie, belast met de zamenstelling van een ontwerp van wet op den letterkundigen eigendom, heeft den 22 dezer met hare werkzaamheden een aanvang gemaakt. De Voorzitter, Graaf WALEWSKI, heeft daarbij eene uitvoerige rede uitgesproken, die wij ook om de gevolgen die zij kan hebben, belangrijk genoeg hebben geacht geheel mede te deelen. Zij luidt aldus:

„Het zij mij geoorloofd, Mijne Heeren, alvorens in ontwikkeling te treden omtrent de gewigtige en teedere kwestiën, aan uwe beraadslagingen onderworpen, te kennen te geven, hoe veel eer ik er in stel, met mijne ambtgenooten van Binnenlandsche zaken en van Openbaar onderwijs, als Voorzitter op te treden in deze vereeniging van in zoo vele opzigten uitstekende mannen, die in de verschillende takken van het menschelijk vernuft, zoo zeer tot den roem van hun land hebben bijgedragen.

Welke hooge zending 't mij ook in den loop van mijn leven gegeven ware te vervullen, zal geene mij eene herinnering achterlaten, waarop ik met meer regt roem zal dragen. En inderdaad, welke schooner en edeler taak bestaat er, dan met mannen van uitstekende geestvermogens te arbeiden, om een vraagstuk tot klaarheid en zoo mogelijk tot eene oplossing te brengen, hetwelk sedert meer dan eene eeuw opgeworpen en waarover door de meest degelijke en meest gezaghebbende mannen in tegenovergestelden zin en met even veel talent geredetwist is; een

vraagstuk van letterkunde en kunst, maar ook tevens van zedekunde en wijsbegeerte, dat het wezen zelf der maatschappelijke orde, de regels der billijkheid, de vestiging van den eigendom. zijn beginsel, het erfgoed, dat wil zeggen den voortduur van den mensch door de familie, in één woord alles raakt wat het diepste, het edelste, het heiligste der menschheid uitmaakt.

De Keizer, wiens verheven bezorgdheid alles opspoort wat verbeterd kan worden en in overeenstemming gebragt met den voortgang van 't nieuwe tijdsgewricht, dat hij inwijdt; de Keizer heeft op den tegenwoordigen staat van den letterkundigen eigendom een van die blikken geslagen, welke als de voorboden zijn van verstandige en nuttige hervormingen; hij heeft gewild, dat dit vraagstuk op nieuw zou onderzocht worden, opdat eene meer bepaalde, een meer krachtig beschermende wetgeving zou aanvullen of liever vervangen de bij de wet van 8 April 1854 aan alle vervaardigers en uitvinders, op het gebied van verstand en vernuft verleende waarborgen.

Dat onderzoek is u toevertrouwd, Mijne Heeren. Aan u is het thans opgedragen, aan dat groote vraagstuk eene practische oplossing te geven en tevens overeenkomstig de billijke belangen, welke die oplossing met zoo billijk ongeduld vorderen.

Men heeft gezegd, dat met het drukken, het regt van den schrijver op de handelswaarde van de voortbrengselen zijner gedachte was geboren. In plaats van te zeggen: het regt, zou het welligt billijker geweest zijn te zeggen: de uitoefening van het regt. Het drukken heeft inderdaad aan den schrijver het middel gegeven, zijn werk te verspreiden en van zijn eigendom gebruik te maken, door daaraan eene stoffelijke waarde te geven. Maar bevorens. ofschoon nog onstoffelijk, bestond die eigendom daarom niet minder, daar dit een natuurlijk regt was. Zoo het drukken in overoude tijden had bestaan, zou de letterkundige eigendom nooit betwist zijn geworden. Niet het regt, maar het middel om het meest eerbiedwaardige der regten uit te oefenen, ontbrak dus.

Zoo het bezit het beginsel van den eigendom van onroerend goed is, is de schepping het beginsel van den letterkundigen eigendom.

Toen Homerus van stad tot stad reisde in het aloude Griekenland, onder het zingen zijner verheven gedichten, ontving hij de gastvrijheid daarvoor in de plaats; dit was het eerste regt van den schrijver aan den grootsten dichter betaald; het was de eerste

uitoefening van een vroeger bestaan hebbend regt en 't welk daarom niet te minder bestaat, omdat het nog niet erkend of uitgeoefend wordt. En toen HOMERUS zijne werken aan het geheugen der rapsoden toevertrouwde, ook toen huldigde hij door die wijding van de overlevering, den letterkundigen eigendom.

Na het geheugen, werd het geschrift een magtiger en nuttiger werktuig van openbaarheid. De schouwburgen van *Athene* en *Rome* openden zich eindelijk voor de meesterstukken der groote tooneeldichters, van ESCHYLUS tot TERENTIUS. Aan de eenen betaalde men hunnen roem in laauweren, den anderen bood men duizenden sestercen aan. In 240 v. Chr. liet LIVIUS ANDRONICUS het eerste Latijnsche tooneelstuk opvoeren voor toeschouwers, die aan de meest barbaarsche vertooningen gewoon waren, en het Romeinsche volk, met dit nieuwe vermaak ten hoogste ingenomen, rigtte den dichter gedurende zijn leven een standbeeld op. PLAUTUS stelde kort daarop zijne wegslepende werken op en verkocht die aan de edilen, voor de openbare feesten. De schrijvers trokken dus reeds voordeel van de opbrengst van hunnen arbeid, en in afwachting dat de eigendom van dezen gewettigd werd, verdedigden zij, even als VIRGILIUS, den eigendom van hunnen roem tegen het plagiaat.

Na de groote eeuw van *Rome*, die door onderscheidene eeuwen van duisternis werd gevolgd, gedurende welke de letteren naar de kloosters de wijk namen, brak een nieuw tijdperk aan, en Frankrijk betwist aan Italie de eer dezer roemrijke wedergeboorte; de drukkunst is uitgevonden, en weldra, wanneer de schrijvers, nadat zij alleen bedacht zijn geweest om de werken van hunnen geest voort te brengen, ook bedacht zullen zijn van de vrucht hunner voortbrengselen te leven, en zij zich van het in hunne magt zijnde werktuig willen bedienen, weldra, zeggen wij, zal men zich verwonderen, dat zij dit niet eerder hebben gedaan, en men zal hun ten slotte het regt zelf betwisten, omdat zij niet ten allen tijde het middel of den wil hadden, er het voordeel van te vorderen.

De schrijvers aanvankelijk der zestiende eeuw, geenszins talrijk, waren er alleen op uit, aan het smaakvolle hof van FRANS I te schitteren. Mildelijk begiftigd, en alzoo boven hunne verdiensten bezoldigd, vorderden zij niet als regt hetgeen hun uit eigen beweging, als eene gunst werd verleend. De zorgeloosheid der dichters en hunne toewijding louter aan de kunst zullen hun nog

lang weêrhouden, hunne stoffelijke belangen op het oog te houden.

Gedurende de 17e eeuw kwam het koninklijk privilegie tusschen beiden, minder als een bewijs van bescherming aan de letteren verleend, dan als een maatregel van 't bewind, om voor den staat het toezigt over den Boekhandel te verzekeren. Het is inderdaad niet dan eene soort van vrijbrief, onder de hoede waarvan de boeken vrij mogen in omloop komen, zonder dat evenwel het regt der schrijvers daardoor betwist of er de minste inbreuk op gemaakt wordt. Het eeuwigdurende van dat regt werd integendeel alstoen gehuldigd, niet alleen door het gebruik, maar ook door de regtspraak.

La Fontaine had al zijne regten aan den boekverkooper Barbin verkocht; doch nu kwamen zijne kleindochters daartegen op, bewerende dat het privilegie, aan den beroemden schrijver verleend, verjaard was. De Koning gaf haar een nieuw privilegie, aangezien *de werken van haren grootvader haar van natuurswege als erfelijk regt toekwamen*, en bij arrest van den bijzonderen raad van 14 September 1761, werd de inschrijving van dat privilegie in de kamer der syndics bevolen. Wel is waar werd vervolgens, ter zake van den wettigen afstand door La Fontaine gedaan, het proces voor het Parlement verloren, maar daaruit ontstond eene dubbele erkenning van den natuurlijken eigendom bij erfregt en van het persoonlijk regt, 'twelk de schrijver had, om, ten nadeele zelfs van zijne familie, over zijn werk te beschikken.

Sedert het begin der 18e eeuw had Voltaire zijne *Commentaires sur Corneille* uitgegeven, ten einde de dochter van dien grooten man eene huwelijksgift te schenken, en de zaak van den letterkundigen eigendom kon geen welsprekender verdediger vinden; Beaumarchais kwam op zijne beurt, met de hem eigene stoutheid, tusschen beiden, en weldra was het regt der tooneelschrijvers op de voorstelling hunner werken geregeld.

Buiten den strijd der bij de kwestie belanghebbende schrijvers, ontving het beginsel van den letterkundigen eigendom in het Parlement eene krachtige verdediging bij monde van den advocaat-generaal Antoine Louis Séguier.

Bij bevelschrift des Konings, van den 30 Augustus 1777, werd aan ieder schrijver, die een privilegie had verkregen, het eeuwigdurende van zijn eigendomsregt op zijne werken verleend, en men zou kunnen zeggen, dat juist daardoor het regt der schrijvers

was ingekrompen, omdat het aan het verkrijgen van een privilegie onderworpen was.

Bij arrest van den raad, gedagteekend 30 Julij 1778, werd aan den schrijver een wezenlijk eigendom toegekend, en bij die gelegenheid drukte zich de advocaat-generaal SÉGUIER, in een verslag, 'twelk historisch is geworden, aldus uit:

„Tot aan de 17e eeuw vinden wij geen bevelschrift, geen arrest, in één woord geene wet, waarbij de letterkundige eigendom erkend of betwist is; het schijnt dat daarvan zelfs geen sprake is geweest. In de 17e eeuw begon men het regt van eigendom der schrijvers te beseffen en men erkende dit, zoodra zij het kenbaar maakten. Die eigendom is onbetwistbaar en wordt zelfs niet betwist, zeggen wij liever het is thans erkend en gestaafd."

In 1791 zegt op zijne beurt de rapporteur der wet nopens de regten der tooneelschrijvers het volgende:

„Het heiligste, het minst aantastbare, het meest persoonlijke van alle eigendommen, is het werk, de vrucht der gedachte van een schrijver."

Maar in het tijdperk tusschen 1778 en 1791 had de Fransche revolutie tijdelijk groote inbreuk op den eigendom der schrijvers gemaakt. Dat regt, waarvan de uitoefening op een Koninklijk privilegie berustte, werd in den algemeenen ban begrepen en verdween in de schipbreuk der privilegiën. Daar de dwaling weldra erkend was, bekrachtigde de wet van 13 en 19 Januarij 1791 den eigendom der schrijvers en strekte dien uit tot vijf jaren na hunnen dood, voor de erfgenamen cessionarissen.

In 1793 werd een decreet uitgevaardigd, waarbij de duur van het genot voor de erfgenamen van den schrijver verdubbeld, en aan dezen laatsten, zijn leven lang gedurende de uitoefening van zijn eigendomsregt gewaarborgd wordt.

De zaken bleven in dien toestand tot in 1810. Op dat tijdstip strekte keizer NAPOLÉON I het genot der erfgenamen tot 20 jaren uit en bepaalde het regt voor de weduwe des schrijvers, voor het geval zij in gemeenschap van goederen met haren man gehuwd was.

In 1825, 1836, 1839 en 1841 werd het vraagstuk op nieuw door commissiën of in de Kamers behandeld, zonder dat eenige nieuwe wetsbepaling daarvan het gevolg was, maar men scheen toch meer en meer te begrijpen, dat de bescherming onvolledig was.

Men stelde voor, het genot na den dood van de regten der schrijvers op 50 jaren te bepalen; men ging zelfs zoo ver, om het beginsel van erfelijk en eeuwigdurend regt toe te laten, zoo niet door aan de erfgenamen het uitsluitend regt van uitgave te verleenen, ten minste door wettelijk ten hunnen behoeve de gelegenheid te openen, eeuwigdurend eene jaarlijksche retributie te heffen van die voortbrengselen, wanneer zij, als tot het *domain-public* behoorende, door allen mogen gedrukt worden.

In 1854, eindelijk, bepaalde de wet van 18 April de regten voor de afstammelingen in de regte lijn der schrijvers, op 30 jaren, te rekenen van het overlijden van dezen of van het vervallen der regten van de weduwe. Daar deze wet echter, even als het decreet van 1810, geen melding van de cessionarissen maakt, is daarvan het gevolg, dat de ongehuwde schrijver gebleven is onder de werking der wet van 1793, waarbij het eigendomsregt, door hem aan zijne erfgenamen gelaten of door hem aan zijn uitgever afgestaan, tot 10 jaren wordt beperkt.

Zoo men na dit kort overzigt der verschillende phasen, welke de letterkundige eigendom in *Frankrijk* doorloopen heeft, den staat der wetgeving buiten 's lands onderzoekt, ziet men dat het regt van den schrijver twintig jaren is, te rekenen van het overlijden der schrijvers, in de *Nederlanden*, in *België*, in *Zweden*: van dertig jaren, in *Pruissen*, *Oostenrijk*, *Portugal;* van vijftig jaren, in *Spanje*, *Rusland*, en dat in *Engeland*, — waar de wetgeving den duur van het regt bepaald heeft op zeven jaren na het overlijden des schrijvers, of op 42 jaren na de uitgave, — de eeuwige duur bestaat voor de werken, door de kroon of de universiteiten uitgegeven.

Drie stelsels staan dus thans tegenover elkander: het tegenwoordige stelsel, de uitbreiding van de duurzaamheid der regten op 50 jaren, en eindelijk het altijddurend regt.

Ik ben geenszins voornemens, hier in eene diepe discussie te treden; ik zal mij bepalen met de voornaamste gronden aan te wijzen, door de verdedigers der verschillende stelsels in het midden gebragt:

Voor sommigen zou het stelsel van het eeuwigdurende eigendomsregt een hinderpaal voor de verspreiding van kennis zijn, vooral onder de klassen, die de meeste behoeften aan onderwijs hebben. Door een eeuwigdurend regt bezwaard, zouden de boeken

op hoogen prijs blijven, waardoor hunne verspreiding belet, en de intellectuële vooruitgang belemmerd zou worden.

De letterkundige eigendom bestaat alleen door meêdeeling, en daar hij daardoor als het ware voor een gedeelte vervreemd wordt, moet men bekennen, dat hij geen absoluten vorm heeft en niet kan gewaarborgd worden binnen de grenzen, door de burgerlijke wet bepaald."

Men voegt er bij, „dat het regt van den schrijver, om eeuwigdurend te zijn, zou moeten beschermd worden door een stelsel van substitutiën en privilegiën, strijdig met onze wetten; anders zou het bezwarend voor het publiek, hersenschimmig voor den schrijver, alleen vruchtdragend voor de speculanten zijn; het zou gevaar loopen, de uitgave van een werk tot de toekomst te beperken of die zelfs geheel achterwege te doen blijven.

Door eene eeuwigdurende retributie op den herdruk van een werk, ten behoeve der erfgenamen van een schrijver te stellen, zou men aan dezen laatsten volstrekt beletten, afstand van zijn boek te doen, omdat bij zijn dood het bijzondere regt, 't welk hij zou hebben, vervangen zou moeten worden door eene algemeene concurrentie, onder voorwaarde van betaling der retributie.

De eeuwigdurendheid zou, volgens het zeggen harer bestrijders, tot het zonderlingste der privilegiën, tot het ondragelijkste monopolie leiden. Ten einde te verhoeden dat de erfgenamen van een groot man tot ellende vervallen, zou men den eigendom van een boek in een wezenlijk majoraat moeten veranderen; anders zou het boek in handen van een speculant komen, die alleen van het voordeel der eeuwigdurendheid genot zou hebben.

Het privilegie van dertig jaren voor den letterkundigen eigendom vereenigt aller belangen: het geeft aan de familie al den noodigen tijd om van het werk partij te trekken. Zoo het een letterkundig werk is, zal het in de eerste jaren zijner uitgave het meest gezocht zijn. Geldt het een wetenschappelijk werk, men weet dat de beste wetenschappelijke verhandelingen spoedig oud worden.

Dertig jaren is bovendien de termijn der verjaring in burgerlijke zaken. Heeft de maatschappij, wanneer zij gedurende dien tijd van dat werk heeft gebruik gemaakt, het niet eenigermate ten haren voordeele doen verjaren, en moet men haar daarvan dan niet bij analogie den eigendom verleenen?"

Volgens de meening, welke de strekking heeft, om het regt der schrijvers vijftig jaren te doen duren zegt men: „dat dit regt niet als overdreven kan beschouwd worden, indien men nagaat, dat het, zelfs met die nieuwe uitbreiding, niet altijd tot het derde geslacht zal overgaan; dat er bovendien letter- of kunstgewrochten zijn, waarin het publiek, eerst langen tijd nadat zij het licht hebben gezien, smaak krijgt. De werken van vele schrijvers, die eenen regtmatigen naam hebben erlangd, zijn eerst nadat zij veertig jaren het licht zagen, gewaardeerd geworden; de muzikale compositiën van BEETHOVEN, van WEBER waren reeds sinds lang openbaar eigendom, toen zij het meeste vertier vonden. De zonen van MOZART en van WEBER, wettelijk van het bezit ontzet, hebben in *Frankrijk* het *droit d'auteur* op de voorstelling der werken van hunne ouders alleen ontvangen ten gevolge van de vrijgevigheid der Commissie voor de schrijvers van tooneelwerken. Vijftig jaren stelde de commissie van 1841 voor, en heeft het congres van *Brussel* in 1858 en dat van *Antwerpen* in 1861 aangenomen.

Op de voorafgaande gronden antwoorden de verdedigers van het eeuwigdurende eigendomsregt, dat nog voor eenigen tijd, de regten der schrijvers, tot vijftig jaren uitgebreid, zooals dit in *Rusland*, in *Spanje* plaats heeft, aan de Fransche schrijvers en kunstenaars een wezenlijk voordeel en eene verovering te meer in de toekomst zou zijn toegeschenen; dat dit resultaat thans op verre na niet aan hunne verwachting zou beantwoorden. Wanneer men bedenkt, hoe weinige, maar welke menschen van deze billijke gunst zouden genieten, vraagt men zich af, welk gevaar er in zou gelegen zijn, eene wet te vervaardigen, waarbij zeldzame meesterstukken ten eeuwigen dage wierden beschermd, terwijl zoo vele rampzalige werken vóór hunnen schrijver sterven; terwijl zoo weinige hun na 30 jaren overleven, hetgeen voor hen te verwijderd, maar slechts een eerste stap is voor die werken, welke altijd leven moeten!

Hoe, terwijl sedert meer dan twee eeuwen de werken der groote meesters *Frankrijk* tot eer verstrekken, terwijl zij de uitgevers, die ze het licht doen zien, en de tooneelen, waarop zij gespeeld worden, verrijken, hoe laat het zich dan verklaren, dat zij de erfgenamen hunner beroemde vervaardigers niet voeden? De tijd voert snel de slechte werken met zich mede; omtrent de goede is

het billijk, dat zij even voordeelig als duurzaam zijn, en dat hunne fortuin geene andere grens heeft dan die hunner waarde en den opgang welken zij maken.

Men heeft veel en met billijkheid gesproken van de erfgenamen van CORNEILLE en RACINE en van zoo vele andere, die in ellende leven, en wier vaderlijk goed opgeofferd is aan hetgeen men gewoon is, het *domaine public* te noemen. Zonder eenigen twijfel moet het algemeen belang der maatschappij, welke bovendien gemakkelijk met het bijzonder belang van den schrijver in overeenstemming te brengen is, de geheele aandacht van den wetgever gaande maken, maar men moet zich ook wachten, de geheiligde regten van den eigendom aan die wet van het *domaine public* op te offeren.

Zoo men zich voor 't overige beroept op de omschrijving, aan den letterkundigen eigendom gegeven door de uitstekendste mannen en wier gezag onbetwistbaar is, kan men niet miskennen, dat die eigendom op de uitgestrekte bescherming regt heeft.

Zoo is, volgens het edict door TURGOT uitgevaardigd, „deze eigendom de eerste, de heiligste, de meest onvergankelijke."

Volgens DIDEROT (*Brieven over den boekhandel*):

„Is de schrijver meester van zijn werk, of niemand is in de maatschappij meester van zijn goed."

»Van alle eigendommen," zeide LAKANAL in 1793, „is ongetwijfeld die, welke het voortbrengsel van het vernuft is, de minst betwistbare."

Volgens den graaf PORTALIS (*Kamer der Pairs* 1839): „is het een eigendom, uit den aard der zaak, door zijn wezen, door het ondeelbare van het voorwerp en het onderwerp."

Eindelijk schreef PRINS LODEWIJK NAPOLÉON in 1844 uit *Brussel* aan den heer JOBARD: Het gewrocht van het vernuft is een eigendom als een land, als een huis; het moet dezelfde regten genieten en kan niet dan ter zake van algemeen nut vervreemd worden."

De commissiën van 1825 en 1836 hebben bovendien in hare rapporten verklaard, dat zij in beginsel voor het eeuwigdurende regt waren en dat zij alleen terugdeinsden voor de moeijelijkheden, welke uit de toepassing zouden voortvloeijen. Vóór haar hadden zich beroemde mannen in gelijken geest uitgelaten: DIDEROT, VOLTAIRE, de advocaat-generaal SÉGUIER; later de graaf PORTALIS,

de heeren DE MONTALEMBERT, VICTOR HUGO, PHILIPPE DE SÉGUR, en in 1844, de rapporteur der aan de kamers aangeboden wet, om het regt van den letterkundigen eigendom tot dertig jaren uit te strekken.

Zie hier hetgeen de heer DE LAMARTINE in eene laatste poging ten behoeve van het altijddurende van 't regt heeft gezegd.

„Ik vraag vijftig jaren voor de regten van het vernuft, omdat ik gevoel, dat het oogenblik welligt nog niet gekomen is, om aan hetzelve nog meer te verleenen, maar den dag, waarop gij het eeuwigdurende van den letterkundigen eigendom zult verkondigen, zult gij de menschelijke gedachte vrij gemaakt hebben."

Is die dag gekomen, mijne heeren? Hebben de tegenwerpingen, welke tegen de toepassing der beginselen van het gemeene regt op den letterkundigen eigendom zijn gemaakt, iets van hare waarde verloren? Is het in den staat onzer wetgeving niet geoorloofd, het regt vast te stellen, 't welk de vervaardigers van letterkundige en kunstwerken hebben, even als de vervaardigers van elk ander voorwerp, om vrij en ten eeuwigen dage over de vrucht van hunnen arbeid te beschikken?

Ik heb het u, bij den aanvang mijner rede gezegd, mijne heeren, ik zeg het u nogmaals: gij zijt het, die deze gewigtige vragen moet beslissen.

De Keizer wacht den uitslag van uwen arbeid. Op uwe kennis vertrouwende, kan Z. M. er niet aan twijfelen, dat uit de overweging, welke plaats zal hebben, de gunstige oplossing voor de ware belangen der letterkunde en der kunsten zal geboren worden."

Nieuwsbl. voor den Boekh. 1862.

DE OORSPRONG VAN HET PAPIER.

Ofschoon ieder weet, dat de Arabieren hunne cijferteekens uit Indië naar Europa hebben overgebracht, is het toch minder algemeen bekend dat wij, naar alle waarschijnlijkheid, drie uitvindingen aan hen verschuldigd zijn, wier toepassing zoowel op literarisch en politiek gebied als in de wijze van oorlogvoeren, over den geheelen aardbol verandering deed ontstaan, — n.l. het papier, het kompas en het kruit. — Het is over het eerste dat ik in dit opstel het een en ander wil mededeelen.

Geleerden uit alle landen hebben sedert langen tijd getracht op te sporen aan wie Europa, omstreeks de 11de eeuw, het papier te danken heeft, welks gemis in vroeger tijd een der voornaamste oorzaken is, dat de wedergeboorte der wetenschap eerst zoo laat in de middeleeuwen plaats had. Door zijne groote bekendheid met Arabische schrijvers heeft CASIRI den waren oorsprong dezer weldaad ontdekt.

Sedert de oudste tijden was het papier in China bekend, waar het evenals nog heden ten dage uit zijde vervaardigd werd. Omstreeks het jaar 30 der Mohammedaansche Hedschira bestond er een soort papierfabriek in Middel Aziatisch Samarkand en 54 jaren later (in 706) gelukte het aan een zekeren JUSSUFF AMRU uit Mekka, voor de zijde een andere stof en wel de boomwol, die in Arabie meer voorkwam, in de plaats te doen treden. Dit vinden wij vermeld in een werk van MOHAMMED AL-GHA-

SALI, den schrijver van „*De Arabicarum antiquitatum eruditione*." Daar wordt gezegd: „In het jaar 84 der Hedschira vond een zekere JUSSUFF AMRU uit Mekka, de kunst van papiermaken uit en leerde aan de Arabieren het gebruik er van kennen."

Dat het boomwolpapier in Arabië het eerst vervaardigd is, wordt ook bevestigd door een geleerden Griek, die tijdens de regeering van den Engelschen Koning HENDRIK II [1]) den catalogus der oude manuscripten te Parijs vervaardigde; hij noemt het papier van deze soort steeds dat van Damascus. De latere uitvinding, het papier uit linnen, of hennep te vervaardigen, heeft, zooals wij weten, meermalen tot strijd aanleiding gegeven. MAFFEI en TIRABOSCHI noemen Italië, SCALIGER, MURRAY en MEERMANN geven Duitschland als het vaderland op. Daar echter sommige wetenschappelijke of industrieele uitvindingen bij verscheidene volken, zonder dat deze direct met elkander in aanraking waren, gelijktijdig of met klein tijdsverschil plaats vonden, kan 't in dit geval ook wel mogelijk wezen dat beide opgaven juist zijn. Overigens kan geen dezer schrijvers een vroeger tijdperk dan de 14de eeuw voor deze uitvinding aanwijzen. Van het linnenpapier vinden wij het eerst in Frankrijk gebruik gemaakt; het is een brief door JOINVILLE aan LODEWIJK IX. kort vóór den dood van dezen laatste in 1270, gericht; waarschijnlijk is dit papier tijdens een kruistocht medegebracht. Van het jaar 1318 heeft het archief van het hospitaal te Kaufbeuren oorkonden, die op linnenpapier geschreven zijn. Naar Spanje brachten de Arabieren het katoenpapier in de 11de eeuw over; wij vinden het gebruik van linnenpapier ruim een eeuw vroeger, en wel bij een vredesverdrag tusschen ALFONSUS II van Arragon en ALFONSUS IX van Castiliën, gedateerd A.D. 1178, dat in de archieven van Barcelona bewaard wordt en voorts bij de privilegiën, welke JAN DE VEROVERAAR in 1251 aan de stad Valencia schonk. Dit papier kwam zooals wij reeds mededeelden, van de Arabieren, welke in Spanje, waar zijde en boomwol zeer zeldzaam waren, gelukkigerwijze tot vlas en hennep hunne toevlucht genomen hadden. Hunne eerste fabrieken werden te Xativa (San Felipe) opgericht,

---

1) HENDRIK II (1154—1189) de eerste Koning uit het huis PLANTAGENET, ofschoon over Engeland regeerende, maakte zich in 1166 van Bretagne meester, terwijl zijn gemalin ELEONORA het graafschap Toulouse bezat; dit gaf hem aanleiding om zich met de boekerij te Parijs in te laten.

welke stad volgens PLINIUS en STRABO's berichten, reeds van oudsher, nl. in de tijden van de eerste Punische volksplantingen, door hare lijnwaadfabrieken beroemd was. De Scheriff EDRISI zegt van Xativa: „Hier wordt een zeer schoon en onovertreffelijk papier vervaardigd." Spoedig daarna bekwam Valencia, welker velden vlas in overvloed voortbrachten, evenzoo een papierfabriek, terwijl dergelijke vervolgens ook in Cataloniё verrezen. Nog tegenwoordig bezitten deze provinciën in Spanje de beste fabrieken voor dit artikel. In Castiliё verbreidde zich het gebruik van linnenpapier eerst in de 13de eeuw. („*En el año* 1260," zegt TORMIENTO *„se introdrugo en España el uso y la fabrica del papel por medio de los Arabes.*") Van daar ging het waarschijnlijk naar Italiё, Engeland en Duitschland over. De Arabische manuscripten werden op een soort wit atlaspapier geschreven, met een menigte van krullen en trekken voorzien en met zulke schitterende en blinkende kleuren beschilderd, dat de lezer er zijn beeld in kon zien, *ut ego ipse* zegt CASIRI, *in illis veluti in speculo me non semel conspexerim.*

Kinderdijk. J. L. TERNEDEN.

Nieuwsbl. voor den Boekh. 1873.

— —— - - -

BANDEN VAN BOEKEN.

Voor een paar jaren hield ik te Amsterdam in eene gewone vergadering van de „Vereeniging van jongelieden, in den Boekhandel werkzaam," eene voorlezing over: *banden van boeken*.

Toen werd mijne lezing door velen met genoegen gehoord en sprak deze en gene den wensch uit het voorgedragene nog eens te lezen, oordeelende dat de Redactie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* het stuk onder de rubriek „*Mededeelingen*" wel zou willen opnemen.

Ik liet de zaak echter rusten. Nu heb ik mijne lezing nog eens weder in handen gekregen en die, door eene toevallige omstandigheid daartoe opgewekt, aan de Redactie van bovengenoemd blad aangeboden, die de plaatsing welwillend toegestaan heeft.

Op eenige bijvoegselen en veranderingen na, is die lezing onveranderd gebleven. Men beschouwe haar niet als een uitgewerkt en met zorg bestudeerd stuk, 't zijn slechts losse aanteekeningen, hier en daar verzameld, voornamelijk uit SCHWARTZ, *De ornamentis librorum*. Lips. 1756, en LALANNE, *Curiosités bibliographiques*. Paris, 1845, zoodat ik dan ook de welwillendheid van den lezer dubbel inroep.

„Wat zit dat boek slecht in den band," zoo hoort men dikwijls klagen, en zij die zoo spreken hebben soms geen ongelijk. Leg

maar eens een boek dat in de 17de of 18de eeuw gebonden is, naast een bindwerk van onze dagen en ge zult mij moeten toestemmen dat die banden hemelsbreed van elkander verschillen. Even als toen de krijgslieden in ijzeren en lederen kolders staken, zoo waren ook de boeken besloten in stevige juchtlederen of pergamenten banden, welke „materie" òf over sterk vast ineengedrongen bordpapier òf over houten borden getrokken was. Kunstig bewerkte koperen sloten gaven zulk een boek een nog achtbaarder aanzien en niet zelden werden de hoeken, ter wille van de stevigheid, met koper beslagen. Geen wonder dus dat men de tegenwoordige banden „*vliegende banden*" noemt, banden die zeer spoedig door middel van stempelpersen afgewerkt worden, en zich wel schoon voordoen met al dat goud en al die kleuren, doch die wat stevigheid betreft, in de schaduw niet kunnen staan van die door den tijd bruin en donkerkleurig gewordene. Waaraan het toe te schrijven is dat men toen over het algemeen veel steviger banden bezigde dan thans, wil ik nu niet onderzoeken, evenmin zal ik eene historische bijdrage leveren tot de ontwikkeling en den vooruitgang der kunst van binden, ik wil alleen eenige korte mededeelingen doen, *omtrent banden van boeken van de vroegste tijden tot op heden.*

De gedaante van een boek, zoo als wij die tegenwoordig kennen, heeft ruim 1800 jaren bestaan. Ten tijde van AUGUSTUS, den keizer van het magtige Romeinsche rijk, kende men dien vorm volstrekt nog niet. Een handschrift werd, indien het door den schrijver *(anagnost)* op het pergament of de papyrusstof geheel afgewerkt was, aan eenen rol gehecht, dien de dichters *frons* (het voorhoofd) noemden, doch bij prozaschrijvers den naam van *umbilicius* (navel, overdr., midden, middenpunt) droeg. Om dien stok nu werd het HS. gerold en kreeg het den naam *volumen* van *volvere* wentelen. Daar nu die rol midden in het pergament zat wanneer het opgerold was, zoo gaven de prozaschrijvers er in overdragtelijken zin den naam *umbilicius* aan. Die rol was soms zeer fraai beschilderd en met zinnebeeldige figuren voorzien. De knoppen die aan de uiteinden zaten noemde men *cornua* (hoornen). De kanten van het HS. noemde men *barbae* (baard). De *Treurzan-*

gen (*Tristia*) van OVIDIUS hadden een stok die zwart geschilderd was; ook waren de *barbae* niet met den puimsteen afgeslepen, hetgeen anders steeds gebeurde, omdat zij rouwden over de verbanning van hunnen meester naar Tomi (OVIDII *Tristia*, L. I.) Het HS. opgerold zijnde, werd die zijde die niet aan den rol gehecht was een weinig omgeslagen, daar op die omgeslagene strook de titel van het boek geschreven stond, en men dus dadelijk kon zien welk boek het was. Zijden linten werden er vervolgens om toegestrikt, die meestal purperkleurig waren.

Verschillende *volumina* werden vervolgens in eenen lederen of houten koker geplaatst om ze tegen het stof, maar vooral ook tegen insecten te beschermen. Die koker *scrinia* (kastje) genoemd, (waarvan ons *schrijn* in schrijnwerken) was zeer prachtig met figuren en opschriften versierd. Soms was dat kastje van ivoor en meestal voorzien van een slot. Buiten op stond de titel van het werk met den naam des schrijvers en des eigenaars. Zoo zagen de boeken er ten tijde van AUGUSTUS uit. Lang na CICERO († 43 v. Chr.) en CATULLUS († omstreeks 57 v. Chr) werden eerst de *codices* ingevoerd. Dit waren HSS. waarvan de bladen door middel van riempjes aan elkander gehouden werden. Zij hadden meestal de gedaante van een tegenwoordig boek in 4o. Vóór CICERO werden zulke aaneengenaaide vellen alleen uitsluitend voor kasboeken (*codex accepti et expensi*, ontvangst- en uitgaafboek) gebruikt, zelfs ten tijde van den beroemden hekeldichter MARTIALIS († 101) die van zijne geschriften zeide: „*er loopen goede verzen onder, eenige zijn er bij die middelmatig zijn, doch de meesten zijn slecht*," schijnen de codices nog niet algemeen bekend geweest te zijn. Hij spreekt er ten minste over als van een nieuwtje en roemt zeer het gemak van die nieuwe uitvinding. Over de werken van VIRGILIUS roept hij uit: *Wat klein weinigje pergament bevat (de werken van den) grooten* VIRGILIUS.

Moest men vroeger toch 15 rollen bezitten als men op eene kompleete „*Gedaante-verwisselingen*" (*Metamorphoses*) van OVIDIUS konde roemen, nu behoefde men slechts *één* codex te koopen, waarin men alles vond, wat vroeger op de 15 rollen vermeld stond. Beknoptheid was vooral een groot gemak. Nu toch konden de beide kanten beschreven worden, hetgeen bij het „*volumen*" slechts zeer zelden het geval was. Zulk een codex werd in een stuk zijde of laken gewikkeld, of ook wel in eenen lederen of

houten doos geschoven, welke niet zelden met allerlei figuren beschilderd was. Ook kwam al spoedig de gewoonte in zwang, om de boeken door middel van sloten zamen te houden, hetgeen door het kromtrekken van het pergament noodzakelijk werd. In een boekenkast plaatste men de ruggen niet naar voren maar de zijden, waarop dan de titel en de naam van den schrijver geschilderd stond. In de vierde eeuw kwam er reeds eene groote pracht in de banden. Verschillende schrijvers spreken over banden met edelgesteenten en ivoor voorzien. HIERONYMUS zegt o. a. in: „*De custodia Virginitatis ad Eustachium*," „de boeken zijn bekleed met goud, purper en edelgesteenten en de naakte Christus sterft aan de deur der kerk." In het werk: *Notitia dignitatum utriusque imperii*, geschreven omstreeks 450 en gecommentarieerd door PANCIROLI († 1599) lezen wij dat onder de insigniën der keizerlijke officieren zich vierkante boeken bevonden, die naar mate een officier hooger in rang stond, in groen, rood, blaauw of geel leder gebonden werden. Deze boeken waren dikwijls voorzien van in het leder afgedrukte ruiten en niet zelden van de afbeelding des keizers.

ZONARUS († in de 12e eeuw) verhaalt in zijne *Annales* LXIV cap. VII dat onder den buit door BELISARIUS op GELIMER behaald (534) zich „de heilige boeken der Evangeliën bevonden, schitterende van goud en met allerlei kostbare steenen voorzien." CASSIODORUS († 565) in zijn „*liber de institut. divin. script.*" C 30 en RUPERTUS ABBAS in de *div. off.* L. III C 23. prijzen het binden van boeken zeer aan. De eerste liet in zijn klooster te Viviers zelfs bekwame binders komen en teekende zelf de modellen voor de banden. Zoo als wij zoo even al gezien hebben, kwamen door de oorlogen de boeken van het eene eind der wereld naar het andere. Zoo weten wij dat het oudste HS. van de bibliotheek te Siena (een Grieksch Evangelieboek van de 9e eeuw met eenen prachtigen met metaal voorzienen band) eens aan de keizerlijke kapel te Constantinopel behoorde, daarna bij den val van het Grieksche keizerrijk aan Venetië verkocht werd en eindelijk in handen geraakte van de regenten van het groote hospitaal te Siena, die het aan de bibliotheek aldaar ten geschenke gaven. Meest alle boeken waren ingebonden, omdat men vreesde dat zij, indien zij zulks niet waren, spoedig defect of beschadigd zouden worden. Merkwaardig is het dat er in de middeneeuwen

zelfs vrijdommen werden gegeven om zich door middel van de jagt vellen te verschaffen. KAREL DE GROOTE stond dit o. a. toe aan den abt van St. Bertin, opdat die met die vellen de boeken zijner abdij konde laten inbinden.

In de negende eeuw beval GODFRIED MARTEL, graaf van Anjou dat de tiende van de hindevellen, gevangen op het eiland Oléron, bestemd zoude zijn om de boeken van de abdij, die hij te Saintes gesticht had, in te binden, zoo verhaalt ook GUIBERT DE NOGENT in zijn *Vita* L. I c. 2 dat na een bezoek van den graaf van NEVERS, gebragt aan de karthuizers te Grenoble, de graaf hun ossehuiden en pergament zond, waaraan zij groote behoefte hadden

Toen de lust tot studie door het verrijzen van kloosters en scholen al meer en meer ontwaakte, werden de boeken steviger, doch ook minder fraai ingebonden. In de 12e eeuw omgeven lederen en houten al of niet met leder bekleede banden de meeste handschriften, „zelfs vinden wij melding gemaakt van eenen in ruig leder gebonden kwartijn." Men laat op de Laurentiaansche bibliotheek te Florence een HS. zien door PETRARCA († 1374 te midden zijner studiën met het hoofd op een opengeslagen boek gedoken) zelven geschreven. Het zijn namelijk de brieven van CICERO, welke zeer stevig ingebonden en met koperen hoeken voorzien zijn. PETRARCA had dit boek zeer dikwijls wegens zijne zwaarte laten vallen en daarbij eenige wonden gekregen zoodat men langen tijd vreesde dat zijn linkerbeen afgezet zou moeten worden. Echter werden de gebedenboeken de zoogenaamde *Horae romanae* met smaak en allerprachtigst ingebonden; Parijs stond er voor bekend dat het prachtige banden leverde. Zoo bevindt zich op de koninklijke boekerij te 's Gravenhage een evangelieboek door graaf DIDERIJK en vrouwe HILDEGAERDE aan de Egmonder abtdij ten geschenke gegeven en waarschijnlijk te Parijs gebonden. Eene afbeelding hiervan vindt men in HOFDIJK *Ons voorgeslacht* IIIe dl. p. 154. Van dit boek nu zegt de geleerde schrijver: „Toch is het niet zoo zeer het goudblad dat alles overdekt, niet zoo zeer het smeltwerk of email op de hoogere randen, met zijne heldere kleuren en de symbolieke figuren der Evangelisten op de hoeken; niet zoo zeer het tintelend gesteente vooral schitterende tusschen dat smeltwerk. Het is eigenlijk dat alles te zamen, maar dan nog het

meest van alles de hoofdgroep van het binnenwerk, de kruisiging voorstellende. Deze groep in verheven beeldwerk door een boog en zuilen met edelgesteenten versierd, omsloten, is een schoone proeve van de goudsmeêkunst der 12e eeuw."

Timperley verhaalt dat het HS. waarop al de koningen van Engeland van Hendrik I af tot aan Eduard VI (1100—1547) den eed aflegden bij het in bezit nemen van den troon zich in eene partikuliere boekerij te Norfolk bevindt. Het bevat de vier Evangeliën op pergament geschreven; de letters zijn schoon en goed gevormd en gelijken veel op Romeinsche kapitalen. Het schijnt geschreven en gereed gemaakt te zijn voor de Kroning van Hendrik I. De oorspronkelijke band is zeer goed bewaard en bestaat uit twee eikenhouten borden bijna een duim dik, welke door lederen banden verbonden zijn. De hoeken zijn bekleed met metaal en op eene der zijden bevindt zich een kruis.

Deugdelijkheid van het perkament en het bindwerk houdt zulke boeken dan ook eeuwen lang in goeden staat.

Op deugdelijke goede boeken werd dan ook veel prijs gesteld; niet te verwonderen is het dus dat men ze in fraaije „caffitorijen" liet „slaan."

En naarmate de tijden al of meer gunstig waren varieerden ook de banden der boeken. Zoo lezen wij omtrent de boekerij van het St. Barbara klooster dat men er vond „studier boeken" in houten berberen met leder, in perkament, in taffetaf, in fluweel of in zeemleer gebonden: aan iedere zijde doorgaans met vijf koperen, zilveren of vergulde doppen of rozetten beslagen: meestal *met*, zelden *zonder* krappen of sloten van hetzelfde metaal, of ook met overslaande sluitriemen of dunne veters voorzien.

Hooggeschatte boeken b. v. passieboeken werden „in rood taffetaf gebonden met zilver vergulde sloten en tien doppen." Sommigen zelfs werden voorzien van hoeken van hetzelfde metaal als de „krampen of sloten." In de 14e eeuw en misschien wel vroeger begon men de banden te stempelen. De binder had nl. een koperen of ijzeren stempel, die op de voorzijde van het boek in het leder gebrand werd. De naam van den vervaardiger en eenige zinnebeelden werden aldus op het boek gestempeld. Zoo zagen wij afbeeldingen van banden van onderscheidene boeken, met denzelfden stempel. Echter schijnt men ook losse stempels gebruikt te hebben getuige o. a. de band van een op pergament geschreven

eedboekje van Keulen, hetwelk de pligten bevat, die ieder Keulsch beambte volgens zijnen eed, moest bekrachtigen. Het is begonnen in 1341. Wij vinden er eene afbeelding op van de begroeting der drie koningen aan het kind Jezus, met het opschrift: *Nuto divino tres reges dant tria trino.* Met 3 kunstig bewerkte sloten, waarvan eene der sleutels in bewaring van den burgemeester was en de andere twee bij de beide wethouders berustte, werd dit boek, *nadat het opgerold was,* gesloten.

Eene afbeelding hiervan vindt ge in het uitstekende werk van den wakkeren antiquaar H. LEMPERTZ (firma J. M. HEBERLE) te Keulen *„Bilderhefte zur Geschichte des Bücherhandels und der mit demselben verwandten Künste und Gewerbe,"* waarvan sedert 1853 telken jare eene aflevering verschijnt. De bereidvaardige bibliothecaris der Vereeniging t. B. v. d. B. d. B. de heer FR. MULLER heeft mij in de gelegenheid gesteld, dit werk bij deze schets te gebruiken. Mijn opregte dank wordt hem bij dezen daarvoor gebragt.

De binder van het zoo even beschrevene boek is een zekere WALRAM geweest, die het in dien tijd nog al druk schijnt gehad te hebben getuige de vele banden die van hem bestaan. Naarmate de tijden beschaafder werden ging ook de bindkunst meer vooruit. Vóór 1500 had men reeds ter bewaring van den band op de zijden, koperen of zilveren knoppen aangebragt, zoodat de band hooger lag en niet konde beschadigen. Hiervan kan tot proeve strekken eene afbeelding van een werk uit de Benedictijner abdy Amerbach: REGNERI, *de piscis pantheologia.* (Zie het aangeh. werk van LEMPERTZ).

Doch niet alle boeken werden in leder gebonden. Boeken die niet bepaald voor studie geschikt waren, werden overtrokken met fluweel of zijde, zoo als boven reeds vermeld is, of ook wel met laken en satijn en dat wel in verschillende kleuren, waarbij het purper en het vermiljoen eene hoofdrol speelden. Bloemen of kunstige figuren van goud- en zilverdraad, ja zelfs van paarlen werden er dan op gestikt. In den inventaris in 1405 van de bibliotheek van den hertog van Bourgogne opgemaakt, wordt een klein boekje vermeld, bevattende twee evangeliën, welk boekje in een met goud en 58 groote paarlen versierden band gebonden was.

Om dergelijke banden voor beschadiging te vrijwaren waren zij bijna altijd besloten in kastjes, soms 4 om een boek, welke kast-

jes van goud, verguld zilver, zilver, koper en zelfs van ijzer waren. Daarop waren dan de wapenen van den eigenaar geschilderd, of ook wel symbolische figuren. Zoo was er een boek met 4 kastjes; op ieder kastje stond een propheet geschilderd. Somtijds werden de kastjes echter vervangen door eenvoudige strikken die aan metalen knoopen gehecht werden, die op den band zaten.

Ook gebruikte men om deze rijke banden te beschermen, eene soort van zak of overtreksel van leder, zijde of gemeene stof. Fraaije overtreksels werden veelal met borduurwerk en paarlen versierd; daarenboven waren de kostbaarste boeken in koffers besloten die ook rijk versierd waren. SKELTON († 1529) hofdichter van HENDRIK VIII heeft eene dichterlijke beschrijving van den band van een boek uit zijnen tijd nagelaten.

„De sloten schitterden, de snede was kostelijk beschilderd met goud, purper, vermiljoen en hemelsblaauw; men had er op voorgesteld wespen, vlinders en allerlei vreemde gewassen en bloemen. Een zieke zou de gezondheid herkregen hebben, als hij dezen schoonen band slechts zag, dit schoone boek met goud en zijde bedekt; de sloten van fijn zilver waren meer dan duizend livres waard, (wegens de kunstige bewerking) de rand van de voorzijde schitterde van edel gesteenten en karbonkelen en er waren in goud gedreven beeldjes op."

De meeste banden uit de 15e en 16e eeuw (waarvan men verscheidene afbeeldingen in het werk van LEMPERTZ kan vinden) komen vrij wel met elkander overeen.

Op velen dier banden bevinden zich afbeeldingen van heiligen, tooneelen uit het leven van Jezus of gepersonificeerde deugden of ondeugden b. v. het geduld, de ootmoed e. a. Het leder kreeg toen een zwaren concurrent in het pergament hetwelk meer en meer voor banden gebruikt werd. Zoo vindt men in het werk van LEMPERTZ eene afbeelding van eenen geslagen band uit de 15e eeuw, gebonden door JOHANNES HAGMAIJER. Volgens eene aanteekening is dat boek „BONAVENTURAE *quaestiones super I sententiarum*" op de Nordlinger markt in 1480 voor 1 gulden en 5 boheemsche grosschen gekocht en door den bovengenoemden Ulmer boekbinder voor 15 grosschen gebonden, eene niet onbelangrijke som voor die dagen. GROLIER, schatmeester van Frankrijk en afgezant aan het fransche hof onder FRANS I, had eene prachtige bibliotheek verzameld. „Ik heb" zoo spreekt VIGNEUL MARVILLE in

zijne *Mélanges*, wat mij betreft eenige deelen waaraan niets ontbreekt, noch wat de uitgave, noch wat de schoonheid van het papier betreft. Het schijnt, indien men ze beziet, dat de Muzen, die aan de uitvoering van binnen moeite besteed hebben, ook den band onder haar opzigt genomen hebben, zooveel geest en leven zit er in de stempels. Zij zijn allen met eene aan onze tegenwoordige vergulders onbekende sierlijkheid verguld; de schoonste kleuren wisselen het goudwerk af en vormen figuren die onberispelijk zijn. Tusschen het loofwerk leest men aan den eenen kant deze woorden, die den beschaafden, verlichten man doen kennen *Jo Grolerii et amicorum* (van JOH. GROLERIUS en zijne vrienden) terwijl de titel van het boek daar boven gestempeld staat en op den anderen kant dit opschrift als een getuige van zijne vroomheid: *portio mea, Domine sit in terra viventium.* (Mijn deel o Heer behoore op aarde aan de levenden.) Bij LEMPERTZ vindt men ook een paar afbeeldingen (genomen naar de oorspronkelijke exemplaren die op de bibliotheek te Wolfenbuttel zijn) van boeken uit de bibliotheek van GROLIER afkomstig, een man die BUDAEUS, ALDUS, ERASMUS en zoovele anderen onder zijne vrienden telde.

Hij stierf in 1565 in den ouderdom van 86 jaren. Zijne prachtige bibliotheek werd publiek verkocht en geraakte her- en derwaarts verspreid.

Uit dat alles blijkt het dat met de uitbreiding van de beschaving, de wetenschap al meer en meer veld won en op allerlei wijzen in de hand gewerkt werd. De manier om den titel op den rug regtstandig te plaatsen kwam toen ook in gebruik, waaruit men kan opmaken dat men toen de boeken met de ruggen naar voren in eene boekenkast regt op plaatste en niet meer op het plat legde, welke gewoonte echter tot nu toe in Spanje in gebruik is gebleven.

Nog eenige bijzonderheden zal ik trachten mede te deelen omtrent merkwaardige banden. Zoo bewaart men o. a. op 't British Museum te Londen een Nieuw Testament (editie van TIJNDALL, 't welk aan ANNA BOULEIJN (onthoofd 1536) heeft toebehoord en in blaauw marokijn leder is gebonden. Op de snede staat met roode letters *Anna regina Angliae.* (ANNA Koningin van Engeland). Ook bewaart men er een franschen bijbel te Lyon in 1566 gedrukt, die in het bezit is geweest van Koningin ELISABETH. Behalve haar naam is er ook haar portret op geschilderd.

De boeken dezer Koningin waren zeer prachtig gebonden, vooral was „*the golden manual of prayers*" merkwaardig gebonden in massief goud. Dit boek droeg zij altijd aan eenen gouden ketting bij zich. Op de eene zijde is SALOMO's regtsgeding, op de andere de aanbidding der koperen slang. Dit boek is op 150 pond sterling getaxeerd. In de Bodlejaansche bibliotheek te Oxford bewaart men eene Engelsche vertaling van de brieven van Paulus, die gebonden zijn in een rijk borduursel door ELISABETH vervaardigd, toen zij te Woodstock gevangen zat, (onder de regering harer zuster MARIA). Het werk in zwarte zijde gebonden is bedekt met Latijnsche spreuken als: „*de hemel is mijn Vaderland, Christus de staf mijns levens, in Christus leef ik.* In het midden is een hart met dit opschrift: *Verhef U mijn hart overal waar Christus is* en aan den anderen kant: *Gelukkig hij die de rijkdommen der H. S. lezende, de woorden in daden verandert*, en in het midden rondom eene ster: *Eene standvastige deugd overwint alles.*

De weelde ging zelfs zoo ver, dat er op het einde der zestiende eeuw edicten uitgevaardigd werden tegen het vergulden, welke edicten echter bij Koninklijk besluit van 16 September 1577 door Hendrik III weder werden ingetrokken. De snede mogt echter alleen verguld worden en een klein figuurtje op het plat staan. Ter dier tijde zegt GÉRAUD, had het bindwerk zijn toppunt van bloei bereikt. Boeken toen gebonden kunnen heden ten dage nog voor modellen doorgaan. Men oefende zich om de fraaiste voorstellingen en figuren te voorschijn te brengen; de kerkboeken, de gebedenboeken, werden in ivoor, zilver en goud gebonden en waren overladen met edelgesteenten. Goudsmeden en graveurs, schilders en vergulders, allen wedijverden om iets schoons te leveren. De kostbaarste vellen moesten overal gekocht worden; ja men verhaalt de zonderlingste dingen daaromtrent, die duidelijk te kennen geven, hoever de dwaasheid zich ter dier tijde op dat punt uitstrekte. Zoo berigt men dat een Engelschman een boek dat over de hertenjagt handelde, in het vel van een hert liet binden, en van een ander dat hij de geschiedenis van Jacobus II door Fox geschreven, in een vossenvel (in het Engelsch *fox*) stak. Nog zonderlinger vel gebruikte de beroemde geneesheer ASKEW die, een boek over de ontleedkunde geschreven hebbende, het in een menschenvel liet binden.

Onder Lodewijk XIV werd de orientalist PETIS DE LA CROIX

belast in Afrika 1200 vellen te koopen, om daarmede de koninklijke boekerij in te binden, welke aankoopen zich dikwijls herhaalden.

Diezelfde koning legde aan de overwonnene volkeren als schatting op: het leveren van vellen. Marokko moest veel vellen opbrengen.

In de eerste tijden van het Christendom waren het vooral de monniken, die zich onledig hielden met het boekbinden, zoo als wij reeds vroeger vermeld hebben. 't Was ook wel te begrijpen, daar de meeste boeken door monniken geschreven werden en zij er dus ook op bedacht moesten zijn, hun arbeid te bewaren en bijeen te houden. Een Engelsche monnik, HERMAN genaamd, een bekwaam auteur doch die terzelfder tijd binder was, werd o. a. later bisschop van Salisbury. Na de uitvinding der boekdrukkunst (1423) konden de monniken niet meer voldoen aan de vele verzoeken, die ten opzigte van het inbinden van boeken tot hen kwamen. Zoo beproefden het dan ook andere personen en werd het inbinden langzamerhand de zaak van eene bepaalde klasse van werklieden, die dan ook in de kunst meer volmaking bragten. Spoedig verdwenen de houten borden voor bordpapieren; het varkensleer werd vervangen door zacht kalfsleder, 't welk het eerst in Frankrijk werd toegepast, terwijl later (in de 17e eeuw) de halve en heele Fransche band in zwang kwam. Het inzagen op den rug begon in 1751 omstreeks in zwang te komen en men meent dat onze landgenooten de eersten zijn geweest, die deze verbetering in practijk bragten. Kon een LODEWIJK XIV door zijne schattingen het marokijnleder verkrijgen, zoo was hij toch niet de eerste die het trachtte in te voeren. De koning der Hongaren CORVINUS († 1490), die de boekdrukkunst in 1473 in zijn rijk invoerde, wordt voor de eerste gehouden die het in zwang bragt, doch onder FRANS I kwam het eerst veel in trek, 't geen vooral aan zijnen schatmeester GROLIER (zie boven) moet toegeschreven worden.

Eene drooge opnoeming van de namen van hen, die uitgeblonken hebben in het binden, zou vervelend wezen en te veel ruimte innemen. Ook zal ik geene opgave geven van werken, die over het binden in de tegenwoordige eeuw handelen. Men kan die vinden in BRADE en WINKLER, *het geïllustreerde boekbindersboek*, Leijden, A. W. SYTHOFF, 1861. Ten slotte alleen eenige mededeelingen omtrent het loon dat in de 15e en 16e eeuw voor degelijk bindwerk betaald werd.

Uit de inventaris van de hertogen van Bourgonje. — In 1386 heeft de hertog (PHILIPS DE STOUTE) aan MARTIN L'HUILLIER, boekverkooper, betaald 16 francs (gelijk in waarde aan 114 frcs. 15 c. van heden) voor het overtrekken van 9 boeken, Sproken, Bijbels en andere boeken, waarvan 6 in leder met ribben gebonden zijn.

1398. Voor aankoop van pergament, fluweel, geitenleêr, 40 frcs. (= 285 frcs. 35 c.) voor haken van koper, knoppen van edel metaal en koper, zijde van verschillende kleuren om sluitingen te maken voor verschillende boeken, 50 frcs. 2 s. (362 frcs. 45 c.)

In de Rekeningen van de Schatkamer in Engeland ziet men dat in het 17e jaar der Regering van Hendrik II (1171) de sherifs van Londen 22 shillings betaalden voor het vergulden van het Evangelie, waarvan men in de koninklijke kapel gebruik maakte. Doch genoeg hiervan; men liet zich toen goed betalen, doch leverde ook goed werk voor het geld. Dat echter niet iedereen geschikt was voor boekbinder, al was hij nog zoo knap in zijn vak, bewijst het volgende:

„Maandag den 30 Julij 1492. Nadat WILLEM OGIER heeft ten gehoore ontvangen de heeren van de Rekenkamer, is ook toegelaten de binder der Rekeningen, boeken en registers van gemelde Kamer, in plaats van EUSTACIUS D'ANGONVILLE, onlangs overleden, en heeft hij verklaard en bij eede bezworen dat hij lezen noch schrijven kan, hetgeen de binder der Kamer ook niet *moet* kennen en dat hij toegelaten is door gemelde heeren en dat men hem den gewonen eed heeft afgenomen, met de waarschuwing dat hij, indien hij bevonden mogt worden te kunnen lezen en schrijven, van zijn ambt ontslagen en een ander in zijne plaats zal benoemd worden."

En hiermede zal ik eindigen. Veel is er nog te zeggen over banden der 17e, 18e en 19e eeuw, doch de bronnen daartoe hebben mij ontbroken. Men gelieve dit opstel dan ook slechts als eene proeve te beschouwen, te meer dewijl *ik* deze onvolledige schets ook na het uitspreken evenmin heb kunnen verbeteren als uitbreiden. Zij is opgemaakt in verloren oogenblikken, die evenwel aangenaam werden doorgebragt en door de gelegenheid waarvoor dit opstel moest dienen, niet minder aangename herinneringen hebben nagelaten.

Groningen, Aug. 1865. R. J. SCHIERBEEK R.JZN.

BIBLIOGRAPHIE.

Hoewel ik steeds met ingenomenheid ieder Nummer van het Engelsche tijdschrift „*The Bookseller*" ontvang en doorblader, zoo heb ik zelden daarin iets gelezen wat mij meer genoegen heeft gedaan dan het berigt in de 3 laatste Nummers vermeld, nl. dat de Uitgever J. WHITAKER een prijs ten bedrage van £ 10 — had uitgeschreven voor het beste bibliographische werk dat iemand, in den Boekhandel werkzaam, hetzij patroon of bediende, vóór 10 Mei bij hem zou willen inzenden. In het begin had hij de keuze der onderwerpen vrij gelaten, doch later teregt beseffende hoe moeijelijk de toewijzing van den prijs bij verschil van onderwerpen zijn zou, heeft hij de onderwerpen beperkt tot: 1° eene Bibliographische Lijst van werken over Papier, of 2° over de Drukkunst, of 3° over het Boekbinden, of eindelijk 4° over Boekverkoopers en den Boekhandel. Onze teregt beroemde collega HENRY G. BOHN te Londen zal met den uitgever de uitspraak over den prijs doen.

Terwijl het mij aan de eene zijde verheugt dat op deze wijze bibliographische studie onder den Boekhandel in Engeland wordt aangemoedigd, zoo verheugt het mij inzonderheid dat dit geschiedt door zulk een practisch man als de uitgever van „*The Bookseller*" is. Wil men een bewijs voor zijnen praktischen zin als uitgever, zoo mogen de twee volgende feiten volstaan. Voor 13 jaar kwam bij WHITAKER het denkbeeld op den ouden, verouderden, slecht

geredigeerden BENT'S Literary Advertiser, sedert 1802 bestaande en tot dien tijd de algemeene Boekhandelaars courant, te koopen en — tevens te hervormen en tot een waarlijk goed, Engeland waardig blad te maken. Hij slaagde hierin, en gaf zijn nieuw maandschrift den naam van „*The Bookseller*", waarin thans zoowel advertentiën als berigten over den Boekhandel, de Boekverkoopers en alles wat den handel interesseert, alsmede korte recensiën van belangrijke nieuwe boeken voorkomen. Jaarlijks vormen de 12 N°. te zamen een zwaar deel van ongeveer 1400 zeer digt gedrukte bladz. in gr. 8°., waarvan alleen het Christmas Number ruim 200 à 300 bladz. vult. — Dit geheele tijdschrift kost franco zoowel in Engeland als buitenslands slechts 5 sh. (*f* 3.—) per jaar, en het frankeeren van een zwaar Christmas N°. kost den Uitgever alleen 1½ sh. per stuk. Natuurlijk moeten de kosten van het geheel door de Advertentiën gedragen worden, welke b. v. zijn: 4 reg. *f* 2.10, ieder regel meer 30 cents, eene geheele blz. *f* 37.80; ½ bladz. *f* 21.60, ¼ bladz. *f* 12.— enz. en zóó groot is de verspreiding van dit tijdschrift, dat de Uitgever voor een paar jaren 5 à 6000 Exempl. naar alle oorden der wereld verkocht; en dit getal zal eerder toe- dan afnemen, zoodat het bezit van dit blad thans een aanzienlijk jaarlijksch inkomen oplevert.

Een ander voorbeeld van zijn practischen geest is dit. In 1868 vatte hij het plan op eenen jaarlijkschen almanak uit te geven, zoo als er nog geen bestond, die niet slechts zou bevatten wat gewoonlijk in iederen almanak te vinden is, maar tevens: eene lijst der leden van het Hooger en Lager Parlements-Huis, de namen van allen die in het Engelsche Leger, de Zeemagt, Kerk, Justitie, Diplomatie, Handel, Bank- en Assurantiewezen, eene plaats bekleeden, enz. Voorts opgaven van de grootte, de bevolking, het budget en de cultuur van *alle* landen der wereld, natuurlijk het uitvoerigst van Engeland en zijne koloniën, en zóó vele andere onderwerpen, dat, gelijk vele recensenten thans zeggen, het moeijelijker is te zeggen, welke onderwerpen er niet, dan wèl in behandeld zijn. Voor 1869 vormde deze Almanak een gr. 12° deel van 367 zeer digt gedr. blz. in 2 kolommen, waarvan iedere kolom veel meer bevat dan eene gewone bladz. druk Hollandsch, en welke Almanak ingenaaid slechts 1 sh. of 60 cents particulier kost. Het spreekt van zelf dat zoo iets alleen mogelijk is bij verkoop van een enorm groot aantal exemplaren. Ook hoopte de uitgever,

gelijk hij mij zeide, binnen 10 jaar op een verkoop van 4 à 500,000 exempl. te kunnen rekenen, en ik geloof dat in dit jaar zijne verwachtingen van den verkoop in het tweede jaar, veel meer dan vervuld zijn, met zooveel ingenomenheid is het boek overal begroet.

Doch niet alleen verheugt mij de prijsuitschrijving van den heer Whitaker, omdat ze tot boekhandelaars gerigt is, maar ook omdat er nu hoop bestaat dat de bibliographie in Engeland voortaan op degelijker, naauwkeuriger, en meer universeele wijze dan tot hiertoe zal worden beoefend en de uitmuntende voorbeelden gevolgd, die de vele voortreffelijke werken van Franschen en Duitschers, (die meesters in bibliographie) aanbieden. Want hoewel het nergens minder dan in Engeland aan groote en kostbaar uitgevoerde bibliographische werken ontbreekt (men denke slechts aan de werken van Dibdin, Ames, Sotheby, Watt, Blades, Lowndes en anderen), zoo zijn deze allen zoo exclusief Engelsch, dat het bijna schijnen zou, alsof de drukkunst alleen voor Engelsche letterkunde ware uitgevonden, maar tevens zijn allen bij verre na niet zoo volledig als dergelijke Fransche en Duitsche werken; en voornamelijk de jaarlijks uitkomende catalogussen, zijn zóó onvolledig in de aangifte van uitgave, van jaar of prijs, of in andere opzigten, dat van vele dier werken door Buitenlanders weinig gebruik te maken is. Met Buitenlandsche bibliographie houdt men zich bijna geheel niet bezig, en eene gelukkige uitzondering daarop maakt tegenwoordig de voortreffelijke bibliograaf H. Bradshaw, Fellow of Queens-College, te Cambridge, die thans met allen ijver de incunabula typographica of de eerstelingen der drukkunst onderzoekt, en hierin reeds hoogst belangrijke en verrassende resultaten verkregen heeft. Dezer dagen mogt ik van hem eene kleine brochure ontvangen van 27 bladz. over 59 incunabulen (werken gedrukt vóór 1500) die in de uitmuntende collectie van den heer J. de Meijer, te Gent in Novbr. 1869 geveild, voorkwamen; in welke brochure ik niet weet wat meer te bewonderen — òf de scherpzinnigheid der conjecturen over de drukplaats van sommige werken, òf de klaarheid welke hij in sommige zeer verwarde onderwerpen brengt. Zoo b. v. geeft hij daarin eene merkwaardige en zeer uitvoerige lijst van 15 uiterst zeldzame werken vóór 1500 te Zwolle in Overijssel, sommigen bij ongenoemden, gedrukt, en die hij allen, volgens den vorm der letters, aan verschillende drukkers toeschrijft; zoodat hij hierin de methode om een werk volgens de lettersoort aan dezen of genen

drukker toe te wijzen tot het uiterste in toepassing brengt. Is er ten onzent of in Zwolle welligt iemand die deze onderzoekingen wil nagaan of ze welligt vermeerderen, zoo zal het mij aangenaam zijn hem mijn present-exempl. dezer brochure, dat ik in de Bibliotheek van de Vereeniging geplaatst heb, daarvoor te leenen. Of zou er niemand te Zwolle zijn die zich om het bestaan dezer 15 boeken bekommerde ??

Uit deze brochure heb ik ook geleerd dat Wynkyn de Worde, de opvolger van W. Caxton, en dus de tweede boekdrukker in Engeland, uit Holland afkomstig was en eigenlijk Wijnand van Woerden heette, zoodat ons vaderland in de geschiedenis der Engelsche boekdrukkunst eene waardige plaats bekleedt, daar het bekend is dat Caxton bij Ketelaar en de Leemt te Utrecht zijne opleiding als boekdrukker verkreeg.

De heer Bradshaw, Bibliothekaris zijnde van de rijke Universiteits-Bibliotheek te Cambridge, waar bijna alle editiën van Caxton en een groot aantal onbekende of hoogst zeldzame buitenlandsche drukken aanwezig zijn, zet zijne bibliographische onderzoekingen op grooten schaal voort, daarin ook ijverig bijgestaan door onzen landgenoot, den heer J. H Hessels, die onder zijne leiding later voor onze bibliographie iets goeds zou kunnen leveren. De heer Bradshaw die op betere wijze dan zijn landgenoot Sotheby, de zaken onderzoekt, is een der eerste die de voortreffelijke lessen van Fransche en Duitsche Bibliographen zich ten nutte maakt, en van hem zal er welligt een nieuw licht in Engelsche bibliographie opgaan.

Tot dus ver de tegenwoordige Engelsche bibliographie.

Wanneer nu mannen van zulk een' practischen geest als de bovenvermelde Whitaker en onze voortreffelijke en teregt beroemde collega Bohn, beide bekend als ondernemende uitgevers, de waarde der bibliographie voor den practischen boekhandelaar en hunne leerlingen zoo hoog stellen, ligt er dan in dit feit niet eene krachtige opwekking voor ieder boekhandelaar die overtuiging te deelen? En hoevele zullen nu de antwoorden zijn, die er op inkomen?? Naar ik hoop vele, vóóral van hen die nog in de leerjaren van den boekhandel zijn.

Of zullen ook in Engeland vele boekhandelaars-leerlingen in de vrij geblaseerde meening deelen van vele studenten hier te lande, die met minachting neërzien op het beantwoorden van

Akademische prijsvragen, voorgevende dat eene medaille toch een ijdel ding is; dat deze proefneming eigen vrije studie belemmert, dat de uitslag onzeker is, enz., de waarheid van het voortreffelijke Duitsche spreekwoord niet beseffende; *Uebung macht den Meister;* dat de proefnemingen noodig zijn om later tot iets goeds te komen en vergetende dat de akademische medailles door Mr. F. A. van Hall, J. H. Philipse, Dr. S. Sarphati, en anderen behaald, het bewijs leveren dat het waarlijk geene onvruchtbare pogingen van bekrompen hersenen zijn die in dit strijdperk hunne krachten oefenen.

Indien de jongelieden zich dien kostbaren tijd van voorbereiding niet ten nutte maken, hoe zullen ze later den tijd tot zulke oefeningen en werkzaamheden vinden? Want wanneer iemand verzuimt in de jaren, die zijne vestiging als zelfstandig handelaar voorafgaan, die kennis, althans gedeeltelijk, te vergaren en er den *smaak* voor te krijgen, voorwaar, ná zijne vestiging, wanneer de zorgen voor het bloeijen van zijne zaak, de instandhouding van zijn crediet, en welligt van zijn huisgezin, al zijn vlijt en aandacht vereischen, dan zal hij niet ligt ingenomenheid hebben of smaak verkrijgen voor datgene wat niet direct op zijnen weg ligt, en den tijd voor zijne affaire noodig, inneemt. Gaarne erken ik, en heb het in ruime mate ondervonden, dat het drijven van een eigen zaak en het verliezen of winnen van geld aan eenig boek of eene uitgave de beste leerschool is; doch zonder voorafgaande, op 't minst theoretische opleiding, zal niemand het tot eenige onderscheiding brengen. Ik althans erken gaarne dat het mij aan praktische opleiding bij het beginnen mijner zaak, helaas! al te zeer heeft ontbroken, en dat het woord door mijn ouden, nu overleden vriend W. Boone, in het begin mijner affaire tot mij gerigt veel waarheid bevatte: „Lieve vriend, gij weet veel *te veel* wat er *in* de boeken staat, maar niet genoeg wat zij waard zijn; bedenk een boek is eene *zaak*, die een, tien of honderd gulden kost, en Uw éénige zorg moet zijn, hoe daarvan te maken, een daalder of vijftien of 125 gulden" (ik deel echter nu nog zijne meening niet dat dit onze éénige zorg moet zijn,) — maar op deze leerschool in zaken, die het leven van een koopman en zijne zaak van zelve medebrengen, kan en mag men, wanneer men tot eenigen handel opgeleid wordt, niet uitsluitend rekenen.

Er bestaat te Amsterdam eene *Vereeniging van jongelieden in*

den Boekhandel werkzaam, waarvan vele patroons (mijns inziens ten onregte), een afkeer, ja een afschuw hebben, zoodat zij zelfs hunne bedienden zouden wegzenden, als zij daarvan Lid werden. Indien de leden dezer Vereeniging zich vergenoegen bijeen te komen en te hooren wat anderen voordragen en niet van tijd tot tijd proeven van eigen vlijt en bekwaamheid geven, dan voorzeker heeft men alle regt, hen te veroordeelen, en evenzeer wanneer zij na afloop der werkzaamheden op het kantoor te 8 of 9 ure alle overige avond- en morgenuren doorbrengen met allerlei, wat in geen de minste betrekking tot hun dagelijksch werk staat. Zij die aldus handelen, mogen later welligt voorspoed in hunne zaak hebben, door helder inzigt, handigheid en andere bijkomende omstandigheden, — hun hoofd zal even ledig blijven als het vroeger was en te gelegener tijd zullen zij zich het verzuim in vroegere jaren bitter beklagen. De voorbeelden daarentegen van het tegenovergestelde, van hen die zich gedurende hun leertijd op al wat hun vak aangaat, toegelegd en daarvan de rijke vruchten geplukt hebben, zijn te overbekend, dan dat ik ze met namen behoef op te sommen.

Welligt zegt menigeen dat bibliographie alleen voor den antiquaar van waarde is, doch men vergist zich deerlijk. Bibliographie toch omvat niet, gelijk men algemeen meent, alléén de kennis der oude boeken, maar evenzeer die der nieuwere en der literatuur in 't algemeen, en de onkunde in dit laatste vak beklaagt zich op lateren leeftijd menig bekwaam uitgever en debitant. Indien wij hier te lande het gros der Boekhandelaars, meestal debitanten, nagaan, *hoe* velen zullen er zijn die eenig berigt en rekenschap zouden kunnen geven over een boek dat lang geleden verscheen of nu of vroeger niet in hunnen winkel gestaan heeft, en die aan een hunner bezoekers een goed en volledig antwoord over inhoud, prijs, uitgave, enz., van eenig boek weten te geven, zonder dadelijk hunne bibliographische hulpmiddelen, (indien zij deze al hebben) na te slaan? Er zijn natuurlijk eervolle uitzonderingen, doch ik heb alle reden te vreezen, dat hun klein getal juist den regel bevestigt.

Als een voorbeeld van het overgroot nut van bibliographie voor den debitant, vergunne men mij hier eenigzins uitvoerig het voorbeeld van mijn oom, den aan een vroeger geslacht algemeen bekenden JOHANNES MÜLLER aan te halen. Deze begon in 1809 op

een voorkamer op den Nieuwendijk zijne zaak, voornamelijk met de toen nog nieuwe stereotypen van C. TAUCHNITZ, doch wist zich binnen kort, door zijne veelzijdige kennis eene clientèle te verschaffen, zóó groot, dat ik om daarvan een bewijs te geven slechts vermelden wil dat hij in 1826, dus reeds 14 jaar na zijne vestiging, van de toen uitkomende editie van CICERO door ORELLI, (een werk van 8 deelen groot 8°.) dadelijk 100 Ex. bestelde, en kort daarna een gelijk aantal ontbood; dat hij van den *Thesaurus* van STEPHANUS, uitgave DIDOT (60 fasc. à *f* 6) van het *Corpus Byzantinum* 58 vol. (à *f* 6 of hooger), van de *Geschichte der Europ. Staaten* enz. van ROSENMÜLLER, *Scholia in compendium redacta* en NEANDER, *Geschichte der Christl. Kirche* getallen ex. debiteerde welke men nu bijna niet gelooven zoude, zoo aanzienlijk waren ze. En waardoor had hij zich zoo iets weten te verwerven? Omdat niemand bij hem konde komen en naar een Duitsch boek van deze eeuw vragen, of hij wist er dadelijk bescheid van te geven. Door het lezen der Duitsche letterkundige bladen van dien tijd, der *Literatur-Zeitungen, Jahrbücher*, enz., was hij geheel op de hoogte van de Literatuur van zijnen en van den voorgaanden tijd, wist berigt te geven in welken geest dit of dat werk geschreven was, en menig kostbaar boekwerk, b. v. EHRENBERG, *Infusorien* (*f* 180) ter inzage gezonden en terugontvangen, werd door hem verkocht, nadat hij zijn' principaal over den inhoud van dit of dat boek nader ingeligt had. Zijne kennis werd dan ook door menig Hoogleeraar en boekenkenner, b. v. Prof. REUVENS, GEEL, HAMAKER, VAN HEUSDE en anderen zeer hoog geschat, en niemand wilde het gelooven, dat hij noch Latijn of Grieksch verstond, noch eene geleerde opvoeding genoten had. Mij dunkt dit voorbeeld en de gevolgen moge voor vele anderen volstaan.

Voor uitgevers is Bibliographie in haar geheelen omvang zeker overbodig, doch haar *geheel* ontbeeren kunnen zij niet, en eene kennis van de gelijktijdige Buitenlandsche literatuur te bezitten is ook voor hen noodzakelijk, zoowel om op de hoogte van het nieuw uitkomende te blijven (in ons land bijna uitsluitend om tot vertalingen te dienen); doch voor 't overige voor ieder Nederlander en buitenlander noodig om den gang van den menschelijken geest, en wat in dezen en genen tijd met voordeel kan uitgegeven en geëxploiteerd worden, nà te gaan. Doch ik geloof dat mijne vrienden KRUSEMAN, SURINGAR en THIEME of de Heeren

van Goor mij nog beter het nut van bibliographische kennis zonden kunnen aantoonen, dan ik, (die in het vak van uitgever slechts een leek was), zou kunnen doen.

Maar *Bibliographie* is geenzins beperkt tot de afdeelingen waarvan de kennis voor debitant of uitgever noodig is. Deze wetenschap is van zéér groote, ja duizelingwekkende uitgestrektheid, en omvat niet slechts de kennis der geheele *nieuwere*, maar evenzeer der geheele vroegere literatuur, zoowel van *alle* thans levende volken, als der Grieken, Romeinen, enz.; bovendien omvat zij de kennis der handelswaarde dier boeken, hunne meerdere of mindere zeldzaamheid en al wat daarmede zamenhangt; voorts, (en niet het minst) de kennis der oude drukken vóór 1500; kennis zooveel mogelijk van de geschiedenis van de uitvinding der boekdrukkunst, zoodat de bibliograaf geen vreemdeling zijn *mag* in de nu zoo geagiteerde kwestie over het regt van Haarlem in deze zaak, (een vraagstuk dat naar ik geloof en hartelijk hope, na de artikelen van den Heer v. d. Linde in den Spectator voor goed beslist is). Maar bovenal is het maken van catalogussen, hunne systematische indeeling eene hoofdzaak in bibliographie. — Het spreekt van zelf dat er bezwaarlijk *iemand* zal gevonden worden die het geheele wijd uitgestrekte veld dezer wetenschap kent en *alle* deelen met gelijken ijver kan beoefenen. — Toch *mag* den antiquaar of handelaar in oude boeken, zoo hij waarlijk den naam wil verdienen van een wel onderrigt man, die zijne stand eer aandoet, en zijne zaak goed te roer staat niets van dit alles *geheel* vreemd zijn en moet hij van de een of andere afdeeling meer bepaaldelijk zijne studie gemaakt hebben. Daarom juist is de handel in oude boeken op *goede* wijze gedreven, mijns inziens de moeijelijkste afdeeling van den geheelen Boekhandel. Niet alleen toch dat men evenveel mercantiele vaardigheid in het uitgeven en winnen van geld moet bezitten, den zeer afwisselenden smaak van het publiek moet nagaan en bestudeeren, maar er behoort tevens eene meerdere mate van letterkundige kennis toe (wil men namelijk den handel *goed* drijven) dan voor een debitant of uitgever noodig is. — Vraagt men nu echter of het niet *mogelijk* is om zonder het bezit van deze kennis in den ouden

handel eenig geld te verdienen? voorzeker ja! en de voorbeelden zijn daar, doch dan moet dit gemis van letterkundige kennis vergoed worden door eene niet geringe mate van slimheid, opmerkzaamheid, handigheid en wat dies meer zij. Evenals men bij blinden, stommen of dooven ziet, dat door het gemis van het eene zintuig, een of meer andere tot eene groote hoogte zich ontwikkelen, veel meer dan het geval is bij zienden, sprekenden of hoorenden, evenzoo ook vergoeden zij die zonder kennis den ouden boekhandel uitoefenen en daarin geld verdienen, dit gemis door andere hulpmiddelen. Om hiervan het bewijs te geven, zij het mij vergund het een en ander mede te deelen van de wijze hoe DAVID HEIMANS, de in de jaren van 1815—40 wèl bekende oude boekhandelaar te Utrecht, zijne kennis verkregen had, als ook een paar mededeelingen te doen over de Heeren T. B. GROEBE en JACOBUS RADINK.

DAVID HEIMANS te Leeuwarden geboren, liep in zijne jeugd met koopwaren langs de straten zijner geboortestad rond; hij werd later reiziger bij de boeren voor den heer PROOST te Leeuwarden en hoorde in 1814 en 15 welke groote winsten er te behalen waren in den ouden handel. Na den val van Napoleon was nl. het continentaal stelsel gevallen, nl. dat er niet dan onder zekere bepalingen, *licenten* genaamd, boeken van hier naar Engeland mogten uitgevoerd worden, en na de heropening van den handel stroomden de Engelschen in menigte herwaarts om de hier opgetaste schatten van oude en hoogst zeldzame boeken en handschriften magtig te worden. Verbazend zijn de sommen welke toen ter tijd door den reeds vroeger genoemden HENRY G. BOHN, LONGMAN, COCHRANE, BAYNES en anderen hier te lande besteed werden, en hoe de belangrijke veilingen van MUSSCHENBROEK, TE WATER en MEERMAN, die alle in 1824 plaats hadden, door deze koopers gesteund werden. En echter bij de veiling MEERMAN combineerden alle Engelsche boekverkoopers zich met elkander, kochten te zamen voor vele duizenden guldens, en hielden later te Londen eene auctie die duizenden £ winst opleverde. Deze stroom van Engelsche bezoekers duurde van 1815 tot 1840 of daaromstreeks; ik heb van dien stroom slechts de allerlaatste wiegelingen bespeurd. DAVID HEIMANS nu had op zijne reizen op de Friesche dorpen een groot aantal dier toen zoo gezochte boeken gezien, die voor een betrekkelijk geringen prijs te krijgen

waren. Doch hoe te komen aan de kennis van de prijzen waarvoor deze te verkoopen? Daar valt hem, (ik heb dit alles uit zijn eigen mond) bij toeval een prijs-catalogus van oude boeken, door COCHRANE uitgegeven, in handen; de daarin opgenoemde werken waren alle Latijnsche of Grieksche en voor hem dus volmaakt onverstaanbaar, zoodat het lezen hem niet veel hielp, maar hij neemt het besluit den geheelen catalogus, 2 à 300 bladz. groot, van buiten te leeren als een schooljongen zijne les; hetzij reizende of te bed liggende, deze catalogus verlaat hem niet en hij rust niet voor dat hij dien geheel van buiten kent. Met deze kennis gewapend, koopt hij wat hij magtig kan worden; drukt volgens den catalogus van COCHRANE eene lijst van 1 of 2 folio bladz., doch zonder prijzen, en gaat, hoewel geen woord Engelsch verstaande, op reis naar Londen, waar hij door zijne geloofsgenooten (hij was Israëliet) verder voortgeholpen wordt en met allerlei huizen zaken doet, hetzij voor contant geld, hetzij door zijne oude boeken te ruilen tegen de fraaije uitgaven van J. PRIESTLEY en anderen, die blijde waren eene zoo gereede markt voor hunne boeken te vinden. Met deze Engelsche werken, meestal fraai gebonden, vult hij een kermistent en reist zoo de jaarmarkten onzer groote steden af, waar de nieuwheid van het feit, boeken in een kermistent te koop te vinden, hem vele bezoekers en koopers verschafte. Langzamerhand natuurlijk verkreeg hij meerdere kennis en opmerkelijk is het, hoe hij door zijn gezond verstand en vlug begrip geholpen werd. Op 't laatst van zijn leven heb ik van hem nog een keurig exempl. van den „*Thesaurus Antiquitat.* van GRAEVIUS", enz. 84 egaal gebonden folio deelen, gekocht en na zijn dood de kleine doch fraaije partij welke hij nagelaten had, van zijne Erven verworven; en opmerkelijk is het, hoe goeden tact en keuze hij in dien handel met geleerde boeken wist aan te wenden. — Hetzelfde heb ik later bij den heer RADINK opgemerkt, gelijk ik reeds vroeger in een levensberigt, in 1865 geschreven, heb doen uitkomen [1]). Een Bibliographisch boek raadpleegde deze nooit. BRUNET's *Manuel* bragt hem meer in, dan uit de war, naar hij zeide; zijn oog, zijn tact moest alles beslissen. doch zóó geoefend was dit oog dat hij eenmaal met mij op eene veiling te Leiden komende, toen juist een exempl. van CLE-

1) Zie hiervoor blz. 115.

MENS ALEXANDRINUS ed. POTTER op tafel lag, in eens zeide: dit exempl. is op groot papier, ik zie het duidelijk aan de dikte en grootte; een andermaal bij mij een exempl. ziende van de „*Description de la France*" in 12 dln., dat hij 30 jaar vroeger met T. B. GROEBE gekocht had, dadelijk herkende en er eene geheele geschiedenis van wist te vertellen. Zijn voormalige compagnon in veilingen, T. B. GROEBE, (niet te verwarren met diens bekwamen doch jongeren neef D. GROEBE) stierf in 1832 aan de cholera; ik heb hem dus weinig gekend, doch hoe groot diens kennis was, moge blijken uit het antwoord dat ik later van zijne weduwe ontving, toen ik op de veiling zijner boeken in 1837, een Arabisch handschrift gekocht had, dat uit twee geheel verschillende werken zamengeflanst was en derhalve de terugname vorderde. Wel, zeide zij, mijn man heeft mij altijd geleerd, dat de menschen deze boeken enkel koopen om ze voor pronk in de kast te hebben staan, doch dat niemand ze ooit leest of lezen *kan*. — In vroegere tijden mogen zulke zaken kunnen gebeurd zijn, en menschen van zoo geringe ontwikkeling met groot voordeel handel hebben gedreven, — in den tegenwoordigen tijd geloof ik dat het moeijelijk zou vallen, voor iemand zonder eenige opleiding, het in den ouden handel op eenige hoogte te brengen, tenzij hij een bediende hebbe, veel bekwamer dan hij zelf, gelijk vooral in Duitschland dikwijls het geval is.

In dit kleine land, waar het getal Antiquaren vrij aanzienlijk is in verhouding tot het aantal inwoners, moet het het streven van ieder zijn. zich door veelzijdige ontwikkeling een goeden en eervollen naam te bezorgen. Gelukkig hebben zij, die den ouden boekhandel uitoefenen, het voordeel van bij veelvuldige gelegenheden hunne kennis en tact van handel te doen uitkomen, iets wat de gewone debitant tot zijn groot nadeel ten eenemale mist. De Catalogussen, hetzij van zijne veilingen, hetzij van werken in zijn magazijn voorhanden, doen zien in hoeverre hij zijn vak verstaat en welke gelegenheden hij weet aan te grijpen, het weinig of niet bekende te doen uitkomen, en er een ander de waarde van te doen beseffen. Over 't algemeen is er hier te lande in de Catalogussen van verkoopingen en magazijnen in de laatste 20 jaren eene belangrijke verbetering bij vroeger op te merken, en terwijl die Catalogussen beter zijn dan de Engelschen, die meestal met lakonische kortheid zijn opgemaakt, zoo moeten zij doorgaans

achterstaan bij die van Fransche Bibliotheken. In deze laatsten ontmoet men echter meerdere werken van veel hoogere waarde dan bij ons, ja, van prijzen waaraan wij hier te lande naauwelijks denken, en die de onderzoekingen over deze boeken gedaan, ruimschoots beloonen. Doch bovendien heerscht er in Frankrijk bij de veilingen een zeer heilzaam gebruik, namelijk om niet ieder boek dat 20 of 30 cents waard is op te schrijven, doch aan het einde van eenen auctiecatalogus te zetten, *à la fin de chaque vacation on vendra des lots de livres, que le temps n'a pas permis de cataloguer,* en dan worden 20 of 30 boekdeelen, waaronder vele zeer goede, die wij hier met vreugde zouden catalogiseeren, op tafel geworpen en aan den meestbiedende, verkocht. Men bedenke echter wèl, dat eene dergelijke handelwijze alleen mogelijk is in eene stad als Parijs, waar de oude Boekhandel door zoo velen gedreven wordt, waar dus steeds door eene groote concurrentie eene altijd gereede markt van afnemers bestaat, wat wij hier missen. Wèl is het jammer, dat deze laatste gewoonte bij ons te lande niet bestaat, doch ik vrees dat de proeven hierin te nemen met slechten uitslag bekroond zouden worden.

Amsterdam, 20 Mei 1870. FRED. MULLER.

Nieuwsbl. voor den Boekh. 1870.

HET NUT VAN DE KENNIS DER PRIJZEN VAN OUDE BOEKEN.

In de vorige en in dit N°. van het Nieuwsblad heb ik de prijzen opgegeven die eenige voorname artikelen in de veiling Enschedé hebben opgebragt. Indien iemand vraagt, waarom ik dit deed, terwijl binnen weinige dagen toch de lijst der prijzen van de geheele Bibliotheek verschijnen zal, zoo antwoord ik gaarne. dat ik daarmede een drieledig doel had. 1°. Om de aandacht te vestigen op de werkelijk belangrijke, en niet alleen op die artikelen, welke een hoogen prijs opbragten, en het niet iedereen gegeven is te weten, welk artikel waarlijk verdient dat men den prijs er van naga; 2°. om in bijzonderheden aan te toonen, hoeveel invloed de staat waarin het boek zich bevindt op den prijs uitoefent; maar 3°. en allermeest, om te doen begrijpen, van hoe groot *letterkundig* belang het is, de prijzen van boeken in 't algemeen te kennen, en dat die kennis volstrekt niet eene curiositeit. eene aardigheid, en niets meer, maar wel eene bijdrage tot de letterkundige geschiedenis verdient genoemd te worden.

1°. Ik herinner mij nog zeer goed, hoe mijn hooggeachte Oom, Joh. Muller, nog eer ik in zijne zaak werkzaam was, mij ter verkrijging van eenige boekenkennis, het voor velen vrij taedieuse werk aanried, de prijzen van belangrijke veilingen in andere catalogussen over te schrijven. Ik heb zijnen raad met ijver opgevolgd en dank hem er nog voor. Zoo heb ik vóór 35 en meer jaren een of twee malen de prijzen der catalogussen van la Vallière

(1783) 3 dl., M. RÖVER (1806) 2 dl., DE BOSCH (1812), MEERMAN (1824) 2 dl., TE WATER (1824), KEMPER (1825), KONING en HULTMAN (1828) overgeschreven en van meer andere. Daar ik tevens de titels der verkochte werken las, kreeg ik, bij gebrek aan de boeken zelve, althans éénig denkbeeld van de waarde van boeken, die ik nooit gezien had en vele waarvan mij geheel onbekend waren. De aantrekkelijke studie van letterkundige geschiedenis, kwam aan mijne weinige boekenkennis te hulp, en door het lezen en excerpeeren van SCHOELL, *Geschichte der griechischen Litteratur*, 3 Bde, van SCHWEIGER, *Handbuch der classischen Bibliographie*, van BOUTERWECK, *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem 15en Jahrh.*, 12 Bde, en bovenal door het gedurig naslaan en volveeren van BRUNET'S *Manuel du Libraire*, kregen de aanvankelijk doode titels en cijfers eene al grootere beteekenis voor mij. Al kende ik vele, ja bijna alle boeken niet meer of naauwelijks dan bij naam, toch leerde ik eenigzins welke soort van boeken het waren, goede of weinig geachte, zeldzame of alledaagsche. enz. De historia litteraria had mij eenigzins geleerd welke boeken er geschreven zijn, de catalogussen gaven aan welke uitgaven er bestaan; de noten vermeldden eenige bijzonderheden, en de prijzen deden zien welke ongeveer de geldelijke waarde was. (Kennis der historia litteraria was en moet steeds de basis van alle bibliographische kennis zijn; zonder deze is er niets goeds te beginnen, noch iets goeds te verwachten). Natuurlijk rigtte mijn oog zich in die dagen het meest op die boeken, die een hoogen prijs hadden opgebragt, en lette ik naauwelijks op die, welke voor 3, 4 of 5 gulden verkocht werden, en toch waren er daaronder dikwijls veel belangrijker, dan die een hoogen prijs golden. Ik herinner mij echter zeer goed, dat het in den Catal. DE BOSCH mijne aandacht zeer trok, dat een zeer fraai Handschrift op pergament van DANTE slechts *f* 3,— gold en een dergelijk Handschrift van PETRARCHA maar *f* 6,— opbragt, en evenzeer mijne vreugde toen ik beide boeken in de Bibliotheek van Prof. VAN LENNEP terug vond. Toen waren beide boeken eenigzins oude bekenden voor mij, wier geschiedenis ik wist, en de herinnering van die prijzen was mij later, bij den verkoop, toen ze *f* 520,— en *f* 650,— opbragten, even aangenaam als leerrijk. Gaat nu iemand zonder leidsman, den prijscatalogus der veiling ENSCHEDÉ na, zoo zal hem zekerlijk niet het meest *belangrijke* dadelijk in het oog vallen, want het

artikel dat het meeste geld opbragt, was lang niet altijd het meest belang- en leerrijke! Het is daarom dat ik *getracht* heb door de voorgaande opgave de ware boekenkennis der lezers van dit blad eenigzins te vermeerderen. Of het mij gelukt is, of iemand er eenige aandacht aan gewijd heeft, weet ik niet; maar zoo lang ik het genoegen en het voorregt heb tot den boekhandel te behooren, zoo lang zal het een mijner genoegens blijven, de kennis der letterkunde, der boeken, hunner lotgevallen, en al wat daarmede zamenhangt, zooveel mij mogelijk is te verspreiden en daarover te spreken.

2°. Mijn verder doel met deze opgave was, te doen zien van hoe grooten invloed op den prijs van eenig boek de staat is waarin het boek zich bevindt. Daarom teekende ik bij n°. 677 aan, dat het eerst voor *f* 700,— verkocht was, en later, toen het bleek dat er éene bladzijde in ontbrak, voor slechts *f* 505.—; dat n°. 1088, wat *f* 2000,— opbragt, zonder de kleine gebreken van dat Ex., veel meer zou hebben gegolden; dat n°. 2588, de *Baisers* van DORAT *f* 76,— opbragten, en zonder die vignetten geene 3 gl zouden gekost hebben. Boekhandelaars en boekenliefhebbers, vooral hier te lande, vergeten veel te veel dat de staat van het exemplaar van dergelijke boeken de waarde bepaalt. Na de veiling der Bibliotheek ENSCHEDÉ ben ik van vele zijden bestormd met aanbiedingen van andere exemplaren der in de nieuwspapieren vermelde boeken, en vele onaangenaamheden veroorzaakte de afwijzing van defecte exemplaren, en de weigering voor dit of dat exemplaar een dergelijken prijs te betalen! Vooral hier te lande vergeet men veel te veel de dringende en zoo dikwijls herhaalde waarschuwing van BRUNET in de zoo leerrijke voorrede van zijn onschatbaar *Manuel*, „dat bij de beoordeeling der prijzen in zijn werk vermeld, de conditie der exemplaren hoofdzaak is." En dit is allezins natuurlijk en geenszins zoo dwaas als velen meenen, als men nagaat, bij welke soort van boeken de conditie van het Exemplaar zooveel afdoet, en welke boeken het zijn die voornamelijk in het *Manuel* vermeld worden. Het zijn niet de wetenschappelijke en zoowel hier als in Duitschland meestal voorkomende werken, of de gewone boeken van den dag, boeken die men alleen zoekt om er wat uit te leeren of om te gebruiken, noch ook de alledaagsche boeken, noch ook de uitmuntendste voortbrengselen van letterkunde, (want die allen zijn de meest

verbreide en dus ook de goedkoopste boeken; dit geldt van den Bijbel af tot de beste klassieke schrijvers der oudheid en van nieuweren tijd) — maar het zijn de zéér oude, de zeer zeldzame, de weinig herdrukte, of bijzonder kostbare, of bizarre, soms wel zeer obscoene boeken, die zijn het die het hoogst in prijs staan. Al wat niet algemeen, niet door iedereen begeerd wordt, bedingt een hoogeren prijs al naar de zeldzaamheid, den smaak, het inwendig belang en wat dies meer zij. *Die* boeken worden dus bijna uitsluitend uit weelde gekocht; *noodig* zijn ze bijna nergens dan om welligt (maar dit zijn uitzonderingen) dit of dat duistere punt van geschiedenis toe te lichten. — Bij die soort van boeken staan letterkundige kennis en wetenschap verre achter bij de liefhebberij (of wilt ge: de liefde) voor boeken. Een geleerde koopt de boeken die hij wil lezen of gebruiken; een boekenliefhebber koopt de fraaije en zeldzame boeken, onverschillig of hij ze al of niet wil of *kan* lezen of gebruiken; hij wil *eene collectie maken!* de eerste hecht dus alleen aan het inwendige, de ander aan het uiterlijke. En evenmin als niemand eene schilderijverzameling voor weinige duizende guldens kan aanschaffen, evenmin begint een boekenliefhebber, die eene verzameling van curiosa aanlegt, met eene schraal voorziene beurs.

Wat wonder dan wanneer men eenmaal de boeken om het uitwendige begeert (*to look at*, gelijk de Engelschen zeggen) dat men dan ook van die uitwendige omstandigheden den prijs van het exemplaar laat afhangen! Wat zal een verzamelaar van Elzeviers doen met een vuil, kort afgesneden, smakeloos gebonden Exemplaar van eenen zeldzamen Molière, die zijne geheele collectie defigureert; terwijl hij voor tien gulden een slecht Exemplaar weigert, zal hij gaarne honderd gulden voor *a matchless copy*, voor *un exemplaire hors ligne* geven. Ik heb eens een exemplaar van Racine van Elzevier, 1678, 2 vol. 24° wat *ingenaaid* en onafgesneden was, voor *f* 190,— verkocht; voor hetzelfde werk, in half franschen band, afgesneden en vuil kon ik geene *f* 10,— bedingen. En natuurlijk! het eerste exemplaar werd door een ieder, het laatste door niemand begeerd; het eerste was eene parel in iedere verzameling, het laatste kon slechts in de collectie van een beginner plaats vinden om later voor een ander verwisseld te worden. Binnen kort zal door onzen voortreffelijken collega L. Potier te Parijs, de bibliotheek van den doyen der bibliographie, van

BRUNET, verkocht worden. Het is eene collectie om van te watertanden, zoo schoon, zoo rein, zoo prachtig, zoo elegant gebonden, zoo zeldzaam, zoo curieus als ieder boek daar is; gelijk ik ze bij en met hem en onder zijne leiding gezien heb, en van dit exemplaar déze, van dat boek géne bijzonderheid en die herkomst en dien prijs hoorde, was het om jaloersch te worden! Deze boeken, nu geadeld door het vorig bezit van BRUNET, zullen prijzen opbrengen om er wanhopig van te worden! Verkoop morgen dezelfde boeken in gewone doch goede exemplaren, zonder den naam van BRUNET, zonder die *provenance* van CHOISEUL, en DU THOU, en LONGUEPIERRE, – geen 50e deel van die prijzen zullen ze opbrengen! En natuurlijk! Wien het te doen is om den inhoud der boeken, hij koopt zich eene volksuitgave of een ingenaaid exemplaar, of slaat in een Conversations-Lexicon het artikel op, maar wie het boek om de zeldzaamheid, de fraaiheid koopt, hij geeft liever veel, ja zeer veel geld; het geld kan hij missen, het boek bezwaarlijk, en als eenmaal zijn gelukkige mededinger het boek hem ontkocht heeft, is het dubbele, ja tiendubbele dikwijls niet in staat hem een dergelijke schat als zijn mededinger bezit te bezorgen! De boekenliefhebber acht zijn geld niet, maar hij volgt den stroom en den smaak van den tijd en kiest en koopt wat in zijn' tijd voor schoon, voor fraai en kostbaar wordt gehouden en wat algemeen gezocht is. 1)

3°. En voor de kennis van den steeds veranderenden smaak en geest des tijds, waaraan wij allen, burger en geleerde, boekenliefhebber of wetenschappelijk man, onderworpen zijn; — voor de kennis van dat belangrijke onderdeel der algemeene geschiedenis, daarvoor is de oordeelkundige kennis van de prijzen der boeken

---

1) Dat men bij ons, in Nederland het geld *wèl* acht en men zich nog niet spoedig aan bibliomanie zal overgeven bewijze het volgende. Van het onlangs door mij uitgegeven werk van den Heer TIELE, *Mémoire bibliographique sur les anciens voyages des Hollandais* heb ik, om het beperkt debiet van zulk een speciaal boek, slechts 300 Ex. op gewoon papier en 50 Ex. op zeer fraai groot papier laten drukken, en moest den prijs op *f* 7,50 voor een gewoon, en *f* 15,— voor een buitengewoon Ex. stellen. (Toch zullen de kosten, wanneer ik alle Ex. verkoop, ter naauwernood gedekt zijn). En wat is het resultaat? Dat ik hier te lande van de groot papieren Ex. geen enkel, maar ze *allen* buiten 's lands verkocht heb, dat eene Rijksinstelling, waar men het boek *noodig* heeft, er van afgezien heeft het aan te koopen, wijl de prijs van een gewoon Ex. véél te hoog was, en de Openbare Bibliotheek eener groote stad waar men het zeer begeerde, zich om den *exorbitanten* prijs van het bezit gespeend heeft, indien ik het niet present gaf!! Voor de *Miserables* heeft men indertijd *f* 30,— of meer uitgegeven! Waarlijk, de bibliomanie en zelfs de bibliophilie moet een ander land dan het onze zoeken!

en van de wisseling der prijzen van het hoogste belang. Men beoordeelt in 't algemeen de ontwikkeling en den letterkundigen smaak van een volk in een gegeven tijdperk naar de boeken die er in die jaren verschijnen; men heeft een veel beteren maatstaf aan de waardeering van vroeger verschenen boeken, blijkende uit de prijzen die ze dan opbrengen. In de letterkunde allermeest geldt SCHILLER'S uitspraak: *die Weltgeschichte ist das Weltgericht.* Bij gewone, ja bij de meeste boeken wordt die waardeering door de prijzen aangewezen, door de meerdere of mindere aanhoudende vraag nadat ze het aantrekkelijke der nieuwheid verloren hebben. Welk een opgang, welk een gedruisch hebben SUE'S *Sept péchés capitaux* en vooral VICTOR HUGO'S *Misérables* niet gemaakt bij hunne verschijning! Wie vraagt er thans meer naar die boeken? Zal de letterkundige geschiedenis de inwendige waarde dier boeken hoog aanslaan? De prijzen waarvoor ze te verkrijgen, de verachting waarmeê ze nu behandeld worden, zouden elke lofspraak beschamen! HUET heeft in de *Gids* menige letterkundige reputatie aangevallen en hare zwakke zijde aangewezen; de prijzen die de door hem besproken boeken over 10 jaren zullen opbrengen, die zullen voor ieder aantoonen of hij juist geoordeeld heeft! Er is een jaar geweest dat alles bij ons tot walgens toe vervuld was van *Klaasje Zevenster;* later zal het blijken of de reputatie van dat boek zich staande houdt, en of het nóg geacht wordt! Een uitstekend voorbeeld is het volgende. DA COSTA heeft in 1823 zijn kernachtig, doch veelzins paradox boekje: *Bezwaren tegen den geest der eeuw* geschreven; het is aangevallen zooals weinige boeken of brochures veroordeeld zijn; en nu? — nu zijn alle tegenschriften vergeten en verscheurd, en die weinige, pittige, opgewonden, doch veelzins ware bladzijden, waarin de meeningen van onzen tijd met bijna profetischen toon beschreven, althans aangeduid worden, deze zijn nog steeds gezocht, en worden nooit ter zijde geworpen!

Maar het grootste voordeel en nut van de kennis der prijzen van oude boeken (*indien* ze met oordeel wordt toegepast) is: dat die prijzen den geest des tijds en de waardeering en beoefening van iedere wetenschap in dit of dat tijdperk aanwijst. Laat mij dit met eenige voorbeelden aantoonen.

Voor 25 jaren, toen ik in den ouden handel kwam, werden de Hollandsche theologische boeken van de 16e, 17e, 18e eeuw bijna

niet geteld; die van Ew. KIST, KRIEGER, VAN DER LINDEN, vooral van VAN DER PALM, stonden op de hoogte; in één jaar verkocht ik 4 Exemplaren van de 4°. uitgave van den Bijbel door VAN DER PALM voor *f* 100,— per exemplaar; — later toen de studie der kerkgeschillen aan de orde kwam, werden de oude tractaten van de Remonstranten en hunne bestrijders ijverig gezocht; bij het meer en meer veld winnen der orthodoxe beginselen golden de oude boeken van VAN NIEL, COMRIE, BRAKEL, enz. enorme prijzen, zoodat ze meestal herdrukt werden en de oude editien nu niet meer in tel zijn; sedert is SPINOZA meer bestudeerd en hebben zijne boeken, en vooral die zijner Hollandsche navolgers, meer geldelijke waarde gekregen, en thans? — wie ziet er meer om naar de veelzins voortreffelijke werken van Ew. KIST, of KRIEGER of VAN DER PALM, en heb ik niet in de laatste jaren wel tienmaal diens 4°. Bijbel voor *f* 2,— en minder zelfs zien verkoopen? — Dit wat de Hollandsche theologische letterkunde aangaat; zie nu de Roomsche literatuur! Ook daar een analoog verschijnsel! Men kent de *Acta Sanctorum* van 1643 tot 1793 in 53 zware folio deelen verschenen; in de vorige eeuw gold dit werk eenen goeden prijs; na de opheffing der Jezuiten-orde in 1763 daalde het boek grootelijks in waarde, en nog meer bij den toenemenden treurigen toestand der R. C. kerk, kort voor en na de Fransche revolutie; van het pas gedrukte 53e deel werd zelfs eene menigte exemplaren voor misdruk verkocht, en later, tijdens het Keizerrijk zijn vele compleete exemplaren onder de wet der licenses als ballast medegenomen, en eenmaal uit de haven, in zee geworpen. Na dien tijd is het boek langzamerhand weer in prijs gestegen; in 1824 gold een exemplaar op de veiling van TE WATER *f* 500,—; voor 25 jaren kostte het *f* 1000,— à *f* 1200,—; voor 10 jaren *f* 2000,—; voor 5 jaren heeft men eerst het 53e deel, later het geheele werk met uitstekend gevolg herdrukt en nu zelfs wordt het in het Fransch vertaald! — De Latijnsche preekbundels in folio en 4°. der 15e en 16e eeuw golden sedert jaar en dag niets, volstrekt niets! Men zou het onmogelijk geacht hebben dat die weer zouden herleven; thans ziet men helaas! dat ook díe werken eenen meer en meer stijgenden prijs bekomen! — Het groote exegetische Bijbelwerk van den Belgischen Jezuit CORN. VAN DER STEEN (of à LAPIDE) vormt 10 zware folio deelen, en is in de eeuw dikwijls herdrukt, in het laatst der vorige en het begin

van deze eeuw was het boek zóó gedaald dat de boekverkooper DE BRUYNE in Mechelen 2 groote stapels papier had van de titels en eerste bladen van deelen die voor scheurpapier verkocht waren; voor 20 jaren gold het boek weer *f* 100,— en voor een tiental jaren is het op nieuw herdrukt! — Is dit alles toeval, luim? Of heeft het niet zijne zeer gegronde reden in den veranderden loop der theologische studie en onderzoek, in de geschiedenis der Roomsche kerk, in den geest des tijds? En is er een krachtiger en tastbaarder bewijs en *aanwijzing* van die geschiedenis, dan juist de prijzen der oude boeken? Kan men daaruit niet vele gevolgtrekkingen afleiden? – En wat zien wij op geschiedkundig terrein? Voor 25 jaren werden onze oude Chronijken weinig geacht; de werken over de omwenteling van 1813 en de latere gebeurtenissen waren zeer gezocht, die over den 80jarigen oorlog *begon* men te waardeeren, die over 1780 en 1787 tot 1795 en later vonden voor eenige stuivers geen koopers; pamphletten verkocht men per deel voor éénen gulden; ik heb toen wel 1000 deelen in 4°. voor niet zoovele guldens verzameld! En wat is er gebeurd? Dat enkele pamphletten prijzen hebben opgebragt waarvoor men vroeger eenige deelen kreeg, prijzen waaraan ik in de verte niet gedacht heb; de prijslijsten achter de 3 deelen mijner Bibliotheek van Pamphletten zijn de blijvende en overtuigende bewijzen der toenmalige en latere waardeering; er zijn tegenwoordig bijna geene beter verkoopbare boeken dan die over 1795, enz., die vroeger voor scheurpapier verkocht werden; en er is een tijd geweest, doch ook die is weder voorbijgegaan, dat bijna ieder boek over den 80jarigen oorlog veel geld waard was: indien iets, dan duidt dit den loop aan dien de beoefening der wetenschap genomen heeft.

Het zij mij vergund nog een paar voorbeelden aan het buitenland ontleend, aan te halen. Er bestaan van SHAKSPEARE's werken 4 folio-uitgaven, in 1623, 1632, 1664 en 1685 verschenen; voorts tallooze vroegere afzonderlijke uitgaven van zijne treurspelen en drama's, een bewijs dat ze in zijnen tijd gretig gezocht werden. In de 100 jaren van 1650 tot 1750 en later was SHAKSPEARE in Engeland weinig in tel; men achtte hem verouderd, zonderling, men las en kende hem niet meer. Daar komt de criticus SAM. JOHNSON en toont zijne verdiensten op nieuw aan, de uitgaven zijner werken door REID en MALONE wekken het volk weêr op en langzamerhand begint de liefde weêr te ontwaken; men gaat de oude

folio's en kwarto's weêr opzoeken bij de boekverkoopers die ze bij hoopen hadden leggen, doch meestal defect door het vele gebruik er vroeger van gemaakt; de prijzen stijgen; een boekverkooper heeft eens zelfs de onbeschaamdheid!! (gelijk een letterkundige van dien tijd zegt) om 2 à 3 pd. St. te vragen voor enkele vellen van een defecten folio SHAKSPEARE, maar zoo'n feit zal toch ook om hem te regt aan de kaak te stellen met naam en toenaam vermeld worden!! toch rijzen de prijzen nog meer; ze stijgen in het begin dezer eeuw tot 50 ja 100 pd. St. voor de 1e folio-uitgave, tot 1 à 2 pd. St. voor een 4° tragedie! — Daar treden voor eenige jaren de Amerikanen als mededingers in het veld en fluks rijzen de prijzen tot 400, 500, 600 ja 800 pd. St. voor den eersten folio, en tot 50, 100, 150 pd. St. ja meer voor een 4°., voor een dun, leelijk gedrukt 4°. boekje van ongeveer 100 bladz., voor een boek wat vroeger met eenige shillings betaald werd; en men biedt vergeefs 100, ja 120 pd. St. voor 4 bladen van een folio SHAKSP., terwijl vroeger de onbeschaamdheid gesignaleerd werd van hem die er 2 pd. St voor had durven vragen!! Is dit toeval, luim, is het razernij, dolheid? Geenszins! in dezen tijd nu de liefde voor iedere nationale letterkunde meer dan ooit ontwaakt is, nu de geheele éénige waarde van SHAKSPEARE erkend wordt, nu is er geene reden waarom zij die eerder 1000 pd. st. kunnen besteden dan een dergelijk geliefd boek magtig worden, waarom zij niet gaarne hun overtollig geld voor iets wat ze slechts daarvoor bekomen kunnen, zouden uitgeven? Voor eenigen tijd zijn 2 kleine anonieme brochuren, ieder van 16 kl. 8°. bladz., in het begin zijner letterkundige loopbaan door GÖTHE geschreven: *Brief von X. an Z.* en *Brief von Z. an X.* en over een onverschillig onderwerp handelende, ieder voor 192 Th. verkocht, voorwaar een betrekkelijk veel hoogeren prijs! Maar dat is geene waardeering van den inhoud: dat is een cijns die men aan de letterkundige grootheid van dien heros betaalt! Leert het zien en bestuderen van die prijzen niet van zelf de geheele geschiedenis der waardeering van SHAKSPEARE en GÖTHE aan hem die overigens daarmede onbekend is? Een laatst en klemmend voorbeeld. Sedert 1810 is men in de Vereenigde Staten begonnen de geschiedenis dier landen en steden te bestuderen; het onderzoek is al verder en verder uitgebreid, de beoefenaars zijn al meerder en meerder geworden, en daardoor zijn de prijzen van het reeds bekende gestegen; tallooze reeds

vergeten boeken op nieuw aan het licht getogen en nieuwe bronnen ontdekt. De man die van deze studie in Noord-Amerika niets weet, niets van die omwenteling op letterkundig gebied gehoord heeft, leert die van zelf kennen als hij de vroegere en tegenwoordige prijzen der boeken over Amerika nagaat, als hij ziet dat ze in den catalogus van CROFTS, in 1797 verkocht, waarin ze bij menigte voorkwamen enkele schellingen opbragten en tegenwoordig 10 pd. st., 50, ja 100 pd. st. gelden? Is dit al of niet leerrijk?

En dat deze beschouwing *juist* is, blijke ten overvloede uit het volgende en opmerkelijke feit. BRUNET had in 1820 eene 2de uitgave van zijn *Manuel* gegeven; in 1832 was een herdruk noodig, de veranderde smaak der boekenliefhebbers had echter in de prijzen zulk eene omwenteling gebragt, zoovele boeken doen dalen, die sedert jaren eene welgevestigde reputatie hadden, zóóvele andere, vroeger onopgemerkte, ja onbekende doen rijzen, ja uit het stof te voorschijn gehaald, dat BRUNET (gelijk hij in de voorrede van zijne in 1836 uitgegeven *Nouvelles recherches* zegt) zeer aarzelde, die hooge en lage prijzen, (die hij voor een voorbijgaand verschijnsel hield en aan toevallige omstandigheden en de luimen van eenige liefhebbers toeschreef) in zijn *Manuel*, in die Gids voor alle bibliophilen op te nemen, en als een maatstaf aan te geven; hij gaf daarom geene nieuwe uitgave maar een intermediair werk, *Nouvelles Recherches*. Doch hoe werd zijne verwachting bedrogen! In plaats dat die nieuw gezochte boeken daalden, rezen ze nog veel meer, en hij moest in 1842 wel eene nieuwe uitgave van zijn geheele werk, en in 1860 weder eene nieuwe geven, waarin de geheele omwenteling slechts meer en meer bevestigd werd. De oorzaak van al die aarzeling was: dat BRUNET de historische rigting en het nationale streven van zijnen tijd geheel miskend, voor de studien van zijne tijdgenooten geen geopend oog, en den geest van zijnen tijd niet doorgrond had!

Is het mij gelukt aan te toonen dat de studie van letterkundige geschiedenis en van practische bibliographie de beste gids is voor de hoogere boekenkennis en voor de erkenning: dat de geschiedenis der boeken eene der belangrijkste afdeelingen van de geschiedenis der beschaving is, dan mag ik vertrouwen dat zij meer en meer gewaardeerd en beoefend zal worden.

29 Januarij 1868. FRED. MULLER.

(Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1868).

PSALMORUM CODEX.

Onder de hoogst zeldzame en kostbare voortbrengselen der Boekdrukpers, welke tegelijk eene bijzondere belangrijkheid, tevens met eene curiositeit, op zich vereenigen, behoort inzonderheid, in de allereerste plaats, te worden gedacht aan en opgenoemd dat werk, hetwelk voor de eerste reize het jaartal aangeeft, waarin het in 't licht is verschenen: ik bedoel dat, hetwelk ons in 't algemeen bekend geworden is onder den naam van *Psalmorum Codex.*

Vele boekenverzamelaars, liefhebbers en kenners hebben dezen aangaande hunne pennen in beweging gebragt, onder welke vooral de Heer DE BOZE, de schrijver eener tamelijk breede Verhandeling, opgenomen in de *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, tome XIV, page* 254 *et suiv.* niet mag verzwegen worden.

Te dezer plaatse wordt ons de inlichting gegeven, dat de afdruk van 1457 noch *signatuur,* noch *cijfers* aangeeft; dat deze eerste druk een beloop heeft van 169 bladen; uit Cahiers bestaat van 6, 7 en 7½ vellen, de drukvorm, in folio, 13 duimen hoogte en 9½ duimen, fransche maat, breedte heeft, en zonder bepaaldelijk te gewagen van de muzijklijnen, want de ruimte daarvoor moet wit gebleven zijn, 20 regels op elke bladzijde worden geteld.

De *be, de, do, pa, pe, po* zijn steeds aan één gevoegd of van een enkelen drukvorm. De letters zijn van tweederlei grootte, drie en vier lijnen, in 't rood en zwart gedrukt; de kapitalen in hout

gesneden, met uitzondering van de *h*, als die in den aanhef van geen Psalm voorkomt, doch alleen in de tusschengevoegde (of achtervolgende) 1) stukken, en alsdan uit de hand daarbij is gevoegd.

Van de kapitale *b* in den eersten Psalm *Beatus vir qui non abiit* wordt geen uitvoerige melding gemaakt.

Intusschen zijn deze geschriften niet alle, welligt slechts enkele, onder sommiger bereik. Veel meer gemakkelijke toegang tot nadere kennismaking verschaft ons de *Bibliographie instructive, ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers*, door G. F. DEBURE *le jeune*, 1763, 7 deelen in 8°. Door dat werk kan men zijne verdere nasporingen voortzetten; want ook hetgeen deze schrijver over dit uitmuntend boekwerk heeft aangeteekend, voldoet nog geenzins aan de eischen, die men regt heeft te stellen, om het nog nader in al zijne bijzonderheden te leeren kennen. 2)

DEBURE berigt ons van de eerste uitgave, ten jare 1457 door den vindingrijken JOHANNES FUST en PETRUS SCHEFFER 3) te *Mentz* aan 't licht gebragt; doch hij vermeldt alleen, dat dit *Psalmboek* op pergament (*in membranis, sur vélin*) in folio-formaat is gedrukt; doch voegt er niet veel bepaalds bij omtrent den inwendigen vorm of staat, het en ware dat men daarvoor moet houden de groote overeenkomst der lettervormen en van de zinteekens, onder welke vooral in aanmerking komen de figuren boven de letter *i*, alle in vrij groote verscheidenheid: een en ander eenvormig met die, welke door deze uitgevers voor den Mentzischen Bijbel van 1450—1455 gebezigd zijn.

Het boek vangt aan met *Dominicis diebus post Festum Trinitatis Invitatorium*, gevolgd door twee soorten van *Antiennes* (Antiphonae) en op deze de eerste Psalm *Beatus vir qui non abiit.* De *plain-chant* (naar mijne opvatting lijnen voor de muzijk) is in de daartoe opengelaten ruimte door het geheele boek met de hand ingevuld. Het slot is wederom eene *Antienne-Haec tua Virgo duplici Beata sorte* enz.

---

1) Eigenlijk komt de letter *h* in geen aanhef der Psalmen voor evenmin als de *r*; de laatste intusschen in eene der onderverdeelingen, *Gimel*, van den 118 (119) Psalm.

2) Zijne opgave, immers van den druk van 1490, dien hij niet onder de oogen had, geeft wel aanleiding om op zijne beschrijving van de andere geen onbepaald vertrouwen te stellen.

3) Cat. t. I. p. 69 H. 46. Ik schrijf steeds SCHEFFER, schoon die naam in de onderschriften en volgens de Catalogi zeer verscheiden voorkomt; b. v. als SCHOEIJFFHER, SCHOEFFHER, SCHOIFFER, SCHOEFFER, SCHOFFER enz.

De exemplaren door hem gekend zijn drie in getal; te weten *één* in de K. K. boekerij te Weenen, *één* in de verzameling van den Heer DE COTTE, uit die van wijlen den Heer DE BOZE, en het *derde* te *Freiberg*, [nu in de Koninklijke Bibliotheek te *Dresden*] waaraan nogtans 48 bladen ontbreken.

Bij eene volgende opgaaf spreekt DE BOZE van een anderen of tweeden druk, van een paar jaren later, dat is van 1459, door dezelfde uitgevers JOHANNES FUST en PETRUS SCHEFFER te *Mentz* bezorgd. Zij schijnt, zegt DE BOZE, met dezelfde roode en zwarte letters uitgevoerd, doch is van grooter folio-formaat en uit dezen hoofde ook van grooteren drukvorm, ten gevolge waarvan dan ook de bladzijden meer regels uitleveren en die regels meer woorden of letters bevatten. In de aangehaalde *Mémoires* is het aantal der regels op elke bladzijde van dezen druk gezegd te zijn 23.

Uit de verdere beschrijving van DE BOZE blijkt het, dat deze tweede uitgave terstond met het *Beatus vir* enz. aanvangt en met *Ad Nocturnum, Confessor Dei* enz. sluit. De muzijklijnen zijn hier evenzoo behandeld als in de voorgaande. Hij rept intusschen geen enkel woord van de voorletter *B*, noch ook of zij overeenkomstig met en dezelfde is als die, welke ook in den eersten druk voorkomt en elders in plaat wordt afgebeeld en die, al ware het alleen om den hazewind in het schier regtstandige been van de letter *B*, een uitnemend stuk werks, zeer breed uitgevoerd en der beschouwing overwaardig is.

Van dezen druk kende DE BOZE, met andere, in 1763 slechts één exemplaar te *Parijs*, zijnde dat, hetwelk in de verzameling berustte van den President DE COTTE en daarin was overgegaan uit die van wijlen den Heer DE BOZE. In het *Supplément* op zijne *Bibliographie instructive (Cat. de* GAIGNAT) *tome I*, komen ons, onder nommer 51 en 52, één volledig en een gebrekkig of defekt exemplaar voor, beide op pergament *(in membranis, sur vélin)*.

Van waar de afdruk op pergament, doch waar ettelijke bladen, *zes*, aan ontbreken, herkomstig is en welke op last van Koning LODEWIJK XVIII van Frankrijk voor 12,000 fr. aangekocht werd, bleef mij onbekend. 1)

Eene *derde* uitgaaf noemt DE BOZE als van den jare 1490, mede

1) De Heer GIRARDOT DE PRÉFOND, die bij GAIGNAT dit exemplaar voor 1,340 fr. aankocht, stond hetzelve later af aan den Graaf MAC-CARTHY. Het was op de veiling van dien beroemden boekverzamelaar dat in Februarij 1817 de aankoop tot 12000 fr. voor de Koninklijke boekerij werd gedaan. Zie BRUNET, Manuel III pag. 858. DE RED.

in folio en te *Mentz* bij PETRUS SCHEFFER aan het licht gebragt. Van deze zegt hij, geen afdruk in *Parijs* te hebben gevonden. Hij laat zijne vermelding dan ook niet vergezeld gaan van eene beschrijving, doch ruimt plaats in aan het onderschrift, de plaats, naam en tijd vermeldende van den druk, hetwelk hem klaarblijkelijk door den bezitter moet zijn opgegeven, evenzeer als dat de *muzijklijnen* in deze uitgaaf *gedrukt* zijn en de letters, zoo al niet dezelfde als in die der voorgaande, immers naar dat voorbeeld zouden gesneden zijn.

In de meergenoemde *Mémoires* wordt deze druk van 1490 aangegeven als geheel gelijk aan de eerste, zoodat, letterlijk opgevat, het getal der regels op iedere bladzijde 20 moet bedragen.

Bij de min of meerdere bekendheid met deze *drie uitgaven* voegde zich nu nog de twijfel aan eene latere *vierde*, van wier bestaan wel vermoedens, doch geen volstrekte zekerheid, bestonden. Maar!... daar wordt de rijke boekenschat geopend van den Hertog DE LA VALLIÈRE, en nu verdwijnt alle twijfel.

In den *Catalogue des livres de feu M. le duc* DE LA VALLIÈRE, zamengesteld door GUILLAUME DEBURE, *fils aîné. Paris* 1783, *tome* 1, *page* 69, vinden wij onder N°. 235: *Psalmorum Codex. Moguntiae, per* PETRUM SCHOFFER DE GERNSZHEIM, 1502, in folio en daar benevens eene vrij breede beschrijving van dit exemplaar.

Zij onderrigt ons dat in dezen afdruk noch *signatuur*, noch *reclames* voorkomen; dat de letters, bekend onder den naam van *lettres de forme* (anders gothische, of, zoo sommigen, ligt met meer regt, willen, gelijk aan het *Unciaal* schrift), in twee grootten en gelijk zijn aan die der uitgave van 1457, naar welke deze van 1502 schijnt gevolgd te wezen, nadien de eerste bladzijde, even als in den eersten druk 19 regels bevat en bovendien *twee* regels, welke ingenomen zijn door de muzijklijnen, waarin de zang of muzijk met de pen is ingevuld. De letterdruk is mede rood en zwart; doch er worden nergens kapitale letters (*tourneures*), steeds in hout gesneden, aangetroffen, gelijk zij in de drie eerste uitgaven van 1457, 1459 en 1490 voorkomen. De daarvoor vrijgebleven ruimte is voor een gedeelte in dit exemplaar aangevuld door met vermiljoen geschilderde *tourneures*.

De nommers der bladzijden ten bedrage van 175, rood gedrukt met romeinsch gothische cijfergetallen, dragen blijken van onnaauwkeurigheid. Veel zijn de misstellingen, meerder nog de uit-

latingen, welke alle in dit exemplaar op deze en gene wijze zijn verbeterd en aangevuld.

De eerste bladzijde vangt aan met een bovenschrift *Dnicis dieb. post festu trinitatis* enz., 1) dit is met een kleiner letter gedrukt dan de Psalmen en moet, zoo het de tweede lettersoort is, ongeveer drie à vier regels bevatten. Hierop volgt onmiddellijk met de grooter letter het *eate vir qui no abit.*

„Maar," zoo dunkt mij van dezen en genen der lezers te hooren, »maar al wat ge tot dus ver hebt geschreven, was ons lang „en misschien reeds vóór u bekend."

Geduld, mijne Heeren; de taak, die ik mij heb voorgesteld, is nog niet afgehandeld. Wij leven immers in een tijd van vooruitgang en de Nederlandsche Boekhandel zal toch wel niet willen aarzelen, dat is *teruggaan*. Trouwens daarmede zou in 't geheel niet strooken de breede hangborden, waarop *Oude en nieuwe boekhandel; Librairie ancienne et moderne*, noch met de meer nederige plankjes, bij de boekenkramers op welke te lezen staat: *Hier koopt en verkoopt men oude boeken.* Ik hoû mij zelfs verzekerd, dat er onder den Gilde zullen gevonden worden, die tot op de helft van mijnen bijna zeventigjarigen ouderdom gevorderd, meer kennis en wetenschap zullen hebben opgedaan, dan ik gedurende een halve eeuw bij noeste vlijt en stalen ijver heb kunnen magtig worden. 2) Nog eens, mijne Heeren, heb daarom geduld, mijne taak is nog niet afgehandeld; het onderwerp verdiende eene gansche verhandeling en beter versneden pen, dan de mijne.

Ik bezit een *Psalmorum Codex* sedert verscheiden jaren. Het is op papier gedrukt en bestaat uit 20 cahiers, die de signatuur dragen van *a* tot *v*. Ieder cahier bevat *vier* vellen, met uitzondering van het laatste, dat slechts *drie* heeft, te zamen dus 158 bladen, van welke de laatste bladzijde wit of onbedrukt is. Aan cahier *m* ontbreekt het laatste blad. Men vindt er geene *reclames;* de bladen zijn niet genommerd, evenmin als de Psalmen en de onderverdeelingen in verzen; de eerste zijn kenbaar aan de *tourneures*, of de in hout gesneden kapitaal, welke nu en dan in het

1) Aldus is ook de aanhef van den druk van 1457.

2) Stalen van die wetenschap bernsten in mijne adversaria en komen ligt nu of dan voor den dag.

bijwerk voor dezelfde letter verscheiden zijn; de laatste door een kleiner kapitaal in 't rood gedrukt. De groote *h*, die soms bij den aanhef van een der gezangen noodig is, is in hout gesneden even als de *r*, welke in het na te noemen volgende stuk eene plaats vorderde. De muzijklijnen zijn in 't rood gedrukt. Op 7 plaatsen, waar een grooter kapitaal dan elders had behooren plaats te nemen, is de ruimte wit gebleven: het zijn de aanvangletters *B*, *D*, *E* en *U* of *V*, voor de Psalmen 32, 45, 59, 78, 101, 109 en 118. Vermoedelijk waren de uitgevers op dat oogenblik nog niet in 't bezit dier groote letters. Terwijl al de *tourneures* zijn in 't *zwart*, merkt men die in 't *rood* op voor de Psalmen 130 en 133 1).

Onder de zinteekens schijnt men de *commata* te missen, ten ware eenige punten, die altijd vierkant zijn, met een klein afdalend streepje daarvoor te houden zijn 2); zij vinden echter geene geregelde plaats, zijn soms het onderste boven gezet, zoodat het moeijelijk wordt dit tot een bepaald besluit te brengen. In de verbindings- en vraagteekens heb ik die verscheidenheid niet opgemerkt, welke Debure aangeeft als in den Bijbel van 1450–1455 te bestaan. De verkortingen zijn niet overal gelijkvormig, maar ongelijk; voor *us* is soms een figuur als de 9, soms eene, overeenkomende met het cijfergetal 5, zooals de Franschen die gewoon zijn te schrijven, dit teeken strekt somtijds ter geheele aanvulling na de P tot *psalmus*. Meerder verscheidenheid leveren de teekens op boven de *i* gesteld. Somtijds zijn de *be*, *de*, *do*, *pa*, *pe*, *po*, aaneen, soms gescheiden.

Het begint met *än* nevens en voor de muzijklijnen geplaatst, daaronder *Seruite dn̄o*, *Euouae* en vervolgt met den eersten psalm *Beatus vir q̄ n̄o ablit*, waarvan de aanvangletter *B*, in 't *rood* is gedrukt en wier staart of afhangend versiersel, tot aan den 17en regel uitloopende, zich zeer sierlijk voordoet, en de hoogste opmerking verdient.

Het aantal der regels, de muzijklijnen voor één gerekend, be-

---

1) Ik zal wel niet behoeven te herinneren, dat door de vereeniging van den 9den en 10den Psalm tot één, het nommer der volgende steeds met de Protestantsche Bijbels een verschil oplevert, in voege de 10 hier behoort tot de 9, de 11e de 10e is en zoo voortgaat tot aan den 147sten Psalm, die in tweeën is verdeeld en alzoo het geheel brengt tot het 150tal.

2) Men vergelijke daarmede de bekroonde Verhandeling van J. Koning plaat 8, waar het onderschrift dezes Psalmboeks in plaat is afgebeeld.

draagt 20, eenige bladzijden, waarop gezangen, uit het breviarium getrokken voorkomen en die met een kleiner letter zijn uitgevoerd, tellen 21 regels. De muzijknoten zijn hier en daar, geenszins met eene nette hand, met de pen ingevuld.

Het geheel is, zooals reeds van de vier uitgaven is gezegd, in 't rood en met glanzig zwart uitgevoerd; de letters zijn van tweederlei grootte, zij staan tot elkander nagenoeg als 3 tot 4.

Na den 150en Psalm volgen, tot aan het slot, vele *Cantica*.

Behalve het vroeger aangewezen defect van blad m 8, hebben ook ettelijke bladen beneden min of meer geleden. Dat gebrek is reeds of moet nog ten deele worden hersteld. Dit, moge het al de waarde doen vallen, dingt echter niets af van de opmerkelijkheid dezes voortbrengsels. 1) En dit gebrek zal geen verwondering baren, als men in overweging neemt het gebruik waartoe dit *Psalmboek* bestemd was, te weten voor de kerkendienst, zoodat het gedurig omslaan der bladen aan de kanten beneden veel nadeel moest toebrengen. Misschien ligt daarin de reden dat vele afdrukken, dus en meer beschadigd, verworpen zijn, waaruit al wederom van zelve de zeldzaamheid ontspruit.

Renouard stelde zeer hoogen prijs op het bezit van slechts twee bladen van den *Psalmorum Codex*, (1459) van welk werk hij zegt dat het, door zijne groote zeldzaamheid, 2) van slechts weinigen heeft kunnen bezigtigd en onderzocht worden (*Catalogue de la Bibliothèque d'un amateur*, *tome* I. *p*. 39. 3)

Na de *Cantica*, welke, gelijk gezegd is, op de Psalmen volgen en het werk besluiten, komen nog 2 cahiers ieder van vier vellen met de signatuur A en B, als ook twee halve vellen van C 1 en

---

1) Men vergunne mij hier een paar vragen in betrekking tot het laatste Costersfeest.

1°. Zou de kindschheid der kunst van Laurens Janszoon niet veel meer en beter zijn uitgekomen, wanneer daarnevens had kunnen worden vertoond een *Psalmorum Codex*?

2°. Of een *Titi Livii historiae*, in 12mo. te *Amsterdam* bij Daniel Elsevier in 1678 uitgegeven, niet veel meer eer aan de Nederl. Boekdrukkunst zou hebben bewezen, dan een mand vol rijmelaars uit den tijd der dichtgenootschappen? Het genoemde boekje toch is in twee kolommen gedrukt, ieder van welke 71 regels houdt, terwijl elke regel dier kolommen 26 à 30 letters bevat; de hoogte is 11½, de breedte van elke kolom 3 duimen.

2) Een kompleet exemplaar op parkement, van deze kostbare uitgave berust ook in de *Bibliotheca Musei Meermanno-Westreeniani* te *'s Gravenhage*; volgens Brunet had daarvan de aankoop plaats uit de Boekerij van Hibbert te *Londen* voor £ 90, 6 Sch.

De Red.

3) Deze opmerking verkrijgt een hoog gewigt, als men bij Schoepflin het *Psalmorum Codex* 1457 als een in *groot folio-formaat*, bij Marchand een in klein folio of groot 4°. vindt aangeteekend.

C 2, volkomen gelijk aan en gedrukt met letteren als de Psalmen, zoodat het geheel, wanneer dit gedeelte daartoe behoort; in zijn tegenwoordigen staat, de *m* 8 medegerekend, te zamen 176 bladen uitmaakt. De keerzijde van C 2 duidt echter het slot nog niet aan, ofschoon men vermoeden durft, dat het ontbrekende niet veel zal wezen, maar toch waarschijnlijk de aanwijzing van jaar, plaats en drukker zal bevatten.

Dit gedeelte, eveneens met muzijklijnen, begint met *In summis mediis et duplicibus* en eindigt met *Petri et Pauli ad Vtrasque Vespera ex integra.*

Ik merk hierbij aan, dat de kapitale *H* hier in houtsnede, de *R* in tweederlei grootte voorkomt, als ook een kleinere *O;* voorts dat de tweede letter van elken aanhef door het geheele boek steeds klein kapitaal is en, eindelijk, dat een veel grooter kapitaal gemist wordt bij den aanhef van *Conditor alme syderū eterna lux credentiū (in aduentu dñi ad Vesperas hymnus).* De hoogte van het geheele werk is 3 palmen, de breedte circa 2 palmen Nederl. maat.

Draagt de uitgaaf van 1502, gelijk wij gezien hebben, blijk van onnaauwkeurige bewerking; die, welke voor mij ligt, is er niet geheel van vrij te pleiten. De regels staan wel niet golvend, maar eenige toch ook niet zuiver in de linie. Sommige letters staan naar boven, andere naar beneden geschoven. Ook zijn de regels der regtsche en linksche bladzijden niet altijd op en tegen elkander, hetgeen de opneming van het papiermerk zeer belemmert en moeijelijk maakt. De zekerste zijn een *ossekop*, een *kruis* (×) benevens eene soort van *rosette.*

Zie hier thans de knoop der onzekerheid:

Tot welken der vier aangevoerde drukken moet dit exemplaar beschouwd worden, of is het nog een andere, hetzij tusschentijdsche, hetzij latere druk?

Tot de *eerste* uitgaaf van 1457 schijnt het niet te behooren, vermits in deze geene *gedrukte* muzijklijnen voorkomen, terwijl bovendien de aanvang in mijn exemplaar niet aanwezig is.

Tot den tweeden druk van 1459 kan men het ook niet brengen, niet alleen omdat daarin mede geene muzijklijnen zijn gedrukt, maar ook uit hoofde de bladen 23 regels tellen.

Tot die van 1502, de *vierde* uitgave van 175 bladen, is het evenmin te betrekken, want hier bestaan bij de nommering der

bladzijden geen *signaturen*, juist het tegendeel van mijne uitgave.

Er kan derhalve geen keuze meer resten anders, dan haar aan het jaar 1490 toe te schrijven. Maar, volgens de *Mémoires, tome XIV*, boven aangehaald, bedraagt het getal bladen van den druk van 1457, 169, en zou die van 1490 daarmede *geheel* overeen komen; het voor mij liggende bevat evenwel zonder de cahiers B en C slechts 158, met deze 176 bladen.

Ik heb tot hiertoe *mijne* gevolgtrekkingen aan de opgegevene schrijvers ontleend, doch nu alles tot een geheel zamenvattende, uit ik den wensch, dat Heeren Boekhandelaren of wie daar ook opgewektheid toe gevoelt, hunne verzamelingen nagaan, ten einde, zoo mogelijk, het onzekere punt te beslissen.

Om dat onderzoek te vergemakkelijken teeken ik een drietal fouten aan, zij zijn deze:

Ps. 14, het laatste vers staat *n̄o c̄o mouebitur in etern̄u* waar het *c̄o* overbodig is.

Ps. 44, het voorlaatste vers staat *Memor ero n̄ois tui dom̄ie: in omni generatione et generatione,* alwaar *domie* te veel staat.

Ps. 59, aanvangende met *Deus repulisti uos,* hetwelk *nos* had behooren te zijn.

Ook is blad *i* 2 gemerkt alleenlijk *i.*

Wanneer het nu verder bevestigd mogt worden, dat mijn exemplaar met geen der *vier bekende* drukken overeenkomt, dan zou men veeleer aan eene tusschentijdsche uitgave moeten denken bepaaldelijk 1°. om reden dat reeds in een tweejarig tijdsverloop de tweede druk, in 1459, noodzakelijk was geworden; 2°. omdat na dit jaar tot in 1490 ruim 30 jaren verloopen waren, alvorens de 3e druk, dat is in 1490, te voorschijn kwam, terwijl een twaalfjarig tijdvak toereikend was, om dien van 1502 noodzakelijk te maken. Om welke redenen ik aan eene tusschentijdsche, dat is van 1459 tot 1490 de voorkeur zou geven.

Een en ander is slechts vermoeden. De Redactie van dit Weekblad, aan den ganschen omvang van den Boekhandel gewijd, betuigt zich tot de plaatsing van afdoende inlichtingen gaarne bereid. Zij wil, ook vermits haar blad buiten de grenzen van Nederland deelneming vindt, blijken geven, dat op den grond van de wieg en bakermat der boekdrukkunst geen staat van werkeloosheid of onverschilligheid boven drijft; neen, maar aan den dag leggen, dat, zoo er al, soms tot kleingeestige, afdaling omtrent

den nadruk plaats vindt, inmiddels de veel hoogere boekenkennis desniettegenstaande, met onverflaauwden ijver wordt ter hand genomen.

Amsterdam, Febr. 1857. D. GROEBE.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1857.

HET NIEUWE TESTAMENT IN ENGELAND VAN NEDERLAND UIT INGEVOERD.

De oudste drukken van „*The New Testament in Englysshe*" volgens de vertaling van WILLIAM TYNDALE, één in 4o en één in kl. 8vo., werden omstreeks 1525 door P. SCHÖFFER te Worms bezorgd: van eerstgemelden is niets overgebleven dan een fragment, van den tweeden bestaan niet meer dan twee incomplete exemplaren. Terstond echter volgde er een nadruk bij CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN te Antwerpen in 1526, in 12°., die zelf naar Engeland overgestoken om de exemplaren te verspreiden, spoedig in hechtenis raakte. Maar 't verdoofde den ondernemingsgeest zijner gildebroeders niet. Krachtig werd die integendeel opgewekt door de omstandigheid, dat in het najaar van 1527 een menigte geladen graanschepen uit Holland en Antwerpen naar Engeland overstaken, om er in 't nijpend gebrek te voorzien. In aller ijl maakte op nieuw een Antwerpsche drukker een grooten voorraad Testamenten gereed (1527 in 12°) en smokkelde het strengverboden geestelijke voedsel met het vurigbegeerde lichamelijke binnen. Zóó verhaalt ANDERSON in zijne *Annals of the engl. Bible* I. p. 163. Vier maanden later kwam, volgens STRYPE, *Ecclessiast. memorials* I. 2, pag. 65, zekere ROBERT NECTON, wien de verkoop van een menigte exemplaren te laste gelegd werd, in 't verhoor en verklaarde: „that about Cristmas last (Dec. 1527) there came a Duche man, beyng now in the Fleta (Fleet prison), which wold have sold this respondent 2 or 3 hundreth of the said N. Testaments in English: which this respondent

did not by (buy), but sent him to Mr. FYSHE to by them; and said to the Duche man, look what Mr. FYSHE doth, I wil do the same. But whether Mr FYSHE bought any of them, he cannot tell: for the which 3 hundreth he shold have paid 16 £ 5 sh. after 9 d. a pece."

Wie nu was de Antwerpenaar, die dezen nieuwen nadruk in Engeland verspreidde en almede in de Fleet-gevangenis zuchtte? De uiterst zeldzame exemplaren dezer uitgaaf van 1527 geven ons geen antwoord, daar zij noch de woonplaats noch den naam van den drukker vermelden; de bibliografen denken ook bij dezen druk aan CHRISTOFFEL VAN EINDHOVEN (b. v. GRÄSSE VI 2 p 84). Maar 't juiste antwoord is te vinden in FOXE'S *List of persons abjured*, op 1528: JOHN RAIMUND, a Dutchman, for causing fifteen hundred of TYNDALE'S *New Test.* to be printed at Antwerp and for bringing 500 into England." Wie herkent in dien verbasterden naam HANS VAN ROEMUNDE niet, en wie waardeert niet de groote diensten welke de Antwerpsche pers aan Engeland bewees, waar nooit vóór 1536 een nieuw testament werd gedrukt?

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Nieuwsbl. v. d. Boekh, 1870.

ZELDZAAM HOLLANDSCH SCHOOLBOEK DER 17de EEUW.

Voor ruim 14 jaar geleden maakten wij melding in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (N°. 52 van A°. 1844) van het hoogst zeldzaam *Spellynghboeck* van JOOST LAMBRECHT, gheprendt te *Ghend* in 1550, dat op eene verkooping bij SCHEURLEER voor ƒ 55.— werd verkocht; hetzelve berust tegenwoordig in de keurige Bibliotheek van den Heer FERD. VANDERHAEGHEN te *Gent*, die zich voorleden jaar zoo verdienstelijk heeft gemaakt bij zijne landgenooten door zijne uitmuntende *Bibliographie Gantoise*. Het boekje, dat wij vermeenen insgelijks aanspraak te hebben op meerdere bekendmaking, ofschoon dan niet zoo oud als het Gendsche, draagt den titel van:

Oprecht onderwijs van de Letter-Konst, Bequaem om alle Persoonen in korten tijt wel en volkomelijck te leeren spellen ende lesen: alwaer 't oock, datse in haer Jonge Jeught noch A, noch B, gheleert hadden. Ten dienst van alle gemeyne Schoolen en Schoolmeesteren. Door C. D. NIERVAERT. Van nieuws oversien, gecorrigeert, met vele vremde namen ende woorden vermeerdert. Tot *Breda*, Ghedruckt, by PIETER SELDENSLACH, inde Corte-Brughstraet inde Druckery.

in kl. 8°. met goth. lett. groot 64 bladz.

De titel is versierd met een aardig vignet in houtsneê, eene school met haar personeel voorstellende.

De taalkundige waarde van dit boekje daargelaten, achten wij

het evenwel niet ongepast om hier een vers af te schrijven dat op de keerzijde van den titel gedrukt is, en dat een bewijs oplevert hoe veel prijs men er op stelde om aan onzen LAURENS COSTER de eer zijner uitvinding voor het nageslacht te verzekeren.

Het bewuste versje luidt aldus:

WIE DE LETTEREN ENDE HET BOECKDRUCKEN EERST HEEFT GEVONDEN.

Hadden ons Voor-ouderen ons niet beschreven,
Grof, bot, beestigh, ende onbesneden waer ons leven:
Want sy de Lett'ren 't spellen hebben gevonden
Over meenigh hondert jaren, ende lange stonden.
MERCURIUS QUINTUS, soo DIODORUS seydt klaer,
Vondt eerst de Letteren in Egypten, dat's waer,
CADMU vroeghet sesthien daer na in Griekenlandt
Dien hy selfs fantaseerde door sijn verstant:
MELICUS gingh daer noch vier, toe ordineren,
PHALAMIDUS, noch vier, als men Troyen gingh distrueren.
ANAXAGORAS schreef 't eerste Boeck met der hand deligent:
LAURENS KOSTER 't Haerlem vond eerst de Prent,
Waer door ons duysentigh dingen nu openbaren,
Die eertijdts duyster ende verholen waren
Principael de seven Konsten die men leert in de scholen,
Die al te handt iet begeert te leeren, mag niet dolen,
't Zij in Bybel, Wetten, end' andere Historien,
Hy wort een geacht Man tot eeuwige memorien,
Ryckdom ende heerlijckheyt isser mee te bejagen,
Wel hem die Konsten soeckt die Godt behagen.

Te vergeefs hebben wij eenig narigt omtrent dien schrijver gezocht; noch ZEYDELAAR, YPEY, HOEUFFT of SIEGENBEEK, maken er melding van; alleen uit de *Bijdragen tot de geschied. der Provincie Noordbraband*, door Dr. C. R. HERMANS, 1e deel, bladz. 207 en volgende is ons gebleken, dat PIETER SELDENSLACH reeds in 1626 te *Breda* door zijn grootvader JACOBUS, en in 1665 tot 1686 door zijn vader CORNELIS in dit vak is voorgegaan.

Op de laatste of 64e bladzijde van deze *Letter-Konst* staat het jaar der uitgave vermeld (1701); de 1e uitgave moet alzoo van 1690 of daaromtrent dagteekenen. Misschien zullen de nasporingen van den Heer PROSPER CUIPERS, die reeds belangrijke narigten omtrent Noordbrabantsche drukkers heeft medegedeeld, wanneer hij later de stad *Breda* behandelt, daarover allen twijfel wegnemen. Men weet dat die Heer eene fraaije verzameling van bibliographische en typographische zeldzaamheden betrekkelijk die stad bezit.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1859.

OUDE VOLKSBLAADJES.

In No. 34 en 35 van den *Nederlandsche Spectator,* geeft de heer Mr. W. P. SAUTYN KLUIT weder eene belangrijke bladzijde uit de Dagbladen-literatuur. 't Geldt hier een paar Leidsche volksblaadjes, tusschen 1784 en 1785 uitgegeven door den Leidschen boekverkooper CHRISTOFFEL FREDERIK KOENIG. Terwijl wij wat de bibliografische bijzonderheden betreft den belangstellende naar den *Spectator* zelven verwijzen, meenen wij onze lezers een genoegen te doen met de overname van de volgende schets, die een merkwaardig kijkje geeft in den boekhandel dier dagen. Wij hopen daardoor mede de belangrijke studiën van den heer SAUTYN KLUIT in ruimer kring bekend te maken.

„Voor den boekhandel bestemd werd C. F. KOENIG even twaalf jaren oud als boekverkoopers-leerling aangenomen bij het Leidsche gild. Ofschoon hij volgens de bestaande bepalingen na zes jaar leerling te zijn geweest als boekverkooper had kunnen optreden, gaf hij er de voorkeur aan om zich eerst in zijne geboorteplaats, Amsterdam, verder te bekwamen. Want het was geen kunst om een' boekwinkel op te zetten, eene japon aan te trekken 1), op eene verkooping eenige boeken in te koopen, en die als ze gevraagd werden met winst te verkoopen, — maar het fijne van het vak te verstaan, dat was iets anders. Daarvoor was Amsterdam de beste leerschool. Toen hij nu in 1782 te Leiden terugkwam, en er den

1) Hij, die dit niet deed, werd destijds voor een pedant mensch uitgemaakt. Intusschen werden de Heeren LUCHTMANS toen reeds over dag nooit in een japon gezien.

1sten Augustus 1) vrijmeester werd en eene eigene zaak opzette, werd hij, die met frissche denkbeelden van vooruitgang bezield was, door velen zijner oudere vakgenooten, die hem niet meer tot het Leidsche gild rekenden, met den nek aangezien. Terwijl openhartigheid en gulheid de drijfveer van alles was te Amsterdam, vond hij te Leiden niets dan achterhoudendheid en wangunst, en vooral gemis aan eensgezindheid, die destijds ook te Rotterdam, Delft, Haarlem, Gouda en in meer andere kleine plaatsen ontbrak, maar die hij te Amsterdam met zooveel genoegen onder de boekverkoopers had leeren kennen, die moeite genoeg hadden gedaan om hem te bepraten dat hij daar zijne zaken zou beginnen, want: hoe meer zielen, hoe meer vreugd! heette het daar.

En toch hoe gunstig waren toen de tijden, in vergelijking bij tien jaren vroeger, voor de ontwikkeling van den boekhandel! „Het gelukkige tijdstip van den ongelukkigen oorlog had de leeslust als uit den slaap opgewekt." Maar de boekverkoopers hadden van die omstandigheid geen partij getrokken. Ze waren nu eenmaal gewend aan een klein debiet, aan betrekkelijk hooge prijzen, en aan het laten drukken van weinig exemplaren, en zagen voorbij dat de belangstelling in de vraagstukken van den dag, die den kring van lezers had uitgebreid, dezen nog meer zou verruimen, wanneer de prijzen maar lager werden gesteld. Daarbij schenen ze niet te begrijpen welk een groote invloed, zoowel ten goede als ten kwade, door hen kon worden uitgeoefend. Veilig konden die allerschandelijkste almanakken met platen, zoo verregaand ongebonden en verderfelijk voor de zeden, dat zelfs de meest losbandige en wulpsche jongeling ze niet kon aanzien zonder te blozen 2) zesmaal in prijs verhoogd worden, wanneer men maar stukjes, die Jan en Alleman van dienst konden zijn, onder het bereik van iedereen bracht. Zoowel de boekhandel als het vaderland zou er wel bij varen.

Vol van dergelijke beginselen van vooruitgang kwam KOENIG op Zaterdag 22 Mei 1784 met een nieuw weekblad voor den dag, *De Politieke Praatvaar* geheeten, dat, 4 blz. klein 4°. groot en in twee

1) Zie DR. A. M. LEDEBOER, *De Boekdrukkers enz. in Noord-Nederland*, blz. 283.

2) Vergelijk hierbij de mededeelingen van DR. J. HARTOG, in *De Spectatoriale Geschriften van 1741—1800*, bl. 193—196, ontleend aan de weekbladen de *Vaderlander*, *de Denker* en de *Opmerker*. KOENIG te Leiden weigerde uit beginsel die vieze boeken, die ook hij in 't laatst van 1784 in commissie ontvangen had, te verkoopen.

kolommen gedrukt, bestemd was om op de lagere volksklasse invloed uit te oefenen, en zoowel burger als boer te waarschuwen voor de misleidende papieren der zoogenaamde Oranjemannen. Het was dan ook in den volkstrant, bij wijze van samenspraak tusschen JAAP en PIET, geschreven en voor den geringen prijs van twee, later voor drie, duiten uitgegeven, en ter verspreiding de 25 exemplaren voor 5 (later voor 8), de 50 voor 9 (later voor 14), en de 100 voor 16 (later voor 25) stuivers verkrijgbaar gesteld. Over dat uitgeven van zulk een blaadje voor twee duiten moest de 28-jarige KOENIG echter menig woordje hooren van zijne oudere collegas, waaronder ook al een enkele Oranje-klant liep, die het natuurlijk nog minder op dien jongen wijsneus begrepen had; men noemde hem kortweg een oortjes-boekverkooper, die wel andere modes zou leeren. Intusschen maakte hij er goede zaken meê, daar het blaadje met graagte ontvangen zelfs door de deftigste burgers aan hunne dienstboden in de keuken ter lezing gegeven werd. Geen wonder dus dat de groote opgang, dien dit patriottisch volksblaadje maakte, de tegenpartij zeer verbitterde, zoodat zelfs MANZON, de welbekende redacteur van den *Courier du Bas-Rhin* te Kleef, 132 dukaten beloofde aan hem die KOENIG honderd klappen zou geven.

Maar toen nu KOENIG op Zaterdag 30 October 1784 met een tweede staatkundig weekblad voor den dag kwam, namelijk *De Politieke Nalezer van oude en nieuwe stukken*, 8 blz. 8°., en dit blad voor vier duiten of een halve stuiver, in plaats van voor 1¼ stuiver, verkrijgbaar stelde, werd hij geheel en al voor een' ketter in de negotie, voor een' prijsbederver en voor wat niet al meer uitgemaakt; en deze gezindheid jegens hem verbeterde er niet op, toen hij in de tweede helft van November 1784, voor denzelfden prijs bovendien nog begon uit te geven een soort van godsdienstig blad, onder den titel van *De Huisonderwijzer op den Zondag, voor alle Christenen.*

Het was naar aanleiding van al den smaad hem aangedaan, niet alleen wegens het goedkoop verkrijgbaar stellen der genoemde weekbladen, maar ook wegens zijne pogingen om den Leidschen boekhandel van enkele verkeerdheden te zuiveren, dat KOENIG in December 1784 de brochure in 't licht gaf, waaraan wij het bovenstaande ontleenden, getiteld: *Koninklijke Verdediging* 1), *en Gedag-*

1) Men lette op de geestige speling met zijnen naam!

ten inzonderheid over het te hoog in Prys stellen der Boeken; ook het Voordeel voor het Vaderland en voor de Boekverkoopers, door het minder in Prys stellen, nevens andere Zaaken meer, aangetoond door den Boekverkooper C: F: KOENIG, *te Leyden.* 1784. *Alom à 4 Stuyvers te bekomen.* 48 blz. 8°. En daar intusschen zijn collega DANIEL VYGH, die zijn voornaamste tegenstander schijnt geweest te zijn, hem in moeilijkheden had weten te wikkelen naar aanleiding van eene gehouden auctie, waarbij zelfs gerechtelijke tusschenkomst te pas kwam, gaf hij gelijktijdig eene tweede brochure uit, getiteld: *Koninklijke Verdediging, Tweede Stuk. Of de Hoogmoed van* DANIEL VYGH *gefnuikt. Door* C. F. KOENIG, *Boekhandelaar te Leyden.* 1784. *Alom a 3 Stuivers te bekomen.* 16 blz. 8°.

Niet onaardig is het dat KOENIG zich in die eerste brochure uitvoerig heeft verdedigd op het stuk zijner „duite Negotie", zooals men zijn weekbladen-handel geliefde te betitelen, eene verdediging die des te meer noodig was, daar een zijner collegas en politieke geloofsgenoot, zoo weinig besef van het voordeel van goedkoope verkrijgbaarstelling had, dat hij verklaard had, dat KOENIG bij dien handel schade lijden moest, en het dus niet lang kon uithouden. Ziehier hoe KOENIG rekende:

Hij liet 2200 stuks van elk blad drukken, verkocht ze voor vier duiten, maar gaf aan de boekverkoopers het stuk voor drie duiten of wel de 100 voor *f* 1 : 16: –, de 500 voor *f* 8 : 10: –, de 1000 voor *f* 16 : – : –.

Het drukken van 2200 stuks kostte hem		*f* 7 : 10 : –
Het papier		„ 8 : 10 : –
Een penning impost van 1000 exemplaren, die hij binnen Holland verkocht, maakte		„ 3 : 2 : 8
		f 19 : 2 : 8
Hij verkocht er	500 voor	*f* 8 : 10 : –
	900 à *f* 1 : 16 : — de 100 . . .	„ 16 : 4 : –
	400 à 4 duite	„ 10 : — : —
	1800	*f* 34 : 14 : –

Hij verdiende dus op elk blad wekelijks *f* 15 : 11 : 8, en hield nog 400 stuks over, zoodat, wanneer hij den schrijver voor elk nummer *f* 5 : 5 : – betaalde, hij iedere week aan zijne drie bladen een bestaan van *f* 30 had.

Gaf hij daarentegen het blad voor één duit minder uit, dan had

hij iedere week op elke uitgave drie of vier gulden moeten verliezen; dit kon hij natuurlijk niet doen, maar grooter winst te maken begeerde hij niet. Liet hij evenwel, zooals andere boekverkoopers deden, 500 exemplaren drukken, die voor 1¼ stuiver verkocht en voor 1 stuiver aan de boekverkoopers afgezet werden, dan maakte hij, wanneer er 2 à 300 stuks werden geplaatst, veel minder winst dan nu. En welke zijdelingsche voordeelen waren niet aan dat ruimer debiet verbonden! Vooreerst werd de kring van lezers meer uitgebreid en daardoor meer nut gesticht; dan trok het land 4 à 500 Gld. aan impost van die blaadjes; verder verdienden de boekdrukkers er 1000 à 1200 Gld. aan voor arbeidsloon, en de papierkooper 1400 Gld.; eindelijk waren de voordeelen voor correspondenten en courantloopers ook van geen geringe beteekenis. En zoo durfde KOENIG de vraag te stellen, of er wel ooit bij de Oeconomische Tak te Haarlem een gelukkiger plan tot vermeerdering der welvaart was ingeleverd, dan hetgeen door hem was verwezenlijkt."

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1873.

IETS OVER DE EERSTE DAGBLADEN IN EUROPA.

Wanneer men beschouwingen leest over de verschillende uitvindingen welke in den loop der tijden in Europa zijn gedaan en over de personen waaraan daarvan de eer moet worden toegekend, dan zal men er immer de clausule bij vermeld vinden: voor zoover de Chinezen zulks niet reeds sedert onheuchelijke tijden hebben geweten en toegepast. Terwijl dit met zoo vele uitvindingen het geval schijnt te zijn, mag men zich volgens VOLTAIRE in zijne *Dictionnaire Philosophique* ook voorstellen dat de Chinezen reeds sedert langen tijd aan hun ontbijt in de morgenbladen de verslagen van proefnemingen met geschut lazen, vóór dat eenig sterveling in Europa ooit van kruid of dagbladen had gehoord.

Veiligheidshalve hebben wij dan ook uitdrukkelijk in het opschrift dezes slechts *iets* beloofd over de eerste dagbladen *in Europa* èn om het wonderlijke Chinesche volk buiten rekening te kunnen laten èn omdat er zoo weinig omtrent bekend is.

De gegevens voor eene volledige geschiedenis der dagbladen zijn zeer schaarsch en het gaat daarmede als met die van zoovele andere uitvindingen, waarvan men de voordeelen geniet zonder zich te bekommeren om haren oorsprong.

Wij ontvangen in de gewesten waar de kommunikatie de trekschuiten-periode en het diligence-tijdperk heeft doorgeworsteld en derhalve geen sneeuw of vorst behoeft te vreezen, de morgen- en avondbladen op zulk een geregeld uur, met tijdingen opgevuld

van alle oorden der wereld; wij vinden dit zoo natuurlijk, dat wij bijna zouden beginnen te denken — als wij ons daarvoor de moeite wel willen geven — dat dit alles altijd aldus heeft plaats gehad.

Toch was er een tijd dat alles geheel anders was en het eigenlijk begrip van dagbladen of couranten is slechts een paar honderd jaren oud.

Hadden echter de vroegere beschaafde volken geen geregelde dagbladen, zij hadden iets hetwelk daarvan de plaats verving.

Reeds in de oudste tijden vinden wij sporen van geschriften, welke min of meer geregeld belangrijk nieuws uit andere streken bevatten. De Grieken hadden hunne ephemerides, een soort van historische Annalen waaraan men echter meent, dat elk begrip van onze dagbladen vreemd is geweest. Bij de Romeinen, wier eigenbelang eene kennis van belangrijke gebeurtenissen in verre gewesten wenschelijk maakte, waren reeds vroegtijdig de *Annales Pontificum* in zwang, op welke wijze evenwel meer in het bijzonder belangrijke historische gebeurtenissen en godsdienstige aangelegenheden werden opgeteekend.

Later verschenen de *Acta Diurna*, waarin niet alleen gelijk in de Annales slechts historische feiten voorkwamen en voornamelijk zaken betrekkelijk den godsdienst en hare plegtigheden werden opgeteekend, maar ook bijzonderheden van dagelijksch belang werden vermeld.

In deze geschrevene bladzijden vond men in lateren tijd zelfs bijzonderheden vermeld, welke reeds aan onze moderne dagbladen doen denken: ongelukken, misdrijven, benoemingen van magistraatspersonen, beschrijving der volksspelen en reeds toen vertoonde zich bij de Romeinen de begeerte om in de *Acta Diurna* vermeld te staan. Zoo leest men bij Dio Cassius dat Livia in de *Acta* eene lijst liet plaatsen van de senatoren en aanzienlijke personen, die haar bij zekere gelegenheid een bezoek hadden gebragt. Dat het begrip van diskussie of polemiek vreemd was aan deze *Acta Diurna* zal geen betoog behoeven; men kan hen beschouwen als iets, hetwelk ons aan eene soort van prijscourant doet denken.

De *Acta Diurna* hebben in later tijd eenige wijzigingen ondergaan, waaromtrent wij echter hier niet in bijzonderheden willen treden; genoeg dat wij gewezen hebben op enkele sporen van hetgeen wij onder den oorsprong der nieuwsbladen verstaan hebben. Na den val van het keizerrijk ziet men echter deze sporen geheel

verdwijnen, daar de „barbaren," die het wegstervende romeinsche rijk eindelijk deden ineenstorten, geen begrip schijnen gehad te hebben van dergelijke verspreiding der nieuwstijdingen.

De moderne volken, waarvan het sociaal leven in den eersten tijd nog zoo weinig was ontwikkeld, hadden geene behoefte aan dagbladen, en de weinige betrekking, zamenhang en gemeenschap, welke tusschen de verschillende gewesten des rijks en in de gewesten zelve tusschen de met wallen en sloten omgeven versterkte steden bestonden, beperkte den gezigtskring der individuën al tot zeer kleinen omtrek. Dat het buitenlandsch nieuws behalve aan zeer groote handelaren — en dit nog slechts ten deele — toen nog minder belang inboezemde dan thans nog wel bij velen het geval is, was natuurlijk.

De godsdienstoorlogen in Nederland en Duitschland en de gemakkelijkheid der nieuwsverspreiding door de drukkunst, deden de nieuwsbladen geboren worden, wier vorm echter nog geheel verschilde van de tegenwoordige. Godsdienstoorlogen plegen de aanhangers eener zelfde partij naauwer aan elkander te verbinden en belang te doen stellen in de lotgevallen van een gedeelte der partij, waartoe men behoort, zij het ook in andere streken. De eerste sporen van nieuwsbladen zijn derhalve te zoeken in de zestiende eeuw, en de eerste berichten hebben vooral betrekking op ons vaderland en Duitschland.

De natiën die elkander de verschijning van het eerste dagblad betwisten zijn: Nederland, Frankrijk, Engeland en Venetië. Wij willen hier deze prioriteits-kwestie slechts even aanstippen en ten slotte die eerste nieuwsbladen nog kortelijk bespreken.

Volgens de Venetianen duidt het woord *gazetta* genoegzaam aan dat zij, door in den oorlog met de Turken om de volksnieuwsgierigheid te bevredigen, een resumé der krijgsgebeurtenissen op de markt aan het volk te doen voorlezen, waartoe ieder een muntstuk, gazetta, moest betalen, in Europa het eerste dagblad grondvestten. In Duitschland worden door den heer SICHEL in het tijdschrift *Athenaeum Français* van 2 September 1854, de eerste nieuwsbladen gezocht, daar de „*notizie scritte*" te Venetië nog slechts in hare eerste levensperiode waren, toen reeds te *Augsburg, Ordinari-Zeitungen* en *Extraordinaire-Zeitungen* werden uitgegeven, ontstaan uit de berigten der correspondentiën van verschillende handelshuizen, welke van algemeen belang waren.

In *Engeland* vond men gedurende de laatste jaren der regering van ELISABETH eene soort van vliegende blaadjes „*news*" welke gebeurtenissen bevatten van het vaste land, terwijl later aan hunne verschijning eene zekere periodiciteit werd gegeven en de *Weekly News* werden uitgegeven.

De *Antwerpsche* en *Amsterdamsche Couranten*, welke eerste door ABRAHAM VERHOEVEN werden bezorgd, schijnen in deze gewesten als de oudste dagbladen te moeten beschouwd worden, waarvan de overgeblevene nommers evenwel jonger zijn dan de Londensche Nieuwsblaadjes.

Te *Parijs* begon eerst in 1631 RENAUDOT zijne *Gazette* uit te geven en terwijl in *Engeland* de regering zeer laag nederzag op deze eerste voortbrengselen der Dagbladpers en in *Nederland* de dagbladen zeer ongaarne onaangename waarheden aan magistraatspersonen deden hooren en zich geheel afhankelijk stelden van de „koningen des lands," is de *Gazette* reeds dadelijk belangrijk. RICHELIEU begreep beter hoe men de Couranten tot scherp wapen kon bezigen tegen zijne vijanden. Het gelukte hem van de *Gazette* van zijn beschermeling, den geneesheer des konings, gebruik te maken om zich te verantwoorden omtrent regeringsdaden en zijne tegenstanders voor het publiek ten toon te stellen.

In het eerste nommer der *Gazette* van 30 Mei 1631 vinden wij berigten uit de volgende plaatsen: *Konstantinopel* 2 April — *Rome* 26 April — *Noord-Duitschland* 30 April — *Silezië* 1 Mei — *Venetië* 3 Mei — *Stettin* en *Lubeck* 4 Mei — *Amsterdam* 17 Mei en *Antwerpen* 24 Mei. Een enkel berigt zij uit dit nommer vertaald:

Antwerpen, 24 Mei. — De trom weerklinkt door geheel Duitschland. Men hoopt dat de Hollanders dit jaar evenmin als het voorgaande iets zullen uitrigten, daar wij overal goed onze strijdkrachten geregeld hebben. Wij bezitten drie legerkampen: een in de omstreken van „*Vezel*" bestaande uit 14,000 man, een in de omstreken van *Lier* en *Mechelen* in *Brabant* van 10,000 man en het derde tusschen *Ostende* en „*Gravelines*" in *Vlaanderen* van 12,000 man."

Eenigen tijd later verschenen hier te lande te *Rotterdam* een *zee- en posttijding*, te *'s Gravenhage* eene *Haagsche posttijding*, te *Amsterdam Tijdingen uijt verscheijden Quartieren* (1640) en de *Haarlemsche Courant* (1656), welke allen voor hun tijd veel beter

waren dan het grootste gedeelte der couranten in de laatste helft der vorige eeuw voor die dagen.

Het was volkomen in overeenstemming met de gemakzucht der XVIIIe eeuw om zich het brein toch vooral niet te vermoeijen met hetgeen niet in de onmiddellijke nabijheid voorviel, en de bekrompene kleingeestigheid welke daaruit bleek, uitte zich niet alleen daarin maar ook in de dagelijksche handelingen. Waar zoo weinig belangstelling en energie werd getoond, moet het ons ook niet te veel verwonderen, dat de dagbladpers zoo lang op dezelfde hoogte en bij andere landen ten achter bleef, zonder dat zich eenige ontwikkeling openbaarde, daar de gehalte daarvan eene afschaduwing was van den geest die niet eerst toen in de natie is gevaren en ook niet dadelijk na die tijden haar weder verlaten heeft.

Hebben wij in bovenstaande regelen gezien hoe de hefboom van één gemeenschappelijk godsdienstig partij-belang vooral noodig was om de dringende noodzakelijkheid van nieuwsbladen te doen gevoelen, toen die hefboom verdwenen was hebben zich andere behoeften van den geest geopenbaard, waardoor het voortbestaan van het denkbeeld, waarvan de dagbladen als uiting kunnen beschouwd worden, verzekerd en gewaarborgd is. Dat de ontwikkeling van dit denkbeeld met die van de kern der natie gelijken tred houden moet, gelooven wij tevens als een gelukkig teeken des tijds te kunnen beschouwen, al moge somtijds dit denkbeeld tijdelijk vernederd worden en dienstbaar gemaakt tot het toezwaaijen van vleijerij en het doen van koncessiën aan den bedorven smaak van een minder beschaafd gedeelte van het publiek. De moderne tijden hebben overigens bewezen dat daarin voor het nivelleeren der kennis, beschaving en ontwikkeling onder de volken het beste werktuig moet gezocht worden.

Middelb. Court.

DE »BIJBEL VAN CZAAR PETER."

Konden ook boeken hun wedervaren vertellen, men zou dikwerf verhalen hooren van lotgevallen, even verschillend en soms even roerend, als die der menschen.

Hoe menig boek, dat op een armoedig zolderkamertje, bij eene walmende lamp het eerste levenslicht aanschouwde, dat in de eene of andere onaanzienlijke drukkerij in een armzalig pakje werd gestoken, en dikwijls schuchter aan het daglicht trad; dat voorbeschikt scheen om een ellendig bestaan slechts een korten tijd voort te slepen, vindt zich, soms na jaren, kostbaar uitgedost door de hand eens kunstenaars, geplaatst tusschen makkers van de hoogste geboorte.

Hoe menig ander boek daarentegen, dat het aanzijn ontving in de meest schitterende omgeving; welks verschijning met verlangen, soms zelfs met ongeduld werd te gemoet gezien; dat op de zorgvuldigste wijze werd gekoesterd; waaraan door de kunst de meest mogelijke zorg werd besteed, ten einde zijn intrede in de wereld zoo schitterend mogelijk te doen zijn en welks toekomst men verzekerd achtte, vindt zich, dikwijls reeds weinige dagen na zijne geboorte, soms na reeds veel zwervens en na allerlei rampspoeden ondervonden te hebben, geplaatst op of onder de toonbank eener komenij, waar zijn bestaan, te midden van zeep en petroleum, alles behalve verzekerd en zijne toekomst meer dan twijfelachtig is.

Nog andere boeken, en daaronder zelfs van vorstelijke afkomst, sterven reeds bij de geboorte, of treden verminkt het leven in,

om daaruit plotseling, soms op geheimzinnige wijze, weder te verdwijnen, geen, of slechts een gering spoor achterlatende van hun kortstondig bestaan.

Onder deze laatsten behoort de, op last van Czaar PETER DEN GROOTE, in ons land gedrukte nederlandsche uitgave van den Bijbel, die van 1717 tot 1721, in zes deelen in-fol. het licht zag, en die zoodanig was ingericht, dat het Nederlandsch de eene helft der bladzijden in de lengte vulde, terwijl de andere helft onbedrukt bleef, bestemd was om eene slavische vertaling te ontvangen, die daaraan in Rusland zou worden toegevoegd.

De lotgevallen van dezen Bijbel, die onder keizerlijke bescherming, op de meest kostbare wijze, op fraai papier en geheel in kapitale letters gedrukt, werd bewerkt, zijn zóó duister, en het aantal der daarvan overgeblevene exemplaren zóó gering dat het wel der moeite waardig is, die eens te bespreken. Alvorens evenwel hiertoe over te gaan zal het niet ondienstig zijn, een vluchtigen blik te werpen op de geschiedenis der boekdrukkunst in Rusland, tot op den Grooten Czaar.

Met welke moeilijkheden en tegenkantingen de „edele const van boecken te prenten" in Rusland te kampen had, is bekend. Ofschoon reeds in 1493, te Tschernigow, eene stad aan de Desna, en de zetel van een griekschen metropolitaan, door GEORGE CZERNOEWIC, een boek in de illyrische of slavische taal, met cyrillische letters gedrukt: de Octoichus van JOANNES DAMASCENUS, het licht zag, werd toch de eerste pers, die bestemd was om meerdere geschriften van kerkelijken inhoud meer algemeen toegankelijk te maken, eerst omstreeks zestig jaren later, naar men meent in 1553, onder de regeering van IWAN (IV) WASSILJEWITSCH bijgenaamd „de Wreede," te Moskow geplaatst, door IWAN HODERSON en PETER TIMOFIOFSON 1), die daartoe werden in staat gesteld door geldelijke hulp van den Czaar, en door zedelijke ondersteuning van den toenmaligen metropolitaan, MACARIUS. Uit deze drukkerij, waarvan de inrichting, volgens LESSER, tien jaren tijds zou hebben gekost, verscheen in 1564, met medehulp van een deensch boekdrukker, HANS HANSEN genaamd, „*Apostol*" of de Handelingen der Apostelen, in de slavische taal, waarvan het eenig bekende overgeblevene exemplaar bewaard wordt in de Bibliotheek der Akademie van wetenschappen, te

1) Anderen noemen hen: Iwan Feodorow en Peter Timofeew Metislavzoff.

St.-Petersburg. Later verschenen ook nog de vier Evangeliën, en misschien een paar andere werken, doch slechts weinige jaren daarna zagen deze drukkers zich genoodzaakt hunnen arbeid te staken; aangeklaagd wegens tooverij, duivelskunstenarij en ketterij, vluchtten zij naar Polen, met achterlating hunner drukkerij, die later, met een gedeelte der stad, een prooi der vlammen werd. Te Wilna en te Lemberg zetten zij, met behulp eener andere drukkerij, hunnen arbeid voort, en in 1581 verscheen te Ostrog, van de pers des eerstgenoemden, de zoogen. Bijbel van Ostrog.

Vele jaren moesten voorbijgaan eer Rusland in het bezit kwam eener nieuwe drukkerij, die eindelijk, onder de regeering van Michael Feodorowitsch, in 1644, wederom te Moskow werd opgericht. Uit deze drukkerij verschenen meerdere werken, meest van geestelijken inhoud, in de slavische taal, en in 1663 of 1664, onder de regeering en op last van Alexis Michaïlowitsch, vader van Czaar Peter, en stamvader van het huis Romanoff, een nadruk van den hierboven genoemden „Bijbel van Ostrog". Uit deze drukkerij kwamen ook eenige werken van niet geestelijken inhoud aan het licht, meest historische en mathematische, waaronder, in 1647, een werk over de krijgskunde, het eerste werk van niet-geestelijken inhoud in Rusland gedrukt, en in 1649 het wetboek „Ulaschenie."

Ondanks deze herhaalde pogingen, door sommige keizers in het werk gesteld, om de inwoners van het machtige rijk deelgenooten te maken van de vruchten der schoonste uitvinding, die ooit werd gedaan, werden deze hierdoor toch slechts weinig gebaat, want ontbrak het hen aan boeken, nog meer misten zij de bekwaamheid om die te kunnen lezen. Eerst onder Peter I, en vooral nadat door dezen het wereldschrussisch schrift was ingevoerd, kwam hierin, ook door verbetering van het onderwijs, eenige verandering.

Als eerste middel hiertoe moest dienen het brevet, door den keizer in het jaar 1700 gegeven aan zijn bankier in Nederland. Johan Hendricus Thesingh, een voornaam koopman te Amsterdam, waarbij aan dezen, bij wijze van uitsluitend privilegie, voor den tijd van vijftien jaren vergunning werd verleend, tot den invoer in de keizerlijke staten van boeken, landkaarten enz. in de nederlandsche en russische talen afzonderlijk, alsook in de nederlandsche, met daar naast geplaatste russische vertaling. Doch ook deze poging mislukte, door den dood van Thesingh, die in het daaropvolgende jaar stierf. Naar het schijnt drukte deze, in het eenige jaar

waarin hij van zijn Privilegie gebruik kon maken, ook slechts een enkel boek, namelijk eene russische overzetting der Fabelen van ÆSOPUS, met platen. Deze uitgave, waarvan JACOBUS SCHELTEMA een exemplaar zag, draagt als merk de initialen van THESINGH's naam: J. T. S., in gewone, over elkander geplaatste, kapitale drukletters, van afdalende grootte.

De meening van SCHELTEMA, dat PETER het voornemen zou hebben gehad, de nederlandsche taal als landtaal in zijn rijk in te voeren, en de Russen langzamerhand aan het gebruik dier taal te doen gewennen, door hun boeken te verschaffen in de beide talen gedrukt, mag betwijfeld worden. SCHELTEMA toont hierdoor al zeer weinig staatsmanskunst te veronderstellen bij den Grooten Czaar, aangezien het toch steeds is gebleken, dat het ontnemen eener eigene taal aan eenig volk, altijd het beste middel was, om aan dat volk, met de taal, ook zijne nationaliteit te ontnemen. De Russen en Polen, van den tegenwoordigen tijd, kunnen daarover het beste medespreken!

En waarom het doel van PETER, hetwelk voor de hand ligt, ook zóó ver gezocht? Om door onderwijs tot ontwikkeling te komen, waren er natuurlijk voor het russische volk boeken noodig, en Rusland had, zelfs in den aanvang der 18e eeuw, nog geene boekdrukkerijen, geene letterkunde en dus ook geene boeken, met uitzondering van eenige weinigen, voor kerkelijk gebruik, en enkele vertalingen van boeken van wetenschappelijken inhoud. Voegt men hierbij de omstandigheid, dat nog slechts een onbeduidend gedeelte van het machtige volk ook maar kon lezen, dan volgt vanzelve de niet moeilijk te beantwoorden vraag: Hoeveel jaren zouden er nog moeten hebben verloopen, eer Rusland geleerden zou hebben die boeken konden schrijven, en hoeveel jaren eer die boeken zouden zijn gedrukt, in een land waarin vooroordeel de vestiging van boekdrukkerijen tegenwerkte?

Om zoo spoedig mogelijk in al deze behoeften te voorzien, schoot er dus voor den keizer geen ander middel over, dan voorttegaan met gebruik te maken van de letterkunde en de persen van andere, meer ontwikkelde volken, en aangezien PETER, door een langdurig verblijf hier te lande, ons volk en ook onze taal had lief gekregen, was het niet vreemd, dat hij ook met voorliefde gebruik maakte van onze toen reeds bloeiende letterkunde en van onze persen, die toen een eersten rang bekleedden onder die der ge-

heele aarde, om in de behoefte aan boeken voor zijn volk te voorzien. Door het Nederlandsch te doen plaatsen tegenover de russische vertaling, bewerkte hij nog daarenboven, dat zijne onderdanen op eene gemakkelijke wijze onze taal konden aanleeren, waardoor hun tevens de toegang werd geopend tot een ruimer gebruik onzer letterkunde, hetgeen niet anders dan gunstig kon werken op de bespoediging hunner ontwikkeling.

Ofschoon, na het overlijden van THESINGH, geen ander met het aan dezen geschonken privilegie werd begunstigd, ging PETER toch voort hier te lande boeken te laten drukken. Zoo verscheen in 1702, bij HENDRIK DONKER te Amsterdam, op kosten van den Czaar, en met Privilegie van de Staten-Generaal, het door den Nederlander CORNELIS CRUYS, vice-admiraal van 's Keizers zeemacht, vervaardigde werk: *Nieuw Pas-Kaertboek, betreffende de groote rivier Don of Tanais* enz. 1), waarin de plaatsnamen, op de kaarten, in de nederlandsche en russische talen zijn gesteld, en in 1705 op dezelfde wijze, bij H. WETSTEIN te Amsterdam, eene bloemlezing uit de Emblemata van ROEMER VISSCHER, DAN. HEINSIUS, J. ZEVECOTIUS, J. CATS, ZACH. HEINS e. a., vergezeld van bijschriften in acht talen, waaronder ook de russische 2).

1) Nieuw Pas-Kaartboek, behelsende de groote rivier Don of Tanais, na deselfs waaragtige gelegenheydt, strekking en cours, van de stadt Woronetz, tot daar hy in zee valdt met zijn invloeiende stroomen, eylanden, steden, dorpen, kloosters etc, daer benevens een zeer curieuse paskaart van de Azofsche zee, of Palus Moeotis en Pontus Euxinus of Swart-Zee met alle haar diepten, droogtens, aangelegen rivieren, havens, steden etc. Zynde daar by gevoegdt een afbeelding der doorgraving, om den Don door de Ilafla te leyden in de Wolga of Astracansche rivier. Alles zeer nauw-keurig, en door eygene ondervinding opgenomen, gepeylt, afgemeeten en opgedragen aan Zijne Doorlugtige Hoogheyd ALIXITS PETREIDES, erfprince der keyser-ryken, koning-ryken, vorstendommen en heerschappyen zyns Heer Vaders, zyne Groot-magtigste Czaarsche Maiesteyt. d. CORNELIS CRUYS enz. Amst. HENDRICK DONCKER Z. j. fol.

De Atlas bestaat uit een gegraveerden titel, waarop o. a. het portret van den keizer, bewerkt naar dat van SCHENK. — Keerz. wit. — Titel, even als den gegraveerden, in Nederlandsch en Russisch; keerz. wit. — Opdracht aan den russischen Kroonprins, 2 ongenomm. blzz. Tekst in Nederlandsch, genomm. 1-16. — Afbeeldingen der kusten, in houtsnede. 4 ongenomm. blzz. — 17 dubb. bladen, voorstellende 31 kaarten.

2) Symbola et emblemata jussu atque auspiciis sacerrimae suae Majestatis A. et S. Imperatoris Moschoviae M. D. Czaris et M. Ducis PETRI ALEXEÏDIS, totius Magnae, Parvae et Albae Rossiae, nec non aliarum multorum potestatum atque dominiorum orientalium, occidentalium aquiloniarumque supremi Monarchae excusa. Amst., H. WETSTEIN, 1705. 4°. Met 281 platen, waarop 839 zinnebeelden. De opschriften der zinnebeelden zijn in het Nederlandsch, en de bijschriften in de russische, latijnsche, fransche, italiaansche, spaansche, nederlandsche, engelsche en hoogduitsche talen. -- In 1743 verscheen, bij J. MARSHOORN te Haarlem, eene tweede uitgave van deze verzameling, met opschriften in het Nederlandsch,

Na zijn eerste verblijf in ons vaderland, in Rusland teruggekeerd zijnde, stelde PETER orde op de oprichting eener nieuwe boekdrukkerij, in zijne hoofdstad, Moskow 1). Een zekere ELIAS KOPIEWITSCH, hiertoe door den Keizer aangezocht en geholpen, liet het daarvoor benoodigde materieel uit Nederland aanvoeren, de nieuwe inrichting met werklieden uit Nederland en van elders bevolken, en zond nu, in korten tijd, vele belangrijke werken in het licht, uit verschillende talen in het Russisch overgezet, waaronder in de eerste plaats WITSEN's Scheepsbouw, eene Stuurmanskunst, evenzeer uit het Nederlandsch vertaald, en in 1705, bij wijze van proefneming, de eerste russische Courant. Reeds in 1712 bezorgde deze drukkerij eene, door H. KELLERMANN bewerkte, uitgave van het Evangelie van MATTHEUS, in acht verschillende talen 2). Tot in 1707 bleef echter het drukken van boeken een monopolie van den Staat en van den Metropolitaan, en eerst in dat jaar werd ook aan particulieren vergunning verleend, tot de oprichting van boekdrukkerijen, zoodat men eerst sedert dat tijdstip de drukkunst als in Rusland gevestigd kon beschouwen.

Ook nog gedurende zijne tweede reis naar Nederland, 1716—1717, was PETER voortdurend werkzaam, tot de uitbreiding der intellectueele ontwikkeling zijner onderdanen, door het bevorderen en ondersteunen van het maken van vertalingen van meerdere werken, inzonderheid uit het Nederlandsch in het Russisch. SCHELTEMA zegt, dit o. a. zeker te weten van de werken over vestingbouw, van MENNO VAN COEHOORN, de rekenkundige werken van VAN DAM, de bekende Sluis- en Molenboeken, de Samenspraken van ERASMUS en van den Orbis pictus. Ook door eene nederlandsch-slavische uitgave van den Bijbel trachtte PETER zijn doel nader te bereiken. Aangezien de exemplaren van den, op last van zijn vader, vervaardigden nadruk van den „Bijbel van Ostrog" zoo goed als verdwenen waren, zou deze nederlandsch-slavische uitgave, volgens het plan des Keizers, dienen tot standaard voor vele andere uitgaven, in verschillende formaten, die evenzeer in de beide talen

---

bijschriften in Latijn, Fransch en Hoogduitsch, en met tweeregelige verzen in de nederlandsche taal. De titel, in de oorspronkelijke uitgave in het Latijn en het Russisch, is in deze in het Nederlandsch.

1) Of de drukkerij, die door zijn vader in 1644 was opgericht, ook weder te niet gegaan was, heb ik niet kunnen ontdekken.

2) Zie: LE LONG, Bibliotheca sacra. vol. I p. 46.

zouden worden gedrukt, en die tegen een geringen prijs zouden worden verkrijgbaar gesteld, met de bepaling dat ieder huisvader en ieder jongeling, in het huwelijk tredende, daarvan minstens één exemplaar zou moeten aanschaffen.

De nederlandsche tekst van dezen Bijbel werd ook in Nederland gedrukt en de slavische tekst zou daaraan te St.-Petersburg, toen tot hoofdstad verheven, worden toegevoegd. PETER liet daartoe, ter lettergieterij der firma CLERK en VOSKENS te Amsterdam, eene zoo groote hoeveelheid slavische letters gieten en naar St.-Petersburg opzenden, dat de drukvormen van den geheelen Bijbel konden blijven staan 1).

Ofschoon de beide gedeelten van deze bijbeluitgave tot de zeldzame boeken behooren, komen toch de twee deelen, inhoudende het Nieuwe Testament, meer voor dan de vier deelen, waaruit het Oude Testament bestaat. Men houde evenwel in het oog, dat ik hier spreek van exemplaren zonder de slavische vertaling, aangezien die van het Oude Testament nooit werd gedrukt, en er van het Nieuwe Testament slechts drie exemplaren bekend zijn, waarvan echter niet een enkel kompleet, waarin die vertaling voorkomt.

Alvorens eene beschrijving te geven van een exemplaar van het Nieuwe Testament in de beide talen, wil ik hier eerst eene beschrijving laten volgen van een kompleet exemplaar van den Bijbel, met alleen Nederlandschen tekst, vervaardigd naar het exemplaar der Academische Bibliotheek te Leiden 2).

De twee deelen, bevattende het Nieuwe Testament, zagen het eerst het licht, en zijn getiteld:

Het Nieuwe Testament, ofte alle boecken des Nieuwen Verbondts onses Heeren JESU CHRISTI, gedruckt door last van Zyn Czaarse Majesteyt PETRUS den Eersten, keyser van Groot en Kleyn Rusland enz. enz. enz. Eerste (en Tweede) deel. 's Gravenhage, J. VAN DUREN, Boeckverkoper, 1717. 2 dln. fol.

I. Voortitel: keerz. wit — Titel: keerz. wit. — Eene zeer breedsprakige en ge-

---

1) J. C. SEIZ, Derde jubeljaar der uitgevondene boekdrukkunst, enz. Haarl. 1740. blz. 205.

2) Voor zoover mij bekend is, bestaan er in ons land, behalve dit, nog slechts twee andere, compleete exemplaren: een in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, en het andere in de Bibliotheek der Maatschappij: Felix Meritis, te Amsterdam. Van het Nieuwe Testament afzonderlijk treft men, hoewel ook zeldzaam, toch nu en dan een exemplaar in de boekverkoopingen aan.

zwollene opdracht aan den keizer, door den uitgever, 4 ongenomm. blzz. — Fol. 1—255. De laatste bladz. wit. — Dit deel bevat de Evangeliën en de Handelingen der Apostelen. De fol. 202—204 zijn abusievelijk genommerd: 102—104.

II. Voortitel; keerz. wit — Titel; keerz. wit. — Fol. 1—196 De laatste blz. wit. Dit deel bevat de Brieven en de Openbaring.

Van de vier deelen, uitmakende het Oude Testament, bevat het laatste de Apocryphe boeken. De eerste drie zijn getiteld:

Het Oude Testament. Gedrukt door last van zyne Czaarze Majesteyt PETRUS den Eersten, keyzer van Groot en Kleyn Rusland etc. etc. etc. Eerste (Tweede en Derde) deel. t' Amsterdam. z. n. v. uitg. (DANIEL VAN LEEUWEN), 1721. fol.

I. Voortitel; keerz. wit. — Titel: keerz. wit — Eene zeer eenvoudige opdracht van den uitgever aan den keizer; keerz.: Eene Approbatie, geteekend door NIKL. WILTENS, Amst. 1 Juni. 1721. — Fol. 1—560. De laatste blz. wit. Dit deel bevat de boeken: Genesis — II Samuel.

II. Voorwerk als in dl. I. — Fol. 1—504. De laatste blz. wit. Hierin: I Koningen — Hooglied.

III. Voorwerk als in de vorige deelen. — Fol. 1—398, bevattende de Profeten.

De titel van het vierde deel luidt:

De boecken genoemt Apocryphe. Gedruckt door last van zyne Czaarse Majesteyt PETRUS den Eersten, keyser van Groot en Klein Rusland etc. etc. etc. Vierde deel, t' Amsterdam z. n. v. uitg. (DANIEL VAN LEEUWEN), 1721 fol.

Voortitel; keerz. wit. Titel: keerz. wit. Opdracht; keerz.: Approbatie, als in de vorige deelen. — Fol. 1—376. De laatste blz. wit.

Ofschoon het Oude- en het Nieuwe Testament door verschillende drukkers werd bewerkt, is toch de letter dezelfde; slechts zijn de versierde initialen, het fleuron op de titels en de culs-de-lampe, in het Oude- en in het Nieuwe Testament verschillend, en is er ook eenig verschil optemerken in de grootere letters, waaruit de titels en de opschriften der bijbelboeken zijn samengesteld.

De reden, waarom het geheele werk met kapitale letters is gedrukt, is onbekend en raadselachtig; was dit omdat die letters gemakkelijker door de Russen konden gelezen worden, aangezien ze meer met de slavische overeenkomen? Was het om aan de

uitgave een meer monumentaal aanzien te geven? Of was het slechts alleen ter bevordering van den welstand, door de meerdere gelijkvormigheid dier letters met die welke er naast zouden gedrukt worden?

Het papier is zeer fraai klein mediaan; dat van het Oude Testament heeft geen watermerk, dat van het Nieuwe Testament, als zoodanig, een schild, waarin eene lelie en waarboven eene kroon, en op de andere helft van het blad het cijfermerk VI.

Behooren compleete exemplaren van dezen Bijbel, zonder de slavische vertaling, reeds tot de zeldzaamheden, nog zeldzamer zijn, zooals ik vroeger reeds zeide, exemplaren van het Nieuwe Testament, waarin die slavische vertaling is bijgedrukt. Tot dusverre zijn hiervan in het geheel nog slechts drie exemplaren bekend. Een dezer exemplaren berust in de Nationale Bibliotheek te Parijs, het tweede in de Bibliotheek te Wolfenbüttel, terwijl de Nederlanden zich gelukkig mogen achten in het bezit van het derde. Een exemplaar, vroeger te Moskow voorhanden, werd wellicht door den brand in 1812 vernield, of is althans op eene andere wijze verloren gegaan, tenzij dat het exemplaar, thans het eigendom der Russisch-Grieksche kapel te 's Gravenhage, hetzelfde ware als dat, wat weleer te Moskow bestond, hetgeen mogelijk zou kunnen zijn.

Dit exemplaar behoorde namelijk weleer aan Mevr. de Wed. DE WIJS, geb. RHEE, te Groningen, die het van haren schoonvader, weleer te St.-Petersburg woonachtig, en deelgenoot in het handelshuis BELTGENS en C°. aldaar, had ontvangen. In 1831 bood Mevr. DE WIJS het ten geschenke aan aan onze toenmalige kroonprinses, later koningin ANNA PAULOWNA. Deze aanvaardde het, en een kostbaar tegengeschenk bewees hoezeer zij het boek, waaraan de naam van haren grooten voorvader was verbonden, op prijs stelde. In 1838 schonk de vorstin het aan de Russisch-Grieksche kapel te 's-Gravenhage, waar het sedert dien tijd berust. Daartoe in staat gesteld, door de heusche welwillendheid van den heer BOGOSLOWSKY, priester der genoemde kapel, heb ik van dit exemplaar eene beschrijving kunnen vervaardigen, die ik hieronder zal laten volgen.

Tevoren zij evenwel gezegd, dat ook dit exemplaar, even als de beide andere, onvolledig is. Een zeker aantal bladen bevatten den tekst in de beide talen, sommige daarentegen bevatten slechts den Nederlandschen, terwijl nog andere bladen geheel ontbreken. In

hoeverre de beide andere bekende exemplaren hiermede overeenkomen, zal misschien door deze opgave bekend kunnen worden.

Het haagsche exemplaar bevat:

Nederl. en Slav.:	Nederl.:	Ontbreekt:
Deel I:	—	—
Blad 5— 20.	Voortitel.	Blad 1— 4.
„ 33— 36.	Titel.	„ 25— 32.
„ 41— 48.	Opdracht.	„ 37 -- 40.
„ 57— 68.	Blad 21—24.	„ 50 51.
„ 73— 80.	„ 49.	„ 53 56.
„ 85—120.	„ 52.	„ 69 72.
„ 145—148.	„ 129 144.	„ 81— 84.
„ 153—164.	„ 149.	„ 121—128.
„ 166 167.	„ 152.	„ 150 151.
„ 169—101 (201).		„ 165.
„ 102 (202)—255.		„ 168.
Deel II.		Titel en opdracht.
Blad 1— 4.	Blad 17— 20.	Blad 5— 8.
„ 9 16.	„ 22 23.	„ 21.
„ 29 40.	„ 57— 60.	„ 24— 28.
„ 45— 56.	„ 62— 63.	„ 41 44.
„ 73— 96.	„ 65 72.	„ 61.
„ 105 124.	„ 97—101.	„ 64.
„ 129 145.	„ 104.	„ 102—103.
„ 148 164.		„ 125 128.
„ 169—188.		„ 146 -147.
„ 193—196.		„ 165--168.
		„ 189 192.

De verzen, waaruit de hoofdstukken zijn samengesteld, zijn in de beide talen tegenover elkander geplaatst, maar aangezien deze in de slavische taal gewoonlijk minder regels beslaan is de ruimte, die er overbleef, tot daar waar in den nederlandschen tekst een nieuw vers aanvangt, telkens wit gelaten.

De slavische tekst is niet, zooals sommigen meenen, eene slavische vertaling van de, daar tegenoverstaande nederlandsche Staten-vertaling, maar de oude slavische.

Even als in de beide andere bekende exemplaren, hebben ook in dit vele bladen door vocht geleden; op sommige plaatsen is het papier zeer gevlekt en half, soms geheel vergaan. Op de omstandigheid dat dit bederf alleen voorkomt, in die bladen waarop de beide teksten voorkomen, hetgeen bewijst dat dit bederf reeds bestond voor dat het exemplaar werd verzameld en ingebonden, kom ik later terug. Ook het uitwendige van het haagsche exemplaar laat te wenschen over; de deelen zijn, op hoogst eenvoudige

wijze, in half lederen banden gebonden, en het mes van den boekbinder heeft, ook hier weder, maar al te zeer dienst gedaan.

Thans nog een woord over de lotgevallen, en over de vermoedelijke oorzaken der zeldzaamheid van deze bijbeluitgave in het algemeen, en van het Nieuwe Testament in de beide talen, in het bijzonder. De meeningen dienaangaande zijn zeer verschillend.

Dat de meening van Seiz, volgens welke de slavische typen, die tot den druk werden gebezigd, hier te lande werden gegoten juist is, blijkt ook nog, uit eene opgave door Mr. J. Enschedé te Haarlem, dienaangaande aan Jac. Scheltema gedaan. Volgens deze mededeeling, kwamen de stempels dier letters voor, op den catalogus der verkooping van de lettergieterij der firma Clerk en Voskens, die in 1780 te Amsterdam werd gehouden, welke stempels bij die gelegenheid gekocht werden door een zekeren Mappa, die ze naar Noord-Amerika overbracht.

Volgens sommigen werden evenwel niet slechts de letters hier gegoten, maar zou ook de druk in ons land zijn bewerkstelligd. Zij, die deze meening toegedaan zijn, verhalen daarbij dat het schip, waarmede de exemplaren naar St.-Petersburg zouden worden overgebracht, schipbreuk leed, en dat de geheele oplage daarbij verloren zou zijn gegaan, met uitzondering van eenige zeer weinige exemplaren, die hier te lande waren achtergebleven. Deze meening kan nochtans niet de ware zijn; een blik op den slavischen tekst is voldoende, om het onjuiste daarvan te bewijzen. Een ook slechts weinig met de techniek der drukkunst bekende, bemerkt toch alras, dat de druk van dit gedeelte onmiskenbare sporen draagt, van bewerkt te zijn door weinig geoefende drukkers, en dat deze volstrekt niet in overeenstemming is, met de netheid, die in de uitvoering van den nederlandschen tekst heerscht; de afdruk toch is veel minder scherp en zuiver, en de z. gen. *mo'* der letters, die in den nederlandschen tekst, waarschijnlijk door pletten, geheel is verdwenen, is in den slavischen nog duidelijk merkbaar. De meening van hen, die beweren dat de slavische tekst werd gedrukt in de drukkerij van het klooster van St.-Alexander Newski, te St.-Petersburg, schijnt dan ook de juiste te zijn.

Anderen, aannemende dat de slavische vertaling in Rusland is gedrukt, spreken toch ook van schipbreuk, en zeggen, dat slechts eenige, zeer weinige exemplaren werden gered, waarop later de slavische tekst werd afgedrukt, maar ook deze meening kan niet

juist zijn, aangezien het toch onaannemelijk is, dat men de moeite zou hebben gedaan een slavischen tekst te zetten, om dien te kunnen afdrukken op een paar geredde exemplaren, die nog daarenboven onvolledig waren.

Nog anderen beweren, dat de oplage uiterst gering zou zijn geweest, en de exemplaren bestemd voor eenige weinige rijksgrooten, terwijl SEIZ, die slechts weinige jaren daarna schreef, beweert dat er duizenden exemplaren werden afgedrukt.

Eene vierde meening is, dat het met dezen Bijbel zou zijn gegaan als met de kunstkas, een deftig hollandsch woonhuis in al zijne onderdeelen voorstellende, die op last van den keizer werd vervaardigd, maar hier te lande achterbleef, 1) omdat de keizer weigerde die te betalen. Zij, die deze meening aannemen, zeggen dat de geheele oplage tot misdruk werd gemaakt en vernietigd, en hoewel dit gevoelen misschien waarheid zou kunnen bevatten ten opzichte van het Oude Testament, bewijzen toch de drie overgeblevene exemplaren van het Nieuwe Testament met slavische vertaling, dat althans dit laatste moet zijn afgeleverd en naar Rusland verzonden.

Eene laatste meening is, dat de russische geestelijkheid het verspreiden van deze bijbeluitgave zou hebben tegengewerkt; dat de exemplaren in een kelder, of in eenig ander vochtig lokaal zouden zijn bewaard geworden, totdat die geheel verstikt en bedorven waren, en deze meening is, naar ik geloof, de ware. Ziehier waarom:

Het Nieuwe Testament kwam, als zijnde het eerst afgedrukt, waarschijnlijk ook het eerst te St.-Petersburg aan, 2) alwaar de slavische tekst daaraan werd toegevoegd, maar aangezien het Oude Testament nog moest volgen, werd dit afgedrukte gedeelte niet dadelijk verkrijgbaar gesteld. Toen eenige jaren later ook het Oude Testament te St.-Petersburg aankwam was de Czaar, in oorlog met Perzië, afwezig. De exemplaren werden toen, vermoedelijk met die van het Nieuwe Testament, voorloopig geborgen in een der kelders van het klooster van St.-Alexander Newski, welks drukkerij belast was met de uitvoering van het slavische

1) Deze kunstkas wordt thans bewaard in het Kon. Museum van oudheden, te 's Gravenhage.

2) Men herinnere zich hierbij dat de beide gedeelten van den Bijbel door twee verschillende drukkers werden bewerkt.

gedeelte, en na de terugkomst van den Keizer werd daaraan niet dadelijk gedacht, hetgeen te minder te verwonderen is, omdat de russische geestelijkheid, volstrekt niet ingenomen met 's Keizers kerkelijke bemoeiingen, die met leede oogen aanzag, en in het geheim tegenwerkte. Na het overlijden van den Czaar, in Jan. 1725, werd die bijbeluitgaaf geheel vergeten, en gaandeweg bedierven alle exemplaren in hunne vochtige bewaarplaats.

Het Oude Testament, dat nog slechts alleen in het Nederlandsch bestond, werd waarschijnlijk eindelijk, geheel vergaan zijnde, ook geheel opgeruimd, terwijl men van het Nieuwe Testament, waaraan de slavische tekst reeds was toegevoegd, wellicht met moeite nog een paar exemplaren bij elkander zocht, voor zooveel dit mogelijk was, compleet, uit die bladen welke nog niet al te zeer waren bedorven [1]), en deze, ook weder voor zoover mogelijk, aanvulde met bladen zonder de slavische vertaling, die misschien als defecten elders, en waarschijnlijk beter, waren bewaard. De omstandigheid, dat in het haagsche exemplaar de bedorvene bladen steeds de beide teksten hebben, terwijl de bladen die tot aanvulling dienen gaaf en ongeschonden zijn, gevoegd bij de omstandigheid dat een aantal andere, die misschien niet meer onder de defecten voorhanden waren, geheel ontbreken, pleit voor dit vermoeden.

Bovendien behoeft het niet te verwonderen, dat de russische geestelijkheid de verspreiding van dien Bijbel tegenwerkte. De nederlandsche tekst bestaat, zooals ik reeds zeide, uit de Statenvertaling, en het behoeft dus niet gezegd te worden, dat deze niet in alle deelen strookt met de, daartegenover geplaatste, oude slavische vertaling, die opzettelijk vóor de „Orthodoxe kerk" werd bewerkt; de geestelijkheid duchtte dus wellicht door dezen Bijbel eene vertaling te zien invoeren die, volgens hare meening, niet de zuivere was, en waarvoor zij temeer vreesde, omdat het haar bekend was, dat Peter eene nauwere aansluiting van het Russisch-Grieksche met het Nederlandsch-Protestantsche kerkgenootschap zocht. Reeds in 1558 waren pogingen in het werk gesteld, om eene aansluiting van de Oostersche kerk met de Hervormde (Luthersche) te bewerkstelligen, maar de onderhandelingen, welke hierover ge-

1) De bladen in het haagsche exemplaar, en volgens berichten ook in de beide anderen vertoonen alle kleuren met hare nuancen, en sommige zijn zelfs gedeeltelijk beschadigd.

voerd werden tusschen den patriarch JOSEPH te Constantinopel, door bemiddeling van diens zaakgelastigde, den diaken DEMETRIUS MYSUS te Wittenberg, en de godgeleerden JACOBUS ANDREÆ en MARTINUS ERUSIUS waren afgesprongen, omdat men het niet eens kon worden over de voornaamste godsdienstige leerstukken, waarin de Oostersche kerk steeds meer naar de Westersche bleef overhellen. Op last van PETER hadden in 1706 andermaal onderhandelingen plaats gehad, toen met het doel om eene overeenstemming te bewerken, bepaaldelijk tusschen de Russisch-Grieksche en de Nederlandsch-Hervormde kerk, maar ook deze, welke gevoerd werden tusschen den patriarch JEREMIAS, door tusschenkomst van ANDREAS WINIUS, daartoe expresselijk naar Amsterdam afgezonden, en TACO HAJO VAN DEN HONERT, waarbij NICOLAAS WITSEN tot tusschenpersoon diende, waren niet beter afgeloopen. De geestelijkheid zag nu waarschijnlijk in deze bijbeluitgave eene poging van den Keizer, om deze vereeniging, haar ondanks tot stand te brengen, en trachtte wellicht daarom de verspreiding van dien Bijbel te beletten, hetgeen haar waarschijnlijk ook gelukte, en dit wel zonder dat zij zich openlijk tegen den Keizer behoefde te verzetten, door de exemplaren eenvoudig te laten bederven, en ze daardoor onbruikbaar te maken. Naar mijne meening wordt dan ook de hooge zeldzaamheid der exemplaren van dezen Bijbel, en vooral van het nederlandsch-slavische gedeelte, bevattende het Nieuwe Testament, hierdoor voldoende verklaard.

den Haag, Juni 1878. TH. J. I. ARNOLD.

OVER DEN BOEKHANDEL BIJ DE GRIEKEN EN ROMEINEN.

Eene vermenigvuldiging van geschriften als tak van nijverheid en het ontstaan van een boekhandel in Griekenland laat zich niet denken voor de invoering van het uit de fijnste schors van den Egyptischen papyrusstruik bereide papier, als handelsartikel. Het schrijven op huiden en wastafels kan zeker niet verder gediend hebben dan om het hoogst noodzakelijke op te teekenen en mede te deelen; de uitvinding van het papier is echter zonder twijfel zeer oud, want het gebruik van dezelfde schors voor zeilen en kleederen kan men zich niet voorstellen zonder aanwending der zelfde kunstgrepen die voor de bereiding van schrijfpapier noodig waren, — en als HERODOTUS zich door de Egyptische priesters „uit papyrusrollen" de namen van 380 koningen laat voorlezen, denkt men noodzakelijk aan sedert onheugelijke tijden regelmatig gehouden lijsten. Als de geleerde TERENTIUS VARRO daarentegen, naar opgave van PLINIUS, den oudere, beweerd heeft dat het papier vóór de stichting van Alexandrië noch uitgevonden noch in gebruik geweest is, dan is dit eene eenvoudige dwaling, die niet te bemantelen is door de bewering dat men tusschen de uitvinding in het algemeen en de ontdekking van het geheim der bereiding onderscheid maakt, het kan niet wedersproken worden dat sedert ALEXANDER den Groote de uitvoer van het schrijfgereedschap (want Egypte leverde ook het beste schrijfriet) aanzienlijk toenam, en door het, uit belagchelijke ijverzucht jegens de Pergamenische

koningen, uitgevaardigde uitvoerverbod slechts tijdelijk schijnt belet te zijn geworden. In Hellas begon het afschrijven van boeken op papier, het verzamelen en de verkoop van boeken lang vóór het Macedonische tijdperk.

Wat het eerste gebruik van het Nijlpapier betreft, zoo schrijft HERODOTUS omstreeks het midden der vijfde eeuw vóór Christus: „De Ioniërs noemden de papyrusstrooken van oudsher huiden, omdat zij zich vroeger, bij gebrek aan papier, van geiten- en schapenhuiden bedienden. Ook in mijn tijd schrijven velen onder de Barbaren op dergelijke huiden." Het is niet in tegenspraak met deze woorden en er is veel waarschijnlijkheid voor, om het bekend worden der Ionische Grieken met het papier twee eeuwen vroeger te stellen en met de voor het handelsverkeer met het Nijldal zoo gewigtige regering van den liberalen Koning PSAMMETICHUS in verband te brengen. Dat echter toen reeds bij de Grieken het Phoenicisch-Semitische letterschrift algemeen in gebruik was, bewijst reeds de omstandigheid dat het omstreeks dienzelfden tijd en wel van Griekenland naar Etrurië overgebragt is. Aan de geloofwaardigheid der getuigenissen omtrent de door den Atheenschen tyran PISISTRATUS en zijnen tijdgenoot POLYKRATES van Samos verzamelde bibliotheken zou dus niets in den weg staan behalve het geheimzinnig halfdonker dat deze namen omhult, en het gemis aan navolging in de eerstvolgende tijden, want STRABO's opgave: dat ARISTOTELES de eerste geweest is die boeken verzameld en de Egyptische Koningen tot het verzamelen eener Bibliotheek aangespoord heeft, behoort met de bewering van VARRO betreffende het papier in eene kategorie. De speculatiegeest schijnt zich echter niet vroeger op de fabriekmatige vermenigvuldiging van letterkundige werken te hebben toegelegd dan toen de schrijvers zelf hunne wetenschap voor geld gingen verkoopen. Zoo als bekend is gebeurde dit in de vijfde eeuw, gedurende het tijdperk van verlichting in Athene, toen de Sophisten den grond legden tot regelmatige behandeling van vele takken der menschelijke kennis, en de geestesontwikkeling van het volk in groote mate bevorderden. Van de tweede helft dezer eeuw af vermeerderen op eens de berigten van verspreiding van boeken en van bibliotheken. Zoo moeten bij voorbeeld de schriften van PROTAGORAS van Abdera in veler handen geweest zijn. Want omdat hij in zijn *Boek over de goden* schreef, dat hij niet

wist of er goden bestonden of niet en wat hunne geaardheid was, werden zijne boeken door den heraut opgeëischt en op de markt verbrand. XENOPHON gewaagt in zijne herinneringen van SOKRATES, van een gesprek tusschen dien wijsgeer en den jongen EUTHYDEMUS „die vele geschriften der beroemdste wijsgeeren en dichters verzameld had." Na ATHENAEUS waren ook de Archont EUCLIDES en de dichter EURIPIDES in het bezit van aanzienlijke boekverzamelingen, en in een stuk van den blijspeldichter ALEXIS wordt de ruwe HERKULES uitgenoodigd, zich uit den rijken voorraad van boeken van zijnen leermeester LINUS een boek te kiezen; hij grijpt er naar een en neemt – een kookboek. MNASEUS, de vader van ZENO, de dichter der Stoïcijnsche school, een koopman, bragt uit Athene voor zijnen zoon de schriften der volgers van SOKRATES mede naar Cyprus en wekte daardoor in den jongeling de liefde voor de wijsbegeerte. Voornamelijk de klassieke schrijvers en vooral de vergode HOMERUS ontbraken in geen beschaafd huisgezin. Zij werden niet alleen op de scholen gelezen en van buiten geleerd, maar dienden in het algemeen als middel tot beschaving voor iederen leeftijd. Twee plaatsen in de *Kikvorschen* van ARISTOPHANES zijn in dit opzigt zeer opmerkelijk. Op de eene staat: „Het betaamt den dichter een schandelijke daad te bewimpelen, niet die voor het volk in het volle licht te plaatsen. Want wat voor jongelingen de leermeester zijn moet, die hen den weg wijst, dat zijn voor volwassenen de boeken." En op de andere: „Maar als gij bezorgd zijt dat het den hoorders aan een goede school ontbreekt, zoo bekommert u daarover niet, want het is niet meer als vroeger. Het zijn immers geoefende denkers. Ieder heeft zijn eigen boek en leert daaruit smaak en wellevendheid." Buitendien had men ook boeken voor het praktische leven. Er waren keukenboeken voor huisvrouwen en koks (reeds PLATO kende het kookboek van MITHEKUS van Sicilië), verzamelingen van anekdoten, voorschriften voor de wellevendheid, receptboeken voor ziekten enz. Is hiermede bewezen dat er in dien tijd een redelijke vraag was naar afschriften van boeken, nu doet zich de vraag voor, langs welken weg men er zich in het bezit van pleegde te stellen. Als men van DEMOSTHENES verhaalt, dat hij de geschiedenis van THUCYDIDES meermalen eigenhandig heeft afgeschreven, dan ziet men daaruit wel de bewondering die hij voor het model van alle geschiedschrijvers gevoelde, maar is niet geregtigd om

daaruit te besluiten dat de liefhebbers der letterkunde gewoonlijk door eigen vlijt hunnen boekenschat vergroot zouden hebben. Integendeel zoude dit ten eenenmale in strijd zijn met de zeden en gewoonten der vrijgeboren burgers van dien tijd. Men kan dus alleen denken aan de uitoefening van een beroep als afschrijver, met het doel om daarmede geld te verdienen. En daarvan zijn ook ontwijfelbare sporen te vinden. HERMODORUS, een leerling van PLATO, zag er voordeel in om naar Sicilië te reizen en daar met de nieuwe geschriften zijns leermeesters handel te drijven. Hij beging daardoor geen letterkundigen diefstal, want CICERO schrijft betreffende de bekendmaking van een zijner geschriften zonder zijne voorkennis, aan zijn vriend ATTICUS: „Zeg mij, kunt gij het aangenaam vinden een boek zonder mijne toestemming uit te geven? dat heeft HERMODORUS, die de geschriften van PLATO pleegde te verspreiden niet eens gedaan." Maar omdat hij als leerling in de wetenschap, dit zoo geheel als een winstgevende zaak beschouwde, ontstond er een spreekwoord: „HERMODORUS reist in philosophie."

Er werd zelfs een belangrijken uitvoerhandel in boeken gedreven, hetgeen daaruit blijkt dat XENOPHON in Salmydessus onder de koopmansgoederen, behalve ledikanten en koffers, ook boeken zag. Doch ook reeds voor PLATO's tijd vinden wij van den eigenlijken boekhandelaar melding gemaakt. De taalkundige POLLUX heeft de opmerking gemaakt dat de blijspeldichter CRATENUS van een „afschrijver van boeken", ARISTOMENES van een „Boekhandelaar," in sommige tooneelstukken heeft gewaagd. Beiden leefden bij het begin van den Peloponesischen oorlog. Hunne tijdgenooten EUPOLIS en ARISTOPHANES maken reeds melding van „de boekenmarkt" te Athene, (dit gedeelte der markt ontleende zijn naam aan de waar die daar ter markt kwam). Vooral in schriften van staatkundigen aard werd veel handel gedreven, en er waren reizende boekverkoopers die met zulke schriften colporteerden, even als de koopman in volksbesluiten, in de *Vogels* van ARISTOPHANES opkomt met de woorden: „Ik ben koopman in wetten en kom om u nieuwe wetten te verkoopen". Voor den tijd van ALEXANDER deelen wij nog de volgende anecdote uit ZENO's leven van DIOGENES LAERTIUS mede: Toen hij, reeds 30 jaren oud, naar Athene gekomen was, zat hij eens bij een boekhandelaar. Deze las hem het tweede boek van XENOPHONS *Herinneringen* van SOKRATES

voor, en verheugd vroeg ZENO, waar zulke mannen te vinden waren, toen juist op dat oogenblik CRATES voorbijging. De boekhandelaar wees op hem met de woorden: „Sluit u aan dezen aan." Hieruit kan men afleiden dat de boekhandelaars ook koopers trachtten te lokken door in hunne lokalen stukken uit de werken, die zij voorhanden hadden, voor te lezen. Overigens waren de boekhandelaars in het begin even als later te Rome tegelijk copiisten. Toen de boekhandel evenwel meerderen omvang kreeg, zullen zij zonder twijfel bekwame slaven voor het afschrijven gevormd hebben. Dezulken verschafte b. v. Koning ANTIGONUS GONATAS, zijnen vriend ZENO, en aan dezelfde omstandigheid moet gedacht worden als de wijsgeer LYKON, die mede in dien tijd leefde, in zijn testament schrijft: „CHARES laat ik vrij en LYKON zal hem onderhoud verschaffen. Ook vermaak ik hem 2 mina's (ƒ 85,—) en mijn voorgelezen boeken; de nog niet uitgegeven werken geef ik aan CALLINUS, opdat hij ze zorgvuldig uitgeve." De schenking aan den vrijgelaten CHARES zou geen zin hebben, zonder het vooruitzicht dat hij door zelf de geschriften te vermenigvuldigen, geld kon verdienen.

Daar echter door het afschrijven de oorspronkelijke tekst bedorven werd zochten de zaakkundigen al spoedig naar oorspronkelijke handschriften, waarvan de boekhandelaars partij trokken om voorname boekenliefhebbers, die het alleen te doen was om een rijke bibliotheek en zeer zeldzame manuscripten te bezitten, te bedriegen. Daarom zegt ook LUCIANUS tegen zulk een bibliomaan: „Gij koopt niet eens de beste boeken, maar vertrouwt hen die ze aanprijzen en zijt een ware schat voor de boekhandelaars. Waardoor zijt gij in staat te beoordeelen welke boeken oud zijn en waarde hebben, en welke gering en onbruikbaar zijn, dan door er op te letten of ze doorknaagd en versleten zijn, en dus de motten als raadgevers bij uw onderzoek te gebruiken." De redenaar CHRYSOSTOMUS deelt ons zelfs het middel mede dat de verkoopers gebruikten om het papier de kleur des ouderdoms te geven; zij legden het een tijd in koren!

Het is onmogelijk te bepalen hoe hoog de waarde der boeken over het geheel in Griekenland was; die werd natuurlijk geregeld naar den prijs van het Nijlpapier. Daaromtrent hebben wij echter slechts de weinig beteekenende aanteekening bij DEMOSTHENES, dat een stukje papier voor een schuldvordering voor drie penningen gekocht werd, en weten niet of de, ten tijde van STRABO bestaande beper-

king van den papyrusbouw in sommige districten ook vroeger plaats gevonden heeft. De overgeleverde prijzen van boeken bepalen zich tot zeldzame of onuitgegeven handschriften en zijn dus buitengemeen hoog. Zoo liet PLATO door DIO van Syrakuse drie boeken van den Pythagorist PHILOLAUS voor *f* 4500 koopen, maar PHILOLAUS was de eerste die iets van het leerstelsel van PYTHAGORAS uitgaf, en daarenboven waren aan den verkoop nog zekere voorwaarden verbonden. Voor de 34,075 regels van SPEUSIPPUS betaalde ARISTOTELES *f* 8250. De uit Athene ontvangen maar niet teruggegeven oorspronkelijke handschriften der drie groote treurspeldichters vergoedde PTOLEMAEUS EUERGETES met *f* 41125. Uit zulke prijzen te besluiten tot de gewone waarde der boeken in Griekenland zou evenzoo zijn alsof men zekere prijzen voor den Romeinschen tijd zou willen afleiden uit de omstandigheid dat den natuuronderzoeker PLINIUS voor zijne verzameling van uittreksels door iemand *f* 35500 zou geboden zijn, of dat de taalkundige ANDRONICUS POMPILIUS zijn hoofdwerk uit armoede voor *f* 2010 verkocht. Ook in deze gevallen waren de koopers geen boekhandelaars, maar schrijvers of bewonderaars (het tweede handschrift werd later door ORBILIUS teruggekocht en op naam des schrijvers uitgegeven). Van het betalen van honorarium door den uitgever aan den schrijver kan geen sprake zijn, en bij de heerschende handelsvrijheid kan men zich niet goed voorstellen hoe het letterkundig eigendomsregt voor den afschrijver groote voordeelen kan opgeleverd hebben, zoodat het geven van honorarium alleen eenigzins zou kunnen gebillijkt worden omdat de eerste uitgever het bezit van het oorspronkelijke en naauwkeurige handschrift op zijne concurrenten voorhad. Als de boeken het lot van misdruk moesten ondergaan, werden zij naar de winkeliers, voornamelijk naar de wierookhandelaars gebragt. Van den dichter ANAXANDRIDES verhaalt men, dat hij al zijn weinig opgangmakende stukken tot het wierookvat doemde. Zijn „*Tereus*," die ook de overwinning niet behaalde en toch later nog bestond, zou derhalve, zoo als ook tegenwoordig somtijds met goede boeken plaats grijpt, door terugkoop, van een schandelijk einde gered zijn! Daar de strooken papier slechts op één kant beschreven werden, schreef men somtijds, als in Rome, op scholen de schoone kanten van afgedankte boeken vol. Ook was het Nijlpapier zoo hard, en trok er de inkt zoo weinig in dat het schrift er met een spons afgewischt kon worden, en het papier daarna nog eens bruikbaar

werd. Nog is opgemerkt dat de letterkundige voortbrengselen, door de moeijelijke vermenigvuldiging zeer langzaam in verwijderde landen verspreid werden. In het jaar 413 kende men op Sicilië de reeds in 441 voor de eerste maal bekroonde tooneelstukken van EURIPIDES nog niet, en de gevangenen uit Athene, die er stukken uit hun geheugen van konden voordragen, hebben er naar men zegt betere behandeling door genoten ja zelfs gedeeltelijk de vrijheid door herkregen.

Het uitwendige der boeken, de vermenigvuldiging en de handel bleef over het geheel hetzelfde, ook toen Rome wat de letterkunde betrof de rol van Athene voor het westen begon over te nemen. In Rome kende men geen letterkundige behoeften zoolang het Romeinsche volk nog geen deel nam aan de algemeene ontwikkeling.

Eerst toen de Grieksche ideeën ingang begonnen te vinden, ontwaakte van zelf het verlangen naar boeken, en de oudste romeinsche schrijver, LIVIUS ANDRONICUS aan het einde der 3e eeuw v. CHR., verspreidde zijne tooneelstukken door eigenhandige afschriften, en zijne vertaling der Odyssea door dictaten. Van toen aan, vooral echter sedert de fnuiking der Macedonische magt gingen Grieksche taalkundigen, wijsgeeren, en redenaars in zulk een menigte uit het verarmd vaderland naar Rome, dat eene aanzienlijke verbetering der letterkunde er het gevolg van moest zijn. Daarbij kwam de belangrijke invoer van boeken uit het Oosten. AEMILIUS PAULUS bragt de geheele bibliotheek van Koning PERSEUS uit Macedonië mede, SULLA maakte zich meester van den boekenschat van APPELLIKON van Teos uit Athene, LUCULLUS verkreeg door aankoop een groote verzameling. Het behoorde nu al spoedig tot den goeden smaak, lust voor litteratuur te hebben en de muren der kamers met handschriften te versieren. Het lezen werd mode ja zelfs manie. Men liet zich aan tafel en in het bad voorlezen; men gebruikte het lezen als middel om in slaap te komen, en nam boeken mede op reis. MARTIALIS verhaalt dat zijne gedichten door de centurionen in het verre Dacië werden gelezen en in het leger van CRASSUS maakten de Parthen tot hunne verwondering de romans van den Milesier ARISTIDES buit. De jonge PLINIUS las gedurende de vreeselijke aardbeving, die met de uitbarsting van den Vesuvius gepaard ging, rustig in LIVIUS voort! Keizer AUGUSTUS liet eens alle Grieksche en Latijnsche boeken van profetischen

inhoud te Rome opeischen en er kwamen er niet minder dan 2000 te zamen. Onder zulke omstandigheden moet het afschrijven van boeken wel voordeel opgeleverd hebben. Het winstgevende van dit vak werd evenwel verminderd door dat de Romeinsche grooten dit werk door hun slaven lieten verrigten. Want al zal het ook alhier meermalen voorgekomen zijn, dat de boekenliefhebbers voor zich zelven enkele werken overschreven, er waren er altijd onder de slaven, vooral onder die welke uit Griekenland afkomstig waren, die genoeg wetenschappelijk ontwikkeld waren om hun de zorg van het vergrooten der bibliotheek te kunnen toevertrouwen. Dit blijkt zeer duidelijk uit het voorbeeld van Pomponius Atticus, die onder alle Romeinen de ergste mededinger voor de boekhandelaars schijnt geweest te zijn.

De slaven die hij daarvoor gebruikte (Anteus, Menophilus, Dionysius, Pharnaces, Antiochus en Sakvius), waren allen in zijn huis geboren en opgevoed. Hij bediende zich echter niet alleen van hen voor zijn bibliotheek, maar liet ook boeken afschrijven om ze te verkoopen. Voornamelijk bragt hij vele werken van Cicero in den handel, die hem na den goeden verkoop zijner redevoering voor Ligarius bedankend, schrijft: „Van alles wat ik verder schrijf zal ik u de verspreiding opdragen," en hem later verzocht in alle nog voorhanden zijnde exemplaren dezer redevoering een verkeerden naam te willen veranderen. Dat er terzelfder tijd in Rome reeds lang boekhandelaars waren kan men daaruit zien dat de beruchte Clodius zich eens voor het zwaard van Antonius „op de trappen van een boekwinkel" redde. Dadelijk bij het begin van het Keizerrijk kwam de boekhandel echter tot meerdere uitbreiding en hoogeren bloei. Horatius noemt de gebroeders Sosius, wier zaak in de nabijheid van het Forum was, als zijne uitgevers; Tryphon gaf een deel van de puntdichten van Martialis en de redekunst van Quintilianus uit. Ook in de winkels van Quintus Pollius Valerianus en Atrectus Secundus, tegenover het forum in het zoogenaamde Argiletum waren de werken van Martialis te bekomen. Seneca noemt een zekeren Dorus en Athenäus, Demetrius. Ook op het forum zelf in de nabijheid der Curie, hadden boekverkoopers hunne zaken, want toen het lijk van Clodius door het volk verbrand werd, nam men voor een geïmproviseerd schavot ook de tafels en boeken uit de boekwinkels.

Even als bij ons de nieuwe boeken voor de ramen worden uit-

gestald, schreven de Romeinsche boekverkoopers de catalogussen hunner uitgaven op de deuren of als hun winkel zich in een gaanderij bevond, op de daarvoor staande zuilen. HORATIUS schrijft: „In geen winkel en op geen pilaar zullen mijne werken voorkomen," en op een andere plaats: „Noch de goden, noch de menschen, noch de zuilen staan den dichter toe middelmatig te zijn." Daarmede komt overeen hetgeen MARTIALIS van den winkel van ATRECTUS zegt: „De pilaren zijn aan beide zijden volgeschreven, zoodat gij haastig van alle dichters kennis kunt nemen." Zeker zal het somtijds voorgekomen zijn, wat SENECA in een brief als een verwijt schrijft: dat er namelijk behalve de opgeschreven werken verder niets voorhanden was.

Van binnen was er in de winkels een geur van saffraan en cederolie, middelen tegen de motten, en de gebonden schriftrollen lagen in verschillende vakken en kasten opeengestapeld, de beste in het volle gezigt der koopers, de minder gezochte onder aan. Gewoonlijk was er achter den winkel een kantoor waarin de schrijvers en boekbinders werkten. Ook in Rome ontvingen de boekverkoopers talrijke bezoeken en er werd gelezen, gesproken en beoordeeld. GELLIUS verhaalt twee geestige anecdoten van opgeblazen veelweters, die eindelijk door hunne onwetendheid in het naauw gebragt, hun heil in de vlugt zochten. Van een zijner bezoeken bij een boekhandelaar schrijft hij: „Eens ging ik met den dichter JULIUS PAULUS in een boekwinkel; de jaarboeken van FABIUS waren er tentoongesteld, een oud en kostbaar boek waarvan de verkooper beweerde dat er geen enkele fout in voorkwam. Een der bekendste taalkundigen echter, die voor een kooper het werk had ingezien, zeide toch een fout ontdekt te hebben. De boekverkooper daarentegen wilde tot elken prijs een weddingschap aangaan dat er geen enkele verkeerde letter in voorkwam.

Men ziet daaruit met hoeveel omzigtigheid de boekenliefhebbers kochten. Trouwens dit was niet overbodig. De boekhandelaars toch, dreven hunnen handel geheel als speculatie, zonder belang te stellen in den inhoud hunner boeken. Ook ontbrak hun dikwijls de noodige beschaving om ze te kunnen waarderen. LUCIANUS schrijft over de boekverkoopers in het Grieksche Oosten: „Wie zou (als aan het boekbezit kennis moest verbonden zijn) dan met groothandelaars en boekverkoopers, die zooveel boeken hebben en verkoopen, kunnen wedijveren? Als gij ze evenwel op de proef stellen

wilt, zult gij zien dat zij in dit opzigt niets op u voorhebben, maar slecht Grieksch spreken en alle hoogere ontwikkeling missen, zooals men het kan verwachten van lieden die nooit ernstig hebben nagedacht over hetgeen zedelijk goed of kwaad is." Als men daarbij in aanmerking neemt dat men bij het fabriekmatig afschrijven voorgelezen schijnt te hebben, dan zal het zeker zeer dikwijls aan juiste overname en zorgvuldige vergelijking der afschriften ontbroken hebben. STRABO klaagt daarover openlijk als hij omtrent de herziening van ARISTOTELES' werken door TYRANNIO opmerkt: „Dit echter heeft ook voor de kritiek van ARISTOTELES niet het nut gehad dat het had kunnen hebben, omdat zoowel onze als de Alexandrijnsche boekverkoopers met deze boeken even als met andere uitgaven gehandeld hebben: Zij zijn te gierig om zich van goede afschrijvers te bedienen, en verzuimen om het afschrift nog eens met het oorspronkelijke te laten vergelijken." Ook CICERO schreef aan zijn broeder, die hem verzocht had boeken voor zijn bibliotheek aan te koopen. „Voor de Latijnsche werken weet ik niet tot wien ik mij wenden zal, zoo foutief worden zij afgeschreven en verkocht." Daarom vond MARTIALIS het eens noodzakelijk de volgende verontschuldiging bij te brengen: „Als gij, o lezer, in deze gedichten iets duisters of wat slecht Latijn vinden mogt: de fout ligt niet aan mij; de boekverkooper heeft de schade veroorzaakt toen hij te haastig was met u de verzen te verkoopen." Zeer dikwijls belastten de schrijvers zich, voor goede vrienden, met de correctie dezer gekochte exemplaren. MARTIALIS deed dit bij voorbeeld voor PUDENS, en schreef hem toen: „Gij dwingt mij met eigen pen en hand mijne verzen te verbeteren. O gij prijst mij al te zeer, door mijne schertsen in het oorspronkelijke te willen bezitten."

De Romeinsche boekhandelaar kon eenigermate den verkoop van een artikel berekenen nog voor hij het werk had uitgegeven. Zooals namelijk reeds vroeger, vooral de dichters gewoon geweest waren hunne werken aan goede vrienden voor te lezen, werd het onder AUGUSTUS mode dat alle schrijvers hunne werken openlijk voordroegen voor ze uitgegeven werden. Ten tijde van PLINIUS waren deze voorlezingen, bij het sterk toenemende getal van dichters een ware plaag geworden voor alle vrienden der letterkunde. Ja, als hij aan een zijner vrienden schrijft, dat eens bijna iedere dag in April bezet was met voorlezingen, dan kunnen wij ons niet met hem er over verwonderen dat de genoodigden zoo laat moge-

lijk de zaal binnen traden, en het ook niet tot aan het einde uithielden, maar zich te voren verwijderden: „eenigen ongemerkt en ter sluiks, anderen vrij en open.”

Konden dus de boekhandelaars uit de stilte, door de opmerkzaamheid of uit het geschreeuw en handengeklap door den bijval veroorzaakt, besluiten tot een gunstige opname van de zijde des publieks, zoo moesten zij toch de echte goedkeuring van de gedwongene en valsche kunnen onderscheiden en gingen zekerder als zij speculeerden op de spanning, waarmede het publiek de werken der meest geliefde schrijvers verwachtte. Wij kunnen niet gissen hoe groot gewoonlijk de oplagen geweest zijn. REGULUS, een tijdgenoot van PLINIUS, liet uit droefheid over den dood zijns zoons van diens levensbeschrijving 1000 exemplaren verspreiden. Dit bewijst echter voor de oplagen der boekhandelaars even weinig als dat keizer TACITUS beval de werken van den geschiedschrijver van denzelfden naam jaarlijks tienmalen ten behoeve der openbare bibliotheken over te schrijven. Als in de behoefte der hoofdstad voorzien was, hadden de uitgevers altijd nog een ruim veld open in de provinciën, waarhenen zij de onverkochte exemplaren zonden. HORATIUS zegt tot zijn boek: „Gij zult in Rome veel naam hebben tot u de bekoorlijkheid der jeugd verlaat; zoodra gij uw gezag begint te verliezen, zult gij in stilte de motten tot voedsel dienen of naar Utica vlugten of als gevangene naar Lerina verzonden worden.” Van een boek dat het nuttige met het aangename paart, schrijft hij dat het voor de handelaars geld verdient en over de zee reist. Bij dezen uitvoer moet men evenwel niet alleen aan commissiehandel naar de provinciën denken, ook daar vestigden zich al spoedig zelfstandige boekhandelaars. PLINIUS schrijft aan een vriend in Gallie: „Dat er in Lugdunum (Lyon) boekverkoopers waren, had ik niet gedacht; des te aangenamer was het mij uit uw brief te vernemen, dat mijne werken daar verkocht worden, en ik verheug er mij over dat zij elders even gunstig worden opgenomen als in de hoofdstad.” In het ten zuiden van Lyon aan de Rhône gelegen Vienna, werden de puntdichten van MARTIALIS door ouden en jongen gelezen, en tot in Spanje en zelfs in Britannia waren ze verspreid. Wat betreft den buitenlandschen boekhandel, daarin waren natuurlijk de steden waar de wetenschap haar zetel had opgeslagen eenigszins vooruit, als Alexandria, Karthago, Tarsus, Antiochie, Smyrna, Apollonia, Massilia, Athene, enz. Ook in de

zeesteden woonden boekverkoopers, aan de havens, zoo als GELLIUS van Brandisium, MARTIALIS van Pyrgus verhaalt.

Vooral de klassieke schrijvers waren gezocht, daar die op scholen met groote getallen gekocht werden. HORATIUS voor wie dat schoolsch klassieke een gruwel was, gaat daarom in de genoemde aanspraak tot zijn boek aldus voort: „Ook dit lot wacht u dat u bij het onderwijs der knapen in afgelegen oorden de ouderdom verrassen zal." Dezelfde dichter schildert verder het gewone einde van de loopbaan der boeken, als hij het maken van een heldenzang ter eere der heldendaden van AUGUSTUS afwijzend, aan het slot zegt: „Opdat ik niet naar dat gedeelte der stad word gebragt, waar men wierook, reukwerk en peper verkoopt en alles wat in misdruk wordt gewikkeld." Evenzoo voorspelt MARTIALIS zijn boek met het oog op de beoordeeling van den geleerden APOLLINARIS: Als hij u aan zijn hart drukt, behoeft gij het schelden der afgunst niet te vreezen. Verwerpt hij u, dan kunt gij wat mij betreft naar de kasten der vischhandelaars gaan en de keerzijde uwer bladen door de knapen laten doorploegen.

De prijs der boeken in Rome was natuurlijk zeer verschillend. Indien die hoog geweest was, konden zij niet zoo algemeen verspreid geweest zijn, en uit de weinige plaatsen, waar van prijzen van boeken melding wordt gemaakt, blijkt, dat zij voor dien tijd over het geheel niet te duur zijn geweest.

Vooreerst halen wij een gedicht aan, dat voorkomt in de „*Wouden*" van STATIUS, waarin de dichter tegen een vriend schertst over hunne wederzijdsche Saturnalien-geschenken die uit boeken bestonden: „Willen wij eens te zamen rekenen!" schrijft hij, „mijn boek was in purper gebonden, van nieuw papier, met twee knoppen versierd en kostte mij, behalve dat het van mijzelf was, tien assen (20 cents): gij gaaft mij er een van de motten doorknaagd en bevlekt dat goed was om wierook of peper in te bewaren, en dat niet eens uwe woorden bevatte, maar die van den ouden BRUTUS, gekocht uit de kraam van een ongelukkigen boekverkooper voor niet meer dan één as." Wij weten wel niet hoe groot het geschenk van STATIUS is geweest, maar het blijft toch altijd goedkoop, al was het alleen voor den band. Iets duidelijker drukt MARTIALIS zich over den verkoopprijs zijner puntdichten uit. Vooreerst verwijst hij iemand die hem voortdurend lastig viel om zijne gedichten ter leen te ontvangen, naar een Boekhandelaar en voegt

daarbij: „Voor vijf denariën (circa *f* 2,40) zal hij u een MARTIALIS geven met puimsteen gladgemaakt en in purper gebonden." Meer bepaald spreekt MARTIALIS evenwel over de goedkoopste uitgaaf der *Xenien*. „De geheele verzameling *Xenien* in dit gebrekkig boekje is voor 4 sestertien (30 cents) te koop. Vier zijn nog te veel, het kon de helft kosten en de boekhandelaar TRYPHON zou nog winst hebben." Deze prijs is zeer gering, want de *Xenien* bestaan behalve de drie stukken tot inleiding, uit 124 disticha en vullen bijna een vel druks van onzen tijd. Inderdaad moeten de copiïsten ook zeer snel gewerkt hebben. Men kan evenwel de woorden des dichters moeijelijk letterlijk opvatten, als hij onder de redenen der kortheid van de afzonderlijke boeken opgeeft: „Vooreerst omdat ik minder papier noodig heb, en in de tweede plaats opdat de boekverkooper het in een uur gereed maken kan en niet te veel tijd aan mijne schertsen besteed wordt." Wie kan gelooven dat voor 93 gedeeltelijk vrij groote gedichten met 546 verzen niet meer tijd noodig zou geweest zijn? Als men echter naar den gemiddelden prijs van den geheelen MARTIALIS zoekt, zal men vinden dat die circa *f* 12,— geweest is, een prijs die, als men voor de banden de helft in rekening brengt, zeer gering is; de prachtuitgave was daarentegen voor niet minder dan *f* 34,— te koop. Ten tijde van GELLIUS kocht diens ambtgenoot FIDUS OPTATUS het tweede boek der Aeneas voor 20 goudstukken (circa *f* 230,—), en het geheele gedicht kwam hem later op *f* 2800,— te staan. Dit was echter een zeer oud exemplaar dat door hem voor het handschrift gehouden werd.

Daaruit kan men afleiden dat het vak van Boekhandelaar in Rome zeer voordeelig was, vooral omdat de voordeelen van den drukker, uitgever en binder te zamen vloeiden. Bij de reeds genoemde plaatsen die daarvoor pleiten, voegen wij ook nog die van den dichter LUCANUS: „Sommigen zijn er die zeggen dat ik geen dichter ben; de boekhandelaar die mij verkoopt gelooft het."

Laat zich alzoo weinig bepalen omtrent den prijs der boeken, nog moeijelijker is de vraag te beantwoorden betreffende de verhouding tusschen den boekhandelaar en den schrijver, wat aangaat de betaling van het oorspronkelijke handschrift. De romeinsche letterkundigen, vooral de dichters, verwierven niet zóózeer de goedkeuring van het volk als vroeger de Grieksche. Als zij bevrediging voor hunne eerzucht of werkelijk gewin zochten, moes-

ten zij op de gunst der grooten en rijken, later op het keizerlijke hof rekenen. Als HORATIUS *nu* schreef: „Zoodra PHILIPPUS mij mijn afscheid gaf, werd ik door ondervonden armoede gedwongen verzen te maken," dan zouden wij dadelijk aan werkelijk geldverdienen denken. Destijds beteekende dit echter slechts, dat men zich door zijne werken begunstigers wilde verwerven, bij wie men een open tafel en een milde hand vinden kon. Zoo beloonde MAECENAS zijnen geestigen vriend HORATIUS met een landgoed in het Sabijnsche land, en later had hij buitendien een ruim inkomen; zoo verbeterden zich ook de geldelijke omstandigheden van VIRGILIUS zoo aanzienlijk door de geschenken van AUGUSTUS, MAECENAS en OCTAVIA, die hem eens voor ieder vers van een stuk uit de Aeneas — en het waren er 25 — 10,000 sestertiën = *f* 1230 liet betalen, zoodat hij een groot vermogen tezamenbragt.

Op dezelfde wijze wist ook de door CICERO vereeuwigde dichter ARCHIAS met zijn talent in Azië, Griekenland en Italie winst te doen. Van aandeel in de winst van den afschrijver is geen sprake. In den brief van QUINTILIANUS aan de firma TRYPHON wordt van geen honorarium melding gemaakt. CICERO zinspeelt volstrekt niet op eenig voordeel, dat hij zou gehad hebben van den verkoop zijner schriften door ATTICUS, en het laat zich naauwelijks denken dat b. v. de rijke PLINIUS de jongere, behalve de bevrediging zijner ijdelheid nog eenig geldelijk voordeel door de uitgave zijner brieven en redevoeringen zou verworven hebben. Het bestaan van een honorarium wordt nog meer twijfelachtig door het zwijgen er van door JUVENALIS in zijn zevende satyre. Terwijl hij de weinige verdiensten van regtsgeleerden, redenaars en taalkundigen vrij naauwkeurig opgeeft, zou hij zeker deze gelegenheid niet hebben laten voorbijgaan om althans te gewagen van het karig stuk brood dat van de tafel der boekhandelaars afviel. Zoo klaagt hij dat uitstekende dichters genoodzaakt waren om door geringe bijwerkzaamheden in hun onderhoud te voorzien, door b. v. in Gabië een bad of in Rome een bakoven te huren. De gevierde dichter STATIUS had, niettegenstaande de menigte hem haren bijval schonk, honger moeten lijden, als hij zijn nieuw treurspel „*Agave*" niet aan den tooneeldanser PARIS had verkocht. Evenzoo ging het den geschiedschrijver; alleen verbruikte hij nog meer tijd, papier en olie. „Maar wat baat hem dit? Wie zal aan een geschiedschrijver zooveel geven als aan iemand die hem de staatsberigten voorleest

(dus een slaaf)?" Hoe gepast en afdoend had de satiricus hier van honorarium kunnen gewagen! Op dezelfde wijze spreekt ook TACITUS over de geldelijke verdiensten der dichters: „Gedichten en verzen brengen hunne schrijvers noch aanzien noch voordeel aan, zij bekomen slechts een tijdelijk genoegen en maken er zich beroemd door." Men heeft, echter ten onregte, beweerd, dat het niet ongewoon zou zijn als andere schrijvers ook honorarium voor hunne werken genomen hadden, terwijl het bekend is dat de tooneeldichters hunne stukken verkochten, en dat b. v. TERENTIUS voor zijne „*Eunuchus*" 8000 sestertiën (*f* 795,-) heeft ontvangen. De overheidspersonen, waarvan de tooneelspelen voornamelijk uitgingen, ontzagen geen geld om het volk genoegen te geven en moesten tot elken prijs nieuwe stukken aankoopen, na de opvoering maakten zij geen aanspraak op het eigendomsregt. Hunne verhouding tot de schrijvers kan dus in geen geval als maatstaf voor den boekhandel aangenomen worden.

Eindelijk heeft men tot bewijs voor het bestaan van contracten tusschen uitgevers en schrijvers verschillende uitspraken van MARTIALIS aangehaald. Vóór wij deze plaatsen mededeelen, willen wij een blik werpen op de omstandigheden van dien dichter in het algemeen.

Op zijn 22e jaar was hij uit Spanje naar Rome gekomen om, als vele anderen, zijn geluk te beproeven. In het begin had hij het zeer armoedig. Hij woonde drie verdiepingen hoog, kwam voor een dagloon van 10 sestertiën bij rijke lieden als client in dienst en leverde gelegenheidsgedichten op bestelling. Eindelijk gelukte het hem door lage vleijerijen, waardoor hij zijn uitstekend talent onteerde, de oogen van Keizer DOMITIANUS op zich te vestigen. Deze maakte hem ridder en schonk hem, naar het schijnt, een klein huis in de stad en een landgoed bij Nomentum in het Sabijnsche land.

Waren zijne omstandigheden dus langzamerhand beter geworden, nu waren zijne middelen weder niet toereikend om zooals dit voor zijn stand en den omgang met de voornaamste letterkundigen der hoofdstad vereischt werd te leven, zijne bedelarijen hielden niet op en strekten zich zelfs tot kleedingstukken uit! Ook toen hij onder TRAJANUS in zijn vaderland terugkeerde, kwam hem een bijdrage voor reisgeld, waarmede PLINIUS de jongere zijn dank voor de opdragt van een bundel puntdichten betuigde zeer te stade.

Uit dit alles volgt dat MARTIALIS zijne poëtische gaven aan zijn onderhoud dienstbaar maakte, dat zijne muze ieder die haar betaalde ten dienste stond, en dat hij dus de laatste zou geweest zijn die een honorarium zou afgeslagen hebben. En als hij honorarium ontvangen had, zou hij het voor de wereld niet hebben kunnen ontkennen!

Op de volgende wijze spreekt hij den lezer aan: „Terwijl ik ernstige zaken behandelen kon, zijt gij de oorzaak dat ik liever vrolijk schrijf, vriendelijke lezer, omdat gij mijne gedichten leest en voorleest voor geheel Rome. Maar gij weet niet hoe duur mij zulk eene liefde te staan komt; want als ik voor bekommerden en klagenden schreef, zoude men mij dikwijls scheepsladingen met Spaansche koopwaren zenden en mijn zak zoude zwart worden van de verschillende munten. Zóó echter is mijn boekje tafelgenoot en drinkgezel, (niet ik) en mijne verzen vinden bijval, om niet (dat wil zeggen zonder tegengeschenken)." Verwacht hij hier nog extra geschenken van zijne lezers zooals die ten tijde van VIRGILIUS voorkwamen, zoo ontkent hij weder alle inkomsten der schrijvers, als hij, zich een rustige toekomst toewenschend zegt: „Ik verlang niet naar apulische weiden als belooning voor mijne schriften: want wat brengen die op?" En zoo kan men ook niet alleen denken aan het achterblijven van geschenken van rijke begunstigers als hij verdrietig uitroept: „Niet alleen de rustige stedeling geniet van mijne muze, maar de gevoellooze hoofdman doorbladert mijn boek in de Getische zee in het gezigt van den vijand; ook zegt men dat mijne verzen in Britannie gelezen worden. Wat geeft het mij? Mijn geldzakje weet er niets van!" want indien het gewoonte geweest was honorarium te ontvangen, dan moesten de verkoopers in het buitenland, althans de eerste exemplaren uit Rome bestellen, en men zou dan niet kunnen begrijpen dat de schrijvers, bij het toenemen van het debiet ook hunne eischen niet zouden vergroot hebben. Maar wij gaan thans over tot de weinige plaatsen waar nog meer bepaald van honorarium sprake is. Zooals reeds medegedeeld is zag MARTIALIS zich meermalen gedrongen, sommigen die zijne gedichten ter leen of ten geschenke wilden ontvangen af te wijzen. Aan den een antwoordt hij: „Gij plaagt mij om mijne puntdichten ten geschenke te mogen ontvangen; ik heb ze niet, maar de boekhandelaar TRYPHON"; aan iemand die hem nog meer drong: „Gij maakt

het mij lastig, om mijne gedichten ten geschenke te ontvangen: ik zal ze u niet geven, want gij zult ze verkoopen, niet lezen!" Hier heeft men dadelijk gedacht aan een door den uitgever, aan den schrijver volgens overeenkomst, te leveren getal present-exemplaren, zonder te bedenken dat deze of zelf zijne verzen kon afschrijven, of voor weinige stuivers eenige afschriften kon laten maken om die als present-exemplaren te gebruiken. Uit een begeleidend schrijven van een voor ANTONIUS van Toulouse bestemd exemplaar blijkt zulks duidelijk: „Van geringe waarde zoudt gij zijn," zegt hij tot het boek, „als u thans een kooper zond. Uwe waarde wordt verhoogd als geschenk van den schrijver. Het doet er veel toe, geloof mij, of men water drinkt, dat uit de bron opwelt of dat in een vijver stilstaat." Maar het voornaamste is nog overig, het slot van het elfde boek! Daar zegt hij: „Hoewel gij met zulk een boek tevreden zoudt kunnen zijn, lezer, vraagt gij mij toch nog om eenige verzen. Maar LUPUS verlangt zijne schatting en de slaven eischen hunne verdiensten. Lezer, wees gegroet! gij zwijgt en wilt mij niet begrijpen! Leef wel!" MARTIALIS sluit hier blijkbaar het boek omdat hij geld noodig heeft. Wat is natuurlijker, zegt men, dan dat hij zich haast om bij den uitgever het honorarium voor het zoo even afgemaakte boek te halen? Goed! Wat beteekenen dan echter de laatste woorden van het gedicht? Om ons eens modern uit te drukken: achter u staat de arme schelm MARTIALIS, in de linkerhand den hoed houdend, de regter een weinig gekromd en uitgestrekt, echter niet voor den boekhandelaar, maar voor den lezer! het gedicht bevat een bedelachtig beroep op de goedheid van den lezer. Deze maakt geen beweging om zijn beurs te trekken en de dichter verdwijnt met een: leef wel! Op dezelfde wijze sluit MARTIALIS V, 16 en 25, en alleen de vreugde over de bevestiging van iets wat men vooruit had vastgesteld, kon maken dat men geen acht gaf op den zamenhang der gedachten. Niet anders is het gesteld met een uit SENECA'S boek *Over de Weldaden*, aangehaald bewijs. Om te bewijzen dat dezelfde zaak in verschillenden zin het eigendom van twee personen is, en dat men zijn eigendom in sommige gevallen als een weldaad van een tweede ontvangen kan, gebruikt de wijsgeer het volgende voorbeeld: „Wij spreken van CICERO'S werken. De boekhandelaar DORUS noemt die zijn eigendom en beide is waar: De een maakt er aanspraak op als schrijver, de ander als kooper en met regt

worden zij als het eigendom van beiden genoemd; want zij behooren aan beiden, slechts niet op gelijke wijze. Zoo kan LIVIUS van DORUS zijne boeken ontvangen en koopen." SENECA is in het jaar 65 na CHRISTUS gestorven, en het werk over de weldaden, is uit zijn laatste levensjaar, zijn tijdgenoot DORUS kan dus geen kopijregt van CICERO, maar ook bezwaarlijk van den in het jaar 16 na CHRISTUS gestorven LIVIUS verkregen hebben: hij heet ook „kooper," daar toch in elk geval aan het afschrijven, het bekomen van een goed exemplaar, zoo mogelijk van het oorspronkelijke, moest voorafgaan. In het kort, wij moeten het betreffende den Griekschen boekhandel gevelde oordeel ook tot den Romeinschen uitstrekken. Over het geheel was het in de klassieke oudheid geen gewoonte dat de uitgevers aan de schrijvers honorarium gaven, en de oorzaak daarvan was hoofdzakelijk daarin gelegen, dat men niet was gevrijwaard tegen het kopieeren door anderen. Ook zonder het betalen van honorarium bestond echter het voordeel van den boekhandelaar in den spoedigen verkoop. Hij moest bij de uitgave een groot getal exemplaren in den handel brengen, want maakte het boek opgang, dan stonden zijne collega's gereed het voordeel met hem te deelen. Hem bleef het vooruitzigt om de handschriften van beroemd geworden schrijvers later aan liefhebbers duur te verkoopen. Het spreekt van zelf dat de Romeinsche boekhandelaars mede schade ondervonden van de maatregelen die despotieke keizers tegen de schrijvers der oppositie in het werk stelden. Toen de werken van T. LABIENUS, CASSIUS, SEVERUS, HERENNIUS, SENECIO, AEMILIUS-SCAURUS, CREMUTIUS CORDUS in beslag genomen en verbrand werden, hadden natuurlijk de boekhandelaars voor het oogenblik daardoor belangrijke verliezen. Maar wat tegenwoordig in dergelijke gevallen plaats heeft, gebeurde ook toen. Eenige exemplaren werden behouden, weder afgeschreven en heimelijk verspreid, en niet slechts de beroemdheid des schrijvers maar ook het voordeel van den boekhandelaar nam toe. Na de schildering van het over CREMUTIUS CORDUS aanhangige proces gaat TACITUS voort: „Des te meer mag men lagchen om de bekrompenheid dergenen die meenen, dat door de tijdelijke magt ook de herinnering voor de toekomst kan vernietigd worden. Want integendeel, als men de talenten bestraft, nemen zij allengskens in aanzien toe en koningen of anderen die met dezelfde gestrengheid opgetreden zijn, hebben zich slechts schande, hun echter roem

bezorgd." De minste eerbied voor de vrijheid in dit opzigt, bezat DOMITIANUS. Volgens SUETONIUS liet hij niet alleen den geschiedschrijver HERMOGENES ter dood brengen, maar ook alle boekhandelaars die zich met vermenigvuldiging van zijn werk hadden bezig-gehouden kruisigen!

HERMANN GÖLL.

(Overgenomen uit *Das Ausland* in het Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1865.)

IETS OVER DEN VENETIAANSCHEN DRUKKER ALDUS MANUTIUS.

In Italië wedijverden in de 15e eeuw vele luisterrijke hoven en rijke steden met elkander om de eer, beschermers der kunsten en wetenschappen te zijn. De aanmoediging, die daardoor het talent ten deel viel, bewerkte bij het, voor beschaving vatbare, levendige Italiaansche volk eene mate van beschaving, die alle andere natiën van dien tijd verre overtrof. Kostbare handschriften werden bijeengebragt en door de boekdrukkerijen, die allerwege werden opgerigt en waarvan sommigen, zoo als de zoogenaamde Aldynsche te Venetië hoogen roem verwierven, vermenigvuldigd en verspreid.

In die dagen onderscheidde zich vooral de beroemde ALDUS MANUTIUS, over wien het *Börsenblatt* van 24 Junij eenige biographische bijzonderheden ten beste geeft. Eene vertaling daarvan moge hier een plaatsje vinden.

ALDUS MANUTIUS werd in het jaar 1449 te Bassano, een klein stadje in Italië, geboren. Naar zijne geboorteplaats noemde hij zich eerst ALDUS DE BASSANO, spoedig echter was die bijnaam, die hem aan zijn nederig geboortestadje deed denken, te gering voor zijnen hoogstrevenden geest, zoodat hij, Rome verlatende om zijne studiën te Ferrara te gaan voltooijen, zich den trotschen naam ROMANUS gaf. Te Ferrara studerende breidde zich de roep zijner geleerdheid hoe langer hoe meer uit, zoodat hij spoedig eenige leerlingen om zich heen verzamelde. Ongelukkig kreeg de hertog van Ferrara met de regering van Venetië verschil, zoodat er eene oorlogsver-

klaring op volgde. ALDUS, die beter met de pen dan met het zwaard kon omgaan, maakte zich uit de voeten en vlugtte naar Mirandola, uit welke stad de roem van den vorst GIOVANNI PICO, eveneens een uitstekend geleerde, begunstiger en beschermer der wetenschappen, reeds tot hem gekomen was. Met opene armen te Mirandola ontvangen, werd ALDUS spoedig het middenpunt van een kring van beroemde geleerden. Na een tweejarig verblijf bij GIOVANNI PICO ging ALDUS naar Carpi, waar hij spoedig door aanbeveling van den genoemden vorst met de opvoeding van den jongen prins ALBERTUS PIUS belast werd. Hier verwierf hij zich spoedig de achting en genegenheid niet alleen van den prins, maar ook van diens familie, zoodat hij met talrijke onderscheidingen vereerd werd en de vergunning ontving den naam PIUS bij den zijnen te voegen. Grooter eer kon hem wel niet bewezen worden; hij kon zich hierdoor met volle regt ALDUS PIUS MANUTIUS ROMANUS noemen. Hoe lang ALDUS bij ALBERTUS PIUS te Carpi bleef, kan niet met juistheid gezegd worden; men mag echter veilig aannemen, dat dit niet langer dan een paar jaar geweest is, daar hij reeds in 1488 te Venetië eene drukkerij had.

Te Venetië trouwde hij de dochter van ANDREAS ASULANUS, eigenaar eener boekdrukkerij, en werd compagnon in diens zaak. Langzamerhand liet hij het tot dien tijd gebruikte monnikenschrift varen, verbeterde de interpunctie, voerde de dubbelpunt en de punt-comma in, en vond het cursief uit. Zijne nieuwe typen noemde hij Aldynen, welke naam in 't vervolg gegeven werd aan alles, wat tot 1574 in zijne drukkerij het licht zag. In 1494 begon hij met de uitgaaf der Grieksche spraakkunst van CONSTANTIJN LASCARIS, van HESIODUS en van eenige andere grieksche auteurs, zijn voor de wetenschap zoo heilzamen werkkring. Aan hem alleen danken wij dertig *editiones principes* der grieksche klassieken. Te gelijk met de spraakkunst van LASCARIS verscheen als appendix eene *Introductio perbrevis ad linguam hebraicam*, door ALDUS zelf geschreven, en waarvan tot in het midden der 18e eeuw meer dan zes oplagen verschenen. Aan de genoemde spraakkunst heeft ALDUS het waarschijnlijk te danken, dat men hem als den uitvinder of liever eersten gebruiker der hebreeuwsche typen beschouwde, want men vindt van andere door ALDUS met hebreeuwsche typen gedrukte werken noch bij CONRAD GESNER, die tegelijkertijd met PAULUS MANUTIUS (jongste zoon van ALDUS) eenen catalogus der door ALDUS gedrukte

werken uitgaf, noch bij eenig anderen biograaf melding gemaakt. Daarentegen zegt ALDUS zelf in eenen brief aan zijnen vriend VINCENTIUS LONGIUS, dat hij in 1501 het Oude en Nieuwe Testament, in 't grieksch, latijn en hebreeuwsch had willen drukken, maar dat zijne proefneming geheel mislukt was, zoodat hij deze uitgaaf nooit het licht heeft laten zien.

Van den Romeinschen Senaat ontving hij een privilegie dat zoowel zijne nog uit te geven werken als die welke reeds verschenen waren voor nadruk beschermde. Van dien tijd af leverde zijne drukkerij verschillende uitgaven van grieksche en latijnsche schrijvers, niet alleen in den oorspronkelijken text maar voor het grootste gedeelte door ALDUS zelf gecorrigeerd, en met eene voorrede en verklaringen voorzien. Daarenboven waren zij voor dien tijd rijk uitgevoerd en onderscheidden zich door een buitengewone scherpte en zwartheid der letters, en door eene correctheid zooals wij naauwelijks van onze uitgaven der klassieken kunnen verwachten. Men zegt zelfs dat Paus LEO X aangenomen zou hebben om iedere fout die men in de uitgaven van ALDUS zou kunnen aanwijzen met goud te beleggen. Zulk eene bijzondere begaafdheid kan slechts een mensch bezitten, die zoo als ALDUS, uitstekend geleerd was en hartstochtelijke liefde voor de kunst en onverdroten werkzaamheid in zich vereenigde. Zijne nauwkeurigheid in de interpunctie, die juist bij de oude klassieke schrijvers van zooveel gewicht is en zooveel bijbrengt tot het juiste begrip hunner werken, kan nog voor onzen tijd als model voor vele geleerden dienen. Menig oud handschrift bragt hij uit de sombere kloosterbibliotheken aan het licht en maakte, door de schoone en elegante uitvoering, dat de klassieken ook in de hoogere kringen, ja zelfs aan het hof toegang kregen, zoodat het in zijnen tijd tot de bon ton behoorde, romeinsche en grieksche auteurs in prachtige perkamenten of varkenslederen banden te laten prijken op pronktafels, tegenwoordig grootendeels ingenomen door allerlei moderomans en ligte lectuur. De geleerde opvoeding der Italiaansche vorsten maakte dat de Aldynen niet alleen tot versiering der salons of bibliotheken dienden, maar werkelijk gelezen werden.

ALDUS had, toen hij pas begon, de gewoonte de eerste en de laatste letters van ieder hoofdstuk met roode of blaauwe inkt te drukken; spoedig liet hij deze gewoonte, die hem te veel tijd kostte, varen. Volgens het oordeel zijner tijdgenooten waaronder voorna-

melijk ERASMUS en GIOVANNI PICO te rekenen zijn, was ALDUS er bijzonder op uit, om niet algemeen bekende auteurs bekend te doen worden. Nog kort vóór zijnen dood had hij het voornemen opgevat, het handschrift van TROGUS POMPEJUS, dat in het bezit van een zijner vrienden was, uit te geven en den LIVIUS te completeren: ongelukkig rukte de dood hem weg voor hij aan zijn voornemen gevolg had gegeven. Bij de uitgaven der oude schrijvers vergat ALDUS toch ook zijne tijdgenooten niet; wij behoeven slechts te wijzen op zijne uitgaven van de werken van ERASMUS, DANTE, PETRARCA, LASCARIS, enz. — Niettegenstaande zijne reusachtige vlijt en de naauwkeurigste tijdverdeeling, zag ALDUS zeer goed in. dat hij al de uitgaven, die hij voornemens was te doen, niet ten uitvoer zou kunnen brengen, zonder hulp van andere geleerden: daarom stichtte hij een geleerd genootschap tot toetsing, correctie en juiste verklaring van handschriften. — Lid van dit genootschap te zijn, werd als eene groote eer gerekend. Het werd door den Senaat van Venetië beschermd, kreeg den naam van Neakademie en mogt zich spoedig in eene groote vermaardheid verheugen.

Aldus genoot hij niet enkel de liefde en achting der beroemdste vorsten en geleerden van zijnen tijd, maar werd zelfs door de pausen ALEXANDER VI. JULIUS I en LEO X met privilegiën begiftigd. Van alle kanten werd hem hulde gebragt, doch de bezoeken van vrienden, bekenden en vreemden waren zoo talrijk en het tijdverlies dat hij daardoor leed was zoo groot, dat hij in zijn kantoor een bord ophing, waarop in het latijn het verzoek te lezen was dat „Ieder, wie hij ook zijn mogt, beleefd door ALDUS verzocht werd, zijne zaken zoo spoedig mogelijk af te doen en dan heen te gaan, uitgezonderd als men kwam om zijne kundigheden te vermeerderen." Dit mag als het gevolg beschouwd worden van een bezoek dat ERASMUS hem eens bragt. Deze geleerde was met ALDUS in onderhandeling over de uitgave zijner *Epitome adagiorum.* Om die uitgave te bespoedigen kwam ERASMUS te Venetië en bezocht ALDUS in zijn atelier. Deze, die hem hield voor een der vele nieuwsgierigen, die hem dagelijks zooveel tijd roofden, ontving hem maar sober vriendelijk. ERASMUS bemerkte dit zeer goed, maar stoorde er zich niet aan, daar hij den beroemden drukker nader wilde leeren kennen. Langzamerhand bemerkte ALDUS met wien hij te doen had en werd nu tegen ERASMUS buitengewoon vriendelijk en voorkomend, daar ook gastvrijheid niet tot zijne minste deugden behoorde.

Het jaar 1515 was voor hem noodlottig. Toen hij, op het einde van Januarij op zekeren nacht naar huis ging, werd hij door sluipmoordenaars aangevallen; hij wist wel is waar te ontkomen, maar stierf in het begin van Februarij, ten gevolge der bekomen wonden. Ter zijner nagedachtenis werd door zijne landgenooten geen gedenkteeken opgericht. Dit was ook niet noodig, daar hij, door zijne uitgaven, die tegenwoordig nog op hoogen prijs gesteld zijn, zich zelf het schoonste gedenkteeken opgerigt heeft. Zijn naam zal altoos met eere genoemd worden.

A. LOUIS D. PETIT.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1868.

EEN BEZOEK AAN HET MUSEUM PLANTIJN-MORETUS.

„Wel zoo lustich ende wonderlijck als alle het voorseydt, is te „sien ende t'aenschouwen, onder alle andere cleyne Druckeryen die „hier zijn, CHRISTOFFEL PLANTIJNS des Koninckltjcken Druckers „groote ende heerlijcke Druckerye, alleen ende verscheyden staende „van den Boeckwinckel, met besondere ende bequame huysinghen. „welcke Druckerye verhalens ende vermarens weerdich is: want „tot nu toe gheen dierghelijcke in gantsch Europa ghesien is „gheweest noch ghesien en wordt, daer meer persen, meer letteren „van allerley soorten, meer printen ende gereedtschappen, meer „bequame en gheschickte mannen, groote loonen winnende met „wercken, corrigeren ende oversien in allen talen, soo wel sonder-„linghe als ghemeyne, gheen uytghenomen, diemen het gantsch „Christenrijck door ghebruyckt," enz.

Het is CORNELIS KILIAEN zelf, die met deze woorden ten tolk strekt aan GUICCIARDINI, waar die, in de tweede uitgave van zijn „Descrittione dei Paesi Bassi," den lof verkondigt van zijn uitgever.

Dat diezelfde drukkerij met al hare „printen ende gereedtschappen," met hare, door de latere bezitters er aan toegevoegde. kunstschatten, nog bestond, was een zeer bekende zaak en menigeen had er eene vluchtige beschrijving van genoten uit den mond van den een' of anderen gelukkige, voor wien zich de deuren van het huis op de Vrijdagsmarkt hadden ontsloten. Ruim een jaar ge-

leden vernam men dat het huis van PLANTIJN met zijn geheelen inhoud aan de stad Antwerpen in eigendom was overgegaan, die het tot een museum inrichten deed. Toen nu voor eenige weken de opening had plaats gehad, liet de schim van PLANTIJN mij geen rust en voor eenige dagen trok ik ter bedevaart naar het huis van den aartsdrukker.

„Et c'est les yeux encore éblouis, le coeur ému et le cerveau enthousiasmé, que j'entreprends de noter les impressions, que j'ai rapportées de cette visite." Gaarne zeg ik dat den Heer LAGYE na: het is toch het juiste beeld van mijn stemming, dat mij het onaangename van een citaat over het hoofd doet zien.

Natuurlijk zal ik mij beperken tot eene beschrijving van hetgeen ik zag, daarbij vooronderstellende dat ieder, die eenig belang stelt in de geschiedenis van boekhandel en drukkunst, met belangstelling heeft kennis genomen van het werkje van den tegenwoordigen Conservator van het museum, den Heer MAX ROOSES, en dus eenigermate bekend is met de geschiedenis der Plantijnsche drukkerij.

Ik wensch slechts in herinnering te brengen dat het thans bestaande huis niet aan de geheele loopbaan van PLANTIJN ten schouwplaats strekte. Hij woonde eerst in *de Roos* in de Kammerstraat; later van 1557 tot 1564 in *den Gouden Eenhoorn*, vroeger bewoond door W. VORSTERMAN, in dezelfde straat. In 1564 betrok hij *de Groote Valk*, het oude huis van BELLERUS, nog altijd in de Kammerstraat, trok de belendende huizen, *de Kleine Valk* en *de Beitel*, er aan, en herdoopte het geheel met den naam: „*De gulden passer*", welk zinnebeeld reeds sedert 1558 zijn drukwerken sierde.

Eerst in 1579 betrok hij het huis, dat eene geheele zijde van de Vrijdagsmarkt uitmaakt. Eenvoudig van uiterlijk, blinkt boven den hoofdingang ons *de Gulden passer*, met het devies „*Labore et Constantia*" tegen. Dat devies, wij zullen het in elk vertrek weder ontmoeten; daarom volsta deze vermelding hier voor het geheel. Het geheele huis trouwens, zoude ons, ook zonder die herinnering niets anders prediken, dan wat „Labor et Constantia" vermag.

Binnengegaan in de ruime vestibule, vinden we aan de linkerhand de kamer voor de administratie bestemd. De trap, aan de rechterhand voorbijgaande, treden we een kamer rechts binnen. Het licht valt hier, zooals bijna in elk vertrek, door kleine in lood gevatte,

dikwijls met spreuken en zinnebeelden versierde ruitjes naar binnen. Prachtige gobelins versieren de wanden en, zonder eenigen bijzonderen indruk teweeg te brengen, geeft toch de kostbare tafel ons een kleinen voorsmaak van de vorstelijke weelde, die ons wacht. Boven de deur, waardoor we de volgende zaal betreden, meldt ons een opschrift dat dit huis in 1876, onder het burgemeesterschap van den Heer DE WAEL, door de stad Antwerpen is aangekocht en tot een museum ingericht.

Die tweede zaal treft ons bij het binnentreden door haar fraai gebeeldhouwden schoorsteen en de antieke, gebeeldhouwde zoldering, die, na het wegruimen van een plafond uit de vorige eeuw, in al haar strenge schoonheid te voorschijn is gekomen. In het midden der zaal staat een eikenhouten kast, in welker vitrines de directeuren eenigen der merkwaardigste teekeningen hebben ten toon gelegd. Wij vinden daar oorspronkelijke teekeningen voor de werken door het huis PLANTIJN gedrukt, teekeningen van QUELLINUS, VAN ORLY, GOD. MAES, SCHUT, WIERICX, DE VOS (o. a. voor de Missalen van 1582 en 1588 en voor het Leven van Jezus v. 1588): van RUBENS o. a. eene teekening van het drukkersmerk van PLANTIJN in langwerpig folio. We vinden er ook eenige kwitantiën van RUBENS, o. a. eene v. 10 April 1612 voor 600 gulden ontvangen van BALTHAZAR MORETUS voor het „Epitaphium" zijns vaders. Dat RUBENS en BALTHAZAR soms groote zaken deden, kan ons uit een schuldbekentenis blijken van den laatste ten bate van RUBENS van 27 Nov. 1630, groot 4000 gulden „voor 328 exx. Goltzij tot 15 gulden het stuck" met de kwitantie van den eersten termijn, een derde der geheele som, die contant moest betaald worden.

Van boven den schoorsteen blikt het fijne, edele gelaat van PLANTIJN ons te gemoet; zijn uitzicht toch is geheel in overeenstemming met het oordeel dat ARIAS MONTANUS over hem uitsprak, dat „hij nooit een zoo behendig man gezien had als PLANTIJN en die terzelfder tijd zoo goed en deugdzaam was." Zijn blik teekent fijn doorzicht met een zekere bonhomie. Doet de meesterhand van POURBUS ons dat gelaat kennen, het talent van RUBENS brengt ons in kennis met de overige leden van het geslacht, dat hier leefde, dat hier werkte en streed. Daar vinden we hem nog eens weder den grooten CHRISTOFFEL met zijne echtgenoote. Beide portretten zijn gevolgd naar die van POURBUS. Het oorspronkelijke portret van JOHANNA RIVIÈRE zullen wij in de volgende zaal aantreffen.

Wat verder ontmoeten wij het vriendelijke gelaat van MARTINA, PLANTIJN's tweede dochter, waarin wij de trekken haars vaders kennelijk terugvinden; naast haar hangt het beeld van haar echtgenoot JOHANNES MORETUS, den stamvader van den laatsten bezitter van dit huis. Diens moeder, ADRIANA GRAS, vinden we daar ook, terwijl wij RUBENS penseel ook o. a. nog bewonderen in de portretten van ARIAS MONTANUS, met het kruis van den H. JACOBUS in de hand, van JUSTUS LIPSIUS, van ORTELIUS en van POURBUS. VAN DIJK eindelijk bewaarde voor ons de trekken van den grooten BALTHAZAR MORETUS.

Mogelijk dat België hier geheel voldaan is, voor mij, als Hollander, ontbrak hier iets. Het was het portret van VAN RAVELINGEN, een man wiens nagedachtenis hier door geen enkele beeldtenis wordt bewaard. Toch zou zijn fraai portret uit de Leidsche bibliotheek hier niet kwalijk passen.

Letten wij nog even op de meubels en we vinden een fraai kastje, dat door zijn rijk schilderwerk boeit: aan de andere zijde van den schoorsteen prijkt op een eenvoudiger kast de gouden pendule, die ALBERT en ISABELLA aan PLANTIJN's nakomelingen ten geschenke gaven. De totaal-indruk van deze zaal is onbeschrijfelijk grootsch; toch wordt zij bijna nog overtroffen door de volgende, die wij nu gaan beschouwen.

In vitrines, die evenals in de vorige zaal zijn ingericht, liggen daar drukwerken en handschriften voor ons ter beschouwing. Vooraan een exemplaar van het 1e deel van de *Biblia polyglotta* op perkament, zooals er slechts 12 exx. bestaan, terwijl het 13e onvoltooid bleef; en bij het beschouwen begrijpt men licht, dat het volksgeloof wilde, dat PLANTIJN met zilveren letters drukte. Van de overige, voor het meerendeel, zeldzame drukwerken, die wij daar aantreffen, noem ik slechts een fraai gekleurd ex. van de „*Pompe funèbre de Charles V*" in 1559 door PLANTIJN gedrukt, DE LOBEL'S *Kruidboek* en den derden druk (1588) van GUICCIARDINI's *Descrittione dei Paesi Bassi*. Daarnaast vinden wij eenige belangrijke stukken, o. a. het privilegie van GRANVELLE voor den veeltaligen Bijbel, van 16 Sept. 1572; de uitnoodiging van 1581 van den Hertog van Savoye om zich te Turijn te vestigen, een uitnoodiging, die, hoe schitterend ook door de conditiën, door PLANTIJN werd afgeslagen; verder nog, van PLANTIJN's eigen hand, de kopij van zijn beklaagschrift: „Relation simple et veritable d'aul-

cuns griefs que moy CHRISTOPHLE PLANTIN ay souffert depuis 15 ans ou environ pour avoir obey au commandement & service de sa Ma[té] sans que ien aye receu payment ni recõpense", te Leiden in 1583 opgesteld; eindelijk zijn testament en tal van brieven zijner familieleden.

Aan de andere zijde der legkast vinden wij kostbare handschriften, eene keuze uit de velen, die het Museum Plantijn bezit. Ik noem slechts: BOETHIUS, *De consolatione philosophiae*, uit de 9e eeuw; eene fransche vertaling van CICERO, *De amicitia* in folio, met overschoone miniaturen ter grootte van het blad, vervaardigd voor Hertog JAN VAN BOURGONDIË; een *Chroniques* de FROISSARD, in drie deelen, uit de 15e eeuw; een SEDULIUS, *Carmen Paschale*, met aanteekeningen van ELFRID in het Angelsaksisch, en 17 gekleurde teekeningen, uit de 10e eeuw. En, *last not least*, een bijbel in twee groot folio deelen, van 1402, met 400 miniaturen en bordures, wier schoonheid elke beschrijving te boven gaat. Het zij genoeg te vermelden, dat uit Engeland voor eenigen tijd voor dit handschrift 100.000 franken werden geboden.

Voeg daarbij, dat ook deze zaal versierd is met portretten, o. a. van PIC VAN MIRANDULA, van LEO X, van LORENZO DE MEDICI van CORVINUS, van MIRAEUS, van NIKOLAAS V, allen door RUBENS; terwijl POURBUS hier zijn penseel doet waardeeren door de beeldtenissen van JOHANNA RIVIÈRE en ADRIANA GRAS, (de origineelen van die van RUBENS in de vorige zaal); dat een onbekende, waarschijnlijk ERASMUS QUELLINUS, ons hier in een prachtig schilderstuk BALTHAZAR MORETUS op zijn sterfbed voor oogen stelt, — en men zal zich een klein denkbeeld kunnen vormen van de kunstschatten. die hier vereenigd zijn.

En tusschen al die schatten ligt daar in die vitrine een brief van PLANTIJNS oudste dochter MAGDALENA, die te Parijs met GILLIS BEYS gehuwd was, een brief van 1589, waarin zij, in benarde omstandigheden, haren vader om onderstand smeekt voor haar en hare negen kinderen. „S'il vous plaist," zoo schrijft zij, „de nous „secourir ie vous prie que ce soit pour la pain; il nous en fault „touttes les semaines pour quatre francs" .... *Die* brief in *deze* omgeving is ontzettend roerend; men waant niet goed te lezen; vier franken voor brood . . en ge slaat de oogen op, omringd door millioenen. Ook aan dien rijkdom kleeft menige traan; en die brief toont ons vooral de volharding van den grooten man.

Aan het einde der zaal treden wij langs een gebeeldhouwde trap en een fraaie ijzeren pomp, die vroeger de keuken sierde, op de binnenplaats en we zijn „en plein 16e siècle." Die oude vensters aan alle zijden; de wingerd — zoo men zegt door PLANTIJN zelven geplant — geven een bijzonder aanzien aan deze ruimte, en we denken haar onwillekeurig bevolkt; we denken aan den tijd toen de stappen van een LIPSIUS hier weerklonken, of toen een RUBENS van uit het salon ter drukkerij werd binnengeleid. Die plaats prijkt rondom met de borstbeelden der MORETUSSEN en van eenige geleerden. Het grootste en fraaiste is dat van BALTHASAR MORETUS, door P. L. DE COCK vervaardigd. De passer omsluit hier een aardbol, met de spreuk: „Circuit orbem."

Over die plaats tredend naderen wij de werkplaats. Eerst de kamer der correctoren; rondom met eikenhout beschoten, staat daar nog de tafel met proefbladen; een almanak van 1695 is dicht bij den ingang aan den muur bevestigd. Boven de deur hangt nog een portret van PLANTIJN; terwijl de twee portretten van de hand van V. D. VINNE ons aan de bestemming van dit vertrek herinneren; het eene, tegen den schoorsteen, van KILIAEN, zoo men wil een geschenk van de gezellen der drukkerij toen hij 50 jaren der Plantijnsche drukkerij door zijn naam roem had bijgezet; het andere van TH. POELMAN, den geleerden uitgever van tal van Romeinsche klassieken.

Een stap verder en we bevinden ons in het kantoortje. Dáár staat de lessenaar, waaraan PLANTIJN eens zetelde, dáár zijn stoel, dáár zijn inktkoker. In dat vakkastje in de muur bergt hij zijn paperassen; ziet, nog steken er eenige proeven in, die slechts op het imprimatur van den meester wachten om door de pers te worden verveelvoudigd.

En zoo hij nog eerst het gevoelen van geleerder hoofd dan het zijne wil vernemen, JUSTUS LIPSIUS huist hier vlak naast. In een kamer met goudleder behangen staat de stoel waarin, de lessenaar waaraan hij werkte. Zijn portret, door niemand minder dan POURBUS geschilderd, versiert het vertrek. Toch is het zeker niet gewaagd te onderstellen, dat aan dit vertrek nog andere beroemde namen verbonden zijn, worde ook die van JUSTUS LIPSIUS alleen hier genoemd. De Heer ROOSES toch telt hem onder degenen, wier kort verblijf slechts toeliet, dat ze „een handje hielpen." Maar ook al had LIPSIUS hier nooit gewerkt, de boezemvriend van PLANTIJN,

die hem het verblijf te Leiden zoo vergemakkelijkte, zoude recht er op hebben dat zijn naam hier met eere werd genoemd.

Van de drie laatst beschreven vertrekken is de kleur zoo prachtig, dat ze een REMBRANDT ongetwijfeld een dankbaren achtergrond zouden leveren; 't zoude hier volstrekt niemand verwonderen opeens een 16e-eeuwsche geleerde aan de schrijftafel te vinden. Het eenige wat de illusie verstoort is het, overigens prachtige, plan van Rome v. 1700, dat tegen den schoorsteen hangt.

Van uit het vertrek van LIPSIUS komen wij in het voorportaal der drukkerij; daar vinden wij ze nog staan, de olijkan om die persen te smeren, de inktwrijvers en andere kleine benoodigdheden. Bij den uitgang, rechts, heeft de directeur een, misschien eenige, bibliografische zeldzaamheid geplaatst: een *Index* in plano door PLANTIJN in 1596 gedrukt, waarschijnlijk — ik had geene gelegenheid den druk te vergelijken — een druk in plano op twee vellen, van den *Index*, die in 1570 in klein 8vo. verscheen. Daarboven, in denzelfden lijst, vinden we de plakkaten, door de regeering van Antwerpen uitgevaardigd, na den moordaanslag van JEAN JAUREGUY.

Eene kamer doorgaande, aan beide zijden met letterkasten gevuld, komen wij in de drukkerij.

Onwillekeurig zien we op ons horlogie. 't Is kwart voor twee! Ze zullen wel zoo terugkomen de gezellen; en we vergeten dat menigeen dier gezellen voor bijkans drie eeuwen hier vandaan ging schaften om niet terug te keeren.

De letterkasten staan daar of zij daareven verlaten zijn; hier en daar is men met eene halve bladzijde blijven steken; de zethaak ligt daar nog. Aan het einde der zaal staan twee zeer oude persen; de eene heeft, zoo men wil, reeds bij het drukken van den beroemden veeltaligen bijbel dienst gedaan. Aan de kenners zij het overgelaten of deze persen op zóó hoogen ouderdom kunnen bogen; in elk geval zijn zij zeer oud, zeer veel ouder dan de overige vijf persen en de plaatdrukpers, die stellig in de vorige eeuw te huis behooren. Dat de grootste bloei van PLANTIJNS drukkerij eigenlijk in den tijd valt vóór hij dit huis betrok, rechtvaardigt eenigszins de weinige ruimte, die hier is. Blijkbaar is het personeel zeer ingekrompen, ten minste indien vroeger nog niet een ander lokaal tot drukkerij diende. Het is toch onmogelijk, dat hier veertig gezellen zouden kunnen arbeiden, en dat getal werkte toch, zooals de Heer ROOSES ons mededeelt, van 1568 tot 1572, dus in zijn

vorige woning, dagelijks aan den veeltaligen bijbel. Onder de 60 werklieden, die hij in 1584 in dienst had, is zeker geheel zijn personeel ook voor binderij, gieterij enz. begrepen. De thans aanwezige persen worden nog nu en dan gebruikt; zoo werd hier nog op 26 Juli 1877 gedrukt bij het bezoek van en door den Kroonprins en de Kroonprinses van Pruisen; de vorm van de uitnoodiging, door den burgemeester van Antwerpen bij de opening van het Museum op 14 Aug. ll. gedaan, stond bij mijn bezoek nog in de pers. De laatste bepaalde uitgave van het huis PLANTIJN verscheen dezer dagen. Het is een album van herdrukken der titels en platen naar RUBENS, die in het Museum aanwezig zijn. Dat album is niet in den handel, doch toch voor belangstellenden te verkrijgen voor 40 franken.

Karakteristiek zijn de Ordonnantiën voor het personeel, die de muren der drukkerij sieren. Een zestal vinden wij er van, ik vermoed, omstreeks 1570 af tot op die van 1715 en 1751. Opmerkelijk is het, dat die oudste „ordonnantie" niet alleen door den meester, maar ook door eenige gezellen is onderteekend; zij heeft dan ook meer den vorm van een' overeenkomst dan van een wet. Ook de meester verbindt zich om de proeven bij tijds op te leveren, op poene van schadevergoeding aan den gezel, die op die proeven wacht. De straffen komen voor de gezellen meerendeels neer op „een kruycxken" en voor de leerjongens op „de brits." Een paar van de bepalingen schreef ik af:

„Item, dat de leerjonghen alle sondage de druckerie lzeeren „(schoonmaken) zal, op de verbeurte van den brits."

(Dus geen zondagsviering, en lijfstraffen! Men was nog ver van de wet van VAN HOUTEN!)

„Item, zoo wie schijt (*sit venia verbo*) als de ghesellen tsamen „een cruycxken drincken, zal verbeuren een cruycxken."

Bij den uitgang van de drukkerij hangt nog een groote lijst met letterproeven en een vers van de gezellen aan A. F. H. MORETUS, den man, die de werkplaats in 1828 heropende, nadat die sedert de omwenteling van 1789 was gesloten geweest.

-

Van daar steken wij de vestibule weder over en langs een fraaie trap komen wij op de bovenverdieping.

Zoowel de eikenhouten trapleuning als de fraaie hangklok, uit

het begin der vorige eeuw, moesten door de zorg van den directeur des museums van een moderne verflaag ontdaan worden om in al hunne karakteristieke schoonheid te kunnen prijken. Over een portaal komen wij in twee, aan elkander grenzende, geheel moderne kamers, die het uitzicht hebben op de Vrijdagsmarkt. Deze kamers werden, blijkbaar, tot in den laatsten tijd bewoond. Rondom in vitrines zijn hier eenige hoogstzeldzame drukwerken, in overschoone exemplaren, ten toon gesteld. In de eerste kamer verdient vooral opmerking de *Biblia polyglotta*, op last en op kosten van Kard. XIMENES van 1514—17 te Alcala gedrukt, de zeldzaamheid waarvan, reeds in 1566, PLANTIJN de gedachte gaf dien te herdrukken. In de volgende kamer vinden wij tal van incunabelen, een klein gedeelte slechts van de 80 stuks, die het huis PLANTIJN bezit. Wij zien er o. a. een exemplaar op perkament van CICERO, *De officiis*, door FUST en GERNSHEIM in 1466 te Mainz gedrukt; den BIJBEL v. BAMBERG, waarvan, dit medegeteld, slechts 5 exemplaren bekend zijn; de ESOPUS. Antw., G. LEEU. 1486; OLIVIER DE LA MARCHE, *Le chevalier délibéré*, door den onbekenden Schiedamschen drukker in 1500 gedrukt, en vele andere Nederlandsche incunabelen. Tegen den schoorsteen hangt een fraai schilderij, de uitvinding der boekdrukkunst voorstellende.

Eenige treden af en wij staan weder in een antiek uitziend vertrek, de kleine bibliotheek. Rondom boeken, vóór het oogenblik nog allen door traliewerk gekerkerd, dat eerst, bij de openstelling van de bibliotheek voor het publiek, zal wijken. In vitrines vinden wij tal van handschriften en brieven. Daar liggen o. a. de eerste druk van KILIAEN's Woordenboek met aanteekeningen van zijn hand; het hollandsche gedeelte van het *Lexicon tetraglotton*, ook door KILIAEN geschreven; het eigenhandig handschrift van HOUWAERTS *Pegasidesplein*; de verbeteringen van ARIAS MONTANUS voor den veeltaligen bijbel; brieven van LIPSIUS, van RAPHELENGIUS, van VRIENTIUS, van ROCKOCX en van dien langen rei van geleerden, die met PLANTIJN in betrekking stonden.

Een stap verder en wij vinden een kamer, geheel aan de houtsnijkunst gewijd. Van de 15,000 houtblokken, die het huis PLANTIJN bezit, zijn de merkwaardigsten hier nedergelegd; letters voor getijdeboeken, omlijstingen van titels, wapens van vorsten en geestelijken, de plannen die de eerste drukken van GUICCIARDINI sierden en die PLANTIJN dus van SYLVIUS verkreeg, en nog veel

meer. Ter weerszijden van den uitgang treffen ons een eenig overgebleven, gekleurd, exemplaar van het groote plan van Antwerpen van 1565, en een hoogstzeldzame kaart van Vlaanderen door MERCATOR.

Achter dit vertrek volgen kamers met kopergravures, allen met den afdruk er nevens, gravures die der stift der meest beroemde kunstenaars eer aandoen; al die koperplaten, ten getale van omstreeks 2000, zijn bewaard gebleven; men vindt er b. v. een 40tal van de *Symbola heroica.*

Dat alles, door de zorgen van de Commissie en der Directeuren geordend, verkondigt thans den volke den roem van CHRISTOFFEL PLANTIJN en van dien langen rij MORETUSSEN, die den naam van hun voorzaat in eere hielden.

Maar. . . . er is nog veel meer, dat eerst langzamerhand voor het publiek te genieten zal zijn.

Door de vriendelijke welwillendheid van den Heer ROSSEELS, was het mij vergund nog eenige bovenzalen te betreden. De eerste kamer daarvan zal tot leeskamer worden ingericht; de daarop volgende bewaart een gedeelte der bibliotheek, o. a. een exemplaar op papier van den veeltaligen bijbel, en een reeks van duizenden placcaten, van 1580 af, die op zich zelve reeds een belangrijke bron zijn voor de geschiedenis van Nederland, bijzonderlijk van Antwerpen.

Dat vertrek doorgaande bevinden wij ons in de groote bibliotheek. Het fraaie schilderij van THIJS, JEZUS aan het kruis voorstellend, herinnert ons aan den tijd toen deze zaal tot kapel was ingericht voor een vrouwelijk lid der familie MORETUS, dat aan geesteziekte leed. Toen sierde dat stuk stellig het altaar. Deze zaal, geheel met eikenhouten boekenkasten omgeven, waarop tal van borstbeelden en geschilderde portretten van geleerden of kunstenaars, bevat een overgrooten rijkdom van boeken in fraaie exemplaren en zeldzame uitgaven.

Zal een te vervaardigen catalogus ons de beschrijving geven van al die werken, die op een getal van 10,000 worden geschat, wij merken er zoo ter loops tal van werken op, die men slechts zelden anders dan in openbare boekerijen aantreft, b. v. de *Acta Sanctorum*, een kompleete verzameling *Patres*, de *Collectio Conciliorum*, 200 à 300 bijbels, eerbiedwaardige folianten; topogra-

phische werken en atlassen, curieuse incunabelen, een fraaie verzameling ELZEVIERS, het Portretwerk van v. DIJCK in eerste drukken, en wat niet al. Al die schatten, zij wachten slechts de nijvere hand van den geleerden bibliothecaris om beschreven te worden.

Zal de catalogus der Plantijnsche verzameling, — een benijdenswaarde taak! — vooral nu de bibliografische bijzonderheden door tal van authentieke bescheiden kunnen worden opgehelderd, hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis van boekhandel en drukkunst, voor de geleerden zal de bibliotheek een rijke bron zijn, en die misschien water zal bevatten, dat nog nooit heeft gevloeid.

Zoo de handschriften beschreven zullen zijn, zal men kunnen ontwaren, dat van het 200tal er niet minder dan 5 uit de 10e eeuw afkomstig zijn, een tweetal uit de 11e eeuw, 11 uit de 12e, 22 uit de 13e eeuw. Van die laatsten is vooral een PINDARUS hoogst belangrijk. Het meerendeel van die handschriften is afkomstig van *All soul's College* te Oxford, welks leden, door HENDRIK VIII verjaagd, hunnen boekenschat aan het huis PLANTIJN afstonden.

Een der belangrijkste gedeelten nog is het archief van het huis met zijn correspondentie; het getal der brieven is zelfs niet bij benadering te bepalen; genoeg dat zij bij vele duizenden worden geteld. Welk een bron voor geschiedenis van boekhandel en drukkunst zal ons dus daar worden geopend! In de eerste eeuw van zijn bestaan vooral had het huis de meest uitgebreide handelsbetrekkingen. Wij vinden b. v. het huis, onder verschillende firma's, van 1565 tot 1594 *onafgebroken* ter Frankforter of Leipziger mis tegenwoordig; in 1599, 1601, 1604, 1605 en 1606 ontbreken de MORETUSSEN evenmin, zij het ook dat zij er met een gering getal uitgaven verschijnen; van 1617 tot 1658, onder BALTHAZAR MORETUS, ontbreken zij geen enkele maal; in 1660 en 1661 verschijnen zij telkens nog met één, in 1666 met twee uitgaven, en eerst in 1670 verdwijnt de beroemde naam geheel van de Messkatalogen.

Voeg daarbij het groote aantal van oorspronkelijke teekeningen, historieplaten en andere gravures, die het huis bevat, en het is duidelijk dat de verwachting, die men van het Museum PLANTIJN, als bron ook voor de kunstgeschiedenis, koestert, nauwelijks te hoog kan gespannen zijn. — Ook de gieterij ligt nog ongeordend en ook van dat gedeelte van het Museum zal eene belangrijke studie te maken zijn.

Eenig in zijn soort staat daar PLANTIJNS Museum; voor zijn geslacht een monument, zooals geen ander zich dat stichtte.

Met eerbied zien wij, van onzen tocht terugkeerend, zijn beeldtenis aan.

Het huis van PLANTIJN biedt ons, behalve de kunstschatten, een *eenige* gelegenheid aan tot vermeerdering van onze kennis. Waar is de roem van een BLAEU, van de ELZEVIERS, van STEPHANUS of van de ALDUSSEN? Van hun doen en laten kunnen we ons slechts een flauwe voorstelling maken; wij kennen van hen niets dan *wat* zij voortbrachten. *Hoe* zij dat deden, wij kunnen het hier alleen leeren. Hier wordt er van de verbeelding niet veel gevergd, om zelfs die ruimten te bevolken; en menigmaal verwacht men, als men voetstappen hoort naderen, een getabberde te zien binnenkomen om plaats te nemen aan de tafel der correctoren, of een nijveren gezel te ontmoeten opweg om den meester zijn werk te toonen.

Antwerpen is geen afstand meer; laten wij dus PLANTIJNS huis bezoeken. Behalve het wetenschappelijk nut, dat wij uit elk bezoek zullen trekken, blijft er ons zeker ook een prikkel van om te strijden, zooals hij dat deed; want nooit was iemands handelen zóó in overeenstemming met zijn devies, nooit predikte iets ons beter dan het *paleis* van PLANTIJN: Werken en Volharden.

P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1877.

DE HAARLEMSCHE BOEKDRUKKERS EN BOEKVERKOOPERS IN DE 15e—18e EEUW.

Op het Stedelijk Archief te Haarlem bevindt zich het „Gildboek" van het boekdrukkers- en boekverkoopersgild van 1616 tot 1795, de namen der Gildebroeders behelzende, voor een groot deel met het jaartal van hun overlijden, en met vermelding van de door hen geleverde proeven om lid van 't gild te worden; voorts die der vinders van het gild en der leerjongens. Dit gildboek geeft ook hier en daar een enkele historische bijzonderheid. Ook berust op het Archief het kasboek van het gild, over denzelfden tijd loopende. Met behulp van deze boeken en van eenige andere aanteekeningen is het volgende overzicht zamengesteld.

Volgens de laatste onderzoekingen (o. a. van den heer HOLTROP in zijne „*Monuments typographiques des Pays-Bas*") weten wij, dat het eerste boek, met een jaartal te Haarlem gedrukt, van het jaar 1483 dagteekent, en ten titel voert: „*Dat Lijden ende di passie onzes Heeren Jezus Christus.*" Het eenige bekende exemplaar van dit passieboek bevindt zich in de bibliotheek der heeren ENSCHEDÉ. Het is met dezelfde letter gedrukt als een aantal andere Hollandsche, en wel voornamelijk stichtelijke, boeken, die in dat en in de drie volgende jaren het licht zagen, en blijkens het onderschrift van eene Haarlemsche pers kwamen. In een dier onderschriften is ook de naam van den drukker bewaard, namelijk JACOB BELLAERT van Zierikzee. Een van zijne merkwaardigste uitgaven, met zeer goede houtsneden, is het „*Boec van den pro-*

prieteyten der dinghen" van „BARTHOLOMEUS DEN ENGELSMAN" (DE GLANVILLA), waarvan de Stedelijke Bibliotheek te Haarlem 2 exemplaren bezit.

In 1486 schijnt BELLAERT gestorven of naar elders vertrokken te zijn. Althans na dat jaar treffen wij geen drukwerk meer van hem aan, en in een boek dat in 1487 bij NIKOLAAS LEEU te Antwerpen het licht zag, zijn dezelfde houtsneden gebruikt die BELLAERT in 1484 voor zijn „*Boec des gulden throens*" gediend hadden. BELLAERT stond ook met GERAERT LEEU (waarschijnlijk den broeder van NIKOLAAS) die reeds in 1477 de drukkunst te Gouda beoefende, in naauwe betrekking; hij schijnt zijne houtsneden voor een groot deel van dezen geleend te hebben.

Opmerkelijk is het dat in het jaar 1486, hetzelfde waarin BELLAERT voor het laatst drukte, zich eene tweede drukkerij te Haarlem bevond. Er bestaan vier of vijf godsdienstige werken in het latijn en hollandsch, blijkens het onderschrift gedrukt bij JOHANNES ANDREAE of JAN ANDRIESZOEN te Haarlem. De letter door hem gebruikt verschilt veel van die van BELLAERT. Na 1486 vinden wij van hem evenmin als van BELLAERT eenig spoor.

Eerst 75 jaren later treffen wij te Haarlem weder eene boekdrukkerij aan. Het moet ons niet te zeer verwonderen, dat deze stad al dien tijd daarvan beroofd bleef. De opstand van het Kaas- en Broodvolk, de schatting die dien ten gevolge aan Haarlem was opgelegd, de verbeurte harer privilegiën en andere oorzaken hadden haar zeer verarmd, zoodat toen in 1545 de twintigste penning van alle koopmanschappen en goederen gevorderd werd, er te Haarlem slechts vier personen gevonden werden, die 89 gulden en vier stuivers opbrachten! Ook bedroeg de opbrengst van den twintigsten penning der huishuren in dit jaar niet meer dan 931 gulden en 13 stuivers. Het zag er dus toen met de stad allertreurigst uit.

Eerst in 1561 dan, werd door toedoen van den beroemden DIRK VOLKERTSZOON COORNHERT weder eene boekdrukkerij te Haarlem opgericht, en wel ten huize en op naam van zijn vriend en deelgenoot JAN VAN ZUREN, een kundig en schrander man, die veel schijnt geschreven te hebben, en o. a. het recht van Haarlem op de uitvinding der boekdrukkunst handhaafde, maar de zedigheid had alles wat hij schreef ongedrukt te laten. Buiten eenige pamfletten kennen wij niets wat van zijne pers gekomen is, dan eenige

vertalingen van oude schrijvers door Coornhert. In het eerste, de „*Officia*" van Cicero (1561) staat de bekende voorrede van Coornhert, waarin mede van de uitvinding der boekdrukkunst te Haarlem sprake is. Na 1562 schijnt deze drukkerij weder te zijn opgeheven. Jan van Zuren bekleedde later de waardigheid van burgemeester der stad.

Eerst negen jaren na 't beleg van Haarlem door de Spanjaarden, en wel in 1582, vinden wij Antonis Ketel, wonende in de „Suyerstrate" als boekdrukker hier ter stede. Het schijnt wederom door bemiddeling van Coornhert geweest te zijn, dat hij zich hier vestigde. Misschien had Ketel vroeger op zijne drukkerij gewerkt, en het is zeer wel mogelijk dat hij een zoon was van Jurriaen Ketel, den aanhanger van David Joris, die diens „*Wonderboeck*" drukte en in 1552 om zijne gevoelens te Deventer werd ter dood gebracht. [1]) Wat deze onderstelling waarschijnlijk maakt, is de afkomst van den man uit dezelfde landstreek (Oost-Friesland) blijkbaar aan zijne spelling (Gedruct *tho* Haerlem, *dorch* A. K.). Hoe het zij, Ketel drukte verscheidene godsdienstige werkjes en comedies van Coornhert, waarvan eenigen het jaartal 1582, anderen geen jaartal dragen. Zijne drukkerij schijnt overgegaan te zijn aan Gillis Rooman. Althans in 1586 vinden wij dezen mede in de „Sueyerstrate, in de gulden Parsse." Een jaar later verhuisde Rooman naar de „Jacobine strate" waarheen hij zijn uithangbord „in de gulden Parsse" medenam. Van deze „gulden" pers kwam een aantal godsdienstige werkjes, die de Gereformeerde leer hielpen verspreiden, en in 1596 de eerste folio Gereformeerde Bijbel dien Haarlem de wereld inzond. Nog in 1613 vinden wij Gillis Rooman drukkende voor Pieter Arentsz. In dat jaar schijnt hij echter overleden te zijn, want ook in 1613 vinden wij als drukker Adriaen Rooman, zijn zoon waarschijnlijk over wien straks nader.

Nadat de Spanjaarden uit Holland geweken waren, begon Haarlem zeer spoedig uit zijn vervallen toestand te herrijzen en nam weldra weder zijn ouden rang onder de bloeijendste hollandsche steden in. Onder de velen, die uit Vlaanderen en elders zich hier

---

1) Het is nog al merkwaardig dat een andere Ketel, Gerhard Ketel, die tot 1601 te Franeker en later te Groningen het bedrijf van boekdrukker uitoefende, in de laatstgenoemde plaats geschriften *tegen* de Wederdoopers het licht deed zien. Zie: Oomkens, *Bouwstoffen*, pag. 44.

kwamen vestigen, bevond zich ook een groot aantal Doopsgezinden. Van daar dat wij reeds in de eerste jaren der 17e eeuw een Doopsgezinden uitgever te Haarlem aantreffen. Hij heette Passchier van Wesbusch en deed reeds in 1602 een Doopsgezind N. Testament het licht zien. Eene drukkerij schijnt hij niet gehad te hebben, want hij liet zijne uitgaven te Alkmaar, te Gouda en zelfs te Franeker drukken. In 1612 vind ik voor het eerst dat hij in de stad zijner inwoning een boek liet drukken en wel bij Vincent Casteleyn, die hoofdzakelijk zoogenaamd loondrukker schijnt geweest te zijn en slechts een enkele maal voor eigen rekening drukte. Ook een ander Haarlemsch uitgever, Daniel de Keyser, wonende „op 't Sant (op de Markt) in 't vergulde A. B. C." nam de pers van Casteleyn zoo wel als die van Adr. Rooman en anderen te baat.

Wij komen nu aan den tijd waarin het Gildboek een aanvang neemt.

Den 30sten Januarij van 't jaar 1616 werd de keur van het Boekdrukkers- en Boekbindersgild door de regering afgekondigd. Het zou mij te ver leiden, indien ik die keur hier in verband met andere dergelijke keuren wilde behandelen. Ik wil er alleen uit mededeelen, dat de proef, die van de drukkers gevorderd werd, bestond in het zetten van „een vorm dessendiaan en mediaan of augustijn, zoo in duyts als latijn, naar geschreven of gedrukte copye;" voor de binders in het binden van een bijbel in fol. met sloten, een kaartboek (atlas) in hoorn (perkament), en een boek in 8o. in leder, verguld op snede en plat. — Ook verdient het artikel onze aandacht, waarin de regten der Gildebroeders omschreven worden. Wat ons vrij zonderling voorkomt: verscheidene artikels die nu eveneens tot het domein der galanteriewinkels behooren, mogten zij uitsluitend verkoopen, terwijl op het verkoopen van schrijfpapier het kramersgild evenveel regt had als zij. Dit artikel (V) luidt aldus:

„Item, zo wie geen Gildebroeder van deezen Gilde is, of 't zelve niet voldaan heeft, die zal van nu voortaan, in 't heymelyk ofte openbaar (dan alleenlyk op vrye Jaarmarkten), geenerhande Boeken, 't zy geprente- of Schryf-boeken gebonden ofte ongebonden, of eenig geprent werk mogen maaken ofte verkoopen, noch geenerhande leeren ofte beenen Schryf-kookers, Schryfladen zo van leer, hout ofte lood, noch Cyfer-leyen, Kryt-leyen en Leypennen,

A.B.C. berdekens, Reguletten, Zegelgaren, Lak en Ouwelkens en allerhande Tafeletboekjens, verguld en onverguld, allerhande afgezette Kaarten, Briefwerk, geverwd en ongeverwd, geenerhande wit of blaauw Pak-papier (dan 't Schryf-papier zal tusschen dit en 't Kramers-Gild gemeen blijven), enz. [1])

Bij de oprichting van het gild telde het 17 Gildebroeders. Tot eerste „Vinders" of hoofdlieden werden gekozen: DANIEL DE KEYSER, boekverkooper en uitgever op de Markt, wien wij zoo straks vermeldden; DIRCK HENDRICKSZ MES, waarschijnlijk boekbinder, en PIETER ARENTSZ, boekdrukker en uitgever, bij wien wij even zullen stilstaan.

Dezen PIETER ARENTSZ vind ik het eerst in 1613 als uitgever der werken van SEB. CASTELLIO, een vrijzinnig godgeleerde, wiens geschriften voor een groot deel door COORNHERT vertaald werden. Een jaar later gaf hij een gedenkschrift uit van eene rederijkerszamenkomst, die te Haarlem op uitnoodiging van de kamer „de Wijngaardranken" had plaats gehad [2]). Hij woonde in de Kleine Houtstraat, niet ver van de Anegang, en was bekend om zijne Remonstrantsche gevoelens. Hoewel de Haarlemsche regering nog in 1618 Staatsgezind was, en b. v. de Doopsgezinden volkomen vrijheid van godsdienstoefening liet, schijnt zij toch de Remonstranten niet te hebben durven beschermen. PIETER ARENTSZ nu, zoo vind ik in het Gildboek door een latere hand aangeteekend, hield in 1617 in zijn huis verborgen den bekenden predikant DIRK RAFAELSZ KAMPHUYZEN, op wiens lijf een som gelds gesteld was en wien men niet mogt huisvesten. Vreezende hierover aangeklaagd te worden, vertrok hij den 1 Mei 1617 (volgens 't Gildb.) met KAMPHUYZEN naar Norden in Oost-Friesland, waar wij hem in 1620 vinden als boekdrukker van Graaf ENNO, en als uitgever van eenige werkjes van KAMPHUYZEN en COORNHERT. Later zette hij zich te Amsterdam neder, waar zijn zoon hem opvolgde en daarna diens schoonzoon KORNELIS VAN DER SYS, de bekende uitgever der werken van JAN LUYKEN. Hier doet zich dus het aardige geval voor, dat meer dan honderd jaren lang hetzelfde uitgeversgeslacht zich met het uitgeven van dezelfde soort van geschriften.

1) Keuren van Haarlem, IIe dl. bl. 74.

2) „Der Rederijcken Springh-ader of antw. op de uitgeg. Caert van de Haerl. Rederijck. „de Wyngaerdrancken" (1614)."

gemoedelijke, vrome, maar niet regtzinnige boeken, heeft bezig gehouden [1]).

Om tot de oprigting van 't Gild terug te keeren. Buiten PT. ARENTSZ schijnen onder de gildebroeders nog 3 of 4 boekdrukkers geweest te zijn. Daarvan heeft zich behalve VINCENT CASTELEYN [2]), van wien wij zoo straks spraken, het meest bekend gemaakt: ADRIAEN ROMAN, waarschijnlijk de zoon van den vroeger vermelden GILLIS ROMAN.

Wij vinden ADRIAEN het eerst in 1613 als loondrukker, doch sinds 1615 voor eigen rekening drukkende. In 1617 was hij drukker der regering. Een groot aantal blaauwboekjes, stichtelijke en andere werken, zagen gedurende de eerste helft der 17e eeuw bij hem het licht. Ik noem slechts de werken van AMPZING, o. a. zijne beschrijving der stad Haarlem [3]).

Gelijktijdig met hem bezat Haarlem twee Doopsgezinde boekdrukkers, namelijk HANS VAN WESBUSCH, de zoon van den vroeger vermelden PASSCHIER, wonende op de Markt, „in den beslaghen Bijbel" [4]), en THOMAS FONTEYN, wonende in de Batteljorisstraat [5]). Beiden hebben zich door het drukken en uitgeven van Doopsgezinde Bijbels, Testamenten en godsdienstige werken onderscheiden. De eerste folio uitgave van het Martelaarsboek der Doopsgezinden zag o. a. bij WESBUSCH het licht. Na zijn dood in 1649 werd hij weder door een PASSCHIER VAN W. opgevolgd, terwijl wij ook in 1642 een ISAAC VAN W. in het Gildeboek vinden ingeschreven, maar hunne persen hebben weinig meer geleverd.

De eerste helft der 17e eeuw, de tijd van ROMAN, WESBUSCH en FONTEYN, was een bloeitijd voor de Haarlemsche boekdrukkerijen. De drukkers die wij van 1650 af tot in de eerste helft der 18e eeuw zien verschijnen, zijn als uitgevers weinig bekend geworden. Wij moeten echter eene uitzondering maken voor ABRAHAM CASTELEYN, den bekenden oprigter van de *Haarlemsche Courant*. ABRAHAM is de vierde CASTELEYN, wien wij op het Gildboek vin-

---

1) PIETER ARENTSZ, de zoon, drukte ook een aantal Doop-gezinde werkjes. Na zijn dood zette zijne weduwe met v. D. SIJS de zaken voort (nog in 1717).

2) In 1621 en later Vinder van 't Gild. Overl. 6 April 1659

3 ADRIAEN ROMAN overl. in Dec. 1649. Hij was in 1617 en later Vinder van 't Gild.

4) Wordt 1 Julij 1620 lid van 't Gild. Sterft 19 Julij 1649.

5) Wordt 18 April 1629 lid van 't Gild. Sterft in 1661.

den ingeschreven [1]), en wel in 1653. Hij maakte in 1656 een aanvang met het drukken der courant, een der eersten, zoo als men weet, die in ons land geregeld het licht zagen. Bovendien heeft hij zich door het opstellen en uitgeven eener maandelijksche kronijk, de *Hollandsche Mercurius*, naam gemaakt. De *Mercurius* ging later aan anderen over, maar heeft tot het laatst der vorige eeuw stand gehouden.

Ook verdient het geslacht HULCKENROY niet onvermeld te blijven, dat ongeveer eene eeuw lang de drukkunst te Haarlem heeft beoefend. In 1684 vinden wij den eersten, HERMANUS, in het Gildboek ingeschreven, en in 1761 den laatsten, die mede HERMANUS heette. Tusschen hen in ligt eene weduwe HERMANUS, een MOZES (1705), een AÄRON (1715), nog een HERMANUS (1726), een IZAAK (1733), een ABRAHAM (1744), en een EVERHARDUS (1745) Zij hebben zich wel door Oud-Testamentische namen, maar geen van allen door schitterende uitgaven onderscheiden.

Op 1688 staat in 't Gildeboek als boekverkooper of boekbinder ingeschreven: IZAAK VAN DER VINNE (VINCENTSZ). Hoewel zoo het schijnt geen boekdrukker, heeft hij toch enkele boeken het licht doen zien, even als zijn vermoedelijke opvolger, en waarschijnlijk zijn neef, IZAAK V. D. V. (JACOBSZ.), die in 1739 lid werd van 't Gild. Deze tweede IZAAK deed in 1752 zijne „boek- en drukneering," zoo als in 't Gildeboek staat, over aan CHRISTOPH HEINRICH BOHN en werd „fabriqueur van florette garen."

Op het jaar 1703 vinden wij in 't Gildeboek den eersten ENSCHEDÉ, met name IZAAK, woonachtig in de Frankestraat. JOHANNES ENSCHEDÉ, zijn zoon, werd in 1726 lid van 't Gild, en, zoo 't schijnt, deelgenoot in de zaak van zijn vader. Althans in 1737, den 9 Julij, verscheen voor 't eerst de *Haarlemsche Courant* met de namen IZAAK en JOHANNES ENSCHEDÉ, in plaats van dien van CASTELEYN [2]). JAN ABRAHAM CASTELEYN JACOBSZOON had hun de courant overgedaan en werd een jaar later zelf courantier te Rotterdam. JOHANNES ENSCHEDÉ, de grootvader der nu levende heeren

---

1) 1 Mei 1649 PIETER CASTELEYN, en 1653 gelijk met ABRAHAM, JACOB CASTELEYN. Over VINCENT C. zie vroeger.

2) De heer OOMKENS zegt in zijne *Bouwstoffen* dat „de beroemde Haarlemsche boekdrukker, lettergieter en courantier JOHANNES ENSCHEDÉ," den 18 Julij 1642 te Groningen geboren werd en in 1673 naar Haarlem vertrok. Het is mogelijk dat er in 1673 een JOHANNES ENSCHEDÉ naar Haarlem vertrokken is, maar dan zal het de grootvader van den beroemden lettergieter en courantier geweest zijn.

JOHANNES en JACOBUS, heeft zich, zoo als bekend is, vooral als lettergieter naam gemaakt; hij was ook doorkneed in de geschiedenis der boekdrukkunst en heeft MEERMAN belangrijke bouwstoffen geleverd voor zijne *Origines typographicae* [1]).

In de vorige eeuw is Haarlem arm geweest aan uitgevers van eenigen naam. Na 1780 begonnen BOHN [2]) en LOOSJES [3]) er weder meer leven in te brengen, maar vóór dien tijd verdient behalve JOH. ENSCHEDE bijna alleen vermelding JOHANNES BOSCH, die in 1734 lid van 't Gild werd en in 1780 overleed. Hij heeft o. a. het licht doen zien: LANGENDIJK'S *Dichtwerken*, *De Gezigten om Haarlem*, van SPILMAN en VAN NOORDE, en met JOH. ENSCHEDÉ: VAN OOSTEN DE BRUYN'S *Beschrijving van Haarlem, en de Handvesten en Keuren dezer stad.* Van de HULKENROYS hebben wij reeds gesproken. Anderen, zoo als WILLEM van KESSEL, JOH. MARSHOORN enz. hebben zich niet door het uitgeven van belangrijke werken onderscheiden.

Ten slotte moge hier vermeld worden, dat op 20 Sept. 1744 NICOLAAS MET, de stamvader van de firma MET en MEYLINK op 't Gildeboek is ingeschreven [4]), en op 23 Maart 1765 NICOLAAS BEETS, wiens kleinzoon dien naam zoo beroemd heeft gemaakt. Nog eene andere bijzonderheid verdient opteekening. JAN NIEUWENHUYZEN, de vader van den stichter der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd in Mei 1743 lid van 't boekverkoopersgild. Vijftien jaren later (1758) als Doopsgezind predikant naar Middelharnis beroepen, liet hij (volgens 't Gildeboek) zijn boekwinkel en boekdrukkerij alhier publiek verkoopen.

Deze bijdrage is uit den aard der zaak eene drooge opsomming geworden. Als „bouwstoffen" hoop ik echter dat mijne mededeelingen niet geheel van belang ontbloot zullen worden geacht.

Haarlem, 1 Sept. 1864. P. A. TIELE.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1865

---

1. IZAAK ENSCHEDÉ stierf in Mei 1761. JOHANNES stierf 21 Nov. 1780. In 1771 (20 Dec.) waren op 't Gildeboek ingeschreven JAN ENSCHEDÉ JR. en JACOBUS ENSCHEDÉ. De laatste stierf 1 Jan. 1783. Op 14 Dec. 1784 is in 't Gildeboek ingeschreven ABRAHAM ENSCHEDÉ. Daarna komen er geen ENSCHEDÉ's meer voor.

2) FRANÇOIS BOHN wordt 10 Aug. 1780 lid van 't Gild.

3) ADRIAAN LOOSJES PETRUSZ wordt 12 Aug. 1783 lid van 't Gild.

4) Gest. 30 Dec. 1759. Op 18 Maart 1768 is JOHANNES MET ingeschreven, op 5 April 1788 JOHANNES MEYLINK.

PIETER WERRECOREN.

EEN ZEEUWSCH DRUKKER DER 15e EEUW.

Bekend is het, dat de boekdrukkunst reeds in de eeuw harer uitvinding ook door verdienstelijke Zeeuwen werd beoefend. Wij noemen slechts den Middelburger MAURITS YMANS-ZOEN, die met JACOB JACOBSSOEN (VAN DER MEER) te Delft in 1477 den eersten Nederduitschen Bijbel in het licht gaf [1]. benevens JACOB BELLAERT of BEILAERT van Zierikzee, drukker onder anderen van het werk van BARTHOLOMEUS DEN ENGELSCHMAN, *Van de proprieteiten der dinghen* [2]. Maar tot voor zeer korten tijd was de naam geheel onbekend van PIETER WERRECOREN, een der oudste drukkers in Zeeland zelf. Deze bijzonderheid, tot dusver aan de navorsching van alle boekenkenners en beoefenaars van de geschiedenis der drukkunst gansch en al ontsnapt, werd in dit jaar openbaar gemaakt door den geleerden onder-bibliothecaris der Katholieke Universiteit te Leuven, E. VAN EVEN. Uit zijn hoogst belangrijk verslag [3]) deelen wij het volgende mede.

Een van de bekendste stichtelijke werken uit de vijftiende eeuw is de, herhaaldelijk gedrukte, [4]), *Der Syelen troest*. Van dit werk werd voor eenige maanden aan den schrijver der aangehaalde *Notice* een exemplaar getoond, hetwelk zich bevindt in de rijke boekerij van

---

1) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibliogr.* T. I. pag. 367, II. 206.

2) SCHELTEMA, *Gesch. en Letterk. Mengelw.*, V. 3, 6.

3) *Bulletin du Bibliophile Belge*, Tom. VIII. Brux. 1851.

4) Als: te Augsburg, bij A. SORG, 1478; te Utrecht, 1479; te Haarlem, bij JACOB BELLAERT, 1484; te Zwolle, bij P. VAN OS, 1485; te Antwerpen, bij H. E. VAN HOMBERCH, 1502; te Leiden, bij J. SEVERSOEN, 1515, en zeker nog meermalen.

de abdij te Averbode bij Diest. Het is gedrukt in klein folio, behelzende 88 bladen, ieder van twee kolommen met 39 regels. De letter is de semi-Gothische; de hoofdletters zijn, zoo als in de meeste oudste drukken, rood bijgeschilderd; de druk is helder en naauwkeurig; het papier van eene zeer goede hoedanigheid. Het boek schijnt nog voorzien te zijn van zijnen eersten oorspronkelijken band en ziet er over het geheel zoo voortreffelijk uit alsof het pas van de pers kwam.

Oorspronkelijk behoorde dit exemplaar aan de Premonstratenser Priory van Keizersbosch bij Roermond. Dit adelijk jonkvrouwenstift gaf hetzelve aan den geleerden bibliothecaris der abdij te Averbode, den kanunnik Caenen, een' man wiens uitgebreide kennis door Ghesquiere, Lambinet en andere geleerden hoog wordt verheven. Deze wist de kostbare zeldzaamheid te behouden, toen een gedeelte van den boekenschat der abdij in 1822 aan den staat afgestaan en bij de akademische bibliotheek te Leuven werd gevoegd.

Hetgeen dit exemplaar voor ons merkwaardig maakt, is dat het in Zeeland gedrukt is. Op de laatste bladzijde, kolom 2, recto, leest men:

„Finis adest libri sit gloria cūc
tipotentI
Ac componentI collatus ad
ethera summI.
Istius tytulum consolatio dic
animarum.
Anno dni M. c c c c l x x v i i i
mensis novembris

En aan de keerzijde (verso) dit onderschrift:

„Item der Ziele troest dy es
gheprint ter eeren en ter weer
dicheyt der ghebode Gods, By
my Pyeter Werrecoren, wonende
t sente Mertensdyck in Zeelant
P.
W.
Ic Pieter Werrecoren bidde de
ghene dye dit werck selen zyen
ofte lesen, dat sy my niet te zeer
daer in en begryppe, wāt het s
myn eerste werck dat ic nye ge
wrachte. Ic hoeps noch altyt
te vbeteren by der gratie Gods."

Uit dit onderschrift blijkt alzoo, dat deze van elders geheel onbekende drukker in November 1478 te St. Maartensdijk in Zee-

land eene boekdrukkerij heeft gehad, en dat *Der Syelen troest* het eerste boek was dat van zijne pers kwam.

Wie was WERRECOREN? Wij weten het niet; VAN EVEN helt over om hem voor eenen Zeeuw te houden, maar hij zegt niet op wat grond, want dat SMALLEGANGE den naar den zijnen zweemenden naam *Werrendijk* als dien eener oude Zeeuwsche heerlijkheid opgeeft [1]), is eene onbeduidende reden. Doch dit doet er weinig toe; de naam is, zooveel wij weten, in Zeeland niet meer bekend. Van meer belang zou het zijn, indien wij de vragen beantwoord konden krijgen: heeft hij nog meer uitgegeven? Wat is er van zijne boekdrukkerij geworden? Heeft zij te St. Maartensdijk stand gehouden? Hoe lang? Is zij voortgezet door opvolgers? Door wie? Wanneer is zij te niet gegaan?

Maar wie zal ons iets daarvan zeggen? De Leuvensche bibliothecaris beklaagt er zich over, dat hij, verwijderd van de plaats, geene nasporingen kan doen. Ik geloof niet dat een plaatselijk onderzoek hem eenigzins baten zou. Doch daarin stemmen wij met hem in, dat deze ontdekking eene hoogstbelangrijke bijdrage is tot de kennis der Boekdrukkunst.

Van het berigt in het *Bulletin du Bibl. Belge* zijn ook afzonderlijke afdrukken gegeven onder den titel: *Notice sur* PIERRE WERRECOREN, *imprimeur à St. Maertensdyk en Zélande* (1478); par EDWARD VAN EVEN, *Sous-Bibliothecaire de l'Université Catholique de Louvain. Bruxelles,* J. M. HEBERLÉ, 1851. Gr. 8vo. 14 pages. Uit een paar uittreksels, die daar uit *Der Syelen troest* worden medegedeeld, schijnt het mij toe dat dit oude, zeker slechts in enkele bibliotheken schuilende boek, uit een taalkundig oogpunt nog wel eenige opmerking verdiende.

Ook de papiermerken zijn der aandacht van den beschrijver des exemplaars niet ontgaan. Zij zijn: een eenhoorn, een wapen met eene lelie en eene gothische P met een kruis er boven. Deze papiermerken zijn in de Nederlandsche geschrevene en gedrukte boeken van die eeuw zeer bekend. Men vindt er nader berigt over bij KONING, *Uitvind. der Boekdrukkunst,* bladz. 73, 78, 83. Verg. ook *Handelingen van het Noord-Brab. Genootsch.* 1847, bladz. 73. Doch het is hier de plaats niet om meer over deze bibliographische bijzonderheid te zeggen.

1) *Chron. v. Zeeland,* niet gelijk v. E. schrijft 721, maar 665.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1853. (H. M. C. VAN OOSTERZEE).

ZEEUWSCHE BOEKDRUKKERS IN DE 15de EN 16de EEUW.

Het is met de meeste belangstelling dat ik het stukje over P. WERRECOREN door den Weleerw. heer H. M. C. VAN OOSTERZEE, in het jaarboekje van *Zeeland* 1852 medegedeeld, in het Nbl. v. d. Boekh. N°. 9 zag opgenomen; zoo men, volgens de aanteekening van SERNA SANTANDER, het getal steden in Noord-Nederland, die vóór 1500 drukten, op dertien kan stellen, dan moet nu ook *St. Maartensdijk*, in Zeeland, als de 14e daarbij worden genoemd.

Met regt vermeldt de heer VAN OOSTERZEE, MAURITS YEMANSOEN van Middelburg, in 1477, als mededrukker van de *eerste* zoo uitmuntende Nederduitsche uitgave van den Bijbel; dit is, het moet gezegd worden, het eenige drukwerk waarop hun naam staat uitgedrukt: de bibliographen vermelden echter nog andere werken voor beider rekening uitgegeven, als: 2°. *Summe le Roij of des Coninck Summe* (uit het fransch vertaald door Broeder JAN VAN RODE). *Delf* in Hollant (zonder naam van drukker) 1478, in 4°., waarvan een exempl. voorhanden is in de Koninklijke Bibliotheek alhier. Het origineel handschrift hiervan, vroeger in het bezit van ISAÄC LELONG, berust nu bij den heer A. D. SCHINKEL. Het moet des te meer gewaardeerd worden, daar het gedrukte den inhoud niet trouw teruggeeft, zoo als blijkt uit LELONG, *Boekzaal*, pag. 223—229. Behalve den druk van 1478, is er nog eene uitgave te Haarlem, 1484 in 4°. — 3°. *Vertroostinge des Menschens levens.* Delf (zonder naam van drukker) 1479, in 4°. Zie VISSER, *Naamlijst* en

N°. 4345 Catalogus van Dr. KLOSS. — 4°. *Dat boeck van Onser lieve Vrouwe Miraculen*, zonder naam van plaats, drukker en jaartal, doch blijkens het *wapen* op het laatste (101e) blad, van hunne pers en wel vóór 1480 gedrukt, daar, na dien tijd, volgens DU PUY DE MONTBRUN, *Recherches bibliographiques*, pag. 95 [1]) MAURITS YEMANTSOON, zich aan de drukkerij schijnt te hebben onttrokken. Een exempl. in 4°. van dit hoogstzeldzame voortbrengsel der 15e eeuw kwam voor in de bibliotheek van den heer JAN SCHOUTEN, onlangs verkocht, onder N°. 59; hetzelve was herkomstig uit de kostbare verzameling boeken van professor J. ALBERTI in 1763 te Leiden in veiling gebragt, en is nu in het bezit van den heer FREDERIK MULLER, Boekhandelaar te Amsterdam. Eene latere uitgave van *Leiden* bij HUGO JANSOEN VAN WOERDEN, 1503, 4°.; (uitvoerig beschreven door DU PUY DE MONBRUN pag. 88) bevindt zich in de Stadsbibliotheek te Haarlem.

Drie jaren na den Delfschen Bijbel, namelijk 1480, is het boek der *Psalmen Davids*, mede te *Delft* zeer sierlijk gedrukt, doch zonder drukkers-naam, in kl. 8°. Blijkens het onderschrift, voorkomende op het laatste blad, is die *Duytsche Souter*, gheprent te Delft A°. 1480 den 12e dagh van Februarij. Daaronder ziet men een *Zittenden leeuw*, houdende *twee wapenschilden* vast, het eene van de stad *Delft*, het andere van JACOB JACOBSOON (VAN DER MEER). In de vorige drukken is het wapen van MAURITS YEMANTSOON daarbij ook opgenomen, doch nu om bovengemelde reden weg gelaten.

Het is opmerkelijk dat men gedurende de 15e eeuw geen anderen Zeeuwschen drukker vermeld vindt dan BELLAERT van *Zierikzee*. Immers *Die Kuere van Zeelandt*, die den 25en April 1496 te Middelburg werd afgekondigd, is zelfs bij drie verschillende drukkers te Antwerpen (GOVAERT BAC, WILLEM VORSTERMAN, JACOB V. LIESVELDT) vóor of omtrent 1500 in het licht gegeven; nog later mede te Antwerpen bij MICHIEL VAN HOOCHSTRATEN (zonder jaartal) en JAN VAN GHELEN, 1554, 8°., waarvan twee uitgaven bekend zijn; ook nog te Delft bij BRUYN HZN. SCHINKEL, 1589 in-4°. Men had na de afkondiging te Middelburg in het laatst der 15e eeuw

1) Dit werk wordt tot nu toe gehouden voor een der beste dat over Nederlandsche Incunabelen handelt.

kunnen verwachten, dat die Keur het eerst in Zeeland ware gedrukt; doch eerst in het laatst der 16e eeuw zijn eenige boekdrukkers zich te *Middelburg* komen vestigen.

Buiten 's lands daarentegen treft men nog twee Zeeuwen aan, als te Keulen, CORNELIS van *Zierikzee*, waarvan boekwerken voorkomen in de voortreffelijke Bibliotheek van DR. KLOSS uit Frankfort. in 1835 te Londen verkocht, en wel van de jaren 1504, 1505, 1506, 1507 en 1509, waarvan PANZER er eenige vermeldt. — Van den anderen drukker zijn mij bekend: *Dey Bibel. Thgeheele oude ende nyeuwe testament met groter neersticheyt na de latynsche text ghecorrigeert. Thantwerpen bi* HENRICH PEETERSEN van *Middelborch*, 1516, in folio, met houtsneeplaten, hoogst zeldzame uitgave, noch bij PANZER, noch bij LELONG vermeld. In de *Boekzaal des Bybels*, pag. 581 komt laatstgemelde ook te Antwerpen voor als diegene, die aldaar in 1535 den eersten Bijbel voor Protestanten in het licht gaf, en later een druk van 1541, in-folio, welke bij placaat van Keizer KAREL den Vijfden, dato 30 Junij 1546, werd verboden. Voornoemde drukken van 1535 en 1541, maakten een gedeelte uit der voortreffelijke Bijbelverzameling van Mr. J. H. HOEUFFT van Breda, (te Amsterdam in 1844 door de Boekhandelaars J. RADINK en FR. MULLER geveild) welke in zijn geheel door den Weleerw. Heer VAN VOORST te Amsterdam voor *f* 335,95 werd aangekocht. De Weduwe PETERSEN hield de drukkerij aan tot omtrent 1560. Op de Koninkl. Bibl. vindt men: *'t Boecxken van den Houte* (door JACOB VAN MAERLANT) *gheprent. Thantwerpen inte Cammerstrate in den Mol. Bi de Wed.* V. H. PEETERSEN van *Middelburch*, (omtrent 1550) kl. 8°. en in de Boekzaal van LELONG een N. Testament van 1553 in 12°. en van 1556, in 16°. vermeld.

Volgens boeken in mijn bezit of op de Koninklijke Bibliotheek voorhanden is mij gebleken dat de drukkers van *Middelburg* zich in het laatst der 16e eeuw kunnen bepalen, voor zooverre mij bekend, tot RICHARD SCHILDERS, — GABRIEL GUYOT, — SYMON MOULERT, — en BARENT LANGENES.

Van RICHARD SCHILDERS heb ik aangeteekend:

1°. *Verantwoordinghe van de Staten van Zeelandt op de Publicatie ende verclaringhe t' Antwerpen ghedaen teghen den Dobbelen Zeeuwschen Ducaet en de andere specien in dezelve Publicatie vermeld.*

Tot Middelborch ghedrukt by RICHARD SCHILDERS *woenende int Gravestraetken. A°. 1581, 8 bladz. 4°.*

2°. *Prognosticatie van acht jaren, namelijk van 1581 tot 1588, door* GEORGIUM URSINUM PLAUENSUM, *der Mathematischer konsten Liefhebber. Ghedruct bij denzelfden, 1583, 4°. 16 bladz.*

3°. *Ordonnantie van zijne Princelicke Excellencie op 't stuck van Policie binnen Zeelandt.*
Tot Middelborgh bij RICHARD SCHILDERS, *Drucker der Staten van Zeelandt, 1583, 4°. 12 bladz.*

4°. *d'Excutie van Justitie tot onderhoudinge van de publieke en Cristelicke vrede in Engelandt ghedaen, teghen zeker oproermakers; overgheset uit het Engelsch door R. S.*
Middelborgh, denzelfden 1584, 4°. 22 bladz.

5°. *Dood van den Coninck van Vranckrijck.*
Middelborgh 1589, 4°.

6°. *Groote victorie van Coninck van Vranckrijck.*
Middelborg 1590, 4°.

7°. *Le Thrésor de Salomon tiré de ses Proverbes, Par* PERRON, *Middelbourg 1591, in 12°.* Mentionné sur le catalogue de FREDERIC HENRI, 1749, (La Haye, P. v. CLEEF) N°. 54.

8°. *Het Boek der psalmen Davids, uijt de Hebr. spraacke in Nederduijtschen dichte, enz. door* PHILIP VAN MARNIX, *genaamt van St. Aldegonde. Middelborg, bij* RICHARD SCHILDERS, *A°. 1591, in kl. 8°.* — De 1e druk verscheen te Antwerpen in 1850.

9°. *Cantiques des victoires obtenues par l'illustre Prince Maurice de Nassau touchant la défaite de l'armée du Duc Albert auprès de Nieuport, le 2 Juillet 1600, par* J. COUTEREELS *d'Anvers. Middelbourg,* RICHARD SCHILDERS, *imprimeur de MM. les états de Zélande, 1600, 4°. 10 pag.*

De heer H. COTTON, in zijn *Typographical Gazetteer*, pag. 165, geeft nog twee Engelsche werken op bij denzelfden uitgever, van 1582 en 1584, en teekent daarbij aan, dat RICHARD SCHILDERS verscheiden Engelsche tractaten in het Nederduitsch heeft vertaald, hetgeen alzoo pleit voor zijne letterkundige bekwaamheid: zoo als boven blijkt was hij ook drukker der Staten van Zeeland.

Van GABRIEL GUYOT is op de Koninkl. Bibliotheek voorhanden een klein tractaatje dat ongemeen zeldzaam is:

Placaet van de generale Staten 's Lants en de Graeffelijkheyt van

Zeelandt, nopende die persoonen, die elders uitgheseÿt oft andersins met hunne wille van elders vertrocken zÿnde binnen Zeelandt sÿn come resideren sedert die pacificatie van Gendt oft die aldaer noch sullen willen comen resideren.

Tot Middelburch ghedruckt bÿ GABRIEL GUYOT *drucker ende lettergieter der stad Middelborgh in Zeeland 1581. 4. 8 bladz.*

Andere drukken zijn mij niet voorgekomen; misschien is de boekdrukker CHRISTOFFEL GUYOT, te Leiden, die aldaar heeft uitgegeven in 1599: FR. GOMARUS, *De Schildt der waerheÿdt, in 8°*, en nog een *Claegdicht over den dood van Philips Marnix van St. Aldegonde, A°. 1600, in 4°*, aan hem verwant geweest.

Van SYMON MOULERT heb ik aangetroffen, bij den Heer M. NIJHOFF, Boekhandelaar alhier:

1°. *Proclamatie waardoor verclaert wordt sekere rechte oorzaken van de verbiedinge en de ophouden van de toevoer van de victualie en andere provisien van oorloghe bÿ ter zee naar Spanjen. Eerst ghedruc te Londen nu bÿ* SYMON MOULERT, *1597, 12°. 8 bladz.*

Dit rare stukje is met andere door RICHARD SCHILDERS, in 1601, 1603 en 1604 gedrukt, gebonden in h. b. en herkomstig uit de bibliotheek van den Heer SCHOUTEN.

Op den cat. van IS. LELONG, Amst. 1744, 1e p., N°. 1079 staat vermeld:

2°. *Arithmetica of cÿfferboeck van* MARTIN WENCESLAUS, *Duÿtsch en Fransch.*

Middelborch, 1590, in 4°.

Van denzelfden drukker zijn nog eenige theologische boekjes in het Fransch en Hollandsch, doch na 1600 uitgegeven.

Van BAREND LANGENES heb ik gezien:

Verhaal van de Reysen naer Oostindien door de Hollanders, Middelburg. A°. 1597, 4°. langw. formaat, met pl. en met meer oude Reizen, den 29 Sept. 1852 uit de bibliotheek van den Heer KLAAS KAAN te Haarlem, voor *f* 28 verkocht.

BRUNET'S *Manuel*, tom. III pag. 835, vermeldt nog een druk van 1598, die insgelijks hoogst zeldzaam is.

Bij de weinige bronnen, waaruit men kan putten voor hetgeen onze Nederlandsche bibliographie betreft, aangaande onze drukwerken in de 16e eeuw, zal deze opgave nog veel te wenschen overlaten. Aangenaam zal het zijn deswege meerdere opgaven te

ontvangen, daar schrijver dezes zich ook bezig houdt om den boekhandel en de drukkerij van dat tijdstip voor de steden *Amsterdam*, *Rotterdam*, *'s Gravenhage*, enz., in meer bijzonderheden te doen kennen. Dit is een bijkans nog niet ontgonnen veld: bijdragen van vele zijden kunnen waarde en beteekenis aan dien arbeid geven: allezins welkom zullen deze dan ook zijn.

J(ACOB).

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1858.

OVER DE INVOERING VAN DE BOEKDRUKKUNST TE MIDDELBURG (ZEELAND).

VOORLEZING

GEHOUDEN OP HET XIIe NEDERLANDSCH TAAL- EN LETTERKUNDIG CONGRES, TE MIDDELBURG, 3 5 SEPTEMBER 1872.

Mijnheeren!

Wanneer heeft de invoering der boekdrukkunst in Zeeland's hoofdstad plaats gehad? — Waarom zoo laat?

Die vragen komen natuurlijk voor den geest, wanneer men op het programma 't onderwerp ziet, waarover ik eenige oogenblikken wensch te spreken.

Sommige schrijvers stellen het jaar der invoering van de onwaardeerbare kunst van „'t Boucken prenten" vroeger dan ik het recht meen te hebben zulks te gelooven. Ik vond in een ten jare 1859 uitgekomen boekwerk, nog 1549 genoemd als het jaar waarin de Somme Ruyrael, van JAN BOTTELGIER, binnen deze stad zou zijn gedrukt. De schrijver heeft waarschijnlijk, om nu van de vergissing in het jaarcijfer niet te spreken, den *uit* Middelburg afkomstigen drukker HENRIC PEETERSEN verward met een aldaar woonachtigen drukker. [1]) — Of de Almanak, dien „Mr. JACOB

---

1) DR. G. D. J. SCHOTEL meldt in zijn: *Oude zeden en gebruiken in Nederland*, Dordrecht H. LAGERWEY, 1859, op blz. 42, dat hij van de *Summa ruyrael* de Middelburgsche uitgaaf van 1549 gebruikt heeft; de catalogus der bibliotheek van prof. H. W. TYDEMAN, III, blz. 12, no. 281 geeft aldus den titel aan: J. BOTTELGIER, *Somme ruyrael* enz. Antw. H. PEETERSEN, u[it] Middelburg 1550.

CROM opten nieujaersavont van 1496 heeft doen presenteeren" aan burgem. en schepenen, gedrukt zou geweest zijn, betwijfel ik: denkelijk was het een proeve van schoonschrijven, door een schoolmeester aangeboden. [1]) Zoo zal ook wel de aanwijzing dat het werk van JEAN DE SERRES, Sur l'état de France, sous Charles IX, opgenomen in Histoire littéraire de France, bij een drukker WOLFF alhier in 1576 en '78 zou uitgekomen zijn, eene vergissing blijken en men *Heidelbourg* in plaats van *Meidelbourg* moeten lezen. [2])

Meer dan eens heb ik mij tot deskundigen gewend, die in hunne betrekking bibliografische schatten kenden en beheerden, om door hen oudere Middelburgsche drukken dan van 1580 mij te zien aangewezen. Het mocht mij echter niet te beurt vallen daarop eenig bevestigend antwoord te verkrijgen, al meende men ook aanvankelijk, dat sedert en in de eerste helft der zestiende eeuw hier wel gedrukt zou zijn geworden.

Tot staving mijner bewering dat naar de meest mogelijke waarschijnlijkheid vóór 1580 geen drukpers alhier heeft gewerkt, voer ik hier een tweetal resolutiën aan uit het Register van Weth. en Raet: de eene van 4 Aug. 1577, de andere van 9 Jan. 1580.

In de eerste wordt JAN STEL, boekdrukker, aangenomen om de kunst en het ambt van boekdrukker gedurende zeven jaren hier uit te oefenen. Hij vermag niets te drukken dan met willen, weten en toestemming van burgemeesters, schepenen en raden. Hij zal, zoodra hij hier met zijn drukgereedschap gevestigd is, 8 £ genieten. Voorts zal hij 8 £, benevens vrije stads accijns van 15 tonnen bier en een pijpe wijn verkrijgen. [3]) — Die van 9 Jan. 1580

1) De Navorscher X, blz. 357: In de stadsrekening van Middelburg over 1496 leest men: „Betaald bij ordonn. van de wet Mr. JACOB CROM overdat hy opten nieujaersavont heeft „doen presenteren B. B. en S. S. zinen *almanacke* die hy gemaekt heeft en hebbe hem „daer voor gegeve tot heuscheid de som van £ — 4—6."

2) BRUNET, *Manuel du Libraire*, 3e éd. II p. 466 en tome IV p. 350, vermeldt *Meidelbourg* als plaats der uitgaaf van 't in den tekst genoemde werk, waarvan het gevolg was dat die naam als *Middelburg* in catalogen werd overgenomen. BRUNET heeft waarschijnlijk de Hoogduitsche kapitale letter H voor een M aangezien. De dubbele ff waarmeê de naam van den uitgever WOLFF sluit, wijst trouwens ook naar Duitschland heen.

3) Register ten rade, 4 August 1577, fol. 300: „JAN STEL bouckdrucker is by het college „van wet en raet angenomen om de conste en ampt van bouckdrucker hier binnen deser „stede te exerceren den tyt van seven jaren [mit dien beschede dat hy niet drucken en „sal dan by wille, wete en consente van Brs. sch. en raet der selver stede] en zal genieten „en ontfangen van wegen de stat tot een gratuitheyt eerst acht ponden so haest hij alhier „mitter wone en zyn druckgereetschap zal wesen, en voort acht ponden en vrije stats ex-

behelst het besluit dat een commissie uit „Weth. en Raet" met Gabriel Guyot, lettergieter en drukker, zal in onderhandeling treden, om te vernemen op welke voorwaarden hem zal kunnen toegestaan worden zijn bibliotheek en winkel [hier] op te zetten en te brengen. [1])

Naar mijn bescheiden meening blijkt uit het tweede besluit, dat het eerste geen gevolg zal hebben gehad; terwijl de voorwaarden, Jan Stel toegezegd, duidelijk aantoonen dat het bestuur er prijs op stelde een drukker binnen zijne muren te bezitten. Immers werd niet slechts de „*Kuere van Zeelandt*" in 1541 en de eerste uitgaaf van „Riegersbergh's *Chronyck van Zeelandt*, in 1551, beide te Antwerpen gedrukt, maar zelfs het verdrag der overgaaf van Middelburg tusschen prins Willem I en Mondragon, van 19 Februari 1574, kwam van de pers bij Aelbrecht Hendriksz. te Delft; dit was drie jaren later eveneens het geval met het: „*Advies en Antwoord van de Staten van Hollant en Zeelandt, over een eeuwig edict, gedaan te Middelburg* 19/30 [?] *Februari* 1577, dat Jan Canin te Dordrecht tot drukker had.

Het mag daarenboven wel als een sterk sprekend bewijs worden aangemerkt dat deze stad in de Septembermaand van 1574 nog niet over een drukpers te beschikken had, dewijl de inhoud eener verordening op de toen alhier woedende pestziekte, waarop het bestuur de ingezetenen andermaal wilde oplettend maken, ten fine van kennisgeving aan elk en een iegelijk, in plano AFGESCHREVEN in eene zaal van het stadhuis opgehangen werd. Ware er toen toch een drukpers voorhanden geweest, dan zou men voorzeker den beperkenden maatregel niet hebben gebezigd om slechts één GESCHREVEN stuk tot een algemeene bekendmaking te gebruiken. [2])

„cysen van 15 tonnen biers en een pype wyns als hy tot zynen huyse open zal tot zyn „drincken...... hy gehouden zal zyn mit tonnen en halve tonnen biers, oxhoo[fden] en „halve exhoō wyns te minste op te doen. En zal de zelve..... genieten alleene ten respecte „van voors. druckerie, in dier voughe zo hy de selvo verliete zoude die niet genieten; dan „zo hy binnen de voors. zeven jaren quamo te storven en zyne wede de druckerie hielde „gaende zal 't zelve genieten niet jegenstaende de doot van haer man voors. en zo niet „als voors."

1) Register ten rade, den 9 Jan. 1580, fol. 402 verso: „Geleyn Jolyt br. Jan Vaillant „scepen, Simon Jansz. van Romr raedt mitten pensionaris Mr. Willem Roelsius syn ge„committeert by Weth en raedt om te treden in coïcatie met Gabriel Guyot lettergieter „ende drucker ende hem aenhoiren op wat conditien hy zoude mogen geadmitteert worden „om alle zyn bibliotece ende winckel op te zetten en te brengen."

2) Zie dr. A. A. Fokker, *Onderzoek naar den aard van de epidemische en conta-*

Zou men te ver gaan, wanneer men 't gemis aan een boekdrukker tot in 1580 toeschreef, in de eerste plaats tot 1574 aan het nog al Spaanschgezind bestuur, dat de plakkaten, ordonnantiën en mandementen op het drukken, verkoopen en verspreiden van verboden boeken krachtig handhaafde. Zoo iets zal de drukkers niet sterk hebben aangemoedigd zich op een afgelegen eiland bloot te stellen aan het lot door zoo menigeen hunner beroepsgenooten ondergaan, en als een JACOB LIESVELD, FRANS FRAET, HERMAN SCHINCKEL, JURRIAAN KETEL en meer, hun ijver met hun leven te moeten boeten. Vandaar dan ook waarschijnlijk dat MARCUS in zijne *Sententiën van* 1567—1572 *door den hertog van Alba geslagen* uit Middelburg geen boekdrukkers noemt of vermeldt, ofschoon deze wel het eerst en het meest aan argwaan zouden hebben blootgestaan. Later, kort na de overgaaf der stad, zal de beroering der tijden, die vestiging uit den vreemde bemoeielijkt hebben. Want uit den vreemde, veelal uit de Vlaamsche en Brabantsche gewesten, kwamen hier de baanbrekers op typografiesch gebied, hoezeer reeds jaren te voren, zoowel Middelburgers als burgers uit andere Zeeuwsche steden, die „loffelijcke const" hadden uitgeoefend. Ik behoef daartoe slechts de namen te herinneren van een HENRIC PEETERSEN van Middelburg (1533) te Antwerpen; van een MAURICUS YEMANTSOEN, van dezelfde stad (1477) te Delft; van MATTHIJS VAN DER GOES (1472) te Antwerpen; van CORNELIUS van Zyrickzee (1489) te Keulen. Geen hunner, evenmin als van hunne nakomelingen schijnt, althans voor zoover mijne nasporingen strekken, de drukkunst op hun geboortegrond uitgeoefend te hebben, ofschoon anders het bedrijf nog al, evenals bij erfopvolging, in de familie werd en bleef voortgezet.

Maar waar blijft nu het bewijs van het tijdstip der invoering van de boekdrukkunst alhier? — Ik meen dat gevonden te hebben in een klein-octavo boekje. Gij herinnert U, mijnheeren! wellicht dat, waarmede TOLLENS den dichter den tempel des roems laat binnentreden. [1]). Mij kwam het althans voor den geest en staafde tevens ook op het gebied dat ik betreed, de waarde van schijnbare kleinigheden. Maar om op dat klein-octaafje terug te komen: het is ongepagineerd, heeft 64 bladzijden inhoud en is van

gieuse ziekten die vroeger in Zeeland geheerscht hebben, blz. 41 en 42. [Midd. J. C. en W. ALTORFFER, 1860.]

1) Zie: H. TOLLENS Cz., *Laatste gedichten*, I.: De tempel van den roem.

kerk-wettischen aard. Van die richting zal een aanstaande bibliograaf der Zeeuwsche uitgaven er veel, zeer veel te vermelden hebben. Het nu door mij bedoelde bevat een verzoekschrift der „Wederdooperen ofte Mennoniten" (die eerste benaming is, met het oog op den mingunstigen roep die er over uitging, hier niet heel humaan gekozen), overgegeven aan de overheid, waarin zij zoeken te bewijzen dat het oorlogvoeren tegen Gods woord strijdt. Eenige evangeliedienaars in de steden van Walcheren, die het verzoekschrift wederleggen, betuigen „claerlic" uit de Heilige schrift het tegendeel en tevens dat alle aangevoerde argumenten wederlegd zijn. — De drukker van dit werkje is RICHARD SCHILDERS en woonde, tijdens de uitgaaf, 1580, „in 't Lombaertstraetke" In den „Epistel aen d'Ouerheyt," vooraan in 't boekje opgenomen, komt de volgende zinsnede voor, die m. i. den tijd der invoering vrij duidelijk determineert: „Bouen desen, Dewyle niet alleene de Louelicke konst van T' boeckdrucken nv onlancx inder Stadt (ouer welcke de Heere V. E. tot Ouerheden ghestelt heeft) ingevoert is: Maer wy oock dit boecxen met onderlinge aduys, inde selue stadt ghemaeckt hebben. Soo ist" enz. Die epistel is gedagteekend 17 October 1580. [1]) — Dr. FALKENSTEIN stelt, in zijne geschiedenis der boekdrukkunst, het jaar der invoering alhier op 1582, en is dus niet ver van het juiste tijdstip verwijderd.

Of er nu aan dien druk van 1580 enkele andere zijn voorafgegaan, heb ik niet kunnen vinden. Wèl vond ik aangeteekend dat ten huize van „RITSAERT SCHILDERS" reeds in 't volgende jaar, 27 Mei 1581, namens 't college van wet en raad, door mr. WILLEM ROELSIUS, benevens den stadskamerbode JAN JANS, werden afgehaald en ten stadhuize gebracht „alzulcke exemplaren als hij ge„drukt heeft van de justificatie der Staten van Zeelant, nopens den „dobbelen ducaat en andere penningen, tot Antwerpen verboden.

1) Zie hier den letterlijken titel: „Requeste By die, welcke men Wederdooperen ofte „Mennoniten noemt, ouerghegheuen: waerin zy soecken te bewysen, Dat het Cryghvoeren „teghen Godes woordt strijdt, Ende zy daerom tot de Burgherlicke wacht van de Ouerheyt „niet en behooren ghedvvongen te vvorden. — Midtsgaders een wederlegghinghe daer van: „waarin niet alleene het teghendeel claerlick wt de H. Schrift betooght wort: maer oock „alle d'argumēten by den wederdooperen in de voorseyde Requeste by ghebracht, wederleyt „zyn. — Ghemaeckt door eenighe vande Dienaers des H. Euangely in de Steden van Wal„cheren. — Rom. 16. 17. Ick bid V Broeders, hebt acht op de ghene die tweedracht en „arghernisse make, teghen de leere die ghy gheleert hebt ende wyckt van hen. — Middel„bvrgh, Ghedruckt by RICHARDT SCHILDERS, woenende int Lombaertstraetke. 1580."

„Alzoo dezelve RITSAERT 't heeft gedaen buiten en sonder consent „van Burg. en Schepenen. Zal insgelijke voors. Mr. WILLEM den „voorzeiden RITSAERT verbieden iets meer te drukken."

Die bedreiging echter is..... een bedreiging gebleven. Althans wij vinden de pers van SCHILDERS tot 1617 toe, onafgebroken bezig, tot dat de grijze typograaf op tachtigjarigen leeftijd, als gezworen drukker in 1618 met een pensioen werd begiftigd.

Was hij in den aanvang zijner betrekking door plaatselijke censuur bemoeilijkt, op het einde zijner loopbaan scheen hij die van vorstelijke zijde te moeten duchten. Hij werd, doch zooals later bleek, te onrecht, verdacht het werk gedrukt te hebben van den Veerschen predikant GERSON BUCERUS, *De regimine ecclesiae Scoticanae,* waarover koning JACOBUS I van Engeland uiterst verbolgen was, en daarom naar schrijver en drukker, die hij in Zeeland meende te vinden, een streng onderzoek liet doen. [1])

Tien jaren waren sedert de uitgaaf van den eersteling der Middelburgsche pers, als ik hem zoo noemen mag, verloopen, toen de zich inmiddels hier gevestigd hebbende boekdrukkers op hun verzoek, den 18 Augustus 1590 een privilegie voor hun gilde van het stedelijk bestuur verkregen. En ofschoon evenmin RICHARD, als later ISAÄC SCHILDERS, BAREND LANGENES en ADRIAAN VAN DE VIVERE tot het gilde schijnen behoord te hebben, althans niet op de gildeboeken voorkomen, was hunne werkzaamheid belangrijk. Ik zal, om zulks eenigszins te staven, een greep in hun uitgaven doen, en noem daartoe van eerstgenoemden (1591) de psalmberijming van den beroemden MARNIX VAN St. ALDEGONDE, op zijn kasteel den Wester-Souburgh bewerkt; (1610) Walcheren's plantenschat door dr. PELLETIER; (1611) een Nederlandsche en Fransche uitgaaf van de Belijdenis des geloofs. Van de vele placcaten, ordonnantiën, catechismen, politieke en theologische werken, die ik hier niet kan vermelden, vertaalde SCHILDERS er verscheidene van laatstgenoemde uit het Engelsch. — De naam van BAREND LANGENES verbindt zich aan een reeks van door hem uitgegeven reisjournalen van Hollandsche schepen naar Oost-Indië, in de Latijnsche, Fransche en Nederlandsche taal, welke werken thans nog op hoogen prijs worden gesteld. — ADRIAEN VANDE VIVERE, voorzeker van Vlaamsche afkomst, gaf in 1617 de vertaling uit van het Nieuwe testa-

---

1) Zie: J. W. TE WATER, *Kort verhaal der reformatie van Zeeland,* bl. 172 v.v. en de daar aangehaalde bronnen. [Midd. P. GILLISEN, 1766].

ment, door den Middelburgschen predikant HERMANUS FAUKELIUS, een geboren Bruggenaar, met de Psalmen van MARNIX, benevens een menigte theologische werken, van welke hij zelf er verscheidene in de Nederlandsche taal overzette, o. a. in 1610 de Concordantie der Heilige schrift.

Het twaalfjarig bestand, dat in Zeeland vrij wat tegenstand vond, lokte een menigte — ook naamlooze met pseudonieme drukkersnamen voorziene — twistschriften uit, evenals later de Dordsche Synode en de dood van OLDENBARNEVELD, gelijk MULLER'S, MEULMAN'S en andere pamflettenverzamelingen kunnen getuigen. Inmiddels was, door welke oorzaken dan ook, het gilde in verval geraakt, totdat het in 1620 weer werd opgericht. Het verkoos zich toen tot deken HANS DE CLERCQ en tot beleeders ZACHARIAS ROMAN en HANS VAN DER HELLEN, beide bekende namen. Gemeld gilde telde sedert zijn herstel tot zijne geheele opheffing in 't begin dezer eeuw, 217 gildebroeders, van welke de laatst aangekomene, de heer H. A. ABRAHAMS, nog in leven is.

Ik zou vreezen den mij toegestanen tijd tot spreken te overschrijden, wanneer ik slechts de voornaamste persvoortbrengselen dier mannen even aanstipte. Mijn bibliografische aanteekeningen van wat er te Middelburg van de pers kwam — en toch ontbreekt mij nog veel om de adressen van drukker of uitgever te kunnen determineeren — zouden mij anders daartoe ruime stof aanbieden. Ik beschouw die overblijfselen der letterkunde in haar uitgestrektsten zin, door onze voorvaderen nagelaten en door de drukpers voor vernietiging gevrijwaard, als een afspiegeling van hun ontwikkeling, van hun geestkracht, van hun leven en streven, hun lijden en strijden. Het zijn tolken die spreken van opoffering — ook van eigenbelang; stemmen die blijgeestig opwekken tot gullen lach en luim — maar soms ook wel eens als boetbazuinen, doffe en sombere tonen van bekrompenheid en dweepzucht doen hooren; getuigen die wijzen op humanisme in zijn reinsten en edelsten zin — doch ook op haarkloverijen, vervolgzucht, eigenwaan en eigenwijsheid. Drie factoren waren er in onze „goede stad:" geloof, of liever: godsdienst; bestuur, of liever: partijregeering, benevens handel en zeevaart, die de gemoederen in beweging, ook wel in beroering konden brengen. Dit wordt gestaafd door de menigte pamfletten die op dat drievoudig gebied de Middelburgsche persen deden zweeten. Wanneer men het tijdperk uitzondert toen JACOB CATS

hier vertoefde [1]; toen ADRIAEN VANDE VENNE, door vroede, kloeke en gulle, meest Zeeuwsche letterkundigen gesteund, zijn „Zeeusche nachtegael” samenbracht, en dien, door zijn geestige teekenpen, evenals de verzen van den toenmaligen Middelburgschen pensionaris aanschouwelijk maakte en belichaamde; — toen zijn broeder, de „const- en bouck-drucker” JAN PIETERSEN VANDE VENNE, van wien een niet onaardig vers bekend is, de eerste dichtwerken van CATS in 't licht bracht, keurige kunstplaten van ADRIAEN uitgaf en HUYGHENS' *Costelick mal* in hem een uitgever vond — dan staan die dagen van opgewekten kunstzin en lettermin, schier éenig in de geschiedenis der letterkunde van Zeeland's hoofdstad. Het grooter deel der latere voortbrengselen op dat gebied waren met een zeker waas overtogen, dat meer getuigt van stichtelijk-dogmatieke neiging, dan van open oog en open zin voor 't rijke menschenleven.

Maar ik mag hier niet verder over uitweiden. — Ik heb op mij genomen te spreken over de invoering der boekdrukkunst te Middelburg. Dat ik een vluchtigen blik moest werpen op haar aanvankelijke ontwikkeling ligt voor de hand. Haar verdere loop, die vooral in de eerste helft der zeventiende eeuw niet van belang ontbloot was, behoort niet tot mijne taak.

Wat mij aanleiding tot deze beknopte bijdrage gaf was een brief aan de regelingscommissie gericht door den ijverigen en kundigen bibliograaf Dr. LEDEBOER, met het doel ook de geschiedenis der boekdrukkunst onder de congreswerkzaamheden op te nemen. Wat ik er tevens aan wil verbinden is: het uitspreken van den wensch dat elke geleerde en belangstellende, dat ieder die toegang heeft tot eenigen boekenschat, wanneer hij op het veld zijner studie het zijpad der bibliografie moet inslaan, bij het aanhalen van Nederlandsche boekwerken, melding make van den naam van drukker of uitgever, van plaats en jaartal, en verdere aanwijzingen. Op die wijze toch alleen kan het een toekomstigen geschiedschrijver van de Nederlandsche boekdrukkunst en aanverwante vakken, mogelijk zijn uit de hier en daar verspreide deelen een goed geheel te vormen. Monographiën op elk onderdeel zijn hiertoe onmisbaar. Nederland mag er op sommige wijzen. Toch ontbreken er nog zooveel. Menige rijke verzameling wacht nog op een bewerker, die

1) Zie: MR. J. H. DE STOPPELAAR, *Jacob Cats te Middelburg*, 1603—1623. [Midd. J. C. & W. ALTORFFER, 1860].

wellicht tot nu toe onbeantwoorde vraagstukken zal oplossen, door liefde voor wetenschap en waarheid geleid.

Wanneer mijn eenvoudig woord en mijn bescheiden wensch een genegen oor en eenige vervulling mochten te beurt vallen, dan zal het doel waartoe ik hier ben opgetreden, niet geheel nutteloos zijn geweest.

Middelburg. J. C. ALTORFFER.

Nieuwsbl. voor den Boekh. 1872.

PROEVE TOT DE KENNIS VAN DEN TOESTAND EN DE INRIGTING DES BOEKHANDELS IN DE 17e EN 18e EEUW.

Dikwijls is bij den schrijver dezer regelen de begeerte opgekomen eenige kennis te verkrijgen aangaande den boekhandel in ons land voor een à twee eeuwen geleden. Hij heeft meermalen gewenscht te weten hoe die handel, voor een paar honderd jaren, gedreven werd, hoe zijne inrigting, hoe zijn onderling verkeer was. Al aanstonds werd hij naar het tijdperk der *Gilden* verwezen, en vond hij zich genoodzaakt, tot schade van reine handen, eenige stoffige, oude boeken op te zoeken, en — wat der opgewektheid des geestes niet zeer voordeelig is — te lezen.

Het resultaat van dat snuffelen wenscht hij thans kortelijk mede te deelen. Het is hem bij deze gelegenheid tevens een genoegen zich van den pligt der dankbaarheid te kwijten, die op hem rust ten aanzien van den Heer Fred. Muller, die hem uit de Bibliotheek van de *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* zeer heusch en welwillend een bundeltje ordonnantiën op het gild der *„Boekverkoopers, Boek- en Plaetdrukkers, Boekbinders, papier, pennen, land- en speelkaerten verkoopers"* ter doorbladering heeft afgestaan.

ZEd. zij daarvoor bij deze openlijk dank gezegd.

De gilden, reeds vóór het begin der veertiende eeuw in ons land in wezen, waren vereenigingen van ambachts- of werklieden, of

fabrikanten, die elk in hun afzonderlijk vak zich tot eene corporatie vormden met een Deken en Overluyden aan het hoofd, — om aldus door zamenwerking meerdere kracht naar buiten aan den dag te kunnen leggen en hunne eischen zwaardere klem bij te zetten. Ieder gild had zijn eigen vlag, en zijn altaar in de kerk en zijn heilige, wiens bescherming hij afsmeekte en van wien hij hulpe bad.

Zoo hadden b. v. de schilders St. Lucas tot schutspatroon gekozen, omdat, volgens de legende de apostel Lucas in zijn tijd een beoefenaar der edele schilderkunst was.

In de eerste tijden was het boekverkoopers- en boekdrukkersgild onder dat van St. Lucas begrepen; doch, zoo als wij later zien zullen, het regtgeaarde gevoel van eigenwaarde kwam bij de handelaars in boeken boven drijven, en zij verzochten aan hunne respective stedelijke regeringen van het St. Lucas-gild gescheiden te worden en een afzonderlijk gild te mogen uitmaken.

De toestand en de inrigting des boekhandels in ons land, als afzonderlijk gild, zullen wij uit de originele stukken zelven beter dan uit redeneringen leeren kennen. Wij wenschen dus over te gaan tot het opsommen van eenige artikelen uit de verzameling van ordonnantiën op het boekverkoopers- en boekdrukkersgild, waarvan wij in den aanvang spraken.

Deze verzameling omvat in één bandje:

Ordonnantiën van *Leijden*, in 1775 in het licht gegeven.
Idem „ *Rotterdam*, in 1699 en 1720 „
Idem „ *'s Gravenhage*, in 1702 en 1768 „
Idem „ *Utrecht*, in 1679 „

benevens verscheidene latere resolutiën betreffende 't boekverkoopers- en boekdrukkersgild te *Utrecht*.

Wij willen die successivelijk eens doorloopen, en gelooven aldus, beter dan op andere wijze, tot de kennis van de inrigting des boekhandels der vervlogene dagen te komen.

Het eerst vinden wij in onze verzameling de *Sleutelstad* vertegenwoordigd, en zien al aanstonds, om van onderaan te beginnen, dat wie in *Leijden* Vrijmeester van het Boekverkoopers- en Boekdrukkersgild wilde worden, *vier* jaren als leerling bij één meester en nog *twee* bij denzelfden of een andere dienen moest; het overlijden van den patroon bragt in dien leertijd geene vermindering. Alle aankomelingen moesten in het *leerlingsboek*, in de gildeka-

mer bij de overluyden berustende, ingeschreven worden, — en den leeftijd van twaalf jaren bereikt hebben. — Na verloop van den leertijd kon men zich als Vrijmeester bij de opzieners van het gild aangeven. — Een zoon van een boekhandelaar, den leeftijd van achttien jaren bereikt hebbende, kon de nering aanvaarden zonder verpligting de voor anderen gevorderde leerjaren achter zijn rug te hebben; — maar ook niet meer dan één zoon; alle overigen, die het vak huns vaders wilden uitoefenen, stonden met de gewone leerlingen gelijk.

Deze ordonnantie gebiedt voorts dat alle eventuële geschillen door de gildemeesteren gedecideerd zouden worden; alsmede dat een boek*verkooper* ook boek*drukker*, en omgekeerd, wezen mogt, mits dat hij in dit geval dubbelen *oircondspenning* d. i. jaarlijksche bijdrage ten behoeve van het gild, betaalde; — en voor de erfopvolging was vastgesteld, dat eene weduwe de zaak haars overleden mans, met behulp van een knecht, mogt voortzetten.

De verkoopers van papier, pennen, kleine schoolboekjes, enz. behoefden geene leerjaren door te brengen. Negotianten, niet in de stad te huis hoorende, was op geldboeten en verbeurdverklaring der te koop geboden waren de handel ter stede ontzegd.

Als aanhangsel was aan deze keur toegevoegd een *Reglement op de publieke Auctiën op de Gildekamer*. Wij hebben alleen in de ordonnantie van *Leijden* zulk een afzonderlijk reglement gevonden; bij de verder te behandelen keuren zijn de bepalingen omtrent verkoopingen van boeken onder de andere wetsartikelen gemengd. Dit reglement bevat vele belemmerende bepalingen omtrent het verkrijgen van verlof van de regering tot het houden van verkooping; ook was het stipt bevolen juiste opgave te doen van de reeders of inzenders van voorwerpen voor de verkooping, en van die voorwerpen zelven.

Het hierbedoelde document verordineerde voorts dat ieder vrijmeester-boekverkooper slechts éénmaal 's jaars eene veiling mogt houden.

De *zegelwet* schijnt toen ook alreeds in gebruik geweest te zijn, want voor het regt tot aanplakken van zestien titels van een catalogus aan het weeshuis te *Leyden*, die daar ter plaatse *gestempeld* moesten worden, werd betaald zes stuivers, zonder meer. De overige billetten voor koffijhuizen, herbergen, brandewijn- en

andere dergelijke neringdoende huizen, moesten ook in voormeld weeshuis gestempeld worden tegen zekere belooning ten behoeve van gezegd gesticht.

Thans komen wij aan de bepaling welke artikelen gehouden mogten worden onder eene boekverkooping te behooren. Wij vonden het artikel 7, dat deze moeijelijkheid regelt, te curieus om het hier niet in zijn geheel mede te deelen: we hopen dat ook onze lezers er even zoo over mogen denken. Het luidt als volgt: „Het „zal aen de boekverkoopers, alhier auctioneerende, vrijstaen, mits „alles exactelijk op hun catalogus uitdrukkende, te verkoopen: alle „Instrumenten behoorende tot de *Mathesis, Muzyk, Mechanie,* „*Physica, Chymie, Astronomie* en *Anatomie;* alsmede de Kisten, „Boekenkassen, Lessenaars en Kabinetten, tot de bewaering en „overzending der Boeken en Instrumenten behoorende en gediend „hebbende; vervolgens *Pourtraitten* van Geleerde en beroemde „Mannen, *Tekeningen, Prenten* en *Kaerten, Antique-* en *Moderne* „*Penningen,* die tot de Oude en Hedendaegsche Historie behooren, „doch waervan het gewigt van het materiael op de Catalogus zal „moeten worden opgegeeven en uitgedrukt; en laetstelijk een Snap-„haen, een paer Pistoolen, Degen, Rotting en een Horlogie, *in* „*eigendom den verkooper toebehoorende;* zonder daeronder te be-„grijpen meerdere quantiteit of andere stukken."

Over ongebonden verkoopingen, die men niet verpligt was op de gildekamer te houden, behelst het reglement: dat daarop alle binnen- en buitenlandsche boekverkoopers geadmitteerd en toegelaten moesten worden.

Voor de betaling van het gekochte moest ieder kooper suffisante borgen stellen, of hij moest contant koopen.

Hier eindigt de besprokene ordonnantie en het reglement; alleen zij nog in 't voorbijgaan opgemerkt, dat de overtreding van de verschillende wetsartikelen met meer of minder zware geldboeten bedreigd en gestraft werd.

Vóór wij tot de beschouwing van de Rotterdamsche ordonnantie overgaan, wenschen wij even op te merken dat bij publieke verkoopingen van boeken het „boekverkoopers- en kunstverkoopersgild" dikwijls in contact kwam met het St. Lucas- of schildersgild, als er boeken én producten der „printenkonst" op ééne verkooping

aanwezig waren; zoodat het door de Amsterdamsche overheid noodig geoordeeld werd, bij eene ordonnantie van 29 Januarij 1704 te bepalen, dat „als de printen-konst op eene auctie niet „boven de honderd guldens opbragt, daarvan niets aan de overluyden „van het St. Lucasgild zoude betaald worden, — en evenzoo in het omgekeerde geval als de boeken niet boven de ƒ 100,— golden, — „„Ende by zoo verre in eenige verkopinge, zoo de Boeken, als „„de printenkonst, yeder in het byzonder meerder, als de gemel- „„de zomme van een honderd guldens, quamen te bedragen, dat „„alsdan van yder gilde de visite zal worden gedaan, in maniere „„ofte yders sorteeringe afzonderlijk wierde verkogt.""

Door visitegeld wordt verstaan het loon, dat overluyden der gilden kregen voor het inspecteren der respective artikelen, op publieke veiling gebragt, om die te keuren, en alzoo het goede publiek, even als onze hedendaagsche keurmeesters doen, voor bedriegerij en opzetterij te vrijwaren. —

Wij zullen thans onzen blik vestigen op de Rotterdamsche ordonnantie van 22 April 1699, doch moeten eerst mededeelen dat vóór dien tijd het boekverkoopers-vak en wat daarmede in betrekking stond tot het St. Lucasgild medegerekend werd en geen afzonderlijk gild vormde. Bij de bovengemelde stadskeur werd bepaald, dat boekverkoopers en boekdrukkers voortaan, op hun verzoek, een afzonderlijk gild zouden uitmaken, en dat ieder, die daarin als Lid toegelaten wilde worden, burger der stad moest zijn.

Het Rotterdamsche stuk heeft nagenoeg gelijke bepalingen als het Leydsche ten opzigte der leerlingen; wij vinden evenwel de admissie tot het boekverkooper- en binderschap wat bemoeijelijkt door dat van ieder aspirant-vrijmeester, vóór zijne bevordering, eene proeve van bekwaamheid geëischt werd, die hij gelukkig volbrengen moest, en bestond in het, van het begin tot het einde, opmaken: van

1°. een grooten bijbel in folio, in juchtledér, met houten borden;
2°. een boek in folio met overtrokken hoorn, en
3°. een boek in kwarto met prenten in gemeen hoorn band.

De vergulder moest maken:
een bijbel in folio, met een klein bijbeltje, verguld in 't segrijn, — en moest ook een gemeen hoorn boek van buiten op het parkement vergulden. — Deze proeven moesten door de overluyden van den gilde gekeurd worden.

Hoe toch zou het wel met ons en onze uitgeleerde leerlingen staan, zoo men ook van ons iets dergelijks, vóór dat wij patroon mogten worden, vergde? Het kille angstzweet loopt ons tappelings langs de schouderen, als wij aan de mogelijkheid van eene dergelijke verpligting beginnen te denken!

De Rotterdamsche keur waakt tegen de mogelijke oneerlijkheid van meesters *boek-* en *plaatdrukkers*, en verbiedt hun meer ex. van een werk te drukken, dan door den boekverkooper was aanbesteed. — Zij bepaalt verder dat de hoofdluyden van dit gild vier in getal zouden zijn, die gehouden waren alle jaren vóór Meidag een achttal candidaten aan burgemeesteren aan te bieden, om daarvan de helft te kiezen, die dan twee jaren aan het bestuur bleef.

De tweede Rotterdamsche ordonnantie van onze collectie bepaalt nader welke beroepen tot het gild behoorden, en noemt die als volgt: *de neringen van het verkoopen van boeken, papier, pennen, inkt en lak en van het boekbinden, mitsgaders van het drukken van boeken en het gebruiken van de drukpers.* —

Verder lezen wij de, voor die strenge dagen nog al zonderlinge, bepaling dat voorname boekhandelaars van de verbintenisse aan het gild door Burgemeesteren gedispenseerd konden worden. Als men den duivel te vriend heeft, komt men gemakkelijk in de h . ., en

Het geld, dat stom is,
Maakt regt, dat krom is.

Schoon baan maken om later met vernieuwden lust te beginnen; zijne zaken te quiteren en om die reden zijne boeken publiek te verkoopen, mogt men niet anders doen dan met het vooruitzigt van een gedwongen vierjarig renteniersleven.

Aan de gildebroeders was het op verbeurte der te koop aangeboden waren verboden met boeken, papier, pennen, inkt of lak rond te venten. — Toen bragten de raven het brood nog in den mond der verkoopers!

De Rotterdamsche gildebroeders schijnen wat los van tong geweest te zijn, want op boete van drie guldens hadden zij zich te wachten malkander te schelden. En als zij majesteitsschennis pleegden, d. i. scheldwoorden den hoofdluyden toewierpen, kostten die hun zes guldens. Zij schijnen dus ook wel eens oneerbiedig geweest te zijn.

Even als de hedendaagsche *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* hadden de Rotterdamsche gildebroeders en gildezusters eene jaarlijksche vergadering, waarop *zij* hunne hoofdluyden kozen. Even als bij de jaarlijksche vergadering onzer Vereeniging, hadden die heeren en dames jaarlijks na hunne vergadering een maaltijd, en even als onze Vereeniging leerlingen en bedienden alsdan niet toelaat, zoo hadden ook knechts of leerlingen toenmaals geen vrijen toegang op die vergadering en aan dien maaltijd: merkbare overeenkomst van voorheen en thans ('t is een bediende, die dit schrijft).

III.

De eerste ordonnantie van *'s Gravenhage*, die wij te bespreken hebben, is, zoo als wij in den aanvang gezien hebben, van 1702. De uitgave van 1768, die ons bundeltje ook bevat, is van gelijken inhoud als die van 1702. Ook in deze ordonnantie lezen wij dat Boekverkoopers, enz. op hun verzoek tot separatie van het St. Lucasgild, voortaan eene afzonderlijke corporatie zouden uitmaken onder den titel: Boek- en konstverkoopers-, nevens boeck- kaerten plaetdrukkers-, mitsgaders boeckbinders- papier- en penneverkoopersgilde.

Die in dit gild wenschte opgenomen te worden, moest onder gelijke bepalingen als bij andere gilden, de volgende proef voldoend afleggen:

„hij moest een bijbel in folio binden in rus leer met slooten „en beslag, en een atlas of anders een Caartenboeck; en het ver„gulden daarvan op sneê en op pergament verrigten, of ook wel „in een france band binden, naar verkiezing."

Had men getoond zijn vak te verstaan, dan kon men met de gouden sleutelen de gildedeur openen, en betaalde daarvoor in contante penningen volgens onderstaand tarief:

f 12,—	voor een meesters-zoon.	
„ 18,—	„ „	burgers-zoon.
f 21,—	voor een niet uit *'s Gravenhage*, maar toch uit de provincie Holland geboortig persoon; als hij met eens burgers dochter getrouwd was, slechts *f* 18,—.	
„ 25,—	„	iemand van buiten de provincie Holland, doch binnen het ressort van den staat afkomstig. Met eens burgers dochter gehuwd, betaalde hij slechts *f* 21,— .

en *f* 30,— voor een buitenlander; mogt hij echter met de dochter van een Haagschen burger in den echt zijn getreden dan was *f* 25,— genoeg.

Eene weduwe kon de zaak haars overleden mans' voortzetten zonder entree in het gild verschuldigd te zijn.

Had men aan bovenstaande verpligtingen: bekwaamheid toonen en geld geven voldaan, dan mogt men een boekverkoopers-uithangbord boven zijne deur plaatsen, — anders niet!

De Haagsche ordonnantie verbiedt op boete, het onderhuren of afronselen van knechts (een zeer regtvaardig verbod). Zij bepaalt wijders dat de jaarlijksche contributie of *aircondspenning* van 't Haagsche gild *tien* stuivers zou bedragen; naar de tegenwoordige waarde van het geld niet zeer veel, voorwaar! — Behalve het reeds opgesomde vinden wij nog dat het bestuur daar ter plaatse uit een Deken en twee Hoofdmannen of Overluyden bestond.

Ingevolge verzoekschrift van Deken en Hoofdmannen werd er den 12 April 1717 eene ordonnantie door de Haagsche regering uitgevaardigd, waarin vrijheid gegeven werd, zoo men dit mogt verkiezen, de gevorderde gildeproef *niet* af te leggen, mits aan Deken en Hoofdmannen eene somme van *f* 150,— betalende. — Met geld en goede woorden kon men ook toen reeds te *'s Hage*, evenals te *Rotterdam* zoo als wij vroeger gezien hebben, zijne Midas-ooren bedekken!

IV.

De ordonnantie van *Utrecht* van 2 Februarij 1663, waarvan wij eene uitgave van 1679 voor ons hebben, noemt ons gild eenvoudig weg: *Boeckdruckers-*, *Boeckbinders-* en *Boeckverkopers-Gild*. Zij beperkt het getal leerjaren tot drie, waarvan ten minste twee bij denzelfden meester moesten doorgebragt zijn. Ook bepaalt zij met meerdere juistheid dan de reeds besprokene ordonnantiën de af te leggen gildeproef.

„De letterzetter zal moeten kunnen zetten en aftellen, een brevier „vorm schoon- en weerdruck in duodecimo nae een geschreven co„pye die hem door de proefmeesters zal worden voorgelegd, daar„van proef leveren en op 't lood weder corrigeren; en alle formaten „kunnen aftellen en overslaan, die hem mogten opgegeven worden."

De proef, die van den boekbinder gevergd werd, stond met die van 's Hage gelijk.

Niemand mogt meer dan twee leerjongens tegelijk hebben. — Dit zou, op onze dagen van toepassing gebragt, eene fatale bepaling zijn voor de boekverkoopers-fokkerijen, zooals men ze heden ten dage hier en daar wel aantreft.

Deze ordonnantie was den schoolmeesters niet gunstig. Daar viel 't dien heeren moeijelijk onze voorzaten 10% af te persen. „Geen schoolmeesters of matressen zullen aan hunne discipelen, „scholiers of andere eenige van dezes gildes waren, 't zij boecken „of anders mogen verkoopen," zoo luidde de anti-paedagogische bepaling.

Wij zien voorts dat geen gildebroeder zich mogt verhuren bij iemand, buiten 't gild staande, tot arbeid, met het vak in betrekking staande, op verbeurte van *f* 100. — Ook was het verboden op meer dan ééne plaats winkel te houden.

Wij vinden in deze ordonnantie voor het eerst gewag gemaakt van boeken, die in commissie of factorije waren; het was den auctiehouder verboden deze in veiling te brengen. Zou de commissiehandel in ons vak reeds van 1663 dagteekenen?

Onze voorraad *Ordonnantiën* is uitgeput. Wij hebben echter in ons bundeltje nog een twintigtal *resolutiën* van *Utrechts* stedelijke regering, en wel van de jaren 1663, 66, 1721, 2 van 1738, 1 van 1740, 45, 53, 56, 58, 64, 2 van 1766, 1769, 1 van 1770, 71, 73, 75 en 1777, loopende dus van 1663 tot 1777.

Enkele dezer resolutiën doen den toestand des boekhandels dier tijden zeer goed kennen, en bevatten bovendien menige curiositeit, zoodat wij der verzoeking geen weêrstand konden bieden, een paar er van met U te overzien.

Bij extract uit de resolutie van Burgemeesteren en Vroedschap der stad *Utrecht* van 13 October 1721, werd het „op eene „penaleteyt van *f* 25,— of straffe van zes weken suspentie van „neering en verbeurte van 't gekochte" verboden, boeken van jonge studenten en minderjarigen op te koopen.

De resolutie van 12 November 1753 brengt in geheugen de in de sleur geraakte verpligting, van elk te *Utrecht* gedrukt boek, een exemplaar *goed geconditioneerd* in *fransch* of *hoornen* band door uitgever of drukker af te staan voor de stads-bibliotheek.

Resolutie van 2 Augustus 1756 verbiedt aan die van het boekverkoopers-gild, buiten den akademie-drukker, eenige disputen

geheel of ten deele te drukken, op eene boete van ƒ 50,— ten behoeve van den akademie-drukker.

Resolutie van 27 Februarij 1764 bepaalt dat studenten gehouden zijn de helft hunner disputen te doen innaaijen bij den akademiedrukker, en dat zij voor elk Ex. in gemarmerd papier zullen betalen zes duiten; en voor die met goud papier en goud op sneê twee stuivers en acht penningen (12½ Ct.)

Resolutie van 12 Mei 1766 behelst de nog al curieuse en onverdraagzame bepaling, dat wanneer een auctiehouder de boeken van een roomsch priester verkocht, hij op den catalogus dien priester geen anderen titel geven mogt dan eenvoudig *Roomsch Priester*, hoe hoogen rang deze in zijne kerk ook bekleed had.

Resolutie van 7 November 1766 geeft sporen van censuur. Zij verbiedt den verkoop te *Utrecht* van zeker boekje: „*De Boerenstudeerkamer off Rariteijtkraam der zotten en zottinnen*," gedrukt bij Pieter van Os in *'s Hage*. — Dit boekje is ons niet bekend, doch, trachtende naar het verbodene, zouden wij er wel eens kennis mede willen maken.

Ook de resolutiën van 1771 en 1775 verbieden den verkoop van zekere geïncrimineerde boeken.

Twee resolutiën van 1769 verbieden het gebruik van boeken tot leesbibliotheken. — Bij het doorlezen van de bovenvermelde officiële stukken, waarvan wij eenige uittreksels mededeelden, hebben wij bemerkt dat onze voorouders doodsbenaauwd voor leesbibliotheken waren, en die par force weren wilden.

Hiermede nemen wij afscheid van de ordonnantiën en resolutiën in ons bundeltje vervat, en wenschen ten slotte te wijzen op eene poging, door onze voorvaderen in het werk gesteld, om zichzelven eene wet op den nadruk te verschaffen door eene onderlinge overeenkomst. Reeds in het begin der achttiende eeuw zagen eenige boekhandelaren uit verschillende steden van ons land in, dat eene naauwe aaneensluiting tot iets goeds moest leiden, dat alleen bij terzijde zetting van bekrompen eigenwaan, die zich in stedelijken trots en bogen op zijn geboortegrond uit, het algemeene en derhalve ook het persoonlijke belang van ieder op zijne beurt bevorderd moest worden. De Overeenkomst, waarvan hier sprake is, en die wel de voorloopster van onze Vereeniging t. b. v. d. B. des Boekhandels genaamd mag worden, is onderteekend door 23

boekverkoopers uit *Amsterdam*, 6 uit *Leyden*, 3 uit *Rotterdam*, 18 uit *'s Hage*, 4 uit *Utrecht;* zij is gedateerd 8 Maart 1710. In haar geheel vindt men ze in het Weekbl. voor den Boekhandel van 11 Junij 1853; wij willen er slechts even een oog op slaan, om niet te veel van de aandacht onzer lezers te vergen.

Het stuk bestaat uit veertien artikelen, waarvan het eerste over den prijs der boeken handelt en de latijnsche tien ten honderd duurder dan de gewone stelt; het tweede bepaalt dat voor slordig uitgevoerde boeken *op zwart schendig papier met slegt gehakte plaaten* minder mogt gerekend worden dan voor goed uitgevoerde (eene zeer regtschapene bepaling voorzeker). Bij het derde artikel waarborgen de contracterenden elkander, dat zij geene boeken, van elkanders fonds nagedrukt, verkoopen zullen; terwijl het vierde de straf inhoudt voor den nadrukker, welke straf op echt oudtestamentische grondzuilen rust, en de leer predikt: Oog om oog, tand om tand. — *Druk je van mij na, ik doe het van U!*

Wijders bevat het vierde artikel de monopolie-vijandige bepaling, dat een nieuw uitgekomen boek in alle contracterende steden tegelijk verkrijgbaar gesteld moest worden. Art. 5 behandelt voor ons onbelangrijke geldzaken, en het zesde verbiedt de levering op credit aan hem, die een nagedrukt werk verkoopt. Voor gereede penningen neen te verkoopen, dat was te hard voor 't vleesch, en was dus niet verboden.

Art. 7 bepaalt, dat als men een *buiten*landsch werk wenschte na te drukken, men daarvan behoorlijk kennis moest geven, of een afgedrukt blad vertoonen. Het volgende artikel heeft eene zonderbare overeenkomst met de zaak, waarop bij de laatstgehoudene Vergadering der Vereeniging de aandacht gevestigd is, en die nog al aanleiding tot geschrijf in dit blad opleverde. Hier is echter niet zoo als daar sprake van zoogenaamd *Vertalingsregt*, maar wel van het *Regt* tot *nadruk*. Niemand mogt noch aan de Vereeniging, noch in de Courant bekend maken, dat bij hem 't een of ander buitenlandsch werk gedrukt zou worden, indien hij niet het waarachtige voornemen had het naderhand uit te geven, maar het alleen aankondigde om met die aankondiging winste te zoeken, of een of ander van de gelegenheid te berooven met de uitgave van zulk een werk gewin te doen.

Artt. 9 en 10 behelzen waarborgsbepalingen tegen practijken van buitenlandsche boekverkoopers, nadeelig voor de inlandsche. — Het

elfde schrijft voor dat, zoo iemand der contracterenden een boek uitgaf, door de daartoe gestelde personen uit alle steden de prijs van hetzelve gemaakt zou worden, en dat de uitgever niet langer dan eene maand het voordeel genieten mogt het boek alleen te verkoopen, maar het, na verloop van dien tijd, der solide confrèrie algemeen verkrijgbaar moest stellen.

Het twaalfde Artikel geeft volkomen aflaat alle buiten 's lands, voor rekening van Hollandsche boekverkoopers, gedrukte boeken als geene eigene copij aan te merken, en ze vrijelijk na te drukken.

Artt. 13 en 14, de laatsten, bevatten alleen huishoudelijke bepalingen, — en daarmede eindigt het stuk.

Vatten wij nu den rijken schat van de verschillende ordonnantiën, resolutiën en artikelen, waarover wij ons oog hebben laten weiden, te zamen, dan komen wij tot de overtuiging, dat men ook in die dagen steeds voor zijn eigenbelang gezorgd, en door, zoo mogelijk, doeltreffende maatregelen getracht heeft dat belang te bevorderen.

Als resumé van al de officiële stukken die wij doorliepen, kunnen wij geleidelijk het volgende aannemen:

De gezamentlijke Boekverkoopers, Boekdrukkers, Boekbinders en Kooplieden in de het boekverkoopersvak aanverwante artikelen, voor een à twee honderd jaren geleden, vormden in iedere stad hunner inwoning een afzonderlijk gild. Om in dit gild als vrijmeester medegerekend te worden, moest men, op de éene plaats drie, op de andere zes jaren als leerling dienen, en dan zijne gildeproef afleggen. Volbragt men die gelukkig, dan deelde men in alle voor- en nadeelen van het gild, dat door Dekenen en Overluyden bestuurd werd.

Wij zien voorts uit het aangehaalde stuk in het Weekblad, dat zelfs de gilden, met hunne strenge bepalingen en krachtige Hoofdmannen niet aan aller verlangen voldeden, maar dat men eene engere aaneensluiting van de boekverkoopers der voornaamste steden van ons land tot wering van den nadruk noodzakelijk achtte!

Keeren wij met onzen blik terug naar het verhandelde, dan betreuren wij het dat, daar wij de gedenkstukken van *Leyden, Rotterdam, 's Gravenhage* en *Utrecht* magtig werden, wij onkundig

bleven van die onzer vaderstad (*Amsterdam*). Al gelooven wij dat die niet zeer veel meer licht over ons onderwerp zouden hebben verspreid; toch hadden wij ze gaarne gezien en vergeleken. Het *Amsterdam* van de 17e en 18e eeuw had toch nog al wat te beduiden, en mogt zich, hoewel het geene akademie- maar slechts een koopmans-stad was, op vrij wat letterkundig leven beroemen 1). Dientengevolge zal ook „de Boeckeneeringe" aldaar vrij aanzienlijk geweest zijn. Wij troosten ons evenwel met de gedachte dat, hebben wij al voor 't oogenblik de ordonnantie op het boekverkoopersgild te *Amsterdam* niet onder 't oog gehad, wij toch een gedenkstuk uit den Amsterdamschen gildetijd in ons bezit hebben. Even als thans, misschien lezer weet ge het uit ondervinding, de brandspuitgasten uit *noodzaak*, de verschillende letterkundige en amusements-genootschappen, zooals rederijkerskamers, zangvereenigingen, buksschieterijen, enz. uit *pleizier*, er brandspuitpenningen en insigniën op na houden, hielden de voormalige gildebroeders er *gildepenningen* uit *nut* op na.

Twee dier gildepenningen van *Amsterdam* hebben wij in ons bezit. De een is van het St. Lucas-gild, een en andermaal in den loop van dit stuk genoemd, waarmede het latere boekverkoopersgild vroeger één was en waarvan het dus afstamt; onder welk gild men ook plaatsnijders en figuursnijders rekende met welke

---

1) Nadat deze „proeve" afgewerkt was kwam ons in handen eene verhandeling van Prof. H. W. TYDEMAN, over de vraag of de gilden in ons vaderland van een zoo voordeeligen invloed voor den bloei der steden en burgerijen waren, dat het gebrek aan welvaart en de neringloosheid, waarover thans (omstreeks 1820) zoo algemeen geklaagd wordt, ook grootendeels aan de afschaffing der gezegde inrigtingen moet worden toegekend, enz.

Die verhandeling bevestigt ons in onze meening dat er veel overeenkomst tusschen de inrigting der verschillende gilden in ons vaderland bestond (pag. 15); zoodat ook de ordonnantie op het boekverkoopersgild te *Amsterdam* wel grootendeels met die van andere groote steden in ons land overeenstemmen zal. Wij ontleenen aan haar de volgende bijzonderheden over het Amsterd. boekverk. gild:

Op pag. 61 zien wij dat in de vroegste tijden de boekverkoopers, plaatsnijders en boekbinders te *Amsterdam* in één gild vereenigd waren met glazenmakers, borduurwerkers en koffermakers „mitsgaders alle andere, die haar met het penseel, borstel of metter verwe geneeren."

Wij vinden daarin ook aangeteekend dat het getal der door te brengen leerjaren te A. *vier* was.

Als bron voor de kennis der Gildewetten en Statuten van *Amsterdam* wordt in die verhandeling aangewezen de met de meeste volledigheid bijeenverzamelde en bekendgemaakte voortreffelijke nieuwe redactie der *Handvesten van Amsterdam*, deel V stuk III bl 1177/1486; vervolg der Handvesten bl. 70/115; tweede vervolg bl. 172/218.

heeren de boekverkoopers nog al dikwijls in aanraking kwamen. De andere is van het

„*Boekverkoopers- en Druckersgilt*"

te *Amsterdam*, kenbaar aan het wapen met de drie kruisjes. De penning is uitgereikt aan FERNER in het jaar 1687.

Hiermede besluiten wij onze „proeve" en verzoeken verschooning zoo onze opvatting nu en dan onjuist mogt geweest zijn. Niets zal ons aangenamer wezen dan dat eene meer bevoegde hand dan de onze dit onderwerp eens naar waarde behandele.

A. (J. BONTJES JR.)

Nieuwsbl. voor den Boekh. 1861.

COURANTEN VAN JAN VAN HILTEN.

In den rondgaanden brief van den oprigter der *Haarlemsche Courant*, ABRAHAM CASTELEYN, (Zie: Bijvoegsel behoorende tot de Dinsdagsche *Haarl. Courant* van 8 Januarij 1856), wordt melding gemaakt van een, alstoen overleden, Sr. JAN VAN HILTEN, aan wien genoemde CASTELEYN zijne „bysonder Nouvelles" ter plaatsing in eene door v. H. uitgegeven Courant tot dus verre had afgestaan. Bij de mogelijke min algemeene bekendheid met die Courant en de vrij onbepaalde aanwijzing er van in dien brief, zal het welligt dezen en genen belangstellende niet ongevallig zijn de beschrijving te vernemen van een in mijn bezit zijnde nummer van dat blad.

Het voor mij liggende exemplaar is gedrukt op een half vel papier, lang 0,293 en breed 0,190 Ned. el, in twee kolommen en aan beide zijden. Het opschrift of de titel, gezet in één over de geheele breedte loopenden regel, uit een Augustijn-Romein-onderkastletter, luidt:

Courante uyt Italien en Duytschlandt, &c. 1640. N°. 21.

De inhoud, die grootendeels uit krijgs- en legerberigten bestaat, deelen wij hier zeer beknopt mede, onder de plaats van welke die tijding gemeld wordt.

„*Wt Kemnits den* 11 *May* 1640."

De berenning en inname op den 31 [30?] passato, van gemelde plaats, welke de Zweden over de drie jaren hadden bezet gehouden, door de Keizerlijke troepen, onder „Don DUARTE van Portugael."

„*Wt Leypzich den* 12 *dito.*"

Mededeeling van eenig treffen tusschen de „Keysersche" en de Zweden. „Tydinghe dat sijn Excell. JOHAN BANIER 1) met een groote macht teghens de Keysersche opghetrocken is."

„*Wt Erffoort den* 12 *dito.*"

Nog eenige berigten omtrent het leger onder BANIER; aankomst van „Wymersche ende Fransche secours, onder Ducq DE LONGEVILLE," zoo mede van „Hessische ende Lunenborgsche." Belegering van Tetschen in Bohemen, door 6000 man Keizerlijken, die op gemelde plaats twee stormen hebben verloren.

„*Wt Luÿck den* 22 *dito.*"

Beschieting van Charlemont, door de Franschen onder „Ducq DE GUYSE." „Syn Majest. van Vranckrijck comt in persoon om de Belegeringe van Charlemont met ernst te continueren." 2)

„*Wt Vlissinghen den* 22 *dito.*"

Berigt dat „Syn Hoogheyt den Prince van Orangien," 3) na den 18 Mei met zijn leger te Philippine te zijn geland, den 19 van daar is opgetrokken naar Vlaanderen, de rivier „de Lie," is overgetrokken en op weg is naar „Eckelo."

„*Wt Philippine den* 22 *dito.*"

Uitvoerige beschrijving van den opmarsch uit Philippine en der zamenstelling van genoemd leger.

„*Wt Sluys den* 23 *dito.*"

Beschieting van Sint Donaes en de schans Sint Job door „Syn Ghen. Graef WILLEM." 4) Berigt dat „Sijn Hoogheyt" na „de Lieve" te zijn overgestoken, naar Brugge is op weg gegaan; alsmede dat de Gecommitteerden van de H. Mog. Heeren Staten naar Z. H. in het leger zijn vertrokken.

„*Een ander van den* 23 *dito.*"

Tijding van het doorsteken des polders van Sint Job, opdat de schepen van Graaf WILLEM, die tusschen Sint Job en Damme zijn kwartier heeft, „bequaem" er in mogen komen.

1) JOHAN BANIER (BANNIER), een der Zweedsche veldoversten, bekend uit den dertigjarigen krijg.

2) Dit stond in verband met een beraamden inval van FREDERIK HENDRIK in *Vlaanderen*, en aanval op *Damme* en *Brugge*. — S. M. van *Vranckrijck* was LODEWIJK XIII.

3) De stadhouder FREDERIK HENDRIK.

4) De veldmaarschalk Graaf WILLEM VAN NASSAU was een kleinzoon van JAN VAN NASSAU, *de Oude* (de broeder van Prins WILLEM I). Hij stierf in 1642 aan de gevolgen van een musketschot in den buik, voor het *Huis te Gennep* ontvangen.

„*Wt Vlissinghen den* 23 *dito*."

Verdere berigten omtrent Sint Donaes, op 't welk men sterk hoort schieten en waarin eenige „vyerballen" geworpen zijn. — Gerucht dat de „Cardinael" 1) in persoon in 't leger bij Brugge is gekomen.

„Den E. Heer Admirael TROMP 2) maeckt hem ghereedt om metten eersten in Zee te gaen."

„*Wt Ceulen den* 23 *dito*."

Schrijven van den Grave PICCOLOMINI 3) dat zijne troepen 400 Zweden hebben verstrooid.

Berigt uit Koeburgh dat 6000 Zweedsche ruiters te Rudolstadt en Mulberg in het Keizerlijk kwartier gevallen zijn en verlies hebben toegebragt.

Tot hier toe is elk berigt, als afzonderlijke rubriek, onder het opschrift van den datum gesteld. Het volgende, met hetwelk de tweede kolom der tweede bladzijde aanvangt, is achter elkander medegedeeld en tusschen twee lijnen vervat.

Uit Hamburg van 19 Mei, ernstige waarschuwing van den Koning van Denemarken aan de stad Lubeck, om de Hollanders niet ten dienst te staan in zake van Sond-Tol; verdere bepalingen daaromtrent. Order aan zijne onderdanen die „haer te water ende te lande in Krijghs-diensten bij der Heeren Staten, ofte andere Vreemde ophouden ende ghebruycken laten" om dadelijk naar hun land terug te komen „op verbeurte van den lijve."

Uit Londen: de Bisschop van Lincoln is met borgtogt uit den „Tour 4) van syne gevanckenisse" ontslagen. Nieuwe onrust in Ierland.

Zekere tijding dat de Prins van Oranje het nieuwe kanaal van Brugge Dingsdags avonds nog niet was gepasseerd." „Den Cardinael" is in persoon den 21 dezer van „Bruysel" te velde vertrokken.

Al dit nieuws is met eene garmond zoogenaamde Duitsche letter gezet, behalve de opschriften of data, welke Romein zijn. Gemeld nieuws wordt met eene afscheidingslijn gesloten, waar onder

1) FERDINAND, kardinaal en aartsbisschop van *Toledo*, en landvoogd der *Spaansche Nederlanden*, gewoonlijk de *Kardinaal-Infant* genoemd, was de broeder van FILIPS IV, koning van SPANJE.

2) De beroemde MARTEN HARPERTSZ. TROMP, in 1637 tot luitenant-admiraal benoemd.

3) Berucht krijgsoverste bij de Keizerlijke troepen.

4) De *Tower* te *Londen*, *Engelands* beruchte staatsgevangenis.

twee Boekadvertentien volgen, die wij, als curiosa, hier letterlijk mededeelen. Zij zijn geheel met Romeinsche letter gezet.

De eerste luidt:

„Tot Amsterdam by CORNELIS DANCKERTSZ in de kalverstraat, wordt op dato deses uytghegheven een boeck in folio, zijnde de grondt-regulen der Architecture van VINCENT SCAMOZZI, Boumeester der Stadt Venetien. Wt het Italiaens overgheset, ende met veel kopere platen verciert."

De inhoud van de tweede is deze:

„Tot Haerlem by HANS PASCHIERS VAN WESBUSCH, is ghedrukt voor DIRCK MEYER Boeckvercooper t'Amsterdam ende wert uytghegheven, Verdedinghe der Bewys-redenen CONRADI VTORIS voor den Doop der Christen-Kinderen, teghens de menighvuldige calumnien van 't genaemde Wederlegh van PIETER JANSZ. MOEYER."

Nu volgt, onder de twee kolommen door, weder eene lijn, onder welke het navolgende in drie regels gevonden wordt:

„Ghedruckt tot Amsterdam, voor JAN VAN HILTEN in de Beursstraet in de gheborduyrde Handt-schoen. By JAN FREDERIK STAM, woonende by de Zuyderkerck in de Hope; ten Huyse wylen VESELAER. Den 26 May. Anno 1640."

De eerste dezer drie regels staat uit de mediaan, de tweede uit de dessendiaan, de derde uit de garmond, alles, behalve de persoonsnamen welke Romein zijn, met Duitsche letter gezet.

M. J. C. ALTORFFER.

Nieuwsbl voor den Boekh. 1856.

ALMANAK DER BOEKVERKOOPERS EN DRUKKERS.

A°. 1761.

Voor eenige maanden vestigde het Weekblad v. d. Boekh. (N° 8 v. 1853) de aandacht op den *Catalogus eener openbare Lees-bibliotheek*, in 1757 te 's Hage opgerigt door den Boekverkooper H. SCHEURLEER F. ZOON, en gaf naar aanleiding van het daarbij vermelde plan, desaangaande eenige letterkundige bijzonderheden: minder bekend evenwel schijnt tot nog toe een jaarboekje voor den Boekhandel, dat eenige jaren later het licht zag en dat ook door bovengemelden Boekverkooper werd zamengesteld en uitgegeven. Zie hier den titel:

Almanak der Boekverkoopers, Drukkers en Binders, waarin al 't voornaamste derzelve en hunne Handel en kunst betreffende op een geheel nieuwen trant en in een gepaste order, kortelijk, en met eene eigenaardige klaarheid ten gemeene beste verhandeld wordt. Voorzien met een authentique lijst van alle Privilegiën, vergund bij HEd. Groot Mog. Heeren Staten van Holland en West-Friesland, enz.

In *'s Gravenhage*, bij H. SCHEURLEER, F. ZOON.

A°. 1761, in 12°, loopende tot bladz. N[8]; hetzelve bevat *zeven* rubrieken, als:

I. Vertoog over den oorsprong, aanwas en voortgang der Drukkerij, en geleerdheid zoo hier als elders.

II. Schets, nopens de Geleerden der Nederlanderen.

III. Bijzonderheden van sommige Geleerden tot nut en vermaak der Lezeren.

IV. Lijst der Boeken en Werken, waarop bij Hunne Hoog Mogenden van Holland en West-Friesland octroyen zijn verleend, beginnende met den jare 1745 en eindigende met den jare 1760.

V. Algemeene aanmerkingen en bedenkingen onder correctie voorgesteld over 't geene den Boekhandelaren, Drukkers, Binders, enz. elk in hun metier of noodig of nuttig is te weten en waar te nemen.

VI. Concept van een Gildenbrief voor de Boekverkoopers, Drukkers en Binders in 't algemeen. (bevattende niet minder dan XXVI Artikelen.)

VII. Naamlijst der Nieuw uitgekomene Boeken, die zoo hier te lande als elders in 't jaar 1760 gedrukt zijn, met derzelver prijzen.

De Uitgever van dit eigenaardige jaarboekje laat den tekst vooraf gaan door een geschied- en letterkundigen Kalender, waarin aan de eene zijde een *Aanwijzer der Roomeinsche feestdagen* en aan de andere een *Naam-, geboorte- en sterfwijzer van Geleerden* voorkomt, waaronder de Nederlanders de voornaamste plaats beslaan. 1)

De 1e rubriek, betrekkelijk de *Drukkunst* in Holland, Duitschland en Engeland, is in dit korte bestek, zoo als men wel denken kan, zeer onvolledig. Aangaande den *Spiegel onzer behoudenisse* van LOURENS COSTER, wordt onder anderen vermeld: „dat er op dat tijdstip (1761) nog 8 Exemplaren van aanwezig waren, als: één op het Stadhuis; een *tweede* op de Boekerij op 't Prinsenhof te *Haarlem*, beiden van den eersten druk; een *derde* (maar van de 2de uitgave) in de Stads Boekerij te *Hoorn* (Na den brand van 1838, is er nu slechts een fragment van aanwezig); een *vierde* bij den Heere J. MARCUS te *Amsterdam* 2); een *vijfde* bij den Heer G. J. DE BRUIN te *Haarlem*; een *zesde* bij den Heer TH. SCHWENCKE, Prof. in de Chirurgie en ontleedkunde, te 's *Hage*; een *zevende* te *Utrecht*; en het *achtste* in de keizerlijke Bibliotheek te *Petersburg*

---

1) Onder anderen wordt daar vermeld·
Januarij 10, 1477.
„J. JACOBSZ en M. YEMANTSZ, voltooijen den *Delftschen* Bijbel."
„Uit *Delft*, dat op de Zon des Heils en Rechts mag boogen,
Schoot *Drukkunst* 't eerste licht des Bijbels in onze oogen."
2) Wiens bibliotheek in 1750 werd verkocht.

en voorzien met eigenhandige aanteekeningen van P. SCRIVERIUS." 1) Gedeeltelijk zijn die exemplaren later verkocht en in andere handen overgegaan. De bijzonderheden betreffende WILLIAM CAXTON, die uit Holland in Engeland, de boekdrukkunst overbragt, zijn ook later uitvoeriger bekend geworden, hij ontleende wel is waar grootendeels zijne bouwstoffen van PROSPER MARCHAND, RICHARD ATKINS, en DR. MIDDLETON, maar voegde evenwel hier en daar eenige bijzonderheden betrekkelijk oude Hollandsche drukken, bij zijn betoog.

In de 2de rubriek wordt aan Nederland's geleerden een gepaste hulde toegebragt in de verschillende vakken waarin zij hebben uitgemunt.

De 3e rubriek is vooral belangwekkend door de keus der letterkundige bijzonderheden daarin opgenomen.

De 4e rubriek betreffende de Octroyen verleend over de jaren 1745 tot 1760, ofschoon geheel vervallen, kan nog niet van onwaarde worden geacht voor de geschiedenis onzer Nederlandsche persproducten van dien tijd; het is te bejammeren dat zulke opgaven niet tot later tijdstip aanwezig zijn.

---

1) Blijkens later gedane nasporingen, heeft Czar PETER DE GROOTE, niet, gelijk men meende een exemplaar van den *Hollandschen Spiegel*, tijdens zijn verblijf hier te lande gekocht en naar *St. Petersburg* opgezonden. Het hier bedoelde stuk is niet anders dan een *Biblia pauperum* geweest, zoodat dit werk met een *Speculum* verward is geworden. Die verwarring heeft menigerlei misverstand ten nadeele der regten van Holland op de eer van de Uitvinding der Boekdrukkunst opgeleverd, en wel om de eenvoudige reden dat onze tegenstanders, uit de bestaande beschrijvingen van het *Peterburgsch* exemplaar, oordeelende dat dit niet anders dan een xylographisch drukvoortbrengsel kon zijn, opmaakten dat aan Holland op zijn best den roem der ontdekking van de houtsneêkunst kon worden toegeschreven. Eigenlijk hadden onze vijanden gelijk, want CZAR PETER kocht in waarheid niet anders dan het vroeger aan SCRIVERIUS behoord hebbende exemplaar van de *Biblia pauperum*, teregt als *block—book* aangemerkt ; maar nu de verwisseling van dit werk met een *Speculum* is opgespoord, vervallen daarmede alle tegen ons gemaakte aanmerkingen, omtrent de nietigheid onzer bewijzen, aanmerkingen door den eenen schrijver van den anderen gedurende langer dan eene eeuw overgenomen en nageschreven, hetgeen men wel mag beschouwen als eene omstandigheid die de verbreiding van den onverdienden roem van GUTTENBERG heeft in de hand gewerkt. Gelukkig dat de gezondere critiek dezer dagen, op historische onomstootelijke bewijzen gegrond, COSTER en *Nederland* in de aan beide regtmatig toekomende eer heeft hersteld.

Men vergelijke omtrent de vermelde vergissing het werk van den heer J. J. F. NOORDZIEK. *Het Geschilstuk omtrent de Geschiedenis van de Uitvinding der Boekdrukkunst, geschiedkundig uit een gezet* (Haarlem, 1850, 8o); en het artikel van den heer BAER, bibliothekaris der keizerlijke Academie van Kunsten en Wetenschappen te *St. Petersburg*, uitgegeven in het *Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques* van 1849, No. 123 en 124, overgenomen in het Duitsche Tijdschrift *Serapeum* voor Bibliotheekwetenschap, Handschriftenkennis en andere literatuur, uitgegeven te *Leipzig* door R. NAUMANN, jaargang 1849, no. 14 en 15.

De 5e en 6e rubriek kunnen in het vervolg aanleiding geven tot vergelijkende beschouwingen over de daarin behandelde onderwerpen.

De 7e rubriek (Naamlijst der nieuw uitgekomene boeken in het jaar 1760), is alphabetisch gerangschikt met opgave der prijzen en behelst niet alleen Nederduitsche, maar meerendeels Latijnsche, Fransche en Engelsche boeken.

Het 1e dl. van Ferwerda, *Wapenboek*, Leeuw. 1760, in fol., staat hier voor *f* 47 genoteerd. — Murden's *Collection of State Papers relating to Affairs in the Reign of Queen Elisabeth, from the years* 1571—1596. in fol. *f* 20. — *Les Jésuites criminels de lèze Majesté dans la théorie et dans la pratique*. 1760, in 12°, voor *f* 1.75 Cts.; de twee laatste werken, *zeldzaam geworden*, zouden nu vrij meer moeten gelden.

Voor zooverre bekend, is dit jaarboekje niet vervolgd; eene bijzonderheid dat hetzelve nog onder *eenen anderen titel* bestaat, moet doen veronderstellen dat het debiet niet groot was. De titel van het andere bedoelde luidt aldus:

Almanach der Geleerden, behelzende hun naamwijzer, geboorte en sterfdagen, de kunsten en wetenschappen, waarin zij uitgemunt hebben, enz. *'s Gravenhage* bij H. Scheurleer, F. Zoon, 1761, in 12°. uitgezonderd de rubrieken 4, 5 en 6, die hier zijn uitgelaten, beantwoordt de inhoud geheel aan dat van het eerstgemelde.

Ofschoon dit werkje slechts van 1761 dagteekent, zal niemand de zeldzaamheid daarvan in twijfel trekken. De heer Fred. Muller, die steeds alles aanwendt om de bibliotheek der Vereeniging te verrijken in het vak der bibliographie, verraste ons met de inzage van dit boekje, bestemd om daarin te worden opgenomen.

Wij twijfelen niet of de beredeneerde catalogus der Vereeniging waarvan de Heer Muller de zamenstelling zoo ijverig op zich heeft genomen en waarvan reeds vijf vellen zijn afgedrukt, in meerdere opzigten onze verwachting zal overtreffen.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1853.

EEN BOEKVERKOOPERS-CORRESPONDENTIE IN 1795.

De volgende brief, ons welwillend afgestaan, geeft, naar het ons voorkomt, een niet onbelangrijken blik in de boekverkooperswereld van het laatst der voorgaande eeuw. Een Groningsch Confrater (een antiquaar) deelt zijne gedachten mede over den Hollandschen boekhandel, over de tijdsomstandigheden en het publiek naar aanleiding van een aanvraag van een Amsterdamsch confrater om verschillende classici. Gelukkig dat men toen zich niet, zooals thans, bepaalde bij korte ongemotiveerde opgaven, wij zouden het genoegen missen dezen brief te kunnen mededeelen. Wij laten dien hier woordelijk volgen:

Groningen, 25 April 1795.

Waarde vriend,

Heb UEd. brief van den 21 dezer wel ontvangen, en aan uw voorstel kan ik ook met eenige boeken beantwoorden, maar UEd. denkt op zoo eene lijst van boeken zal een Capitaal te verdienen zijn. Neen vriend, 't is zoo raar om aan die autores te raken heeft UEd. geen denk, maar ik zit er in, maar verdienste is er niet aan. 't Eenigste dat er op vertrouwt kan worden, de prijzen verminderen zoo niet als 't hollandsche goed, wijl de heeren Hollanders zulke zware oplaagen doen, (aan de) beloften accoort (blijven tegenover) de inteekenaren (om) een en twee honderd boven dien (te drukken); maar zij nemen zooveel duizent als er hondert bepaald word, om

dan op ongebonden verkoping zoo wat exemplaren vliegen te laten, bij tekening een, twee en drie jaar agter elkander en binden door dien weg *mijn* en een ander den handel, dat men niet duiken of zwemmen kan, en eindelijk verkoop jelui de copij, zooveel en zooveel kosten die jaarlijks op verkopingen dat is slag om ons in 't pak te steken. – En, zoo schijnt 't mijn toe, denkt UEd. met classicale werken ook, neen vriend, daar zijn zulke zwaare oplaagen niet van, en ook in handen die 't vast houden. — ook veele uitverkogt en dus zelden anders als gebonden te bekomen zijn op groote verkopingen en dan moet men den kop toehouden, wijl daar nooijt meer als een exemplaar zij. Ziedaar antwoord op UEd. brief, wijl UEd. mijn wout bedonderen 1) of graag maken met contanten; (daar) ik dien nu sterk noodig (heb) om UEd. en een ander te betaalen, – maar dan fopt UEd. mijn nog meer om dezelve op groot papier (te verlangen). Ja ook, hoeveel exemplaaren van elk? – nu. dat zij zo, die over zee woonen moeten veel lijden en daar wordt een zaal op gelegt, ik wil niet zeggen om 't haar uit de botten te haalen, gelijk de grooten der aarde aan de kleinen doen. 2) Nu zal ik UEd. die boeken opgeven, welke ik van dien heb, en hoe zij gecondicioneert zijn, als meede wat jaaren dezelve zijn na uwe opgave. Begrijpt, ik wil graag verkopen, dus UEd. kan vertrouwen op die bepaalde prijzen te ordineeren, en zoo niet na genoegen zijnde, ook goed, maar onder dien prijs niet. Hoe gaat 't bij UEd. in de affaire: 't is hier allergeringst in mijn craam, dog hoop op een beter, enz. Mijn compliment aan UEd. beminde en zoon van uw vriend.

J. DIKEMA.

Volgt de lijst:

Een ARISTOPHANES cura a BURMAN. 2 vol. 4to in een Rusleere band, zeer fraai, afgesneden. . . . . *f* 10,—.
Een FLAVIUS JOSEPHUS a HAVERCAMP. 2 vol. fol. 2 halve banden, zeer fraay, ongesneden. . . . . „ 30,—.
Een Rei rusticae scriptores a GESNER. 2 vol. 4to in een france band, zeer fraay. . . . . „ 10,—

1) Men bedenke dat de schrijver hier ironie gebruikt.
2) Eene uitdrukking van 1795.

Een QUINTILIANUS a BURMAN. 3 vol. 4to ingenaait, niet doorgesneden. . . . . f	15,–.
Een HOMERI editio CLARCK, cura ERNESTI. 5 vol. Ed. opt. Lips. 1752–1764 in bl. banden, ongesneden. Uitverkogt en niet als op verk. te krijgen. . . . . „	18,–.
Die van Londen 1729–1790 is geen mogelijkheid toe.	
TIBULLUS a BROEKHUIZEN heb ik wel, maar op 6 pag. zijn op de kant een regeltje bijgeschreven, daar nog is er agter gebonden de PROPERTIUS a BROEKHUYZEN in een geribde hoorn band, dit zijn raare boeken, vriend, in 4to. . . . . „	9,–.
Twee PROPERTIUS a BURMAN. 4to. Een ingenaayt niet doorgesneden, een ongebonden. à f 6.55. . . . . . „	13,10.
Een VIRGILIUS a MASVICII. 2 vol. 4to. in 2 france banden zeer wel en goed. . . . . „	10,–.
Een HORATIUS a BENTLEI. 4to. Blank band, ongesneden. Amst. 1713. Ed. sec. . . . . „	7,–.
Een ——— a BENTLEI. Hoorn band, afgesneden. Amst. 1728. Ed. tertia. . . . . „	8,–.
Een LUCANUS a BURMAN. 4to. Halve band. . . . . . „	6,–.
Een APULEIUS a F. OUDENDORP. Ed. opt. L.-B. 1786. 4to Ingenaait, niet doorgesneden. . . . . „	7,–.
Een LIVIUS a DRAKENBURGH. 4to. 7 vol. Halve bruine banden, ongesneden. . . . . „	33,10.
Twee JULIUS CAESAR a OUDENDORP. 4to. 2 vol. in een geribde band, ook wel. à f 10.10.. . . . . „	21,–.
Een AELIANUS Varia historia a GRONOVII. 2 vol. 4to in 2 france banden. . . . . „	11,–.
Een —— ——— In een hoorn band. . . . . . „	13,–.
Een SUETONIUS a PITISCI. 2 vol. afgesneden halve france banden, ... „	8,–.
Een Mythologi Latini. 4to. in een beste geribde band . „	8,10.
	f 235,10.

Ziedaar vriend een klein weinigje boeken, maar 20 in getal en een smak in geld en kapitaal voor een overzeesch burgertje, maar de opgaaf loopt over het allerraarste goed van dien opgever. Ik heb wel meer auctores, dog ik moet aan UEd. opgaven beantwoorden, maar koom en kijk eens, wat ik er ongebonden en ook

gebonden auctores en litteratores staan heb, maar geen noot, daar koomt zoo een verval niet in, wel wat wagten eer 't weg gaat, dus renteloos, dus patientie. 't Is een schaarsche en geldelooze tijd, de liefhebbers kunnen nu niet wagten te lezen in boeken van studie, door de menigvuldige nieuwspapieren en ook veele die hunne tijd op de sociteiten verspillen en verwaarloozen hun eigen belang en affairen, en bij mijn is N°. 1, pas op, ik ben mijn zelfs de naaste en kan geen voordeel aan 't algemeen toebrengen, in gevalle ik mij zelfs verwaarlooze, wijl ik dan aan een algemeen best niet kan aanbrengen, dus een schadelijk lid, en evenwel ik ben in twee sociteiten, dog niet dagelijks om tijd te verspillen &c. &c.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1859.

DE FIRMA JOH. ENSCHEDÉ & ZONEN TE HAARLEM.

Van verschillende zijden is mij de opmerking gemaakt dat ik met het beschrijven van groote en belangrijke établissementen te veel het oog op het Buitenland gevestigd had en daardoor die, in ons eigen land, waarop Nederland met zooveel recht trotsch kan zijn, over het hoofd scheen te zien. „Men zou gaarne zien dat ik nu ook eens het een en ander over een groote Hollandsche drukkerij mededeelde" enz. — Ik was volkomen overtuigd van de gegrondheid en juistheid dezer opmerking en nam mij voor zoo spoedig tijd en gelegenheid dit toelieten aan dit billijk verlangen te voldoen. — Aan welke inrichting zou ik eerder mijn aandacht wijden dan aan die waarvan de naam aan het hoofd van dit opstel prijkt, die voorzeker de grootste en belangrijkste van geheel Nederland is? Wijst Frankrijk op MAME en DUPONT, Duitschland op BROCKHAUS, TEUBNER, e. a., wij op ónze beurt kunnen den vreemdeling, zonder de minste vrees van te veel te zeggen of hem teleur te stellen, wijzen op onze landgenooten, de ENSCHEDÉ'S, wier naam tot ver over de grenzen bekend en geacht is.

Een persoonlijk bezoek aan de uitgebreide Haarlemsche inrichting overtrof verre wat ik immer kon verwachten, en de welwillende heuschheid van den Heer Mr. A. J. ENSCHEDÉ die zijn tijd daarvoor beschikbaar stelde om mij in alle afdeelingen der zaak rond te leiden en alle bijzonderheden uitvoerig aan te wijzen of dit te laten doen, versterkte mij in mijn voornemen om ook dit etablissement in ons Nieuwsblad te bespreken.

I.

Alvorens mijne lezers in gedachten door de drukkerij en gieterij rond te leiden, dienen we eerst een blik te slaan op de geschiedenis der firma. MENSE ENSCHEDA of ENSCHEDÉ was het eerste lid der familie van dien naam die zich in 1659 aan het boekdrukkersvak wijdde, en zich onder de leiding van HENDRIK HOORENDICH of HOORENDIJK te Groningen zooverre daarin bekwaamde dat hij omstreeks 1668 opgenomen werd in het gild der boekdrukkers, boekverkoopers en binders. Zijn broeder JOHANNES ENSCHEDÉ, horlogiemaker van beroep, vertrok in 1670 uit Groningen, vestigde zich te Haarlem, huwde aldaar in 1673 met ELISABETH JANSDOCHTER VAN DER BERG en overleed in 1706 op 64jarigen leeftijd.

Van zijne kinderen, 9 zoons en eene dochter, oefende zich zijn vijfde zoon IZAAC ENSCHEDÉ (geb. te Haarlem in 1681 en overl. 1761) te Haarlem in het boekdrukkersbedrijf en werd in 1703 de stichter der thans onder de firma JOH. ENSCHEDÉ & ZONEN bestaande inrichting. Zijn eenige zoon JOHANNES (geb. 1708) was hem een trouwe en krachtdadige hulp en onder beider leiding breidden zich de boekhandel en drukkerij, die onder de firma IZAAC EN JOHANNES ENSCHEDÉ gedreven werden, belangrijk uit. In 1727 reeds drukten zij naar een geheel nieuw procédé; naar stereotiepplaten, een foliobijbel 1), een blijk dus dat reeds toen de firma in de toepassing van nieuwe uitvindingen niet achterbleef. — IZAAC ENSCHEDÉ was niet alleen geacht en gezien door zijn vakgenooten, (in 1736 en 37 bekleedde hij de waardigheid van deken van het boekdrukkersgild,) maar ook de stedelijke regeering vestigde het oog op hem, waarvan zij een voldoend blijk gaf toen zij hem, en zijn zoon, nadat hij het recht tot uitgave der *Haarlemsche Courant* van de Wed. HABET gekocht had, op 6 Juli 1737, tot „ordinaris-stadsdrukkers en courantiers der stad Haarlem" benoemde en hem een getuigschrift gaf van „bequaamheid, naarstigheid en vigilantie." — Den 9en Juli daaraanvolgende verscheen het eerste Num-

---

1) De stereotypie was omstreeks 1701 door den Leidschen predikant JOHANNES MULLER uitgevonden. In 1709 liet hij bij de firma LUCHTMANS een Nieuw Testament drukken, dat in 1711, 1715 en 1723 gevolgd werd door een 4° bijbel en in 1718 door een folio bijbel. Van laatstgenoemden werd een ex. voorkomende in de op 9 December 1867 verkochte bibliotheek der Heeren ENSCHEDÉ, verkocht voor *f* 150. —

mer der bij hen gedrukte »Oprechte *Haarlemsche Courant*." — Tot op dien tijd werd deze Courant uitgegeven bij ABRAHAM CASTELEYN die daarvan het 1e No. getiteld: „Weeckelijcke Courant van Europa" op den 8n Januarij 1656 in het licht gezonden had. Dezen naam droeg de Courant slechts in 1656, het jaar harer oprichting, het volgende jaar verscheen zij onder den naam van de „*Haarlemsche Courant*", dien zij tot in 1663 droeg waarin hij veranderde in „*Oprechte Haarlemsche Courant*" onder welken naam zij nu nog verschijnt. — In 1743 werden IZAAC en JOHANNES ENSCHEDÉ ook lettergieters en eigenaars der geheele gieterij van den beroemden Amsterdamschen boekdrukker en boekhandelaar HENDRIK FLORIS WETSTEIN. De meeste stempels van deze gieterij waren gesneden door JOHANN MICHAEL FLEISCHMANN, den grootsten en kunstigsten letter-stempelsnijder, die er ooit in de „Waereld geweest is, en mogelijk komen zal", zooals hij in ENSCHEDÉ's letterproef van 1768 genoemd wordt. — FLEISCHMANN ging voort met voor ENSCHEDE stempels te snijden, wier zaak daarenboven nog vermeerderd werd door den aankoop der door JOHANN FRANZ ROSSART gesneden stempels. — Terwijl de gieterij op deze wijze door de voornaamste kunstenaars in het vak met letterstempels verrijkt werd, gingen de eigenaars voort met het aankoopen van verschillende grootere en kleinere gieterijen. Zoo werd in 1780 de gieterij aangekocht van den beroemden boekdrukker BLAEU, sedert 1677 in handen van den lettergieter DIRK VOSKENS en diens zoon BARTHOLOMÄUS. Eenigen tijd vroeger waren zij eigenaars geworden van de gieterijen van IZAAC en HENDRIK VAN DER PUTTE, van die behoorende aan ANTONIUS en HENDRIK DE BRUYN; van die van J. VAN DER VELDE; ook de gieterijen van JAN SMID en JOHANNES DAUU, evenals die door den remonstrantschen predikant C. NOZEMAN te Haarlem opgericht gingen in handen der ENSCHEDE's over. Later volgde nog de aankoop der gieterij van de Heeren PLOOS VAN AMSTEL, benevens die der beroemde firma ELZEVIER. — Men ziet, het was eene complete annexatie, maar in den goeden zin. — Door die aankoopen werd de gieterij der ENSCHEDÉ's spoedig de grootste van het land en bleek het den eigenaar 1), dat hij dringend behoefte had aan hulp, om daardoor die uitgebreide gieterij en drukkerij naar alle eischen te kunnen besturen. Die hulp had hij niet

---

1) JOHANNES ENSCHEDÉ, zijn vader IZAAC was in 1761 overleden.

ver te zoeken, zijn drie zoons JOHANNES, JACOBUS en ABRAHAM waren reeds sedert geruimen tijd in zijn zaak werkzaam geweest en hadden hunnen leertijd nuttig besteed, hij besloot daarom op het einde van 1776 om hen als deelgenooten in zijne zaken op te nemen. De firma werd daarop veranderd in JOHANNES ENSCHEDÉ & ZONEN.

Het is wellicht overbodig, maar toch acht ik het hier wel de plaats om met een enkel woord de kostbare bibliotheek in herinnering te brengen, door IZAAC, JOHANNES en Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ verzameld. Iederen lezer van dit opstel ligt de verkoop daarvan voorzeker nog versch in het geheugen, dank zij de uitgebreide artikels door den Heer FREDERIK MULLER daarover in het Nieuwsblad van 1868 No. 1 en volg. geschreven. Alleen zij hier nog vermeld als een bewijs der belangrijkheid dezer collectie dat zij in haar geheel de belangrijke som van *f* 54000.— opbracht. Dat er veel liefhebberij op deze veilingen was werd o. a. voldoende bewezen door het feit dat de Londensche antiquaar QUARICH voor het fraaie exemplaar van den „*Spieghel onzer Behoudenis*" (No. 3 van den Catalogus) dat hij op speculatie (!) kocht *f* 8250.— gaf, het 10% tafelgeld medegerekend.

De drie nieuwe leden der firma en wel voornamelijk de eerstgenoemde: JOHANNES en de derde ABRAHAM legden zich met volhardenden ijver op het voorvaderlijk bedrijf toe. De tweede zoon JAKOBUS overleed reeds in 1783 en liet geen zoons na; JOHANNES ENSCHEDÉ JR. had bij zijn overlijden twee zoons: JOHANNES (geb. 1785) en CHRISTIAN JUSTUS (geb. 1788); zijn broeder ABRAHAM liet één zoon na: JAKOBUS (geb. 1787). — Deze drie kleinzonen van den in 1780 overleden JOHANNES ENSCHEDÉ waren van hun jongelingsjaren af in de verschillende afdeelingen der zaak werkzaam geweest en brachten door hunne jeugdige krachten nieuw leven in de zaak. Vooral maakte CHRISTIAN, die speciaal met de gieterij belast was, zich verdienstelijk en onmisbaar door zijn kennis en ondervinding op zijne verschillende buitenlandsche reizen opgedaan. Der zaak trof een gevoelige slag toen hij reeds in 1829 aan zijn werkkring en zijne familie ontrukt werd. JACOBUS en JOHANNES bleven tot in 1865 en 1866 het hoofd der steeds uitgebreider wordende inrichting; toen zij in de genoemde jaren stierven lieten zij de zaak, die onder hunne leiding zoozeer in omvang en belangrijkheid toegenomen was, in handen der tegenwoordige eigenaars, de

Heeren Mr. JOHANNES (geb. 1811, zoon van laatstgenoemde), Mr. JAN JUSTUS (geb. 1807, zoon van JAKOBUS) en Mr. ADRIAN JUSTUS, (zoon van CHRISTIAN) den Archivaris der stad Haarlem, mijn vriendelijken geleidsman.

II.

Men begrijpt licht dat ik de mij aangeboden gelegenheid om de Haarlemsche inrichting te bezichtigen, met beide handen aangreep, en mij haastte aan de uitnoodiging gevolg te geven. Reeds langen tijd had ik verlangd om eene lettergieterij te zien, daar ik mij in weerwil der verklaringen die ik van het lettergieten in het Boek der uitvindingen en in andere boeken gelezen had, toch nog geen helder denkbeeld daarvan vormen kon. Vol verwachting van het vele merkwaardige dat ik dien dag zou zien, begaf ik mij naar Haarlem en naar de gieterij der Heeren ENSCHEDÉ. Na een kort gesprek vingen wij onzen tocht door het etablissement aan. Eerst werden mij de stempels getoond en mij uitgelegd hoe men die op koperen plaatjes indrukt, waardoor de kop of type der op den stempel gesneden letter in eene verkeerde richting op die plaatjes komt te staan. Dezen vorm noemt men „matrijs." Wanneer de letter gegoten moet worden, neemt de gieter de matrijs en schuift die in het gietwerktuig, dat men giethaak noemt, en uit een klein vierkant ijzeren bakje bestaat, van onderen van een handvatsel voorzien. De matrijs wordt op den bodem van dit bakje ingeschoven, waarna de losse binnenwanden waarin de letter moet besloten zijn, neerzakken, zoodat het gietmetaal in de daardoor ontstane gleuf op de matrijs stuit en niet verder doordringen kan. De gieter, zijn giethaak in orde hebbende, schept met een lepeltje de gesmolten specie uit den ketel van het voor hem staand fornuis, giet er een weinig van in den giethaak, schudt dien even heen en weer, opent hem en werpt de specie die nu als letter gevormd is, er uit. De letters moeten, na uit den giethaak geworpen te zijn, nog verschillende bewerkingen ondergaan, alvorens zij aan de drukkers afgeleverd kunnen worden. Vooreerst moet het overtollige gietsel, de „baard" zooals de kunstterm luidt, van de letter afgebroken worden, daarna wordt iedere letter

op een steen geslepen, waardoor de oneffenheden, die er nog aan mochten zijn, geheel verdwijnen. Zijn de letters geslepen, dan worden zij door den letterschaver op de juiste hoogte en het vereischte korpus gebracht. Hij neemt daartoe een aantal in een rek geplaatste letters en zet die het onderst boven in een gleuf van een ijzeren plaat waarna hij dien geheelen regel, door middel van een trekschaaf, van een gleufje voorziet waardoor de voet der letter gevormd en deze tevens op de noodige lengte gebracht wordt. Na deze kunstbewerkingen worden de letters afgeteld en opgepakt en zijn dan gereed om aan de boekdrukkers afgeleverd te worden.

Op dezelfde zaal waarin ik de pas beschreven werkzaamheden verrichten zag, bevinden zich ook een aantal gietmachines. Deze machines in 1840 door een Amerikaan uitgevonden, in 1844 door EDUARD HÄNEL te Berlijn en een paar jaar later door F. A. BROCKHAUS geheel verbeterd, heeft langzamerhand het gieten met de hand bijna geheel verdrongen en het zal niet lang meer duren of men zal ze overal zien gebruiken. De machine is zeer gecompliceerd samengesteld en toch in werking hoogst eenvoudig. De giethaak rust op een beweegbaren arm en in plaats van met een lepel werkt het met een pomp. Boven den oven, die in het onderste gedeelte der machine is aangebracht, bevindt zich de smeltpan en daarin staat de kleine pomp. Telkens als de gieter het aan de machine verbonden rad omdraait wordt door middel der pomp een straal vloeiend metaal in den gietvorm (de matrijs) gespoten, en als dat metaal verhard is, de letter uit de machine geworpen. Bij elke omdraaiing van het rad is één letter gegoten. Bij het eerste gedeelte der beweging heft de zuiger der pomp zich omhoog en komt het metaal uit de pan in de buis; tegelijkertijd wordt ook de beweegbare drager met den giethaak aangeschoven; de mond van den vorm sluit precies op dien van de buis der pomp en wordt door een sterke veer nog nauwer aangedrukt. Nu valt de zuiger der pomp, het metaal stijgt in de buis omhoog en spuit met een straal, dien men natuurlijk niet zien kan in den vorm. De drager wordt nu weder van de buis afgewend, de giethaak opent zich waardoor de letter er uitvalt en sluit zich daarna weder, waarop de beweging weder begint. Daarna zijn de letters aan dezelfde bewerkingen onderworpen als die welke met de hand gegoten zijn. — De gietmachine levert ongeveer 20,000 let-

ters daags, dus nagenoeg vier malen zooveel als een werkman met de hand vervaardigen kan.

Nadat ik dat alles opmerkzaam bezichtigd had, bracht men mij in de matrijzenkamer, waarin alle voorhanden zijnde matrijzen bewaard worden. In een groot aantal langs de muren geplaatste kasten worden daar ongeveer *anderhalf millioen* matrijzen bewaard. Geen gieterij ter wereld voorzeker heeft zulk een groot aantal in voorraad, men moet echter niet vergeten dat de gieterij waarover wij spreken reeds sedert 1743 bestaat (in welk jaar die van WETSTEIN aangekocht werd) en door de hierboven genoemde aankoopen van aanzienlijke gieterijen belangrijk vermeerderd werd. Onder die $1^1/_2$ millioen matrijzen zijn vele merkwaardige lettersoorten bewaard; zoo liet men mij als een hoogst kostbare curiositeit eenige matrijzen zien van het jaar 1470 1), die niettegenstaande hun ouderdom van 300 jaren toch nog goed en zuiver geconserveerd waren. Behalve deze van 1470 bezit de firma ENSCHEDÉ nog eene menigte andere zeldzame van lateren tijd, waarvan zij als een supplement op de in 1869 verschenen letterproef van oude letteren, waarvan noch stempels, noch matrijzen voorhanden zijn, eenige specimen geven zal.

Na het bezoek aan de matrijzenkamer lag dat der inrichting voor galvanoplastie en stereotypie het eerst aan de beurt. Vooral trof mij de papierstereotypie (voor een paar jaren door een Franschman, den Heer GENOUX uitgevonden) die door haar practisch nut de galvanoplastie en gewone stereotypie zeker wel spoedig geheel op den achtergrond dringen zal. Te meer zal dit het geval zijn daar men op de papier-stereotypvormen veel meer exemplaren en scherper en zuiverder drukken kan dan op de andere. Vooral worden de kerk- en gezangboekjes door de firma uitgegeven, van papier-stereotypvormen gedrukt.

De zetterij en drukkerij, die wij achtereenvolgens bezochten, leverden niets merkwaardigs op; de laatste is in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eene de handpersen, de ander de snelpersen bevat. De zes door stoom in beweging gebrachte snelpersen waren allen van verschillend model. Wij zagen daar een dubbele pers van KÖNIG en BAUER, een groote MARINONI pers, enz. Het is

1) Zie „Specimen de caractères anciens, de JOH. ENSCHEDÉ" in 1869 verschenen, waarin men op de laatste bladzijden drukken vindt met letters in deze matrijzen van 1470 gegoten. — Zie ook over deze matrijzen: De Keulsche Kroniek en de Coster-legende van Dr. A. v. D. LINDE, te zamen getoetst door Dr. P. v. MEURS, pag. 54.

genoeg bekend wat de firma op het gebied van boekdrukwerk geleverd heeft, dan dat ik hier nog daarover uitweiden zou. De naam ENSCHEDÉ toch is een waarborg, dat het door hare persen geleverde werk uitmuntend is. Men denke slechts aan de vertaling van DANTE'S HEL, door DR. HACKE VAN MIJNDEN, waarvan de *tekst* bij ENSCHEDÉ gedrukt werd.

Vlak bij de snelpersenkamer, bevindt zich de drukkerij der bankbilletten, postzegels, effecten en van andere stukken waarvan het namaken onmogelijk gemaakt moet worden. Zooals iedereen weet, vormt deze afdeeling een der belangrijkste van het etablissement, daar de drukkerij der firma ENSCHEDÉ daarin juist eene specialiteit is. Het toeval was mij gunstig, daar men juist op den dag dat ik de inrichting bezocht, bezig was met het drukken van bankbilletten van *f* 60 en van postzegels van 10 en 15 cents. Verkrijgt men op andere drukkerijen, zooals b. v. bij PAUL DUPONT te Parijs, den onderdruk der bankbilletten en effecten door de lithographie toegepast op de gewone typographie, hier bij ENSCHEDE geschiedt dit alleen door middel van den plaatdruk. Voor iedere kleur die op een bankbillet voorkomt wordt natuurlijk een andere plaat gebruikt; men kan dus, ook zonder het drukken gezien te hebben, eenigszins een denkbeeld krijgen van al de zorg en moeite die aan het vervaardigen van dergelijke imprimés verbonden zijn. — Het nummeren der bankbilletten als anderszins, evenals het perforeren der postzegels geschiedt op dezelfde zaal.

Een bezoek aan de koper- en staalplaatdrukkerij, benevens aan de steendrukkerij lag nu aan de beurt. In de laatstgenoemde zagen we eenige bontgekleurde etiquetten op diverse steenen drukken, in de eerste zag ik eene machine die pas voor een paar jaar geleden uitgevonden werd en nog niet algemeen gebruikt, zelfs niet algemeen bekend is. Deze machine, uitgevonden door E. GAIFFE te Parijs, dient om van eene staal- of kopergravure een cliché te verkrijgen die *niet* even groot als de oorspronkelijke plaat, maar zóóveel malen *kleiner* is als men verlangt. De machine heeft den vorm van eene groote vierkante tafel, waarop twee schijven van verschillende grootte bevestigd zijn; de machinerie, die voornamelijk de kunstbewerking volbrengt, bevindt zich onder de tafel. Nadat men onder de grootste schijf de staal- of kopergravure, waarvan men eene cliché verlangt, bevestigd heeft, legt men onder de kleine schijf eene gladde, nieuwe plaat, stelt de

machine op de vereischte grootte toe, en laat haar gedurende twee dagen werken, na welk tijdsverloop de cliché gereed is. De resultaten die deze machine oplevert, zijn zeer verrassend; de proeven die men mij liet zien, waren uitstekend uitgevoerd, men kon moeielijk de cliché van het origineel onderscheiden.

In een van de andere afdeeling geheel gescheiden gebouw, wordt de Haarlemsche Courant gezet en gedrukt, waarvoor geregeld 31 personen werkzaam zijn, welk getal, gevoegd bij dat der werklieden van de vele andere afdeelingen der zaak, een personeel uitmaakt van 138 personen. Zeide ik te veel toen ik in het begin van dit opstel meende, dat de zaak van ENSCHEDÉ de grootste en belangrijkste van Nederland is?

Tot besluit een enkel woord over de vele eervolle onderscheidingen die aan de firma ten deel vielen, waaronder in de eerste plaats de bekroningen op verschillende tentoonstellingen genoemd moeten worden. In 1825 bij gelegenheid der eerste algemeene tentoonstelling van voortbrengselen der nijverheid van het Koninkrijk der Nederlanden, werd aan hun druk- en lettergieterij-werk de gouden eerepenning geschonken. Deze eerste bekroning werd in 1829, 1851, 1855, 1856, 1861 en 1862 bij de te Brussel, Londen, Parijs, Haarlem en te Amsterdam gehouden nijverheids-tentoonstellingen door anderen gevolgd, zoodat de firma nu reeds in het bezit is van zeven medailles. De schoonste belooning voor hun onvermoeid streven vonden de eigenaars der zaak echter in het steeds toenemend en algemeen vertrouwen dat hen ten deel viel, en in de achting hunner land- en vakgenooten.

Is het mij gelukt door het hierboven medegedeelde aan de lezers van het Nieuwsblad een helder denkbeeld te geven van de belangrijkheid der Haarlemsche inrichting, dan zal ik den daaraan besteden tijd niet onbeloond achten. Het was echter vooral mijn doel daardoor openlijk hulde te brengen aan de tegenwoordige eigenaars der zaak die al hun krachten inspannen om aan de eischen van den tegenwoordigen tijd te beantwoorden en den reeds gevestigden goeden naam der firma te handhaven.

LOUIS D. PETIT.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1871.

EENE REUSACHTIGE LEESBIBLIOTHEEK.

Het publiek is zoo gaarne geneigd, en in vele gevallen niet ten onregte, bij het hooren van het woord „Leesbibliotheek" aan een romanapotheek te denken, uit welke vrouwen en jonge lieden vergift halen voor hunnen geest, in den vorm van eenen sentimentelen of dubbelzinnigen liefdesroman, en dienstboden of knapen in eene ongehoorde ridder-, roover- of spookgeschiedenis, en in de meeste gevallen stelt men zich een lankwijlig, half duister vertrek voor, rondom gestoffeerd door smerige genummerde boekdeelen. — Maar ook in de Leesbibliotheken is langzamerhand beweging en leven gekomen, sedert de behoeften en belangen van het publiek ten dien opzigte gedeeltelijk anders en voor een deel meer algemeen zijn geworden. Uit de trage, slaperige inrigting, die zich daardoor geheel buiten den kring van den woeligen handel had gesteld, is in Engeland reeds eene uitgebreide inrigting te voorschijn geroepen. Men is verbaasd en met regt, over de kolossale vormen, welke die afdeeling van den Boekhandel in Engeland heeft aangenomen, als men een blik slaat in de Leesbibliotheek van Mudie te Londen.

Natuurlijk is het te begrijpen, dat zulk eene inrigting op verre na niet op zulk eene schaal kan gedreven worden in ons land (1); maar zeker is het, dat hier, waar naar evenredigheid meer, maar

---

(1) Duitschland.

stellig niet minder gelezen wordt dan in Engeland, naar het voorbeeld der Engelsche Bibliotheken veel te veranderen en te verbeteren is. De Boekhandel kan daardoor niet dan gebaat worden. Het volgende kan ons eenigszins een denkbeeld geven van de grootsche inrigting van MUDIE.

In de eerste plaats bestaat in MUDIE's Leesbibliotheek de voorraad niet in hoofdzaak uit romans, want deze vormen slechts een derde deel daarvan; maar voor het meerendeel zijn het reisbeschrijvingen, jagtavonturen, levensbeschrijvingen, geschiedkundige en wetenschappelijke werken. Om zich een voorstelling te geven van het meest aldaar gevraagde, en dus van den smaak van het publiek kunnen ons eenige getallen het best inlichten. Met „MACAULAY's *History of England*" opende MUDIE de rei en maakte het publiek voor het eerst kennis met zijn systeem; in December 1855, toen de 3e en 4e deelen daarvan het licht zagen, maakte MUDIE bekend, dat daarvan nu 2500 exemplaren voor zijne Bibliotheek waren aangeschaft. Natuurlijk was men over zulk een getal verbaasd en trok dat de belangstelling, want dit werk alleen maakte reeds eene geheele Bibliotheek uit. En toch werd dit getal nog overtroffen.

Van LIVINGSTONE „*Reizen in Afrika*" waren 3250 exemplaren te gelijk in omloop; want hier vereenigden zich de godsdienstige lezers met hen die belang stelden in reizen en avonturen. Op zijn minst genomen, moeten hierdoor niet minder dan 30000 menschen met dat beroemde werk hebben kennis gemaakt. De beschrijving van MAC CLINTOCK's reize tot het opsporen van FRANKLIN en zijne togtgenooten werd in ruim 3000 exemplaren gelezen; van TENNYSONS gedicht: „*Idylls of the king*" waren 1000 exemplaren noodig om aan de aanvragen te kunnen voldoen, hoewel men toch zegt, dat tegenwoordig verzen wel gekocht, maar niet gelezen worden. De klassieke romans van THACKERAY, DICKENS en TROLLOPE zijn natuurlijk evenzoo in groote getallen voorhanden; ook CARLYLE en KINGSLEY worden voortdurend gevraagd.

Van den beroemden roman van MISS EVANS: „*Silas Marner*" moesten 3000 exemplaren worden aangeschaft. Ook hier, even als elders, hebben de boeken hunne lotwisselingen. — Toen „*Essays and reviews*" pas verschenen was, bleef de geringe voorraad daarvan, 50 exemplaren, geheel ongevraagd en vergeten in een hoek staan; niemand wilde het lezen. Niet zoodra echter werd het

werk door de godgeleerden aangevallen en veroordeeld — of nog 1500 exemplaren moesten bij de vorigen worden gevoegd.

Uit een en ander laat zich ten naastenbij opmaken, welken omvang deze zaak moet bereikt hebben; echter willen wij haar nog een weinig van naderbij beschouwen.

Van de oprigting der Bibliotheek af tot aan het laatst van 1864, dus in slechts 10 jaren, zijn niet minder dan 1,263,000 boekdeelen aan de geabonneerden uitgereikt, terwijl op laatstgenoemd tijdstip nog 800,000 deelen in gebruik waren, dus juist zooveel als de grootste Bibliotheek in Duitschland, die van München, boekdeelen telt. Om al dien voorraad te kunnen bergen, zouden er, zooals men begrijpen kan, uitgestrekte gebouwen noodig zijn, die meer kunnen inhouden dan hetwelk nu daarvoor in gebruik is, ware het niet, dat het grootste deel van den voorraad gedurig in de wandeling was. Desniettegenstaande heeft het geheele tamelijk groote gebouw het voorkomen van eene onafgebrokene massa boeken. Het hoofdmagazijn bevindt zich daar op de bovenste verdieping, van waar de benedenzaal van het benoodigde wordt voorzien. Deze benedenzaal is op zich zelf bezienswaardig; want het is niet een somber en dompig magazijn maar een helder lichte zaal, die het oog zeer aangenaam aandoet. Zij rust op Ionische zuilen en is groot genoeg om een goede concertzaal te zijn. De decoratie bestaat uit niets dan boeken, maar is zoo prettig om aan te zien, dat men haast niets schooner kan wenschen. Aan den eenen kant, bijvoorbeeld, schitteren eenige duizende exemplaren van eene of andere reisbeschrijving in hun groene kleed; daar is de geheele wand getooid met de blaauwe banden van een gezochten roman; op eene andere plaats straalt den bezoeker in een aantal rijen een veelgelezen historisch werk in helder roode kleur tegen.

Luchtige ijzeren galerijen geven toegang tot de hoogste vakken; nette wagentjes, met boeken gevuld, rollen gedurig van kamer tot kamer; alsof het metselsteenen zijn, ziet men geheele hoopen boeken opgestapeld. Van deze zaal daalt men langs een ijzeren trap af in de hel verlichte en goed verwarmde kelders, welke weder gevuld zijn met boeken, maar nu in pakken, in papier besloten; dat zijn de afgelezen boeken. Een gedeelte daarvan vertoeft daar slechts korten tijd; wanneer de schrijvers daarvan (namelijk, als zij populair zijn) nieuwe werken het licht doen zien,

ontwaken ook zij weder ten leven, anderen daarentegen worden als voor den dienst ongeschikt uitgeschoten en verlaten het huis. Zij worden in afzonderlijke kamers, met andere boeken, waarnaar geene vraag meer is, voor den verkoop gereed gemaakt om op nieuw hunnen togt aan te vangen, maar nu door de leesbibliotheken in kleinere plaatsen, alwaar zij nog langen tijd ronddolen alvorens tot rust te komen. Zooals te begrijpen is komt het dikwijls voor dat de boeken beschadigd van hunne wandeling terugkeeren. Zulke patienten worden naar eene afzonderlijke ziekenzaal overgebragt, alwaar de gebroken banden en de gescheurde bladen zoo goed als mogelijk is worden hersteld, en van waar zij, als eene feniks uit zijne asch verrezen, geheel geschikt voor den dienst weder te voorschijn komen. Maar ook een *doodenhuis* heeft MUDIE'S inrigting, alwaar duizende deelen, die als tot den dood toe gelezen zijn, op een hoop zijn geworpen.

Te smerig om voor inpakken te dienen, te vet en gescheurd om voor eenig doel geschikt te zijn, is hun eenig vooruitzigt voor mest te worden gebruikt! Zoo sluit vaak het boek zijn merkwaardige loopbaan: levend schonk het voedsel aan 's menschen geest, terwijl het later nog tot voeding van den stoffelijken mensch medewerkt!

Even merkwaardig als hetgeen wij reeds zeiden, is het stelsel van verzending der boeken door geheel Brittanje en Ierland, tot zelfs naar Duitschland en Frankrijk. Terwijl men het vroeger al voor iets buitengewoons hield, op eens 12 deelen uit de Leesbibliotheek te kunnen ontvangen, levert MUDIE aan zijne geabonneerden geheele bibliotheken. Voor de hoogste klasse van geabonneerden worden 100 nieuwe boekdeelen tegelijk verzonden en zoo dikwijls omgeruild als men verkiest. Op die wijze behoeven societeiten, leesgezelschappen en wetenschappelijke vereenigingen buiten Londen hunne boeken niet te koopen, maar ontvangen zij ze in grooten getale van MUDIE, waardoor zij hunnen leden voor dezelfde kosten eene grootere en betere keuze kunnen bieden, dan vroeger. De geabonneerden in de stad komen gewoonlijk zelve hunne boeken verwisselen en men kan zich eenigszins eene voorstelling maken van de drukte en het gewoel, die den ganschen dag aan de lange toonbank heerschen, als men weet dat dooreengerekend dagelijks 1000 personen komen en gemiddeld 3000 boekdeelen ruilen. Naar de geabonneerden in de voorsteden worden de boeken in net in-

gerigte wagens verzonden en ieder daarvan, even als die buiten Londen wonen, heeft een afzonderlijk kistje. Deze kistjes zijn, al naar het abonnement, van verschillende grootte; van voor 2 boekdeelen af tot voor 100. — Meer dan 100 zulke kistjes worden dagelijks ontvangen en verzonden, zoodat met verzending en wat afgehaald wordt dagelijks 10,000 boekdeelen in circulatie zijn.

Deze cijfers bewijzen tamelijk veel voor den invloed der Leesbibliotheek van Mudie op het beschaafde gedeelte der Engelsche maatschappij.

Niet te ontkennen valt het, dat het daardoor meer en meer behoefte wordt goede boeken te lezen en dit zoodoende grooten invloed heeft op productie en verspreiding. Inzonderheid echter is deze reuzenbibliotheek gewigtig voor de schrijvers zelven, want door haar worden hunne namen tot in de verst afgelegen deelen des lands overgebragt, terwijl hunne werken in geen geval minder gekocht, in ieder geval meer gelezen worden.

Overgenomen uit *Vorwärts*.

J. C. S(chröder).

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1866.

PÈRE LECUREUX.

Twee jaren geleden, overleed te Parijs, in vrij behoeftige omstandigheden en bijna vergeten, in den ouderdom van 84 jaren, een man, die gedurende een zestigtal jaren de toevlucht was geweest van bibliophilen en bibliomanen — PÈRE LECUREUX, handelaar in afzonderlijke deelen van boekwerken of defecte boeken.

In de rue des Grands-Augustins kon men hem op elk uur van den dag in zijn ruim maar stoffig magazijn vinden, aan eene eenvoudige schrijftafel gezeten, verscholen als 't ware tusschen stapels boeken, die in kasten, op den grond, op stoelen, op en onder de tafel, of waar maar een open plekje te vinden was, verspreid lagen. Boeken, overal boeken en niets dan boeken! In alle talen en alle vakken vond men ze daar, los of zorgvuldig bijeengebonden in pakketten, met duidelijke etiquetten voorzien.

Toch heerschte er in dien schijnbaren chaos veel meer orde dan men wel verwacht zou hebben. Onder het onmiddellijk bereik van den grijsaard stonden namelijk steeds twee doozen, gevuld met kaartjes waarop met rooden en zwarten inkt, letters, cijfers en teekens geschreven stonden, die hem in een oogwenk de plaats aanwezen waar, op al die planken en onder al die stapels, een gevraagd boekdeel verscholen lag. Die hieroglyphen lieten hem nooit in den steek.

Reeds heb ik gezegd, dat PÈRE LECUREUX een zeer bijzonderen tak van handel dreef, en wel uitsluitend in afzonderlijke deelen van werken en in defecte boeken. Aan deze verdwaalde schapen

wijdde hij al zijne zorgen gedurende zijn geheele leven, en vroeg daarbij naar ouderdom noch landaard, naar richting noch geloof; zij waren hem allen even lief en daarom redde hij ze, waar en zooveel hij maar kon, uit de handen van den kruidenier of den spekslager. Hij had zelfs hunne kleuren aangenomen. Zijn gezicht toch, ja, zijn geheele wezen, zag er al even perkamentachtig uit als het eene gedeelte der oude banden, en zijn twijfelachtig donkerbruine rok, die winter en zomer dienst deed, had niet weinig overeenkomst met het andere gedeelte: de oude lederen banden, die zijn magazijn vulden.

En welk een weldaad bewees hij door zijn handel aan geleerden of boekenliefhebbers! Hetzij men toch een deel of slechts eenige bladzijden van de eene of andere zeldzame editie van MONTAIGNE, RABELAIS, MOLIÈRE of RACINE, BUFFON of CUVIER, ja van welken schrijver ook, miste, bij PÈRE LECUREUX kon men altijd – of bijna altijd – het ontbrekende vinden. Duizenden heeft hij daardoor gelukkig gemaakt!

Geleerden en geletterden van naam kwamen hem niet zelden raadplegen, want even uitgebreid als zijn magazijn, was zijne bibliographische kennis. Op het laatst van zijn leven werd hij echter somber en in zichzelven gekeerd, want.... hij begon aan de toekomst van zijn tak van handel te wanhopen. „Men completeert niet meer," riep hij niet zelden mismoedig uit, „men *herdrukt*."

De bezoeken, de aanvragen werden hoe langer hoe zeldzamer. De man begon naar rust te verlangen en trachtte een liefhebber voor zijne zaak te vinden. Hij schatte zijn magazijn op 30,000 frs., maar tegen een aanzienlijk verminderden prijs kon hij geen kooper vinden. Zelfs zijne oudste en beste vrienden hadden allerlei bezwaren tegen een publieke veiling en de man stierf wellicht nog van verdriet omdat hij zijn 1500 frs. huishuur niet meer bijeen kon krijgen.

Na zijn dood ging zijn geheele voorraad naar den papiermolen tegen 5 cent per kilo en wellicht zouden én PÈRE LECUREUX én zijn verdienstelijke handelstak reeds geheel vergeten zijn, indien Mr. ALEX. PIEDAGNEL door een kort levensbericht, in een keurig boekdeeltje, dezer dagen bij EDUARD ROUVEIRE verschenen, beiden niet aan de vergetelheid had ontrukt.

Hoe treurig het nu ook met dien zoo eigenaardigen boekhandel afliep, toch zou ik wel willen vragen of het hier medegedeelde

voor een onzer firma's geen vingerwijzing zou kunnen zijn, om eene dergelijke zaak in het leven te roepen. Hoe dikwijls toch worden op auctiën geheele pakken met defecte deelen voor scheurpapier verkocht, waarbij niet zelden deelen zijn, die een ander gelukkig zouden maken. Meer dan één bewijs zou ik daarvoor reeds uit eigen ervaring kunnen geven, hetzij, dat ik in zulke pakken een deel of deelen vond, die ik juist ter completeering noodig had, hetzij dat ik ook al eens om één enkel beschadigd of verloren geraakt deel, een nieuw exemplaar van een werk in meerdere deelen moest aankoopen.

Menigeen zal zeker op dat gebied veel rijker — of liever veel treuriger en kostbaarder — ervaring hebben opgedaan en met belangstelling naar de wedergeboorte van een Père Lecureux en zijn specialen, maar gewichtigen, handelstak uitzien. Een groot waagstuk zou het zeker niet zijn en veel kapitaal is er ook al niet toe noodig.

Père Lecureux heeft ten volle bewezen, dat enkele deelen van een werk, of defecte boeken nog volstrekt geene *volmaakt onbruikbare* zaken zijn, al worden zij er ook meestal voor gehouden.

D. Mulder Bosgoed.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1878.

KOPPERMAANDAG.

Bij het naderen van het Boekdrukkersfeest achten wij het niet ten onpasse hier (uit het *Nationaal Museum* van dit jaar) te geven de volgende toespraak van Dr. J. J. F. WAP, aan eene Typographische Vereeniging te Utrecht gehouden en waarin vele letter- en geschiedkundige bijzonderheden voorkomen:

Geachte Feestvierenden,

Ik heb gaarne op mij genomen, om dezen avond een woord tot u te rigten, dewijl het mij de gunstige gelegenheid aan de hand doet, om u allen van ganscher harte toe te kunnen roepen: een gelukzalig nieuwjaar! — Die meende, dat ik hier zeven dagen te laat kwam, zou zich vergissen, en, daar welligt menig-een in dien waan toch verkeert, zoo vergunne men mij, dat ik dit punt met een enkel woord toelichte.

Ten einde de zaak niet hooger op te halen dan noodig is voor ons doel, zal ik er de Heidenen en de Joden, met hun nieuwjaar buiten laten, en alleen gewagen van der Christenen nieuwjaar.

Tot in de IXe eeuw vierden de Christenen, in Duitschland, Nieuwjaar op den dag van Maria-boodschap — den 25 Maart. — Daarmeê ving de Lente aan; en, als wilde men nu het feest der herlevende natuur tegelijk met dat der herboren menschheid in verband brengen, zoo was het op Maria-boodschap voor de Christenheid Nieuwjaar en dat duurde zoo zeshonderd jaar voort.

Van de X^e^ eeuw af begon men den 25 December te houden

voor Nieuwjaarsdag. Immers, op dien dag was het Licht der wereld, de Verlosser en Zaligmaker geboren, en meende men met dien dag het jaar te moeten openen, ofschoon dan ook juist de Winter-zonnestand intrad, doch waartegen men des te minder bezwaar had, dewijl de feestdag van JOANNES den Voorlooper van CHRISTUS, of zoogenaamd JAN-BAPTIST, den Dooper, met den Zomerzonnestand (25 Junij) gelijk kwam, en men daarenboven eene zinspeling in de H. Schrift hier van toepassing wist te maken en in verband te brengen met het lengen en korten van de dagen, namelijk, waar de Evangelist LUCAS, van JOANNES sprekende, zegt, dat „deze afnemen en gene (te weten CHRISTUS) toenemen zal." (JOANNES III : 30.) Wij hebben alzoo gezien, dat onze christenvoorouders het Nieuwjaar, en teregt, beschouwd wilden hebben, als een feestdag van licht en leven, en zich volstrekt niet konden vereenigen met de viering van den Romeinschen Nieuwjaarsdag, die 251 jaren vóór CHRISTUS geboorte door de regering der Tienmannen was ingevoerd en vastgesteld op den 1 Januarij, eene maand, aan JANUS, den oudsten der Romeinsche goden, toegewijd, onder wiens invloed men oorlog, vrede en alle menschelijke lotgevallen geplaatst waande. Daarom alzoo huldigde men hem op den eersten dag van het jaar, en op het eerste uur van elken dag. Hij had twee aangezigten, een dat in 't verleden en een dat in de toekomst zag. Overigens ging het te Rome op zijn vierdag altijd vreeslijk ruw, of heidensch (gelijk wij 't nog noemen) toe: er hadden dan zoogenaamd Saturnaliën, of Saturnuspartijen plaats, waartegen, onder anderen, de kerkvergadering, die in het jaar 662 te Constantinopel gehouden werd, de Christenen nog met nadruk waarschuwde.

Geen wonder alzoo, dat het gebruik, om elkander op den „Heidenschen" Nieuwjaarsdag kleine geschenken te geven, door onze christenvoorvaderen niet werd in acht genomen, maar op den kerstdag overgebragt. En ziedaar de kerst-koeken als Nieuwjaarsgift ingevoerd, nu nagenoeg duizend jaren geleden, en, als vele aangename zaken door de vrome gewoonte hardnekkig in stand gehouden, al werd dan ook de Nieuwjaarsdag er sedert vele eeuwen niet meer aan verknocht.

Toen het heidendom door het Kruis verwonnen en, zooveel mogelijk, met wortel en tak uitgeroeid was, hield het bezwaar langzamerhand op, om 1°. Januarij nieuwjaar te vieren, wel te

verstaan, het burgerlijk nieuwjaar, en zoo werd het nu Louwmaand in plaats van Janusmaand, de maand bij uitnemendheid, van de Wet, of the Law, de la Loi.

Het geven van nieuwjaarsgeschenken kwam, van lieverlede, mede in den smaak onder de Christenheid, die desniettegenstaande toch ook aan de kerstkoeken vasthield; evenals ik in de protestantsche streken van Duitschland, op mijne reizen, zoowel den Sint-Niklaas, als den Kerstnachtboom gevonden heb, gelijk in de katholijke oorden van Germanië, door oud en jong, niet minder aan den kerstnachtboom dan aan den beminden Kinderbisschop wordt gehecht.

Men ziet, dat het ontvangen van geschenken heidenen en christenen beiden, te allen tijde, evenzeer aangenaam was. Keizer CALIGULA — zegt de historie — ging op den 1 Januarij voor zijn paleis zitten, om in persoon de giften en gaven te ontvangen, welke de goede burgerij van zijne lieve en zeer getrouwe stad Rome hem, te dier feestgelegenheid, ten offer brengen kwam, en zich zeker met geen naam- of visitekaartje, met een eigenhandig daarin gelegd vouwtje, zullen hebben kunnen bepalen. Ten minste moest het een krakeling zijn, die dan Strena genoemd werd en naar welk gebak de Franschen hunne Nieuwjaars-cadeaux nog heden ten dage „étrennes" noemen, ofschoon die dan ook juist niet in den oven gebakken zijn.

Maar, mij dunkt, ik hoor u vragen: van waar nu onze Drukkersnieuwjaarsdag, dat Kopperfeest, die Kosterviering, waarmee wij hier ons jaar openen? Ik moet u bekennen, dat mij door alles, wat er, (zooals BILDERDIJK getuigt) „eene eeuw lang, en wel vrij hevig over is getwist geworden," weinig licht werd aangebragt ten minste, voor wat betreft de benaming van Koppermaandag, en wat de zoo even genoemde groote geleerde er van vertelt, is (als de rest) zeker méér vernuftig gevonden, dan wel stellig waar! — Ziehier wat hij er over zegt:

„Kopper, [1]) dat is: koppenzetter (in 't Hoogd. Bader). Dezen waren tevens de hair- en baardscheerders van vroeger tijd en naar hen is de koppermaandag genoemd, die hun feestdag was en waarover men voor eene eeuw zoo lang en hevig heeft getwist. Zie

1) Bls. 115 van het IIe Deel der: „Verklarende Geslachtlijst van de Nederduitsche Naamwoorden, op stellige taalkunde gevestigd door Mr W. BILDERDIJK": Amsterdam, bij J. IMMERZEEL JR. 1833

hier de oplossing van dit jammerlijk geschilpunt, te weten: wat de Boekdrukkers, knechts en jongens, met den Koppermaandag gemeen hebben.

„Oudtijds was bij ons het koppen (ventouses zetten) zeer algemeen, en ieder liet zich dit ten minste eens 's maands doen, sommigen drokker. Dit bedoelt CATS als hij zegt:

In het jaar éens bloed gelaten,
In de maand eens in het bad.

Dat is: eens 's jaars adergelaten, en eens ter maand koppen gezet; want dit koppen of koppen-zetten had plaats bij 't baden, en werd verricht door de Barbiers, die daarom ook nog lang Baders heeten, waarvan de spreekwijs in Duitschland: „einen zum Bader schicken," voor iemand een gat in den kop slaan; en wier winkel daarvan ook in Duitschland nog „eine Badstube" (dat is badstoof) heet. De vrouwen lieten zich 't zelfde doen door Kopsters, die daartoe ook wel badstoven hadden, en den naam droegen van tevens koppelaarsters te zijn, 't geen juist geene bloote woordspeling was.

„Men hield niets zoo gezond te zijn, en het was bij die lieden eene dagelijksche nering, terwijl men daar ook eenvoudig of zweeten of de warmte genieten kwam, en altijd gezelschap vond, 't geen zich onderling of met praatjens en nieuwstijdingen van de koppers of baders onderhield, en waar ook het eerst de zoogenoemde borrels werden ingevoerd (zie borrel). Maar gelijk de oude Almanakken eenige dagen aanwijzen, waarop de Astrologie verbood, bloed te laten, waren dan de badstoven gesloten, en de Koppers hadden vierdag. Inzonderheid wilde men niet, dat 't jaar met bloedstorten beginnen zou, en dus hadden koppers, kopsters of koppertjens op den Maandag na dertiendag, of drie Koningen, hun Feest, als zijnde die Maandag toen 't begin van het werkjaar. Toen de Nieuwjaarsdag verzet werd, bleef echter het bijgeloof wegens het koppertjensvierdag of vacantie, ook bleven zij dan hun nieuwjaarswensch doen. En hiervan begonnen dan ook de Hoven van Justitie hunne zittingen nog in mijnen tijd!

„Maar, waarom wenschen de Boekdrukkers-jongens dan ook Nieuwjaar op dien dag? Zij traden in de plaats der vroegere boekschrijvers, librari, en hadden van ouds de naauwste betrekking tot de kop- of badstoven, want daar plachten zij, voor de badende en de niet badende ledigganger, hun liedjens en Roman-

ces voor te lezen en te debiteeren, en de badstoof was meer gezocht en in trek, naarmate men daar amusante voorlezingen hoorde en opdeed."

Dit alles nu in het midden latende, zoo heb ik er wat opgevonden, dat mij méér behaagt, dan al die geleerde nasporingen en toepassingen, en hetwelk ik hoop, dat gij niet geheel verwerpelijk, of ten minste voor dezen feestavond nog al aannemelijk vinden zult. Zie hier, hoe ik mij de zaak gaarne voorstel.

De uitvinding, waarop de stad aan het Spaarne zich zoo teregt verheft, de toepassing, namelijk, van eene beweeglijke, losse letter op de boekdrukkerij, gaat hand aan hand met het tijdvak der Renaissance, of zoogenaamd de „herleving der letteren," de XV[e] eeuw. — Alzoo een dag van licht in de wereld der wetenschappen, een dag van vreugde, die in het naauwste verband moest gebragt worden met het grootste licht der blijde boodschap, de zon des Evangelies, die voor het menschdom in Bethlehem was opgegaan, en waarvan de Christenheid op het Kerstfeest de vrolijke herinnering vierde. En wat nu zegt ons MATTHEUS, de Evangelist: „Toen nu JEZUS geboren was, ziet, daar zijn eenige wijzen uit het Oosten gekomen, om hem te aanbidden, Hem wiens Star zij in het Oosten hadden gezien." (II : 1 en 2.)

En zoo dan, nadat het feest der Drie Koningen gevierd was, het feest van hen, die, na het licht aanschouwd en aangebeden te hebben, elk naar hun land waren weêrgekeerd, zie, daar begrepen de eerste volgelingen van KOSTERS licht, dat zij hun Nieuwjaar konden aanvangen op den eersten Maandag na het Driekoningenfeest.

Alzoo het Kopperfeest is geen feest van bloedzuigers of aderlating; neen, het Kopperfeest is een feest van licht en leven, een herinneringsdag aan KOSTERS vernuftigen vond, die, als in eene tweede schepping, de zon van kennis over de geheele aarde wijdstralend op deed gaan, en voor het menschdom een nieuw tijdvak opende, een waren, een blijvenden Nieuwjaarsdag.

Op dien grond dan riep ik u, zoo even, en roep ik ook nu nogmaals u allen een „gelukzalig nieuwjaar", van ganscher harte toe.

Doch, om het oude gebruik, de Nieuwjaarsgeschenken, loflijker wijze, aan den Nieuwjaarswensch verbonden te houden, is ons geacht medelid, de wakkere Kostersvriend DE KRUIFF op het gelukkig denkbeeld gekomen, om, juist voor dit jaar, een zeer gepast

geschenk aan de Typographische Vereeniging van Utrecht toe te wijden, te weten, eene afbeelding van den grooten patroon van Typographie, den Haarlemmer, LAURENS KOSTER, en wel eene afbeelding op groote schaal, en naauwkeurig overeenstemmende met het standbeeld. dat in den loop van 1855, te Haarlem, 's mans minwaardig Monument, in de stad aan het Spaarne, vervangen zal.

Hadt gij zelf aangenamer Strena kunnen kiezen? Had er zinrijker geschenk voor uw Nieuwjaarsfeest, voor het feest van Licht en Leven uitgedacht kunnen worden?

Voorzeker, neen; en mij dunkt, ik meen wel te doen, wanneer ik de Zangvereeniging „Thalia" thans uitnoodig, om uit den Feestbundel, bij gelegenheid der XVe jaarlijksche feestviering van de Utrechtsche Vereeniging „Nut en Genoegen," het XIXe lied, getiteld: „Koster zij de leuze!" (zingend) voor te dragen, en dit, vooreerst tot dankbetuiging aan den heer DE KRUIFF voor zijn even fraai, als doelmatig feestgeschenk, maar voorts ook, en bepaaldelijk, om te doen blijken, dat deze Vereeniging innig doordrongen is van de waarde der weldaad, door KOSTER het menschdom aangebragt. Daarom dan ook eindigt dat XIXe lied volkomen naar waarheid, als hij zegt:

Heel de wereld moet hem danken
't Licht, wat hij te voorschijn riep,
Uit den nacht, waarin het sliep.
Daarom schallen stem en klanken:
„KOSTER is 't, die 't Licht eens schiep!"

DR. WAP.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1864.

GOEDKOOPE LITTERATUUR.

„Je n'ai jamais eu de chagrin qu'une heure de lecture n'ait dissipé."

MONTESQUIEU.

Geen middel is wel meer geschikt om het volk op te leiden en te verlichten, dan het hier bovengenoemde. — Van alle kanten wordt, we gelooven teregt, op betere en meer volledige volksopvoeding aangedrongen, als de zekerste beschutting tegen pauperisme en tegen de jammeren welke onkunde pleegt na zich te slepen. Geef het volk, zoo spreekt men, eene grondige opvoeding — en ge zult het gevoel van eigenwaarde, gevoel voor zedelijkheid geven; ge zult een sterken dam hebben opgerigt tegen liederlijkheid, dronkenschap en revolutie. „Kweek den smaak voor lectuur bij het volk aan, zegt een Engelsch schrijver, geef het de middelen om aan dien smaak te voldoen, en ge zult er goede en gelukkige burgers van maken, want ge brengt het in aanraking met het uitgelezenst gezelschap van alle eeuwen, met de eerlijkste, de braafste en helderste geesten die der menschheid tot sieraad hebben gestrekt." Verschaf het volk goede en goedkoope boeken, voegen wij er bij, en ge zult het leeren, dat er betere afleiding is, dan de kroeg, edeler ontspanning na een in handwerk volbragten dag of op den rustdag zelven, dan de dierlijke rust, welke wel is waar het ligchaam sterken kan, maar den geest ledig laat en den eenigzins nadenkende onbevredigd met zich zelven en met het lot hem hier op aarde aangewezen. —

In ons land moet in dit opzigt nog veel gedaan worden. Wel zal 't wel altoos een vrome wensch blijven, de voortbrengselen onzer letterkunde op den lagen prijs te mogen zien van andere landen, wier taal over de geheele wereld verspreid is en wier bevolking de onze tienmalen overtreft, maar de ernstige proeven. tot hiertoe door den Nederlandschen Boekhandel op het punt van „goedkoope litteratuur" genomen, zijn nog te weinige om het reeds als uitgemaakt te kunnen beschouwen, dat ons land van goede lectuur, door lagen prijs zelfs voor den minstbemiddelde toegankelijk, zoude moeten verstoken blijven. Ook in andere landen zijn de eerste proeven in dit opzicht genomen, ten nadeele van den ondernemer uitgeloopen — en toch zien wij het aan de *sixpence*, *shillings-editions*, waarmede het naburig Engeland thans van elk maar eenigzins nuttig of boeijend werk overstroomd wordt. hoe die eerste proeven wortel schoten. De nu te volgen bijzonderheden zijn aan een Engelsch blad ontleend — en welligt der overweging van onze Uitgevers niet onwaardig.

Tot voor 50 jaren genoten de *in folio* en *in quarto*-uitgaven de uitsluitende gunst van het lezend publiek, d. i. van de weinigen uit den hoogeren, van de enkelen uit den middenstand die ze betalen wilden, of betalen konden. Maar toen verscheen de uitgever COOKE met zijne zak-édities (*pocket-editions*) weldra door drie anderen, SUTTABY, SHARPE en WALKER gevolgd. Vooral de klassieken van dien laatste hadden en hebben nog grooten aftrek: maar de prijs dier boeken bleef te hoog, en eerst in 1824 of 1825 had de eerste beslissende stap op den weg van goedkoope boeken plaats. Die eerste stap zijn de „*Mengelingen*" (*Miscellany*) van CONSTABLE, die voor een prijs van 3 *shillings* 6 *pence* (*f* 2,10) nagenoeg den inhoud bevatten van de tegenwoordige shillings-editions en oorspronkelijke werken, in plaats van herdrukken, gaven. Het voorbeeld vond spoedig navolging: in 1829 werden alle deelen van WALTER SCOTT'S *Waverley* tot den prijs van 5 shillings (*f* 3, -) uitgegeven, en daarvan 23,000 Exemplaren verkocht. Eene menigte andere, waaronder wetenschappelijke werken, volgde: van de „*Bibliotheek van nuttige wetenschappen*" o. a. werden binnen 14 dagen 11,000 Exemplaren à *f* 3,30 geplaatst. — Opmerking verdient het dat de omwenteling in den prijs der boeken, zich het eerst en 't meest voor zulke werken deed gevoelen, als geschikt waren om het volk op aangename wijze te onderrigten, en evenzeer als zulk

aanvang den Uitgevers tot eere strekte, evenzeer kan ook de opgang dien zulke werken maakten voor de behoefte getuigen, welke er werkelijk bij het volk aan geestes-voedsel bestaat.

Nadat eene nieuwe uitgave van SHAKSPEARE tot den prijs van *f* 3,— binnen eene maand een debiet van 12,000 Exemplaren vond, en nadat met de werken van BYRON, SOUTHEY enz. dezelfde proef genomen was, schijnt men vooreerst elke verdere prijsvermindering als uitgeput te hebben beschouwd. — Het was eerst in 1844 dat de Uitgever CHARLES KNIGHT eensklaps de reeks der boekdeelen à 1 shilling (60 cents) inwijdde, door zijne uitgave van de „*Staatsmannen*" van Lord BROUGHAM, de „*Geschiedenis der wijsbegeerte*" van LEWIS, de „*Geschiedenis van de letterkunde en de wetenschappen*" van CRAIK, de „*Geschiedenis der schilderkunst*" van JAMESON en meer andere werken, wier debiet van elk afzonderlijk, meer dan 20,000 Exemplaren bedroeg.

Maar KNIGHT had het lot van vele ondernemers van nieuwigheden: — hij bereidde den weg voor anderen, doch slaagde voor zichzelven niet. Onder die anderen tellen wij MURRAY, BOHN, CHAPMAN, ROUTLEDGE, LONGMAN en eene geheele reeks van uitgevers, die terwijl zij het publiek verpligtten, ook zelven goede zaken deden. Wil men van een en ander — dat namelijk prijsvermindering met groote voordeelen voor den Uitgever kan gepaard gaan — een bewijs, we kiezen ten slotte, nog eenige weinige voorbeelden.

In 1847 associeerden zich twee Iersche Boekdrukkers, SIMMS en MAC-YNTYRE voor de uitgave van romans à 1 shilling per boekdeel, dat den inhoud van 3 gewone deelen bevatte. Elk hunner uitgaven had een debiet van 25,000 Exemplaren — en na 1½ jaar konden genoemde ondernemers zich met een enorm vermogen uit hunne zaken terugtrekken. — De Uitgever WHEALE heeft op 195 boekdeelen, alleen uit wetenschappelijke werken en populaire leerboeken bestaande, 55,000 pd. st. gewonnen en van enkele dier werken 40,000, van anderen 30,000, van allen gemiddeld 14,000 Exemplaren geplaatst. — De *Queechy* van de Amerikaansche schrijfster, Miss WARNER, wordt te *Londen* uitgegeven en tot *f* 7,20 verkrijgbaar gesteld. Weinige Exemplaren worden verkocht, maar één daarvan komt in de regte handen, — in handen van de uitgevers ROUTLEDGE, die het werk den eersten eigenaar afkoopen, eene nieuwe uitgave à *f* 1,20 bezorgen, en binnen korten

tijd aan de schrijfster, volgens contract, 700 pd. st. (*f* 8400) kunnen uitkeeren, als haar aandeel in den verkoop van 62,000 Exemplaren! —

We zouden nog meerdere voorbeelden kunnen opnoemen, aan werken als *Uncle Tom; The wide wide World*, de romans van DICKENS enz. enz. kunnen herinneren, waarvan het debiet, tot een prijs van 30 cents, 60 cents en *f* 1,20, honderdduizenden van exemplaren bedraagt; doch het bovengemelde moge volstaan. — Men ziet het: men kan zich een lezend publiek als het ware *scheppen*, indien men twee zaken vereenigt: goede *en* goedkoope litteratuur.

Uit de *Harlinger Courant* overgenomen.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1855.

———————

EEN GEESTIG BEDACHTE RECLAME.

Toen WASHINGTON IRVING zijn bekende *History of New-York*, die hij onder den pseudoniem van DIDRIC KNICKERBOCKER het licht deed zien, gereed had, dacht hij er over na welke de beste manier zou zijn om de aandacht van het boekenkoopende publiek op dit werk, nog vóór de uitgave, te vestigen. Eene gewone advertentie, of een eenvoudig bericht dat het genoemde werk bij INKSTEAD & BRADFORD ter perse was, vond hij te eenvoudig en niet genoeg doeltreffend. Eindelijk vond hij iets, dat nog nooit voor zulk een doel gebezigd en geheel den genialen schrijver van het „*Sketch book*" waardig was. Hij liet de volgende advertentie onder de rubriek „Ongelukken" in de *Evening Post* plaatsen:

> „Een klein, oudachtig heer, genaamd KNICKERBOCKER, gekleed met een ouden zwarten rok, en driekantig hoedje, heeft zijn logement verlaten en heeft na zijn vertrek niets meer van zich laten hooren. Daar men met reden vreest dat hij niet wel bij het hoofd is en zijn familie door zijn plotseling verdwijnen zeer bezorgd over hem is, zal iedere inlichting omtrent den vermisten persoon met dankbaarheid aangenomen worden aan het *Columbia Hotel*, Mulberry street, of aan het bureau dezer courant. P. S. De overige couranten zullen eene menschlievende daad verrichten wanneer zij deze advertentie kosteloos overnemen."

Veertien dagen later liet IRVING een andere advertentie plaatsen:

„Aan den uitgever van den *Evening Post*". Mijnheer! Daar ik in Uw Courant van 26 Oct. j. l. gelezen heb dat er een oudachtig heer, met name KNICKERBOCKER vermist wordt, is het mij hoogst aangenaam U te kunnen berichten dat een, op de gegeven beschrijving zeer gelijkend persoon, voor vier of vijf weken gezien is door de passagiers der Albany-diligence, des morgens vroeg op den weg naar *Kingsbridge*. Hij droeg in zijn hand een klein pakje met een roodbonten zakdoek omwonden, scheen naar het Noorden te reizen en zag er zeer afgemat en zwak uit.

November, 1809. Een Reiziger."

Daarop liet hij een dag of tien later eene advertentie volgen, onderteekend door SETH HANDASIDE, eigenaar van het *Columbia-Hotel*, Mulberry-street.

„Mijnheer. Gij hadt de goedheid voor eenigen tijd navraag te doen naar den Heer DIDRIC KNICKERBOCKER, die op zulk een vreemde wijze uit mijn Hotel verdwenen is. Tot heden heb ik niets naders van hem vernomen, doch wel een zeer merkwaardig geschrift van zijn eigen hand op zijne kamer gevonden. Wees zoo goed hem door Uw courant te laten weten, dat, wanneer hij nog in leven is, en zijne rekening niet betaalt, ik over dit geschrift beschikken zal, om daardoor mijne rekening voldaan te krijgen."

De zaak maakte zóóveel opzien, de mystificatie was zóó volkomen, dat zelfs het Stedelijk Bestuur nasporingen liet doen. Alle moeite was echter te vergeefs.

Den 6en December las men in de Couranten:

Bij INKSTEAD & BRADFORD is verschenen:

„*A History of New-York.*"

„Dit boek bevat een verhaal van de ontdekking en stichting dezer stad; mededeelingen over haar bestuur, zeden, gewoonten, enz. en eene menigte curieuse en interessante bijzonderheden die tot heden nog niet openbaar gemaakt werden. Uit diverse handschriften en authentieke stukken werd dit boek samengesteld en het geheel is doorweven met philosophische beschouwingen en zedekundige voorschriften."

N. B. Dit geschrift werd gevonden op de kamer van den Heer DIDRIC KNICKERBOCKER, den ouden Heer, wiens plotseling verdwijnen onlangs in de courant bekend gemaakt is. Het wordt uitge-

geven om uit de opbrengst de door hem onbetaald gelaten rekeningen des Hotelhouders te voldoen."

In de voorrede van het boek gaf de Hotelhouder op ongekunstelde, eenvoudige wijze een beschrijving van den persoon en der handelingen van den schrijver, die altoos op zijne kamer onder boeken en papieren bedolven was. en op de vraag wat hij eigenlijk daarin zocht, tot antwoord gaf: „de onsterfelijkheid"; die bijna nooit op straat kwam, alleen dan wanneer er verkiezingen plaats grepen; die slechts één vriend had, een bibliothecaris; die ontelbare malen tot betaling zijner rekening aangemaand was en eindelijk op een vroegen ochtend het hotel verliet en verder niets van zich deed hooren.

De *History of New-York* werd daarenboven in Philadelphia gedrukt en daardoor kon de mystificatie zooveel te gemakkelijker geschieden.

Irving had zich niet bedrogen. Iedereen vroeg naar het boek en duizende Ex. waren in een paar weken na de uitgave verkocht.

Wij ontleenden deze historie aan het pas verschenen werkje over Washington Irving door Adolf Laur (Berlijn, uitgave van Oppenheim); wellicht kan een Hollandsch uitgever deze soort van reclame ook eens in toepassing brengen.

L. D. P(etit).

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1870.

ALEXANDRE VATTEMARE.

In de *Amst. Courant* van Dingsdag 6 dezer, is een omstandig verslag gegeven van de verbazende resultaten, door den heer VATTEMARE verkregen, met opzicht tot het verwezentlijken van de gedachte, by hem voor dertig jarèn opgerezen, het tot stand brengen van een internationalen ruilhandel van boeken en kunstwerken.

Om het zoo verre te kunnen brengen als hy gedaan heeft, waren, behalven een vasten en onverzettelijken wil, drie vereischten onontbeerlijk.

Dat hy, die zulk een taak ter hand nam, volkomen onafhankelijk was;

Dat hy een nomadisch, of wil men, sporadisch leven leidde:

Dat hy over de noodige geldmiddelen kon beschikken.

Het besef van deze waarheid heeft by velen aanleiding gegeven tot de hoogst natuurlijke vragen:

Hoe heeft de heer VATTEMARE den tijd kunnen vinden om te doen, wat hij gedaan heeft? Heeft hy zijn reiskosten en zoo vele andere uitschotten, ten dienste der groote zaak, zelf betaald? of was hy de agent van anderen, of van een gouvernement?

Het heeft hieromtrent niet aan gissingen en vermoedens ontbroken.

Ten einde deze weg te nemen, en tegelijk alle wantrouwen, dat zich naar den aart onzer booze menschelijke natuur, zoo ligt van ons meester maakt, wanneer zich zaken aan ons voordoen,

die wy niet weten uit te leggen, acht ik my gelukkig, in de gelegenheid te zijn, de hier bovengestelde vragen volledig te beantwoorden, en hierdoor hulde te brengen aan een man, die, wanneer men zijn doel en tevens zijn maatschappelijke positie beschouwt, wellicht zijns gelijke niet heeft in de jaarboeken der menschheid.

Toen in 1813 de geällieerden in Frankrijk binnenrukten, en er dagelijks bloedige veldslagen voorvielen, geraakten de gevangenissen en hospitalen te Parijs opgevuld, zoo met vreemde als met Fransche soldaten. Talrijk waren vooral de Pruissische gevangenen; en nu gebeurde het, dat, onder deze, zich de *typhus* openbaarde. De geneesheeren te Parijs, reeds overvloedig met werk bezet, schroomden bovendien het hospitaal, waar de Pruissen lagen en een zoo aanstekelijke kwaal heerschte, te bezoeken. Het was toen, dat de jonge geneesheer VATTEMARE zich aanbood, hen onder zijn toezicht te nemen; en zijn menschlievendheid werd door God zoodanig gezegend, dat het hem gelukte, er velen aan een wissen dood te ontrukken. Toen nu de mogendheden in Parijs gekomen waren, en LODEWIJK XVIII hersteld, werd VATTEMARE verzocht, de Pruissische konvalescenten te blijven verzorgen, en naar Berlijn te vergezellen. Daar aangekomen, was zijn eerste werk, zijn aldaar gevangen gehouden gekwetste landgenooten op te zoeken, en nu verzocht hy als een gunst, hen te mogen verplegen. Dit werd hem toegestaan en, ter belooning voor de door hem betoonde menschlievendheid, werd hy met een Pruissische orde begiftigd.

NAPOLEON keerde uit Elba terug, en nu werd van wege het Pruissische Gouvernement aan VATTEMARE den voorslag gedaan, zich by het Pruissische leger als officier van gezondheid te verbinden. Hy weigerde, als ongenegen de wapenen tegen zijn vaderland te dragen. „Of NAPOLEON," zeide hy, „dan wel of de BOURBONS recht hebben op den troon van Frankrijk, wil ik hier niet onderzoeken; maar ik zal nimmer een vreemde kokarde voeren by een leger, dat zich tegen Frankrijk wapent." Deze weigering had ten gevolge, dat men hem krijgsgevangen verklaarde en verbood Berlijn te verlaten.

Intusschen bleef hy hier zeer gezien en was een welkome gast in vele fatsoenlijke huisgezinnen. Dit had hy voornamelijk te danken aan een eigenaardige bekwaamheid welke hy bezat, om

alle geluiden van menschen, dieren, werktuigen enz., op een bedriegelijke wijze nabootsen, en hiermede de gezelschappen waar men hem ontfing, zeer te vermaken. Dan, met de schalksche onbezonnenheid der jeugd eigen, legde hy dit talent aan den dag, ook op eene andere wijze, die hem in het gedrang had kunnen brengen, en toch in de uitkomst den grond legde tot zijn fortuin. Hy deed namelijk op straat stemmen van twistenden hooren, geroep van brand en moord, kreten van oproerigen aard enz.: in één woord, hy bracht eens op een nacht, de geheele bezetting van Berlijn op de been. Ook de verborgenste dingen raken bekend; zoo werd het ook ruchtbaar, wie de opschudding verwekt had, en VATTEMARE werd bij den Gouverneur der stad ontboden.

Hij dacht nu niet anders dan dat hij naar de gevangenis te Potsdam zou gezonden worden, maar het viel beter uit. De Gouverneur ontfing hem met opene armen, verklaarde, zeer gelachen te hebben over de wijze, waarop hij de bezetting gemystificeerd had, en verzocht dat VATTEMARE aan hem en eenige daar aanwezige heeren een staaltjen van zijn talent zou geven.

VATTEMARE was blijde, er zoo gemakkelijk af te komen, en liet zich niet bidden. Toen hij gedaan had, drong nogmaals de Gouverneur by hem aan, dat hy dienst zou nemen by de Pruissen; en nadat dit voorstel nogmaals was afgeslagen, stelde hy hem drie rolletjes met *thalers* ter hand, die onze geneesheer opstak, niet weinig verbaasd, met buikspreken in een half uur meer te verdienen dan met zijn praktijk in een half jaar.

Toen hy zich verwijderde werd hy op den trap gevolgd door een heer, die zeer aandachtig had zitten luisteren, maar geen woord gesproken had. „Mijnheer!" zeide deze, „ik ben de hertog van CARAMAN, afgezant van Z. M. LODEWIJK XVIII; en als Franschman vrees ik het antwoord, dat gy op het voorstel des Gouverneurs gegeven hebt. Ik stel belang in u, en om u dit te bewijzen, geef ik u den raad, het verwonderlijk talent, dat gy bezit, tot een bestaanmiddel aan te wenden. Gy zult er een vermogend man door worden." —

Ook dit voorstel wierp VATTEMARE verre van zich weg, zeggende, dat hy nooit anders dan een eervol beroep by de hand zoude nemen.

„Mijnheer!" hernam de hertog: „het is niet het beroep, dat den man, maar de man, die het beroep vereert. Denk na over

hetgeen ik u gezegd heb, en gy zult er u wel by bevinden, mijn raad gevolgd te hebben." —

Aldus scheidden zy, en VATTEMARE dacht aan alles behalve aan het opvolgen van den hem gegeven raad, toen zich op zekeren dag een dame by hem aanmeldde, die zijn hulp kwam inroepen voor een familje van adelijke Fransche geëmigreerden, die zich in de uiterste behoefte bevond. VATTEMARE betuigde zijn leedwezen, haar geen ondersteuning te kunnen geven: hy bezat niets en had zelfs de hem geschonken *thalers* onder de Fransche gevangenen uitgedeeld.

„Zeg niet, dat gij ons niet helpen kunt," zeide de dame, „al onze hoop is op u alleen gevestigd; gy hebt slechts een vertooning uwer bekwaamheden te geven en de opbrengst daarvan tot dit liefdadige doel te besteden en wy zijn gered."

Het kostte haar vrij wat moeite, VATTEMARE over te halen; doch eindelijk gelukte het. Hy gaf een openbare vertooning, en het resultaat was zoo zeer boven alle verwachting, dat hy het nog twee of drie reizen herhaalde, en daardoor in staat gesteld werd, niet alleen het verarmde gezin geheel uit de verlegenheid te helpen, maar zelfs de kinderen op goede scholen te doen en aan de ouders de geriefelijkheden des levens te verschaffen.

Den eersten stap gedaan hebbende, dien van in 't openbaar als buikspreker te verschijnen, liet VATTEMARE zich lichter bewegen, ook den tweeden te doen, en voorstellingen te geven tot zijn eigen voordeel. Intusschen, hij liet daarbij zijn familienaam glippen, en trad alleen onder zijn voornaam ALEXANDRE op.

En nu gaat voor mijne lezers gewis een licht op; want zij zullen, of door eigen ondervinding, of door de berichten van ouderen van dagen, den nooit geëvenaarden kunstenaar kennen, die ook hier te lande, in 1819 en in 1832, zulke treffende bewijzen gaf van zijn verwonderlijk talent in het nabootsen van alle mogelijke geluiden, en zich tevens als uitmuntend tooneelspeler kennen deed in die door hem geschrevene kluchtspelen, waarin hij al de rollen vervulde.

De naam van ALEXANDRE was weldra in Europa, ja in alle waerelddeelen vermaard; overal wachtten hem de schitterendste engagementen; van overal stroomden de schattingen der verbaasde menigte in zijn kas. Maar ook overal wachtte de man, die, indachtig aan CARAMANS gezegde blijvende, zijn beroep in de daad

vereerde, de gunst, ja de vriendschap der Vorsten, de genegenheid der geletterden en kunstenaars; en zoo hij de gastvrijheid genoot van NIKOLAAS en FREDERIK WILLEM, van de koningin van Engeland, enz., enz., hij genoot evenzeer die van BILDERDIJK en SOUTHEY, van WALTER SCOTT en THOMAS MORE, van HUMBOLDT en van ARNIM, en telde onder zijne vrienden al wat Europa en Amerika voortreffelijks noemen kon.

En dit was, omdat er in hem twee personen aanwezig waren, 't was, omdat hy tevens met den aanvang zijner loopbaan als buikspreker, zijn loopbaan als schepper van het door hem geliefkoosde stelsel van ruilhandel begonnen had: 't was, omdat dezelfde man, die 's avonds de menigte met zijn grollen vermaakte, 's morgens als geleerde de boekeryen bezocht. en 's middags aan den disch der aanzienlijken, die hem by zich noodigden, den grondsteen legde van het stelsel, dat hy wilde bouwen: 't was eindelijk, omdat hy de geldsommen, als kunstenaar ontfangen, schier uitsluitend als geleerde besteedde, aldus ALEXANDRE dienstbaar makende aan VATTEMARE, en het buikspreken aan de wetenschap.

Van daar dan ook, dat zijn album prijkt met de brieven van alle merkwaardige mannen uit alle vakken: van daar, dat hy zich, nog kort geleden, in staat bevond, ten voordeele eener weldadige instelling, die opgerigt moest worden, een ten-toon-stelling te houden van kunstwerken van levende meesters uit alle landen, die hem geschonken waren en die twaalf zalen vervulden.

Ik moet hier in 't voorbygaan iets met een woord vermelden, wat romanesk zou klinken, indien niet de geheele geschiedenis, welke ik verhaal, romanesker ware dan menige roman, te weten, dat het huisgezin, door ALEXANDRE van zijn ondergang gered, later, toen het in Frankrijk en in het bezit van zijn vermogen terug was gekeerd, zich steeds dankbaar toonde aan VATTEMARE en dat eene dier dochters, wier schoolgeld hij bekostigd had, later zijne gade werd: — ik moet mede hier vermelden, hoe de hertog van CARAMAN, toen later het plan van VATTEMARE aan de kamer der Pairs werd voorgelegd, opstond, en zeide: „ik eigen mij een aandeel toe in den lof, dien VATTEMARE verdient: want ik ben de man geweest, die hem den weg gewezen heb, langs welken hy tot zijn doel is gekomen."

En wil men nu weten hoe hij het aanleide, om tot dat doel te geraken? Hij ging, als ik zeide, 's morgens als een gewoon dilet-

tant in de openbare bibliotheken snuffelen, en deed dan vraag op vragen, tot het eindelijk den Bibliothekaris begon te vervelen. Wanneer hy dit bemerkte, dan en niet vroeger gaf hy zijn naam op. Dan ontplooide zich doorgaans het gelaat van den boekenman; dan was het: „Mijn Heer ALEXANDRE! wel! is het mogelijk! O wat heb ik van U gehoord! Ik heb naar den Schouwburg om plaatsen gestuurd, — maar alles was besproken."

Voor zulke gelegenheden had ALEXANDRE altijd een loge in zijn zak. Geld kan men niemand aanbieden; maar entreebilletten in een schouwburg slaat men niet af: — en de Bibliothekaris was geheel voor ALEXANDRE gewonnen.

Dan was het: „gy hebt hier *doubletten* van werken, die men in de Boekery te X mist: of deelen van een werk, dat te Y t'huis behoort: of handschriften, voor deze stad zonder belang, maar op welker bezit men te Z grooten prijs zou stellen. Waarom staat gij die niet af? dan zou men u andere dingen om niet sturen, die deze Boekery vercieren zouden."

Dan luidde het antwoord: „ja, Mijn Heer heeft gelijk: maar 't hangt van den Minister, of van den Burgemeester af."

Dan ging ALEXANDRE naar den Minister of den Burgemeester, en zoo de Bode hem eerst niet wilde gaan aandienen, hy was terstond vaardig, zoodra hy den naam des bezoekers hoorde, en, even als met den Bode, ging het doorgaans met den Staats-Ambtenaar. ALEXANDRE werd binnengelaten; vrouw en kinderen geroepen; hy gaf hun een staaltje zijner kunst; — en eerst dan begon hy te praten over het verzoek van een vriend van hem, een reisgenoot, die in de Boekery dit of dat gezien had, 't welk tegen iets beters zou kunnen verruild worden: dan werd de Bibliothekaris geroepen, en daar deze reeds vooraf op de hand van den verzoeker was, ging alles als van een leien dak.

En, even als by de Staatsbeambten ging het ook by Soevereinen: het was altoos ALEXANDRE, die tot introduktie verstrekte aan VATTEMARE.

Op deze wijze rusteloos doorgaande, was het hem in 1830 gelukt, zijn plan te Parijs ingang te doen verkrijgen, toen aldaar de omwenteling uitbrak. Hij begreep terstond dat zoo hij nu de zaak van daar liet uitgaan, men elders denken zou, dat er een politiek doel achterstak, en men hem diensvolgens zou wantrouwen. Hy ging daarop naar Rusland, waar Keizer NIKOLAAS niet

zoodra met zijn helderen blik het onberekenbaar nut van zijn stelsel had doorschouwd, of hy liet het in zijn officiëel dagblad aanprijzen en stelde een meer dan vorstelijke som ter beschikking des ontwerpers.

Diezelfde toejuiching ontmoette VATTEMARE overal, waar hij zich by gekroonde hoofden vertoonde: en na in het oude Europa de zaden gestrooid te hebben, wier wasdom hy thands te gemoet ziet, begaf hy zich naar Amerika.

Ongelooflijk schijnt, wat hy daar verrigt heeft: hoe hy in de Vereenigde Staten museums en boekeryen deed stichten, van welker nut niemand vroeger droomde: boeken ronddeelde by duizenden, en er duizenden in ruil terug ontfing, en een toejuiching verwekte, als zelden iemand ten deel viel. Ik kan hieromtrent, wat de hoofdzaken betreft, tot een vroeger verslag verwijzen: eene daad, die VATTEMARE grootelijks vereert, mag ik echter niet verzwijgen.

Men weet dat in Kanada van ouds de hevigste veete bestond tusschen de afstammelingen der Fransche en die der Engelsche kolonisten. Welnu! die zelfde menschen, die elkander nooit toespraken en altijd schuins aankeken, wist hij te bewegen om zich te vereenigen, ten einde aan den Gouverneur het verstrekken der benoodigde gelden voor de stichting van een museum te verzoeken. Dat verzoek werd toegestaan: en, niet alleen geraakte Kanada in het bezit van een museum, maar er had toenadering, en dien ten gevolge verdraagzaamheid, ja verbroedering tusschen de partyen plaats gehad: ja, toen er in de Fransche Kerk een *te Deum* gezongen werd, ter viering der nieuwe stichting, kwamen de Engelsche ingezetenen de plechtigheid bijwonen: en wederkeerig, toen in de Engelsche kerk een dankrede werd uitgesproken, waren de Franschen daarby tegenwoordig.

Thans bestaat ALEXANDRE sedert eenige jaren niet meer: zoodra VATTEMARE zijn hulp kon ontbeeren is hij zelf voor den dag getreden en heeft hij uit zijn eigen naam gesproken. Als zoodanig heeft hij het woord tot ons gerigt, en ons gevraagd, zijn grootsch ontwerp te ondersteunen. Dat hem die ondersteuning verleend worde! Dat geen laauwheid, geene onverschilligheid ons terughoude: en pogen wij door een milde offerhande der schatten, die bij ons berusten. den vreemdeling weder een weinig van dien eerbied voor ons in te boezemen, dien hij, na de Londonsche tentoon-stelling, op weg was te verliezen.

Amsterdam, 10 April 1852. J. VAN LENNEP.

Weekbl. v. d. Boekh. 1852.

DE VOORTBRENGSELEN DER DRUKPERS.

Onder dit opschrift komt in de 10e aflevering van de Algemeene Statistiek van Nederland (uitg. A. W. SIJTHOFF) eene belangrijke statistieke mededeeling voor over de uitgave van couranten en over het debiet van den boekhandel in Nederland, gedurende een tiental jaren, waarvan wij hier een kort uittreksel laten volgen. Wij gaan de opgave van het getal boekverkoopers, hier alleen over het tienjarig tijdperk van 1850—1861 genomen, met stilzwijgen voorbij — de gegevens daarvoor zijn meest allen uit BRINKMAN's bekend Adresboek genomen; ook omtrent de statistiek van de opbrengst van het zegelrecht der advertentiën, als van weinig en verouderd belang, verwijzen wij den belangstellenden lezer naar het werk zelve.

Het getal der in 1871 verschenen dag-, week- en maandbladen wordt hier opgegeven als 222 te bedragen, waarvan 33 dagelijks, 15 drie-, 50 twee-, 117 éénmalen 's weeks, één vijfmalen in de veertien dagen, 4 tweemalen, 11 éénmaal in de maand.

Volgens onze lijst, dit jaar opgemaakt ten behoeve der collectie dag-, week- en maandbladen voor de Londensche tentoonstelling, is dat getal voor 1872 tot 284 geklommen en wel verdeeld als volgt: 35 dagelijks, 17 drie-, 46 twee-, 166 éénmaal 's weeks; 1 driemalen, 5 tweemalen en 11 éénmaal in de maand.

Omtrent den Nederlandschen boekhandel zelven troffen wij een eigenaardige lijst aan van werken uitgegeven in de negen jaren 1848/56 en in 1870, waarin achter de verschillende, wetenschap-

pelijk ingedeelde rubrieken, het aantal uitgegeven werken in cijfers staat uitgedrukt. Volgens die statistieke opgave komt men tot het volgend resultaat.

Wanneer men de opgaven over 1870 voegt bij die over het negenjarige tijdperk 1848/56, dan verkrijgt men op 18,185 uitgekomen boeken en geschriften 3,764 of 20.70 pCt. godgeleerde, 817 of 4.49 pCt. rechtsgeleerde, 957 of 5.26 pCt. staatkundige en staathuishoudkundige, 609 of 3.35 pCt. geneeskundige, 631 of 3.47 pCt. natuurkundige, 103 of 0.57 pCt. wijsgeerige werken. Van de overige uitgekomen geschriften hadden tot onderwerp: taal-, letterkunde enz. 776 of 4.27 pCt., fraaie letteren en kunsten 2,553 of 14.04 pCt., opvoeding en onderwijs 2,176, waaronder 736 kinder-werkjes, of 11.97 pCt., geschiedenis, levensbeschrijvingen, oudheidkunde 905 of 4.98 pCt., aardrijkskunde, land- en volkenkunde 888 of 4.88 pCt., reken- en wiskunde enz. 253 of 1.39 pCt., krijgskunde 268 of 1.47 pCt., handel, scheepvaart en fabriek-nijverheid 740 of 4.07 pCt., bouw- en werktuigkunde 229 of 1.26 pCt., tuinbouw, huis- en landhuishoudkunde 544 of 2.99 pCt.; waren dichtbundels 780 of 4.29 pCt., tooneelspelen 160 of 0.88 pCt., werken van algemeenen inhoud 582 of 3.20 pCt., geschriften over de gebeurtenissen van den dag (waaronder 187 in 1848 over de grondwetsherziening, 208 in 1853 over de invoering der bisschoppelijke hiërarchie) 450 of 2.47 pCt.

De toenemende uitbreiding van den boekhandel en van het debiet van vreemde boekwerken hier te lande is gebleken uit de jaarlijksche verslagen van den handel en de scheepvaart van het Koningrijk der Nederlanden, welke sedert 1847 door het Departement van Financiën worden uitgegeven en waarin de waarde van het getal boeken, in bladen, ingenaaid of ingebonden, tegen *f* 250 de honderd kilogrammen wordt opgegeven, met onderscheiding der landen van in- en uitvoer.

Uit dien staat is ons gebleken dat van 1847 tot en met 1870 de algemeene invoer van boeken is toegenomen van *f* 424,105 tot *f* 1.247,330 of met 194.11 pCt. De vermeerdering bedroeg voor de aangifte tot verbruik *f* 926,717 of 296.06 pCt. De algemeene uitvoer klom van *f* 320,916 tot *f* 1,012 625, eene vermeerdering met 215.54 pCt. De vermeerdering bedroeg voor den uitvoer uit het vrije verkeer *f* 793.355 of 375.48 pCt. De toeneming van den in- en uitvoer van boeken was verreweg het grootst in de laatste

jaren. De waarde van den invoer van boeken bedroeg gemiddeld jaarlijks voor de eerste helft 1847/58 *f* 500.821; voor de tweede 1859/70 *f* 802.320, een verschil van *f* 297.499 of 60.20 pCt.; die van den uitvoer voor de eerste twaalf jaren *f* 394,484, voor de laatste *f* 578,659, een verschil van *f* 184,175 of 46.69 pCt.

Uit de bij dit nommer gevoegde staat bleek ons verder dat in den boekhandel van Nederland met het buitenland de voornaamste plaats bekleeden het Tolverbond bij den invoer tot verbruik en in doorvoer en bij den uitvoer uit het vrije verkeer; Groot-Brittannië en Ierland bij den uitvoer in doorvoer. Onze Oost- en West-Indische Bezittingen deelden in den uitvoer uit het vrije verkeer met 25.56 pCt.

Wanneer men de beide uiterste jaren 1847 en 1870 onderling vergelijkt dan verkrijgt men, volgens dezelfde officieele opgave, eene vermeerdering voor den algemeenen *invoer* van boeken hier te lande uit de staten van het Tolverbond met 381.06 pCt., uit België met 120.61 pCt., uit Groot-Britannië met 149.42 pCt., uit de overige landen, behalve Frankrijk, met 9.39 pCt., terwijl de invoer uit laatstgenoemd land met 82.07 pCt. is afgenomen; voor den algemeenen *uitvoer* eene vermeerdering naar de Staten van het Tolverbond met 116.03 pCt., naar België met 276.65 pCt., naar Groot-Britannië met 528.91 pCt., naar de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen met 71.98 pCt., terwijl de uitvoer naar Frankrijk met 76.81 pCt., die naar de West-Indische bezittingen met 60.34 pCt. is af-, die naar de overige landen met 0.47 pCt. is toegenomen.

De invoer uit Duitschland, die in den boekhandel de voornaamste plaats bekleedt, vertegenwoordigt niet slechts de werken in de hoogduitsche taal, maar een groot deel wetenschappelijke werken in de oude, vooral grieksche en latijnsche talen; voorts zijn hieronder begrepen die werken uit andere landen, die uit het middelpunt van den Europeeschen boekhandel, Leipzig, betrokken zijn. De invoer uit België en Frankrijk bestaat voor verreweg het grootste gedeelte uit werken in de Fransche taal. In- en uitvoer van beide landen moeten bij de vergelijking als een geheel beschouwd worden. Daar vooral in de laatste jaren de meeste werken, als invoer uit België opgegeven. in doorvoer door België hier te lande uit Frankrijk zijn ingevoerd, laat zich hieruit verklaren de groote vermindering van den invoer tot verbruik uit

Frankrijk in de laatste drie jaren. De groote toeneming van de invoer tot verbruik van boeken uit Groot-Britannië geeft de toenemende verspreiding van Engelsche boeken en van de beoefenin dier taal hier te lande te kennen. De uitvoer uit het vrije ver keer naar de Oost-Indische Bezittingen bereikte het hoogste cijfe in 1850. Hij vertegenwoordigde in de eerste twaalf jaren 1847/58 eene waarde van *f* 1,135.804, in de laatste 1859/70 van *f* 1,134.551 en bleef in de laatste vijf jaren 1866/70 steeds beneden het gemiddeld jaarlijksche bedrag *f* 90.431 van het geheele tijdperk. De uitvoer naar de West-Indiën (Suriname en Curaçao) was het grootst in 1847 en vertegenwoordigde in de eerste twaalf jaren eene waarde van *f* 116,084, in de laatste van *f* 120.629.

Uit een bij deze mededeelingen gevoegd overzicht blijkt, dat gedurende het zevenjarige tijdperk hebben gedeeld: *in den invoer* Amsterdam met *f* 572,500 of 8.42 pCt., Rotterdam met *f* 2,027,500 of 29.81 pCt., Arnhem met *f* 145.000 of 2.13 pCt., Roosendaal met *f* 1,797,500 of 26.42 pCt., Utrecht met *f* 137,500 of 2.02 pCt., Langakkerschans met *f* 27,500 of 0.40 pCt., Oldenzaal met *f* 787.500 of 11.58 pCt., de overige losplaatsen met *f* 1,307,355 of 19.22 pCt.; *in den uitvoer* Amsterdam met *f* 752,590 of 17.25 pCt., Rotterdam met *f* 2,497,500 of 57,26 pCt., Roosendaal met *f* 177,500 of 4.07 pCt., Utrecht met *f* 22,500 of 0,52 pCt., de overige ladingplaatsen met *f* 911,785 of 20.90 pCt.

Nieuwsbl. v. d. Boekh. 1872.

